

Hanna Szczechowicz

**Odbudowa państwa polskiego na Kujawach
wschodnich i ziemi dobrzyńskiej 1918–1921**

Włocławek 2014

REDAKCJA WYDAWNICTWA
PAŃSTWOWEJ WYŻSZEJ SZKOŁY ZAWODOWEJ
WE WŁOCŁAWKU

*Odbudowa państwa polskiego na Kujawach wschodnich
i ziemi dobrzyńskiej 1918–1921*

REDAKTOR NACZELNY
dr Ernest Kuczyński

RECENZENT
prof. zw. dr hab. Tadeusz Dubicki

KOREKTA
Adam Korzus

Zdjęcie na okładce
Waldemar Korczakowski

© Copyright by Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa we Włocławku,

Włocławek 2014

ISBN 978-83-60607-57-2

Skład, druk i oprawa:
Agencja Reklamowa TOP, ul. Toruńska 148, 87-800 Włocławek,
tel.: 54 423 20 40, fax: 54 423 20 80, www.agencjatop.pl

Spis treści

Wstęp	5
Rozdział I	
Położenie geograficzne	7
Rozdział II	
Podział administracyjny	13
Rozdział III	
Z przeszłości administracyjnej	19
Rozdział IV	
Początki niepodległości	33
Rozdział V	
Wojna polsko-bolszewicka	43
Rozdział VI	
Regulacje prawa państwowego	71
Rozdział VII	
Sejm Ustawodawczy	79
Rozdział VIII	
Konstytucja marcowa	91
Rozdział IX	
Administracja lokalna	103
Rozdział X	
Samorząd terytorialny	117
Rozdział XI	
Wojsko i policja	133
Rozdział XII	
Organizacja sądownictwa	157

Rozdział XIII	
Życie polityczne	163
Rozdział XIV	
Życie gospodarcze	175
Rozdział XV	
Życie społeczne	201
Rozdział XVI	
Odbudowa szkolnictwa	223
Rozdział XVII	
Organizacje społeczne	243
Rozdział XVIII	
Kultura ludowa	253
Zakończenie	267
Bibliografia	271

Wstęp

Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska są jednymi z najstarszych ziem państwa polskiego, które wyodrębniły się obok Wielkopolski i Mazowsza. Niewielkie terytorium Kujaw położone między górną Notecią a Wisłą z centrum w okolicach Gopła, stanowiło początkowo część dzielnicy mazowieckiej, obejmującej również późniejszą ziemię dobrzyńską. Obszary te posiadały już od czasów wczesnośredniowiecznych pewne odrębności natury społeczno-gospodarczej i ustrojowej. Przechodziły również złożone losy, należąc nawet okresowo do obcych tworów państwowych. Jednak w całości ich dzieje związane są z losami narodu i państwa polskiego.

Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska, są pięknym regionem z bogatą kulturą, tradycjami i chlubną historią wpisującą się w dzieje państwa polskiego. Region ten posiada wyraźnie zarysowaną indywidualność społeczno-gospodarczą z racji międzygranicznego położenia w historycznych układach politycznych i administracyjnych. Granice etnograficzne obu regionów zmieniły się w przeszłości na skutek różnorodnych czynników politycznych, jak też społeczno-gospodarczych. Oba regiony pozostały pod silnym kulturowym wpływem swych wielkich sąsiadów Wielkopolski i Mazowsza. Ze względu na naturalne ciężenia i związki wynikające z bogatej przeszłości historycznej, powiaty Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej zaliczano do dwóch regionów: powiat rypiński do regionu Mazowsza Płockiego, powiat lipnowski wraz z włocławskim i niezawskim do regionu kujawsko-dobrzyńskiego.

Proces odbudowy państwa polskiego po zakończeniu pierwszej wojny światowej był niezwykle ważnym elementem tożsamości narodowej i państwowej. Kiedy w listopadzie 1918 r., po 123 latach, które upłynęły od trzeciego rozbioru, Polska odzyskała niepodległość. Najważniejszymi zadaniami obok wytyczenia granic i zabezpieczenia terytorium stała się budowa jednolitego organizmu państwowego, scalającego trzy odrębne dotąd prowincje. Nikt już nie wątpił, że okres narodowej niewoli przeszedł do historii. Łatwiej było jednak zrzucić panowanie zaborców, niż uporać się z materialnym i duchowym dziedzictwem ich rządów i to nie tylko w sferze gospodarki, komunikacji, łączności, szkolnictwa, gdzie zaniedbania i świadomie czynione szkody były ogromne. Jeszcze trudniej było zmienić nawyki i przyzwyczajenia mające długą kilkupokoleniową tradycję. Dopiero teraz okazywało się jak wieloletnie funkcjonowanie w obcych strukturach państwowych zaważyło na charakterze narodowym i kulturze politycznej Polaków.

Przedmiotem badań był proces odbudowy państwa polskiego na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w konkretnym miejscu i czasie. Przedmiot ten obejmuje środowisko, w którym działa administracja, jego mieszkańców, historię, kulturę ludową regionu, a także więzi polityczne, społeczne i gospodarcze, które łączą ludzi w ich codziennym życiu.

Publikacja stanowi próbę ujęcia dziejów Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918-1921, a zarazem stanowi część syntezy dziejów państwa w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości w aspekcie historycznym i prawnym. Ukazuje jak przebiegał proces odbudowy i organizacji

życia politycznego i społeczno-gospodarczego na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej na tle zmian administracyjnych w kraju. Największe zmiany w stosunku do stanu sprzed pierwszej wojny światowej nastąpiły w dawnym Królestwie Polskim. Było to zrozumiałe, gdyż to tu „rodziła” się polska państwowość, wymagało to zastąpienia rosyjskiej administracji polską.

Problematyka odbudowy państwa polskiego została przedstawiona w ujęciu instytucjonalnym. W obrębie poszczególnych części pracy układ jest dostosowany do podziału tematycznego. Umożliwia to ukazanie w związku logicznym, faktów i instytucji odbudowywanego państwa w sposób dynamiczny, uwzględniający ciągłość procesów historycznych. Publikacja prezentuje najważniejsze przejawy życia politycznego i społeczno-gospodarczego ujęte w pewne ramy określone czasem lub wyraźniej zarysowującymi się liniami rozwojowymi.

Publikacja ukazuje historyczną ewolucję odbudowy państwa i form zarządzania nim. Pozwala lepiej zrozumieć istniejące współcześnie instytucje administracyjne. Dla powstania państwa ważne są granice, terytorium, ludność i władza państwowa. Bardzo ważną rolę odgrywają wewnętrzne elementy państwowotwórcze, na które mógł się złożyć tylko sam naród, jego historia i kultura.

Rok 1918, stanowiący cezurę pracy zakończył, pierwszą wojnę światową, przyniósł wolność Polsce i warunki do odbudowania niepodległego państwa. W 1919 r. odbyły się wybory do Sejmu Ustawodawczego i samorządu terytorialnego. Ukształtowano podział administracyjny. Utworzono powiaty i województwa. W 1921 r. uchwalono Konstytucję marcową, ustawę zasadniczą określającą podstawy ustroju demokratycznego państwa polskiego. Wiele uwagi poświęcono regulacjom prawa państwowego, stanowiącego podstawę do realizacji zadań przez instytucje życia publicznego, zgodnie z którym kształtowały się procesy odbudowy państwa polskiego. Istotne miejsce zajmuje prawne usytuowanie władz lokalnych i ich organów jako integralnej części administracji publicznej. Ważne znaczenie posiada rozdział omawiający proces organizacji życia gospodarczego, politycznego i kulturalnego regionu, jako że dzięki pracy i zaangażowaniu całego narodu polskiego dokonał się w krótkim okresie proces głębokich przeobrażeń we wszystkich dziedzinach życia społeczno-gospodarczego.

Opracowanie przeznaczone jest dla studentów nauk humanistycznych i społecznych, nauczycieli i uczniów, pracowników instytucji administracji i kultury oraz całego grona osób zainteresowanych problematyką dziejów regionu.

Przeprowadzone badania zostały oparte na kwerendzie w Archiwum Miasta Stołecznego Warszawy, Archiwum Państwowego w Bydgoszczy, Archiwum Państwowego w Toruniu Oddział we Włocławku. Obok archiwaliów wykorzystane były dokumenty drukowane, Dziennik Praw Państwa Polskiego 1918-1919, Dzienniki Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1919-1921 i prasę. Uwzględniono również wybraną literaturę tematu.

Ostateczny kształt książki powstał po uwzględnieniu wielu cennych uwag prof. zw. dr hab. Tadeusza Dubickiego, za co składam serdeczne podziękowania. Słowa podziękowania kieruję również do Rady Powierników PAFT-u w Londynie za subwencję przekazaną na przeprowadzenie badań.

Położenie geograficzne

Historyczne tereny Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej leżą na przeciwległych brzegach doliny dolnej Wisły, która spełnia funkcję granicy wyraźnie zarysowanej w krajobrazie pomiędzy tymi urokliwymi krainami. Geograficznie Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska obejmują Kotlinę Płocką, której dolna część nazywana jest Kotliną Włocławską¹. Dolina Wisły poniżej Nieszawy ulega rozszerzeniu na obszarze Kotliny Toruńskiej. O odrębności geograficznej tego obszaru zadecydowała rzeźba terenu i związane z doliną Wisły poziomy tarasowe².

Od południowego zachodu Kotliny Włocławskiej rozciąga się malownicze jezioro Gopło, dolina rzeki Noteć i Wysoczyzna Kujawska. Północna część Wysoczyzny Kujawskiej określana jest jako Równina Inowrocławska natomiast południową, bardziej urozmaiconą stanowi obszar Pojezierza Kujawskiego³. Historyczne terytorium Kujaw słynące ze swych urodzajnych czarnych ziem nazywanych Kujawami Czarnymi, obejmowały część lewo-brzeżną Kotliny Włocławskiej. Natomiast część wyścieloną piaskami wydmyowymi nazwano Kujawami Białymi⁴.

Ziemia dobrzyńska, która w odróżnieniu od Kujaw ma cechy regionu przejściowego, zamyka się w obszarze pomiędzy rzekami: Wisłą, Drwęcą, Skrwą. Od północnego zachodu do Kotliny Włocławskiej przylega Pojezierze Dobrzyńskie, oraz Garb Lubawski i Równina Urszulewska. Teren ten pokrywa się z Wysoczyzną Dobrzyńską, zaliczaną do rozciągającego się na północny wschód od Wisły Pojezierza Mazurskiego. Na całym obszarze Pojezierza Dobrzyńskiego spotykamy liczne wzgórza o wysokości od 100 do 120 m n.p.m., a w okolicach Rypina sięgające nawet do 144 m n.p.m. Malowniczość regionu podkreślają ciągnące się od doliny Wisły przez Rypin i Górzno pagórki i wzgórza morenowe, wały ozów oraz liczne rynny lodowcowe i wypełniające je jeziora⁵. O jego indywidualnym charakterze decyduje przede wszystkim rzadko spotykane w Polsce nagromadzenie form drumli-

¹ A. Dylkowa, *Położenie geograficzne*, [w:] *Województwo włocławskie. Monografia regionalna. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju*, red. T. Olszewski, Łódź–Włocławek 1980, s. 11–12.

² Tamże, s. 12.

³ J. Kondracki, *Geografia Polski. Mezoregiony fizyczno-geograficzne*, Warszawa 1994, s. 89; Z. Podgórski, *Region kujawsko-pomorski*, Warszawa 1999, s. 27

⁴ A. Dylkowa, *Położenie geograficzne...*, s. 13.

⁵ Tamże.

nowych, których główne skupisko znajduje się w okolicach Zbójna. W skład ziemi dobrzyńskiej wchodzi przeważająca część Pojezierza Dobrzyńskiego (Wysoczyzny Dobrzyńskiej) i Równiny Urszulewskiej fragment Kotliny Toruńskiej i Doliny Drwęcy. Pod względem ukształtowania terenu Wysoczyznę Dobrzyńską można określić jako teren nizinno-pagórkowaty⁶. Na tym terenie pola uprawne przeplatają się z lasami, pocięte gęstą siecią rzek i strumieni. Uroki regionu podkreślają ciągnące się od doliny Wisły przez Rypin, Górzno i Wielkie Leżno pagórki i wzgórze morenowe, wały ozów oraz niewielkie, liczne jeziora⁷.

Położenie Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej między spławnymi rzekami: Wisły, Skrwy, Mień oraz Zgłowiączki i Tażyny, oraz istnienie dróg handlowych sprawiło, że obszar ten był ponad dwukrotnie gęściej zaludniony w porównaniu do innych części kraju, przy przeciętnej krajowej wynoszącej 10 osób⁸.

Charakterystycznym elementem tego obszaru są bardzo liczne jeziora, których jest ponad tysiąc. Są to przeważnie zbiorniki małe, zajmujące obszar poniżej 1 ha, o głębokości nieprzekraczającej 5 m, wypełniające niewielkie zagłębienia i rynny subglacjalne⁹. Ponad 300 jezior zajmuje powierzchnię większą niż 1 ha, a ponad 70 powierzchnię powyżej 10 ha. Kilkanaście z nich osiąga powierzchnię 100 ha, z czego większość znajduje się na terenie ziemi dobrzyńskiej, między innymi jezioro: Głuszyńskie – 608 ha, Rakutowskie – 300 ha, Urszulewskie – 294 ha, Modzerowskie – 231 ha, Długie 231 ha, Borzymowskie 175 ha, Wielgie – 162 ha, Żalskie – 162 ha, Ostrowite – 160 ha, Steklin – 130 ha, Sumin – 129 ha, Chalińskie 122 ha, Skępskie – 120 ha, Łąkie – 110 ha. Większość jezior układa się w charakterystyczne ciągi biegnące zgodnie z ogólnym układem rynien subglacjalnych. Atrakcyjne położenie jezior w połączeniu z urozmaiconą rzeźbą terenu nadaje krajobrazowi wiele walorów przyrodniczych i jest miejscem atrakcyjnego wypoczynku dla mieszkańców¹⁰.

Głównym bogactwem Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej są urodzajne gleby sprzyjające rozwojowi rolnictwa i ogrodnictwa. Występują tutaj gleby: płowe, brunatne, rdzawe, bielcowe i bardzo urodzajne gleby czarne. Gleby płowe na Wysoczyźnie Kujawskiej rozciągają się od doliny Wisły

⁶ Tamże; I. Pietruszczak, *Środowisko geograficzne i przyrodnicze województwa wrocławskiego. Wysoczyzna Dobrzyńska*, Biuletyn Przewodnicki PTTK 1987, nr 49, s. 3; Z. Podgórski, dz. cyt., s. 43–44.

⁷ Z. Podgórski, dz. cyt.

⁸ J. Janczak, *Środowisko geograficzne Polski przedrozbiorowej*, [w:] *Historia chłopów polskich*, t. 1: *Do upadku Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. S. Inglot, Warszawa 1970, s. 50.

⁹ R. Gładysz, *Wody*, [w:] *Województwo wrocławskie. Monografia regionalna. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju*, red. T. Olszewski, Łódź–Wrocław 1982, s. 63–64; I. Pietruszczak, dz. cyt., s. 8.

¹⁰ R. Gładysz, dz. cyt., s. 64; I. Pietruszczak, dz. cyt., s. 8.

pomiędzy Nieszawą i Ciechocinkiem aż po Pojezierze Chodeckie. Na Pojezierzu Dobrzyńskim gleby płowe ciągną się zwartą strefą wzdłuż jego północno-zachodnich granic, aż po linię Lipno–Rypin. Cechą charakterystyczną gleb płowych jest rozjaśnienie barwy poziomu rozdzielającego górny, ciemnoszary horyzont próchniczny od dolnego – brunatnego. Tworzą przeważnie kompleksy żytnie bardzo dobre lub pszenne dobre i bardzo dobre¹¹.

Gleby brunatne zajmują znacznie mniejszą powierzchnię niż gleby płowe. Na Wysoczyźnie Kujawskiej znajdują się na obszarze Pojezierza Chodeckiego, a na Pojezierzu Dobrzyńskim ciągną się szerokim pasem wzdłuż krawędzi Kotliny Włocławskiej, pomiędzy Włocławkiem i Dobrzyniem. Większe płaty gleb brunatnych znajdują się w okolicach Lipna i Rypina. Rozmieszczenie gleb brunatnych wskazuje wyraźnie na ich związek z obszarami o bardziej urozmaiconej rzeźbie. Odznaczających się stosunkowo wysokim stopniem naturalnej żyzności. Gleby brunatne stanowią kompleks żytni bardzo dobry lub pszenney dobry¹².

Stosunkowo dużą powierzchnię zajmują gleby rdzawe, określane także jako skrytobelicowe. Występują one na terenie Kotliny Włocławskiej i ciągną się do wschodnich granic Pojezierza Dobrzyńskiego. Są to gleby rozwinięte głównie na podłożu piasków rzecznych lub wydmych, ubogich w składniki pokarmowe. Tworzyły się one pod pokrywą mało wymagających borów sosnowych. Wykazują pewne cechy zbielicowania, wynikające między innymi z wybielenia ziaren kwasu w poziomie próchnicznym. Charakteryzują się odczynem kwaśnym lub bardzo kwaśnym. Gleby bielcowe znajdują się w strefie piasków wydmych w południowej części Kotliny Włocławskiej. Z tego powodu ta część Kujaw nazywana jest Kujawami Białymi. Przeciwnieństwem do nich są tzw. Kujawy Czarne, biorące swoją nazwę od koloru należących do najbardziej urodzajnych gleb czarnych i szarych. Na obszarze występowania gleb rdzawych i bielcowych znaczną powierzchnię zajmują lasy sosnowe¹³.

Na Równinie Kujawskiej po obu stronach pradoliny Bachorza rozciąga się strefa występowania czarnych i szarych ziem. Rozwinęły się one najczęściej na podłożu glin zwałowych bogatych węglan wapnia. Charakterystyczną cechą stanowi wysoki poziom próchniczny o dość intensywnej barwie czarnej lub szaro-brunatnej. Czarne i szare ziemie należą do najbardziej urodzajnych. Większe obszary występowania tych gleb znajdują się na obszarze tzw. Czarnych Kujaw, w okolicy Radziejowa i na terenach Równiny Kujawskiej, na których uprawiana jest głównie pszenica¹⁴.

¹¹ A. Dylikowa, *Gleby*, [w:] *Województwo włocławskie. Monografia regionalna. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju*, red. T. Olszewski, Łódź–Włocławek 1982, s. 46–48.

¹² Tamże, s. 48.

¹³ Tamże, s. 48; Z. Prusinkiewicz, *Gleby*, [w:] *Województwo bydgoskie. Krajobraz, dzieje, kultura, gospodarka*, red. A. Swinarski, Poznań 1973, s. 47–57.

¹⁴ A. Dylikowa, *Gleby...*, dz. cyt., s. 49.

Na najniżej położonych obszarach doliny Wisły oraz w środkowym i górnym odcinku doliny rzeki Mień występują mady. W dolinie Wisły ciągną się wąskim pasmem po jej lewej stronie między Włocławkiem i Dobrzyniem oraz od Nieszawy do Zbiornika Włocławskiego. Strefy występowania mad są przeważnie przeznaczone na tereny użytków zielonych oraz pod uprawę żyta.

Naturalnym bogactwem Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej są lasy nazywane „zielonymi płucami”. Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska należały w okresie międzywojennym do terenów o średnim poziomie zalesienia. Lasy stanowiły około 15% powierzchni regionu, z wyjątkiem powiatu nieszawskiego, w którym lasy zajmowały niecałe 5% powierzchni. Średnia powierzchnia lasów w kraju wynosiła wówczas 23,6%¹⁵. Lasy rozmieszczone zostały na terenie Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej bardzo nierównomiernie. Zwarte kompleksy rozpościerały się przede wszystkim wzdłuż brzegów Wisły. Natomiast na pozostałym obszarze skupiska leśne były rozproszone. Głównymi gatunkami drzew występujących w lasach była sosna oraz świerk pospolity¹⁶. Największe skupiska leśne ze zdecydowaną przewagą borów sosnowych występują w pradolinie Wisły w rejonie Osówki, Witoważa, Osieka i Stajęczyny. Bory o charakterze mieszanym rosną na dużych obszarach leśnych ciągnących się od jezior skępskich w kierunku południowo-wschodnim w stronę Rokicia oraz przez Kamienicę, Trzeszczki i Sosnowo. Większe kompleksy leśne występują w okolicach Skrwilna i Okalewa. Pod względem gatunkowym zdecydowanie przeważa sosna z domieszką świerku, brzozy i dębu. Lasy stały się istotnym składnikiem krajobrazu Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej, podnosząc jego walory estetyczne i uzdrowiskowe. Ograniczają erozję gleb, sprzyjają rozwojowi myślistwa, bartnictwa oraz różnych gałęzi przemysłu drzewnego, a dawniej smolarstwa, produkcji węgla drzewnego i smarów dziegciowych.

Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska rozciągają się na obszarze dwu krain geobotanicznych: Krainy Wielkopolsko-Kujawskiej (okręg kujawski) i Południowopomorskiego Pasa Przejściowego (okręg Wysoczyzny Dobrzyńskiej). Okręg Wysoczyzny Dobrzyńskiej jest znacznie bogatszy pod względem florystycznym od okręgu kujawskiego¹⁷. Można tutaj spotkać rośliny, takie jak: zawilec wielkokwiatowy, dziurawiec skąpolistny, miodunka wąskolistna, naparstnica zwyczajna, goździk piaskowy, lyszczec, rojnik pospolity i inne. Do największych osobliwości w skali Polski należą: gwiazdnica grubolistna, tu-

¹⁵ T. Molenda, *Stosunki agrarno-leśne i charakterystyka gospodarcza lasów*, [w:] *Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, Warszawa 1965, s. 313; K. Kępczyński, T. Załuski, *Zbiorowiska roślinne*, [w:] *Województwo włocławskie. Monografia regionalna. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju*, red. T. Olszewski, Łódź–Włocławek 1982, s. 74–79.

¹⁶ *Monografia powiatu włocławskiego*, t. 1, Włocławek 1930, s. 32–34.

¹⁷ K. Kępczyński, T. Załuski, dz. cyt., s. 73.

rzyca strunowa, wierzba borówkowolistna, wierzba śniada, brzoza niska, fiołek torfowy oraz mchy. Bardzo ważnym elementem szaty roślinnej są zbiorowiska roślinności łąkowej i bagiennej¹⁸.

Układ regionów geograficznych i charakterystyczne cechy ich rzeźby znajdują odbicie w systemie dróg. W pierwszym okresie istnienia państwowości polskiej zaznaczył się rozwój dróg handlowych, z których większość do XV w. krzyżowała się na Kujawach, np. droga łącząca Kujawy ze Śląskiem biegła z Głubczyc do Torunia. O tej drodze wzmiankowano w 1226 r., jako o tzw. starej drodze prowadzącej z Pragi do Gdańska¹⁹.

Najstarszy szlak kolejowy stanowi na tym obszarze linia Kutno–Włocławek–Toruń, który został uruchomiony w 1862 r. i nawiązuje do zbudowanych już wcześniej linii Bydgoszcz–Gdańsk z 1852 r., linii Toruń–Bydgoszcz z 1861 r. oraz linii Kutno–Łowicz–Skierniewice z 1861 r. Linia Łowicz–Skierniewice–Warszawa, przechodząca przez Włocławek, została zbudowana w 1845 r.²⁰ W 1866 r. wybudowano linię kolejową z Aleksandrowa do Ciechocinka. System kolejek wąskotorowych biegnących między Włocławkiem a Kołem i Sompolnem, budowany od 1908 r. odgrywał ważną rolę w transporcie płodów rolnych i drzewa do Włocławka i Brześcia Kujawskiego²¹.

W połowie XIX w. wybudowano drogi bite: biegnące z Włocławka do Służewa, z Kowala i Lubienia Kujawskiego do Krośniewic oraz z Włocławka do Brześcia Kujawskiego. W okresie pierwszej wojny światowej powstała szosa wiodąca z Włocławka przez Lubraniec i Izbicę Kujawską do Koła. W 1863 r. wybudowano most łyżwowy na Wiśle we Włocławku. Wydarzenie to umożliwiło zacieśnienie kontaktów gospodarczych powiatu włocławskiego z powiatem lipnowskim oraz zapoczątkowało urbanizację Szpetala Dolnego²². Pojezierze Dobrzyńskie było przez długi czas pozbawione dróg kolejowych. Dopiero w 1922 r. uruchomiono linię Kutno–Płock, a w 1924 r. linię Sierpc–Nasielsk. Połączenie kolejowe miast Ciechanów–Nasielsk–Warszawa zostało zbudowane w 1877 r.²³

Położenie Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej na „szlaku Wisły”, wiążącym Polskę północną z obszarami Polski środkowej i południowej, znajduje wyraz w układzie sieci dróg kołowych. Przebiegające dzisiaj drogi o znaczeniu międzynarodowym lub ogólnokrajowym włączają ten obszar do jednej

¹⁸ Tamże.

¹⁹ J. Nowakowska, *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocław 1951, s. 52; J. Dębiński, *Szkic do dziejów Aleksandrowa Kujawskiego*, [w:] *Aleksandrów Kujawski. Obozy jeńców i internowanych 1918–1921*, cz. I: *Warunki życia jeńców i internowanych oraz ukraińskiej emigracji politycznej*, red. E. Wiszka, Toruń 2008, s. 11.

²⁰ A. Dylkowa, *Gleby...*, s. 16-17.

²¹ *Województwo włocławskie. Monografia regionalna*, Łódź 1975, s. 136.

²² Tamże.

²³ A. Dylkowa, *Gleby...*, s. 17.

z najruchliwszych w Polsce stref komunikacyjnych. Ogniwem wiążącym oba ważne szlaki jest odcinek drogi krajowej Włocławek–Lipno, Lipno–Warszawa, Rypin–Olsztyn. Droga krajowa Włocławek–Lipno jest jedyną na tym terenie drogą przekraczającą Wisłę. Ma ona szczególne znaczenie zarówno w skali regionalnej, jak i krajowej. Sieć pozostałych dróg jest równomiernie rozmieszczona zarówno na Wysoczyźnie Kujawskiej, jak i na Pojezierzu Dobrzyńskim. Układ sieci połączeń kolejowych i drogowych wskazuje na bardzo wyraźną rolę Włocławka jako najważniejszego na tym obszarze węzła komunikacyjnego, uczestniczącego w ruchu krajowym i międzynarodowym. Niezależnie od swych funkcji związanych z komunikacją Włocławek pełnił również funkcję portu rzecznego na szlaku Wisły. Drugim z kolei ważnym węzłem było Lipno i Rypin, gdzie podobnie jak we Włocławku linia dróg komunikacyjnych krzyżowały się z ważnymi węzłami ogólnokrajowymi²⁴.

Położenie geograficzne Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej na prowadzącym z głębi kraju do Bałtyku szlaku nadwiślańskim od czasów najdawniejszych stwarzało warunki sprzyjające rozwojowi osadnictwa i prowadzonej na szeroką skalę wzdłuż Wisły wymianie handlowej. Szczególną rolę odgrywały miejsca przepraw przez Wisłę, które umożliwiały powiązanie obszarów leżących po obu stronach rzeki. Centralne położenie głównych miast regionu: Włocławka, Lipna, Nieszawy i Rypina, zdecydowało o spoistości tego terytorium mającym swoje odzwierciedlenie w ciekawej historii i bogactwie kultury oraz w funkcjonowaniu administracji publicznej i gospodarki²⁵.

²⁴ Tamże, s. 18.

²⁵ Tamże, s. 18–19.

Podział administracyjny

W odrodzonym państwie polskim jednym z najważniejszych zadań było ustalenie granic i nowego podziału administracyjnego. W pierwszych latach odbudowy państwa polskiego zastosowano rozwiązania przejściowe. W styczniu 1919 r. ukazało się rozporządzenie Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, zgodnie z którym do czasu uchwalenia nowego ustroju administracyjnego przewrócony został dawny podział rosyjski. Ta sytuacja trwała do 2 sierpnia 1919 r., do czasu wydania ustawy określającej organizację i strukturę władz administracyjnych II instancji. Na mocy ustawy na terytorium byłego Królestwa Polskiego utworzono pięć województw: warszawskie, łódzkie, kieleckie, lubelskie i białostockie. W obrębie województwa warszawskiego znalazły się powiaty Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej, tj. powiat włocławski, nieszawski, lipnowski i rypiński²⁶. Podział ten z niewielkimi zmianami przetrwał do 1 kwietnia 1938 r., kiedy na mocy ustawy o administracyjnych zmianach granic województw powiaty te zostały włączone do województwa pomorskiego²⁷.

Tabela nr 1. Powierzchnia i ludność powiatu: włocławskiego, nieszawskiego, lipnowskiego i rypińskiego w 1920 r.

Powiat	Powierzchnia w km ²	Miasta	Gminy wiejskie	Ludność			Osób na 1 km ²	Odsetek ludności miejskiej
				kobiety	mężczyźni	razem		
Włocławski	1 313	7	13	65 794	59 027	124821	95	45,8
Nieszawski	1 296	4	13	53 275	48 712	101987	78,7	15,8
Lipnowski	1 565	2	16	48 763	44 655	93 418	59,7	11,9
Rypiński	1 245	2	15	40 756	37 604	78 360	62,9	14,4

Źródło: *I Powszechny Spis RP z dnia 30 IX 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe, Województwo warszawskie, t. XI, Warszawa 1927, s. 3.*

Największym powiatem na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej w 1920 r. był powiat lipnowski zajmujący powierzchnię 1565 km², obejmujący 2 miasta i 16 gmin wiejskich. Na jego terenie mieszkało 93 418 osób. Najmniejszym powiatem był powiat rypiński o powierzchni 1245 km², obejmujący

²⁶ Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej*, red. Z. Waszkiewicz, Włocławek 1982, s. 58; też, *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Studia z dziejów ziemi dobrzyńskiej XI–XX wiek*, red. M. Wojciechowski, Warszawa–Poznań–Toruń 1987, s. 106–107.

²⁷ *I Powszechny Spis RP z dnia 30 IX 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo warszawskie, t. XV, Warszawa 1927, s. 3.*

mujący 2 miasta i 15 gmin wiejskich. Na jego terenie mieszkało 78 360 osób. Na terenie byłego zaboru rosyjskiego zgodnie z aktualnym ukazem carskim z dnia 2 marca 1864 r. podstawową jednostką samorządu wiejskiego była gmina zbiorowa składająca się z gromad (wiosek i kolonii zamieszkałych przez włościan) oraz z obszarów dworskich (folwarków i dworów). Gminę mającą swój odrębny zarząd stanowiła jedna lub kilka miejscowości tworzące samoistną jednostkę administracyjną. Gminy były jedno- lub wielowioskowe zbiorowe obejmujące większą liczbę osad i miejscowości. Gminy wchodziły w skład powiatów. Rozróżniano gminy miejskie mieszczące się na terytorium miast i gminy wiejskie obejmujące swym zasięgiem terytorium wsi i zamieszkałą ludność. Gmina wiejska składała się z kilku lub kilkadziesiątu gromad, będących jednostką pomocniczą gminy. Do gromady należeli włościanie, którzy na mocy ukazu carskiego z 1864 r. otrzymali ziemię. Gmina była wielostanowa. Obejmowała obszary dworskie oraz ludność, mieszkającą na gruntach pochodzących z parcelacji ziemi dworskiej. Przeciętny obszar gminy wynosił od 90 do 290 km² ²⁸.

Konstytucja z 17 marca 1921 r. ustaliła jednolity podział administracyjny kraju na województwa, powiaty i gminy (miejskie i wiejskie)²⁹. Obszar Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej zgodnie z podziałem administracyjnym obejmował 57 gmin wiejskich i 15 miejskich. W skład gminy wchodziły wsie, folwarki, kolonie i osady. Granice gmin w porównaniu ze stanem z 1914 r. nie uległy zmianie.

Podział administracyjny Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej na gminy i powiaty był efektem działań centralnych organów władzy państwowej zgodnych z kryteriami wynikającymi z przyjętych zasad ustrojowych i organizacyjnych oraz warunków geograficznych³⁰. Nie stworzył jednostek o zbliżonym do siebie obszarze i podobnej liczbie ludności. Z powodu trudnej sytuacji gospodarczej państwa nie uwzględniał powiązań gospodarczych i społecznych niektórych gmin.

W pierwszym okresie odbudowy państwa polskiego panowała tendencja do tworzenia dla potrzeb poszczególnych gałęzi administracji publicznej oddzielnych władz wykonawczych i okręgów administracyjnych³¹, sprawa ta dotyczyła podziału na okręgi ubezpieczeń społecznych, okręgi pocztowe, okręgi kolejowe, okręgi szkolne, okręgi ziemskie, okręgi inspekcji pracy. Podziały te narażały miejscowej ludności wiele problemów zwłaszcza komunikacyjnych. Powiat lipnowski, nieszawski, rypiński i włocławski należały do Okręgu Ubezpieczeń Społecznych w Warszawie. Zakład Ubezpieczeń Społecznych dla powiatu rypińskiego mieścił się w Brodnicy, Zakład Ubezpieczeń Społecznych dla powiatu lipnowskiego, nieszawskiego i włocławskiego mieścił się we Włocławku.

²⁸ A. Gawryszewski, *Ludność Polski w XX wieku*, Warszawa 2005, s. 26–27.

²⁹ E. Ochendowski, *Prawo administracyjne*, Toruń 2009, s. 301.

³⁰ T. Kaczmarek, *Struktury terytorialno-administracyjne i ich reformy w krajach europejskich*, Poznań 2005, s. 35.

³¹ J. Suski, *Podział administracyjny Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1930, s. 1.

Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska należały do Warszawskiego Okręgu Poczto-Telegraficznego. W podziale pocztowym na ogół zostały zachowane granice zaborów. Urzędy pocztowe pełniły funkcje techniczne, a wszystkie funkcje administracyjne należały do dyrekcji poczt i telegrafów znajdującej się w miejscowościach będących siedzibami gmin. Poszczególne okręgi administracji pocztowo-telegraficznej podzieliły pomiędzy siebie tereny województwa, a nawet niektórych powiatów³².

Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska położone były na obszarze Warszawskiego Okręgu Kolejowego. Okręgi kolejowe nie miały ciągłych granic, obejmowały odcinki poszczególnych dróg żelaznych od punktu do punktu pomiędzy określonymi stacjami. Do kompetencji dyrekcji kolei państwowych należały szlaki kolei i tereny zabudowań kolejowych. Granice zaborów przyczyniły się do nierównomiernego podziału dróg kolejowych pod względem długości sieci, liczby jednostek kolejowych i personelu, jakim dana dyrekcja dysponowała³³.

Jednym z najważniejszych zadań państwa obok wytyczenia granic i zabezpieczenia terytorium stała się: budowa jednolitego organizmu państwowego scalającego trzy odrębne dotąd prowincje pozostałe po okresie niewoli oraz połączenie sieci drogowej i kolejowej rozdzielonej granicami zaborów.

Tabela nr 2. Gminy, poczta, stacja kolejowa w powiecie włocławskim

	Gminy	Poczta	Stacja kolejowa
Wiejskie	Boruchowo	Kowal	Czerniewice
	Chodecz	Chodecz	Chodecz
	Dobiegniewo	Dobrzyń nad Wisłą	Włocławek
	Falborz	Brześć Kujawski	Brześć Kuj.
	Kłóbka	Lubień	Chodecz
	Kowal	Kowal	Czerniewice
	Lubień	Lubień	Chodecz
	Lęg	Włocławek	Włocławek
	Piaski	Lubraniec	Lubraniec
	Przedecz	Przedecz	Kłodawa
	Pyszkowo	Boniewo	Chodecz
	Śmiłowice	Śmiłowice	Czerniewice
	Wieniec	Brześć Kujawski	Brzezie
Miejskie	Brześć Kujawski	Brześć Kujawski	Brześć Kujawski
	Chodecz	Chodecz	Chodecz
	Kowal	Kowal	Czerniewice
	Lubień	Lubień	Chodecz
	Lubraniec	Lubraniec	Włocławek
	Przedecz	Przedecz	Kłodawa
Włocławek	Włocławek	Włocławek	

Źródło: *Spis gmin wiejskich i miejskich Rzeczypospolitej Polskiej*, oprac. J. Scheinköning, J. Kowalczewski, Warszawa 1934, s. 206–211; Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej*, red. Z. Waszkiewicz, Włocławek 1982, s. 59.

³² Tamże, s. 46.

³³ Tamże, s. 43.

Tabela nr 3. Gminy, poczta, stacja kolejowa w powiecie nieszawskim

Gminy		Poczta	Stacja kolejowa
Wiejskie	Bądkowo	Żabieniec k. Wagańca	Aleksandrów Kujawski
	Boguszyce	Sadlno	Wierzbiniek
	Bytoń	Piotrków Kujawski	Piotrków Kujawski
	Czamanin	Topółka	Piotrków Kujawski
	Koneck	Aleksandrów Kujawski	Aleksandrów Kujawski
	Lubanie	Lubanie k. Nieszawy	Lubanie
	Osięciny	Osięciny	Włocławek
	Piotrków Kujawski	Piotrków Kujawski	Piotrków Kujawski
	Raciążek	Ciechocinek	Ciechocinek
	Radziejów	Radziejów	Radziejów
	Ruszkowo	Sadlno	Wierzbiniek
	Sędzin	Sędzin	Aleksandrów Kujawski
	Służewo	Służewo	Aleksandrów Kujawski
Miejskie	Aleksandrów Kujawski	Aleksandrów Kujawski	Aleksandrów Kujawski
	Ciechocinek	Ciechocinek	Ciechocinek
	Nieszawa	Nieszawa	Nieszawa
	Radziejów	Radziejów	Radziejów

Źródło: *Spis gmin wiejskich i miejskich Rzeczypospolitej Polskiej*, oprac. J. Scheinköning, J. Kowalczewski, Warszawa 1934, s. 206–211; Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej*, red. Z. Waszkiewicz, Włocławek 1982, s. 60.

Tabela nr 4. Gminy, poczta, stacja kolejowa w powiecie lipnowskim

Gminy		Poczta	Stacja kolejowa
Wiejskie	Bobrowniki	Bobrowniki	Lubanie
	Chalin	Dobrzyń nad Wisłą	Włocławek
	Czarne	Lipno	Lipno
	Czernikowo	Czernikowo	Dobrzejewice
	Jastrzębie	Lipno	Lipno
	Kikół	Kikół	Kikół
	Kłokock	Lipno	Lipno
	Ligowo	Skępe	Skępe
	Mazowsze	Mazowsze	Czernikowo
	Narutowo	Skępe	Golub
	Nowogród	Golub	Golub
	Ossówka	Czernikowo	Steklin
	Szpetal	Włocławek	Włocławek
	Skępe	Skępe	Skępe
	Tłuchowo	Tłuchowo	Sierpc
	Zaduszniki	Lipno	Włocławek
Miejskie	Dobrzyń nad Wisłą	Dobrzyń nad Wisłą	Dobrzyń nad Wisłą
	Lipno	Lipno	Lipno

Źródło: *Spis gmin wiejskich i miejskich Rzeczypospolitej Polskiej*, oprac. J. Scheinköning, J. Kowalczewski, Warszawa 1934, s. 206–211; Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej*, red. Z. Waszkiewicz, Włocławek 1982, s. 60.

Tabela nr 5. Gminy, poczta, stacja kolejowa w powiecie rypińskim

Gminy		Poczta	Stacja kolejowa
Wiejskie	Chrostkowo	Wildno	Kikół
	Czernin	Rypin	Rypin
	Dzierzno	Świedziebnia	Sadłowo
	Okalewo	Skrwilno	Okalewo
	Osiek	Rypin	Brodnica
	Płonne	Golub	Golub
	Pręczi	Rypin	Rypin
	Rogowo	Rypin	Blizno
	Skrwilno	Skrwilno	Skrwilno
	Sokołowo	Golub	Golub
	Starorypin	Rypin	Rypin
	Szczutowo	Świedziebnia	Radoszki
	Wąpielsk	Rypin	Brodnica
	Żałe	Rypin	Kikół Ostrowski
Miejskie	Dobrzyń nad Drwęcą	Golub	Golub
	Rypin	Rypin	Rypin

Źródło: *Spis gmin wiejskich i miejskich Rzeczypospolitej Polskiej*, oprac. J. Scheinköning, J. Kowalczewski, Warszawa 1934, s. 206–211; Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej*, red. Z. Waszkiewicz, Włocławek 1982, s. 61.

Istniejąca niewielka liczba dróg w wynikała z braku zainteresowania rządu rosyjskiego rozwojem komunikacji. Najwięcej dróg powstało w strefie przygranicznej, przede wszystkim ze względów obronnych³⁴.

Przed pierwszą wojną światową głównymi szlakami na terenie Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej były: droga bita łącząca Rypin i Lipno z Płockiem oraz trakty Włocławek–Lipno, Lipno–Skepe–Sierpc, Rypin–Dobrzyń nad Drwęcą, Rypin–Sierpc oraz Rypin–Brodnica³⁵. Najważniejszym traktem na tym obszarze była droga wiodąca z Warszawy przez Kutno i Włocławek, do Nieszawy, oraz szlak biegnący z Lipna przez most pontonowy we Włocławku do Lubrańca. Most pontonowy na Wiśle miał kilkunastokilometrowe odgałęzienie drogi bitej od Brześcia Kujawskiego do Radziejowa. Miasteczka, takie jak: Lubień, Chodecz i Przedecz, posiadały połączenie z Kołem i Kłodawą³⁶.

Szlaki dróg znajdujące się na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej budowane były w większości przez właścicieli fabryk i ziemian. Tak powstały między innymi drogi bite łączące stację Brzezcie z majątkiem Brzezcie, Kowal ze stacją Czerniewice, która miała dodatkowe przedłużenie do cukrowni Chocień, oraz droga biegnąca z Lubienia w kierunku na Łanięta. Trakty te miały znaczenie lokalne³⁷. Drogi budowane były w różnych odstępach czasowych oraz przy zastosowaniu odmiennych technik. Z czasów

³⁴ P. Gałkowski, *Ziemianie i ich własność w ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1947*, Rypin 1999, s. 45.

³⁵ Tamże, s. 45–46.

³⁶ *Monografia powiatu włocławskiego*, t. 1, Włocławek, s. 271;

³⁷ Tamże.

rosyjskich pozostały drogi, projektowane dla pojazdów z niewielkim obciążeniem. Przy budowie dróg nie zawsze uwzględniano prawidłowe kierunki, odpowiednią szerokość, wielkości łuków i spadków wód. Mosty i przepusty budowano najczęściej na wyrost. Podstawowym materiałem budowlanym był kamień. Nawierzchnię dróg pokrywano gliną maskowaną na zewnątrz cementem. Szerokość pasa drogowego, dochodząca do 15 m, była znacznie większa niż sama nawierzchnia bita, mająca około 5 m. Oprócz dróg budowanych przez Rosjan na obszarze Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej znajdowały się także trakty poniemieckie. Ich cechą była wąska nawierzchnia bita o szerokości do 3,5 m. Pod względem technicznym szlaki te były dobrze zaprojektowane³⁸.

Od komunikacji drogowej lepiej rozwinięta była na terenie Kujaw wschodnich sieć kolejowa. Przez Kujawy wschodnie biegła linia łącząca Warszawę z Gdańskiem. Z nią połączona była sieć państwowych i prywatnych kolejek wąskotorowych, które stanowiły, przy słabo rozwiniętych drogach, najważniejszy czynnik komunikacyjny³⁹. Na ziemi dobrzyńskiej głównym środkiem transportu były koleje wąskotorowe. Niemcy połączyli zbudowaną jeszcze przez Rosjan linię strategiczną na trasie z Nasielska do Płońska i Raciąża ze zbudowaną wojskową kolejką polową do Lubicza⁴⁰.

³⁸ Tamże, s. 275–276.

³⁹ Tamże, s. 258–265.

⁴⁰ P. Gałkowski, dz. cyt., s. 46.

Z przeszłości administracyjnej

Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska są pięknym regionem z bogatą kulturą, tradycjami i chlubną historią wpisującą się w dzieje państwa polskiego. Region ten ma wyraźnie zarysowaną indywidualność społeczno-gospodarczą z racji międzygranicznego położenia w historycznych układach politycznych i administracyjnych. Granice etnograficzne obu regionów zmieniły się w przeszłości na skutek różnorodnych czynników politycznych, jak też gospodarczo-społecznych. Oba regiony pozostawały pod silnym kulturowym wpływem swych wielkich sąsiadów Wielkopolski i Mazowsza. Ze względu na naturalne ciężenia i związki wynikające z bogatej przeszłości historycznej powiaty Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej zaliczano do dwóch regionów: powiat rypiński do regionu Mazowsza Płockiego i lipnowski wraz z włocławskim i nieszawskim do regionu kujawsko-dobrzyńskiego.

Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska są jednymi z najstarszych ziem wczesnośredniowiecznego państwa polskiego, które powstały w procesie kształtowania się organizacji państwowej na ziemiach polskich w IX i X w. Wyodrębniały się obok Małopolski, Mazowsza i Wielkopolski⁴¹. W przeszłości przechodziły różne złożone losy, należąc do obcych tworów państwowych. Najważniejszymi momentami w dziejach w okresie feudalnym wyróżnia się udział w kształtowaniu wczesnośredniowiecznego państwa pierwszych Piastów (X–XII w.), rozdarcie polityczne granicą na skutek agresji niemieckiego zakonu krzyżackiego (XIII–XIV w.) i poważny wkład w ponowne zjednoczenie państwa (XIV–XV w.). Ważną rolę odegrały także dzieje, gdy ziemie te pozostawały w całości w obrębie szlacheckiej Rzeczypospolitej aż do rozbiorów u schyłku XVIII stulecia. Był to okres pełniejszego politycznego, społeczno-narodowościowego i kulturalnego zrastania się tych ziem w obrębie państwa polskiego⁴². Kujawy były niezbędnym zwornikiem państwowości polskiej na północnym odcinku w związku z sąsiedztwem z nadbałtyckimi ziemiami Pomorza, stanowiąc rodzaj strategicznego pomostu dla północnej ekspansji piastowskiej⁴³.

⁴¹ M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej Kujaw i ziemi dobrzyńskiej (od rozbiorów do utworzenia województwa włocławskiego)*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie 1978, seria A, s. 193–212; S. Kunikowski, *Kultura sztuka nauka we Włocławku na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej w latach 1945–1998*, Włocławek 2006, s. 17.

⁴² M. Biskup, *Okres kształtowania się państwa polskiego i Rzeczypospolitej (wiek X–schyłek XVIII stulecia)*, [w:] *Województwo bydgoskie*, Bydgoszcz 1967, s. 95.

⁴³ Tamże, s. 96.

Nazwa Kujawy pojawiła się po raz pierwszy w tzw. bulli gnieźnieńskiej będącej amplifikacją bulli papieża Innocentego II z 1136 r., sporządzonej prawdopodobnie w Polsce w latach 1139–1146⁴⁴. Sąsiadujące z Wielkopolską niewielkie terytorium Kujaw, położone między górną Notecią a Wisłą z centrum w okolicach Gopła, stanowiło początkowo część dzielnicy mazowieckiej obejmującej również późniejszą ziemię dobrzyńską. W wyniku kolejnych podziałów ziem państwa polskiego między synami Kazimierza Kondratowicza powstały trzy dzielnice: inowrocławska, brzesko-kujawska i dobrzyńska. Stanowiły one od czasów panowania Władysława Łokietka część składową Królestwa Polskiego⁴⁵. Ostatecznie w 1717 r. ziemię dobrzyńską związane z województwem brzesko-kujawskim oraz inowrocławskim.

Ziemia dobrzyńska we wczesnym średniowieczu należała do Mazowsza. Książę Konrad Mazowiecki dla obrony Mazowsza przed Prusami nadał w 1222 r. Dobrzyń nad Wisłą i jego okolice zakonowi Pruskich Rycerzy Chrystusowych, a w 1228 r. kasztelanię dobrzyńską. Osadzeni w Dobrzyniu bracia dobrzyńscy połączyli się w 1233 r. z zakonem krzyżackim, przypisując sobie prawo do przejęcia ziemi dobrzyńskiej jako wiana otrzymanego od księcia Konrada Mazowieckiego. Dopiero po pierwszym pokoju toruńskim w 1411 r. ziemia dobrzyńska na trwałe wróciła do państwa polskiego⁴⁶. Ziemia dobrzyńska obejmująca obszar położony między rzeką Wisłą, Drwęcą i Skrwą⁴⁷, w drugiej połowie XVI w. sąsiadowała od zachodu z Kujawami, od wschodu z Mazowszem, od północy z ziemią chełmińską, a od południowego wschodu z ziemią michałowską. Od XVI do XVIII w. stanowiła w pełni samodzielną jednostkę administracyjną⁴⁸. Stolicą ziemi dobrzyńskiej był Dobrzyń nad Wisłą. W praktyce ze względu na centralne położenie rolę miasta stołecznego odgrywało Lipno⁴⁹.

Ziemie wielkopolsko-kujawskie dzieliły się na podstawowe jednostki administracyjne zwane kasztelaniami. Na czele kasztelanii stał kasztelan zawiadujący grodem i przynależnym okręgiem, zarządzający nim w sprawach wojskowych oraz sędowo-policyjnych (zwłaszcza przez ściąganie daniny od ludności). Na terenie Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej istniały kasztelanie: włocławska, dobrzyńska i kikolska⁵⁰. Pod koniec XIII w. nastą-

⁴⁴ J. Bieniak, *Rola Kujaw w Polsce Piastowskiej*, Ziemia Kujawska 1963, t. 1, s. 34; S. Kunikowski, dz. cyt., s. 18.

⁴⁵ M. Kallas, dz. cyt., s. 195–196.

⁴⁶ H. Szczechowicz, *Administracja ziemi dobrzyńskiej 1918–1939*, Włocławek 2012, s. 7–8.

⁴⁷ Z. Guldon, *Mapy ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI wieku*, Toruń 1967, s. 15

⁴⁸ R. Łaszewski, *Ziemia dobrzyńska od połowy X wieku do upadku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Zagadnienia ustrojowe dzieje polityczne*, [w:] *Studia z dziejów ziemi dobrzyńskiej XV–XX wiek*, red. M. Wojciechowski, Warszawa–Poznań–Toruń 1987, s. 71.

⁴⁹ Tamże.

⁵⁰ M. Biskup, dz. cyt., s. 96.

piły znaczne zmiany w organizacji administracji państwowej. W większości były one związane z przejściem Włocławka w posiadanie biskupów kujawskich. Siedzibę kasztelanii przeniesiono do pobliskiego Brześcia Kujawskiego, a z jej południowo-zachodnich ziem wyodrębniono nową kasztelaniją ze stolicą w Kowalu⁵¹. W kasztelanii dobrzyńskiej wykrojono obszar podległy grodowi w Rypinie⁵². W pierwszej połowie XIV w. kasztelańskie uprawnienia administracyjno-gospodarcze zaczęli przejmować starostwie, natomiast kompetencje sądowe przekazane zostały sądom ziemskim.

Położenie geopolityczne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej spowodowało, że zaangażowanie społeczeństwa tych ziem w sprawy polsko-krzyżackie było większe niż w innych częściach Polski. Wyraziło się to w udziale w latach 1308-1309 ludności tych ziem w walce zbrojnej o Pomorze Gdańskie oraz w uczestnictwie w procesach z Zakonem w Inowrocławiu i Brześciu Kujawskim w latach 1320-1321 oraz w Warszawie w 1339 r.

Zmagania z krzyżakami w latach 1327-1332 zakończył zawarty za pośrednictwem legata papieskiego rozejm, w wyniku którego pod okupacją krzyżacką pozostały Kujawy i ziemia dobrzyńska, gdzie ustanowiono administrację na wzór pruski, tworząc w Brześciu Kujawskim, Kowalu i Radziejowie nowe komturie. Kujawy wschodnie i ziemię dobrzyńską przywrócił Polsce na blisko pół wieku pokój kaliski w 1343 r.⁵³ Okres ten wykorzystany został na odbudowę ze zniszczeń wojennych i rozwój gospodarczy tego regionu⁵⁴.

Strategiczne znaczenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w stosunkach z zakonem krzyżackim, ale także duży udział społeczeństwa tych ziem w walce z krzyżakami pokazały następne lata. W 1409 r. Krzyżacy uderzyli na ziemię dobrzyńską. Po poddaniu się obrońców Rypina i Lipna 18 sierpnia 1409 r. wojska krzyżackie stanęły pod Dobrzyniem. Wybuch pożaru w mieście uniemożliwił prowadzenie skutecznej obrony. Padł zamek, a Krzyżacy dokonali rzezi obrońców oraz okolicznej ludności. Po tygodniowym oblężeniu skapitulowała załoga w Bobrownikach, w ręce Krzyżaków dostała się Złotoria i Bydgoszcz. Do wojsk polskich podążających na pola Grunwaldu pod Czerwińskiem dołączyły oddziały szlachty wielkopolskiej i kujawskiej. Na polu bitwy pod Grunwaldem powiewała także chorągiew dobrzyńska. Kontyngent wojskowy przesłali królowi Władysławowi Jagielle także mieszkańcy brzescy. W czasie powrotu po zwycięstwie grunwaldzkim król Włady-

⁵¹ Z. Guldon, J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej w XIII-XIV w.*, Warszawa-Poznań 1974, s. 122-123; M. Krajewski, *Włocławek stolica biskupstwa*, [w:] *Włocławek dzieje miasta*, red. J. Staszewski, t. 1, Włocławek 1999, s. 53-56.

⁵² Z. Guldon, J. Powierski, dz. cyt., s. 140.

⁵³ *Województwo włocławskie. Monografia regionalna*, Łódź 1975, s. 119.

⁵⁴ Tamże.

ślaw Jagiełło zatrzymał się na Kujawach i gościł przez kilka dni na zamku w Raciążku. Doszło tam do spotkania króla Władysława Jagiełły z wielkim mistrzem Henrykiem von Plauen. Efekty prowadzonych negocjacji polsko-krzyżackich, w obozie pod Raciążkiem ogłoszono 1 lutego 1411 r. w Toruniu. Po pierwszym pokoju podpisanym w Toruniu ziemia dobrzyńska wróciła do Polski.

Przełomowym wydarzeniem dla Kujaw i ziemi dobrzyńskiej był akt inkorporacji w 1454 r. Pomorza Gdańskiego, ziemi chełmińskiej i innych obszarów podległych dotąd Krzyżakom oraz zwycięskie zakończenie wojny 13-letniej, w której uczestniczyli mieszkańcy tego regionu. Po drugim pokoju w Toruniu w 1466 r., Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska straciły swój pograniczny charakter. Zacieśniły się powiązania gospodarcze z Pomorzem Gdańskim i ziemią chełmińską. Na szlaku wiślanym wzrosło znaczenie Włocławka, gdzie ustanowiono królewską komorę celną. Szły tędy do Gdańska produkty rolne z Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. Rozległy handel zbożem prowadziła także Nieszawa. W Nieszawie wyrabiano sukno, istniały browary, składy soli, port. W 1652 r. z Włocławka została przeniesiona królewska komora celna. Handel zbożem w XV i XI w. przyczynił się do rozwoju Brześcia Kujawskiego, znaczącego ośrodka piwowarstwa. Ważnymi centrami rzemieślniczymi był na ziemi dobrzyńskiej Dobrzyń i Lipno. O rozwoju gospodarczym miast w XV–XVI w. świadczyła liczba lokacji miejskich. W 1422 r. prawa miejskie uzyskał Chodecz, w 1445 r. Skępe, w 1460 r. Nieszawa, w 1488 r. Kowal, a przed 1489 r. Lubień Kujawski i Służewo, w 1509 r. prawa miejskie uzyskał Lubraniec. W drugiej połowie XVI w. największym miastem był Włocławek, który w 1598 r. liczył około 2130 mieszkańców, w tym 117 rzemieślników, co stawiało go na czele miast średnich⁵⁵.

Po zawarciu unii lubelskiej w 1596 r. dokonano podziału kraju na pięć prowincji, w tym Wielkopolskę, która obejmowała Kujawy i ziemię dobrzyńską⁵⁶. W obrębie Wielkopolski znalazło się województwo brzesko-kujawskie i inowrocławskie z ziemią dobrzyńską. Ukształtowany w ciągu XIII–XV w. podział Kujaw i ziemi dobrzyńskiej na województwa i powiaty utrzymał się w zasadzie bez zmian do czasów rozbiorów Polski. Województwo brzesko-kujawskie dzieliło się na pięć powiatów: brzeski, radziejowski, kowalski, kruszwicki i przedecki. Województwo inowrocławskie pod względem administracyjnym podzielone zostało na dwa powiaty: inowrocławski i bydgoski, a ziemia dobrzyńska na trzy powiaty: dobrzyński, rypiński i lipnowski, zwany wcześniej słońskim⁵⁷.

⁵⁵ Tamże, s. 125.

⁵⁶ M. Kallas, dz. cyt., s. 196.

⁵⁷ Tamże.

Utrwalony od XIV–XV w. podział terytorialno-administracyjny Kujaw i ziemi dobrzyńskiej został gwałtownie naruszony podczas pierwszego rozbioru Polski w 1772 r. i ulegał w następnym stuleciu ciągłym przemianom. Prusy zagarnęły terytoria Prus Królewskich oraz pas ziemi wielkopolskiej i kujawskiej, tzw. Kujawy zachodnie⁵⁸. Z obszaru ziemi dobrzyńskiej do państwa pruskiego zostały włączone okolice Górzna, tj. miasto Górzno oraz wsie: Bryńsk, Buczka, Miesiączkowo, Zdroje, Ruda, Wapionka i Zaborowo w parafii Górzno⁵⁹. Obszar ten stał się terenem przygranicznym, z sejmikiem deputackim w Lipnie⁶⁰. Na zajęte ziemie polskie rozciągnięto pruski ustrój państwowy⁶¹.

Po drugim rozbiore Polski w 1793 r. Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska znalazły się pod władzą pruską. Województwo brzesko-kujawskie oraz pozostała część województwa inowrocławskiego z powiatami dobrzyńskim, rypińskim i lipnowskim weszły w skład nowo utworzonej prowincji Prus Południowych (Südpreussen), która początkowo została podzielona na dwa departamenty: poznański (z 17 powiatami) i piotrkowski (łączycki – z 27 powiatami) oraz na inspekcje podatkowe. W obrębie departamentu piotrkowskiego znalazły się tereny Kujaw i ziemi dobrzyńskiej z powiatami: brzeskim, kowalskim, radziejowskim, dobrzyńskim, rypińskim i lipnowskim⁶². Wprowadzono tzw. kamery jako władzę administracyjno-skarbową i rejencje jako władzę sądową. Powiaty brzeski, kowalski, radziejowski, rypiński, lipnowski i dobrzyński otrzymały status powiatów starościńskich.

Po upadku powstania kościuszkowskiego i trzecim rozbiore Polski terytorium Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej znalazło się w obrębie państwa pruskich Hohenzollernów⁶³. W 1795 r. doszło do dalszego podziału Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w wyniku zmian terytorialnych między prowincją Prus Południowych i nowo utworzoną, prowincją pruską nazwaną Prusami Nowowschodnimi (Neustpreussen). Z departamentu piotrkowskiego wyłączono ziemię dobrzyńską z województwem płockim i przyłączono do Prus Nowowschodnich. Do Prus Południowych przyłączono część Mazowsza z Warszawą jako stolicą prowincji. Zwiększono liczbę departamentów. Ziemie polskie w prowincji pruskiej znajdowały się w departamencie poznańskim, kaliskim i warszawskim. Wprowadzono zmiany w podziale na

⁵⁸ M. Borucki, *Ziemia Kujawska pod względem geograficznym, archeologicznym, ekonomicznym i statystycznym*, Włocławek 1882, s. 31.

⁵⁹ Tamże.

⁶⁰ M. Krajewski, *Rypin na tle kształtowania się przynależności administracyjnej ziemi dobrzyńskiej*, [w:] *Rypin. Szkice z dziejów miasta*, red. M. Krajewski, Rypin 1994, s. 367.

⁶¹ M. Kallas, dz. cyt., s. 196.

⁶² J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe 1793–1806. Studium historyczno-prawne*, Wrocław 1957, s. 130.

⁶³ *Województwo wrocławskie. Monografia...*, s. 131–132.

powiaty i inspekcje podatkowe. Trzy powiaty kujawskie: brzeski, kowalski i radziejowski, zostały włączone do departamentu poznańskiego w Prusach Południowych⁶⁴. W chwili likwidacji niepodległego państwa polskiego terytory Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej zostały włączone do zaboru pruskiego, stanowiąc część prowincji Prus Południowych i Nowowschodnich.

W zaborze pruskim przekształcano administrację według pruskiego wzorca. Wprowadzono podział na prowincje i departamenty. Departamenty podzielono na mniejsze jednostki administracyjne, tj. powiaty ziemskie, w których urzędnikami wykonawczymi byli landratowie⁶⁵. Na mocy obwieszczenia królewskiego z 16 maja 1796 r. ziemia dobrzyńska została podporządkowana władzom w Płocku. Głównym ośrodkiem administracyjnym i sądowym prowincji był Białystok⁶⁶. Rozwiązanie to utrzymał patent królewski z 1 czerwca 1797 r. o podziale administracyjnym Prus Nowowschodnich na departament białostocki i płocki. Ziemia dobrzyńska, zwana powiatem lipnowskim, pozostała w składzie departamentu płockiego jako jeden z jego sześciu powiatów. Obszar powiatu lipnowskiego obejmował dawne powiaty: lipnowski, dobrzyński i rypiński⁶⁷.

W latach 1806–1807 pruski podział administracyjny uległ pewnym modyfikacjom. Dekret Napoleona z 14 stycznia 1807 r. o utworzeniu Komisji Rządzącej utrzymał podział kraju na sześć departamentów: warszawski, poznański, kaliski, bydgoski, płocki i białostocki. Komisja Rządząca utrzymała dotychczasowy podział na powiaty, w których organem władzy była Komisja Wykonawcza. Uchwała Komisji Rządzącej uregulowała zasady funkcjonowania Izb Powiatowych Wykonawczych. Decyzje we wszystkich sprawach w powiecie podejmował jednoosobowo prezes powiatu, niezależnie od opinii mających głos doradcy konsyliarzy⁶⁸.

Kujawy i ziemia dobrzyńska weszły w 1807 r. w skład Księstwa Warszawskiego⁶⁹. Konstytucja Księstwa Warszawskiego nadana przez Napoleona 22 lipca 1807 r. utrwaliła podział kraju na sześć departamentów. Dekret Fryderyka Augusta z 19 grudnia 1807 r. o tymczasowym podziale departamentów na powiaty i zgromadzenia gminne włączył do departamentu bydgoskiego trzy powiaty kujawskie: brzeski, kowalski i radziejowski (należące

⁶⁴ J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe...*, s. 297–298; M. Kallas, dz. cyt., s. 197.

⁶⁵ M. Sobczyński, M. Kulesza, *Miejsce i rola powiatu w tradycji podziału terytorialnego Polski*, Łódź 2000, s. 17–18.

⁶⁶ J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim, Prusy Nowowschodnie (Neuostpreussen) 1795–1806*, Poznań 1963, s. 178.

⁶⁷ M. Kallas, dz. cyt., s. 198; J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim, Prusy Nowowschodnie...*, s. 184.

⁶⁸ M. Sobczyński, M. Kulesza, dz. cyt., s. 20.

⁶⁹ M. Kallas, dz. cyt., s. 199.

od 1795 r. do departamentu poznańskiego). Uchwała Rady Stanu z 8 stycznia 1808 r. zdecydowała o włączeniu tych powiatów do departamentu bydgoskiego z dniem 1 kwietnia 1808 r. Związku z tym w obrębie departamentu bydgoskiego liczącego 10 powiatów złączono ziemie dawnego województwa inowrocławskiego i brzesko-kujawskiego. Ziemia dobrzyńska jako jeden powiat lipnowski (obejmujący dawny powiat dobrzyński, powiat lipnowski i powiat rypiński) pozostała w składzie departamentu plockiego⁷⁰. Podział administracyjny części „popruskiej” Księstwa Warszawskiego ukształtowany w 1808 r. i dostosowany do potrzeb systemu wyborczego przetrwał do upadku Księstwa Warszawskiego w 1815 r.

Podczas okupacji rosyjskiej i rządów tymczasowych w latach 1813–1815 utrzymano dotychczasowy podział administracyjny ze zmianami wynikającymi z nowej granicy państwowej⁷¹. Rozstrzygnięcie dalszych losów państwowości polskiej nastąpiło na kongresie wiedeńskim. Z terytorium Księstwa Warszawskiego traktaty z 3 maja 1815 r. wyodrębniły Wielkie Księstwo Poznańskie znajdujące się w składzie Prus oraz Rzeczpospolitą Krakowską znajdującą się pod protekcją trzech zaborców. Z większości ziem Księstwa Warszawskiego utworzono Królestwo Polskie związane przez konstytucję oraz unię personalną z Cesarstwem Rosyjskim⁷². Kujawy i ziemia dobrzyńska zostały podzielone między zabór pruski a Królestwo Polskie na okres ponad stu lat. W obrębie Królestwa Polskiego znalazły się Kujawy wschodnie i niemal cała ziemia dobrzyńska, poza niewielkimi terenami Dobrzyńskimi leżącymi nad rzeką Drwęcą w zaborze pruskim. Z zajętych przez Prusy w 1815 r. terenów departamentu bydgoskiego i plockiego przy Królestwie Polskim pozostały w całości powiat brzeski i powiat kowalski oraz większa część powiatu radziejowskiego (bez miasta Podgórze) należące dotąd do departamentu bydgoskiego. W Królestwie Polskim pozostał powiat lipnowski z departamentu plockiego, poza niewielkimi terenami leżącymi u ujścia rzeki Drwęcy w okolicach Torunia⁷³. Podział ten utrzymał się ponad 100 lat. Wywarł znaczny wpływ na rozwój gospodarczy, społeczny i kulturowy tych obszarów. Przez ponad sto lat przez środek Kujaw wzdłuż zachodniej granicy powiatów aleksandrowskiego i radziejowskiego przebiegała granica zaborów rosyjskiego i pruskiego, granica tzw. Kongresówki i Poznańskiego. Granica państw zaborczych, odmiennych pod względem struktury gospodarczej, społecznej i administracyjnej⁷⁴.

⁷⁰ Tamże.

⁷¹ W. Trzebiński, *Podział administracyjny Królestwa Polskiego 1815–1918*, Dokumentacja Geograficzna 1956, z. 4, s. 4–5.

⁷² J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1985, s. 367.

⁷³ M. Kallas, dz. cyt., s. 200–201.

⁷⁴ J. Bieniak, *Kujawy jako region historyczny*, Rocznik Kulturalny Kujaw i Pomorza 1993, t. XII, s. 18.

Konstytucja Królestwa Polskiego nadana 27 czerwca 1815 r. przez Aleksandra I regulowała sprawy podziału administracyjnego. Przywrócono tradycyjny podział kraju na województwa, ale zakres terytorialny jednostek administracyjnych pierwszego rzędu nie uległ zmianie. Królestwo Polskie podzielono na 8 województw w tym mazowieckie obejmujące dotychczasowy departament warszawski oraz płockie odpowiadające departamentowi płockiemu. Pozostała przy Królestwie Polskim część Kujaw i ziemi dobrzyńskiej została podzielona między województwa mazowieckie i płockie. Powiaty: brzeski, kowalski i radziejowski weszły w skład województwa mazowieckiego, a ziemia dobrzyńska pozostała w obrębie województwa płockiego⁷⁵.

Granice Królestwa Polskiego obejmowały osiem województw, które podzielono na 39 obwodów. Nowe obwody obejmowały od 1 do 3 powiatów. Ogółem utworzono 77 powiatów⁷⁶. 16 stycznia 1816 r. Namiestnik Królestwa Polskiego dokonał uszczegółowienia podziału administracyjnego. W miejsce 77 dotychczasowych powiatów wprowadzono 39 obwodów. Reforma ta w odróżnieniu od stosunków pruskich zmierzała głównie do uzyskania oszczędności oraz zmniejszenia liczby urzędników administracyjnych. Z większych 10 powiatów utworzono obwody. Obwód tworzyły dwa lub trzy powiaty⁷⁷. W województwie mazowieckim utworzono obwód kujawski obejmujący dotychczasowe powiaty: brzeski, kowalski i radziejowski. Siedzibą komisarza obwodowego stał się Włocławek⁷⁸. W 1819 r. Włocławek uzyskał uprawnienia przysługujące miastom stołecznym wojewódzkim⁷⁹. Powiat lipnowski stał się obwodem lipnowskim, obejmującym całą ziemię dobrzyńską, z siedzibą władz w Lipnie⁸⁰. W jego skład wchodziło siedem miast: Dobrzyń nad Wisłą, Lipno, Bobrowniki, Rypin, Skępe, Dobrzyń nad Drwęcą i Kikół, oraz 763 wsie. Obwód dzielił się na 146 gmin, które były podstawowymi jednostkami administracyjnymi⁸¹. Dekrety namiestnika z 3 lutego 1816 r. i z 30 maja 1818 r. oraz ukaz carski z 3 (15) marca 1859 r. szczegółowo określały organizację i zadania gminy. Gmina obejmowała obszar od 50 domów do kilku wsi⁸².

⁷⁵ Tamże, s. 201.

⁷⁶ *Historia państwa i prawa Polski*, t. 3: *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, red. J. Bardach, M. Senkowska-Gluck, Warszawa 1981, s. 354.

⁷⁷ W. Trzebiński, *Podział administracyjny Królestwa...*, s. 10.

⁷⁸ Tamże, s. 18; M. Kallas, dz. cyt., s. 202.

⁷⁹ M. Kallas, dz. cyt., s. 202.

⁸⁰ Tamże.

⁸¹ W. Trzebiński, *Podział administracyjny Królestwa...*, s. 6–7; M. Krajewski, *W cieniu wojny i okupacji. Ziemia Dobrzyńska w latach 1939–1945*, Rypin 1995, s. 15.

⁸² M. Grzybowski, A. Mietz, J. Pakulski, M. Pawlak, *Osiek Rypiński. Dzieje parafii i gminy*, Osiek Rypiński–Toruń 1994, s. 52.

Wprowadzony w drugiej połowie 1816 r. podział na obwody miał wiele niedogodności wynikających głównie z nieodpowiedniego rozgraniczenia obwodów oraz siedzib komisarzy obwodowych, dlatego podczas obrad Izby Poselskiej w 1818 r. wysunięto postulat wyodrębnienia województwa kujawskiego. Zmianami w nowo wprowadzonym podziale zajęła się Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji w latach 1819–1821, która zdecydowała o stopniowej modyfikacji istniejącego podziału. Na podstawie dekretu z 12 stycznia 1830 r. przeniesiono siedzibę komisarza obwodowego z Włocławka do Brześcia Kujawskiego. Po upływie sześciu lat na mocy postanowienia z 15 sierpnia 1836 r. siedziba komisarza obwodowego przeniesiona została z Brześcia Kujawskiego do Włocławka⁸³.

W czasie powstania listopadowego nie zmieniono istniejącego podziału administracyjnego. Statut Organiczny z 26 lutego 1832 r., likwidujący ustrój konstytucyjny Królestwa Polskiego, utrzymał podział Królestwa Polskiego na województwa, obwody, powiaty oraz miejskie i wiejskie okręgi (gminy)⁸⁴. Dekret Mikołaja I z 23 lutego (7 marca) 1837 r. wprowadził, podobnie jak w całej Rosji, gubernię jako jednostkę administracyjną pierwszego rzędu w miejsce województwa. W 1842 r. dokonano zmiany nazwy obwodów na powiaty. W 1842 r. utworzony został powiat włocławski. Na czele powiatu i urzędu powiatowego stał naczelnik. Powiaty otrzymały uprawnienia dawnych obwodów. Naczelnicy powiatu wykonywali polecenia odpowiednich komisji wojewódzkich, a później gubernialnych. Pełnili funkcje administracyjne odpowiadające zadaniom realizowanym przez komisję wojewódzką oraz niektóre funkcje policyjne i kontrolne. Komisarzom podlegały niższe instancje administracji: zwierzchności miejskie (miast leżących w obwodzie) i wiejskie⁸⁵. Po przemianowaniu obwodów na powiaty Królestwo Polskie podzielono na 77 okręgów wyborczych (okręgów powiatowych) i 51 okręgów gminnych. W każdym powiecie wybierany był sejmik szlachecki, a w okręgu gminnym zgromadzenie gminne.

Ukaz carski Mikołaja I z 9 (21) sierpnia 1844 r. zmniejszył liczbę guberni z 8 do 5, dlatego dotychczasową gubernię kaliską i mazowiecką połączono w jedną – warszawską. Odtąd istniały gubernie: radomska, lubelska, warszawska, płocka i augustowska. Kujawy wschodnie do 1866 r., znajdowały się w obrębie guberni warszawskiej, natomiast ziemia dobrzyńska w guberni płockiej⁸⁶.

Podczas powstania styczniowego zachowano podział Królestwa Polskiego na województwa i powiaty. Zgodnie z regulaminem ogłoszonym przez Rząd Narodowy 28 marca 1863 r. Królestwo Polskie zostało podzie-

⁸³ M. Kallas, dz. cyt., s. 202–203.

⁸⁴ M. Krajewski, *W cieniu wojny i okupacji*, Rybin 1995, s. 15.

⁸⁵ *Historia państwa i prawa Polski*, t. 3, s. 354–357; M. Sobczyński, M. Kulesza, dz. cyt., s. 24–25.

⁸⁶ M. Kallas, dz. cyt., s. 203.

lone na 8 województw i 39 powiatów. Przywrócono w ten sposób strukturę terytorialną z 1816 r. Cywilny naczelnik województwa mianował naczelników powiatów. Dokonywał rozkładu podatków na mieszkańców, zarządzał skarbowością, uwłaszczeniem i organizował powstańczą komunikację w powiecie. Naczelnicy miast powiatowych podlegali bezpośrednio naczelnikowi powiatu. Na szczelbu województw istniał system dwuwładzy cywilno-administracyjnej. W powiecie funkcję cywilno-administracyjną pełnił wojskowy organizator powiatu, który podlegał władzy cywilnej naczelnika powiatu⁸⁷.

Po klęsce powstania styczniowego na jego uczestników spadły represje, wyroki śmierci i zesłania. Zmianom uległ także ustrój administracyjny. Władze carskie zlikwidowały odrębność Królestwa Polskiego. Wprowadzono rosyjski ustrój administracyjny⁸⁸. Utrzymywanie terroru policyjnego ułatwiał obowiązujący do 1914 r. stan wojenny. Jednocześnie prowadzono akcję rusyfikacyjną wśród społeczeństwa polskiego.

Na obszarze Kujaw wschodnich utworzono powiat nieszawski, a na ziemi dobrzyńskiej powiat rypiński⁸⁹. Ukaz Rządzącego Senatu i ustawa o zarządzie gubernialnym i powiatowym z 19 (31) grudnia 1866 r. zniosły administrację powstańczą i wprowadziły nowy podział kraju. Z terenów Królestwa Polskiego wydzielono dziesięć mniejszych guberni, wśród których znajdowała się gubernia warszawska i płocka, pomiędzy które podzielone zostały Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska. Dawne okręgi przekształcono w 85 powiatów, zwiększając ich liczbę i dokonano również zmiany ich zasięgu terytorialnego. Wyodrębniono najniższe jednostki administracji państwowej, tj. gminy, którym podlegały gromady. W ten sposób nastąpiły pewne zmiany w utrzymującym się od 50 lat podziale administracyjnym Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. Od 1867 r. leżący w guberni płockiej powiat lipnowski został podzielony na dwa powiaty: lipnowski i rypiński. Powiat włocławski w guberni warszawskiej podzielono na powiat włocławski i radziejowski. Powiat radziejowski, po przeniesieniu władz z Radziejowa do Nieszawy, został przemianowany na powiat nieszawski⁹⁰. Małe miasteczka, takie jak: Bobrowniki, Chodecz, Izbica Kujawska, Kikół, Lubień Kujawski, Lubraniec, Osiećciny, Piotrków Kujawski, Raciążek, Radziejów, Skępe i Służewo, po 1867 r. utraciły prawa miejskie.

Zgodnie z postanowieniem z 17 (29) września 1866 r. o podziale miast i gmin, dokonano zmiany zasięgu terytorialnego powiatów. W powiecie włocławskim poza Włocławkiem znajdowało się 5 miast i 13 gmin wiejskich. W powiecie lipnowskim poza Lipnem znajdowały się 4 miasta i 18

⁸⁷ *Historia państwa i prawa Polski*, t. 3, s. 435–443.

⁸⁸ M. Kallas, dz. cyt., s. 203–204.

⁸⁹ *Województwo włocławskie. Monografia...*, s. 141.

⁹⁰ M. Borucki, dz. cyt., s. 191–193; M. Bandurka, *zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX w.*, Warszawa 1974, s. 60–61; M. Kallas, dz. cyt., s. 204.

gmin, a w powiecie rypińskim obok Rypina było jedno miasto i 15 gmin wiejskich. Z nowym podziałem terytorialnym dokonano w latach 1869–1870 zmiany charakteru wielu miejscowości. Pozbawiono praw miejskich 334 miejscowości, uznając je za osady bądź gminy. Osadami stały się gminy wiejskie Radziejów, Kowal i Przedecz. Ukształtowany w latach 1866–1870 podział administracyjny przetrwał do 1915 r.⁹¹

W okresie rewolucji 1905–1907 na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej miały miejsce liczne strajki, o podłożu ekonomicznym, będących wyrazem dążeń do uzyskania praw narodowych i swobód obywatelskich⁹². Polacy żądali języka polskiego w szkołach i w urzędach. Na początku marca 1905 r. we Włocławku wybuchł strajk powszechny o podłożu politycznym i ekonomicznym, organizowany przez lokalny komitet żydowskiej partii socjaldemokratycznej Bund. W 1905 r. powstały komórki PPS i SDKPiL. W grudniu nastąpiły aresztowania działaczy SDKPiL we Włocławku i w powiecie włocławskim.

W tym samym czasie w marcu 1905 r. w powiecie lipnowskim zorganizowano 32 strajki, w powiecie nieszawskim – 14, w powiecie włocławskim – 8. Strajk robotników w cukrowni w Brześciu Kujawskim w lutym 1905 r. poparli chłopi z okolicznych majątków. Kolejna fala strajków przeszła w 1906 r. w powiecie rypińskim zorganizowano wówczas 8 strajków, w powiecie lipnowskim – 1, a w powiecie nieszawskim – 3⁹³.

W 1905 r. wprowadzono język polski jako wykładowy do szkoły męskiej i żeńskiej we Włocławku oraz na pensji Aspisowej. 1 sierpnia 1907 r. miejscowa bojówka PPS-Frakcji Rewolucyjnej we Włocławku przeprowadziła zamach na naczelnika policji miejskiej kapitana Mironowicza⁹⁴.

W miarę odpływu fali rewolucyjnej w miastach i narastania terroru carskiego słabło nasilenie walk chłopskich. Partie robotnicze osłabione licznymi aresztowaniami zmuszone były ograniczyć działalność. 12 lipca 1909 r. zapadły wyroki w procesie członków PPS z Włocławka. Na karę śmierci skazano 6 członków PPS (K. Barowskiego, W. Jasińskiego, S. Kowalskiego, F. Olejniczaka, A. Skupiewskiego, W. Ułaszewskiego), 18 działaczy skazano na ciężkie roboty, a 4 na wysiedlenie. Aktywizacja ruchu robotniczego, której wyrazem była akcja strajkowa, nastąpiła w 1911 r. W powiecie włocławskim silne były w czasie rewolucji wpływy Polskiego Związku Ludowego, które w latach 1908–1914 kontynuował ruch zaraniarski. We Włocławku aktywnie działała chadecja, organizując Stowarzyszenie Robotników Chrześcijańskich⁹⁵.

⁹¹ M. Kallas, dz. cyt., s. 204; W. Trzebiński, *Podział administracyjny Królestwa...*, s. 91–93.

⁹² Tamże.

⁹³ *Województwo włocławskie. Monografia...*, s. 142.

⁹⁴ Tamże, s. 141.

⁹⁵ Tamże, s. 142.

Wojna, pomimo cierpień, ofiar i zniszczeń, rozbudziła wśród Polaków nadzieje na odzyskanie niepodległości, tym bardziej że zaborcy znaleźli się po przeciwnych stronach frontu (Niemcy i Austro-Węgry przeciwko Rosji). Jakkolwiek postawy Polaków w pierwszych latach wojny koncentrowały się wokół przeciwnych orientacji: prorosyjskiej i proaustriackiej, z którą związany był czyn niepodległościowy Józefa Piłsudskiego, to po zajęciu przez Niemców ziem polskich zaboru rosyjskiego w 1915 r., a następnie proklamacji przez cesarza niemieckiego i austro-węgierskiego, Królestwa Polskiego na podstawie aktu 5 listopada 1916 r. sytuacja polityczna Polaków uległa poprawie⁹⁶.

Rosjanie opuścili Włocławek 2 sierpnia 1914 r., niszcząc mosty na Wiśle i Zgłowiączce. Miasto od sierpnia do listopada było objęte strefą frontową i przechodziło kilkakrotnie z rąk do rąk, znajdowało się również pomiędzy liniami wojsk, podobnie jak Brześć Kujawski i Lubraniec. W mieście dla utrzymania porządku powołano Milicję Obywatelską i utworzono Komitet Obywatelski. Na jesieni 1914 r. front dzielił Kujawy wschodnie i ziemię dobrzyńską na dwie prawie równe części, przebiegając z północnego wschodu na południowy zachód w okolicach Rypina, Lipna, Brześcia Kujawskiego i Lubrańca. W dniach 11 i 12 listopada Niemcy przełamali front pod Włocławkiem. Ogień artyleryjski spowodował zniszczenie Brześcia Kujawskiego, spłonęły okoliczne wsie⁹⁷.

Po zajęciu terytorium Królestwa Polskiego we wrześniu 1915 r. przez wojska niemieckie i austriackie nastąpiła zmiana sytuacji polityczno-militarnej i terytorialno-administracyjnej części ziem polskich. Z większości okupowanych ziem utworzono General-Gubernatorstwo Warszawskie (General-gouvernement Warschau) oraz General-Gubernatorstwo Lubelskie. Władze niemieckie i austriackie starały się pozyskać Polaków do walki przeciwko Rosji⁹⁸. Władze niemieckie zniosły dotychczasowy podział na gubernie, zmieniając w znacznym stopniu podział na powiaty, których liczba zgodnie z rozporządzeniem z 23 lutego 1916 r. zmalała z 40 do 37⁹⁹. Powiat włocławski i nieszawski połączono w jeden powiat włocławski, a powiaty lipnowski i rypiński stały się powiatem lipnowskim¹⁰⁰.

⁹⁶ J. Kraus, R. Terlecki, *Historia wychowania wiek XIX i XX*, t. 2, Kraków 2006, s. 114.

⁹⁷ Tamże.

⁹⁸ *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej. Materiały sesji popularno-naukowej na 900-lecie istnienia Dobrzyń nad Wisłą*, Toruń 1966, s. 19–20.

⁹⁹ W. Trzebiński, *Niemieckie podziały ziem polskich w okresie 1815–1945*, Dokumentacja Geograficzna 1955, z. 9, s. 100–104.

¹⁰⁰ M. Kallas, dz. cyt., s. 206.

Pod okupacją niemiecką działały partie robotnicze. W maju 1915 r. PPS-Lewica i SDKPiL zorganizowały we Włocławku sklep Robotniczego Stowarzyszenia Spożywców „Praca”. Narodowy Związek Robotniczy, i przedstawiciele PPS utworzyli Radę Narodową, późniejszy oddział Centralnego Komitetu Narodowego. W 1916 r. partie lewicy socjalistycznej utworzyły klasowe związki zawodowe: dozorców domowych, metalowców i robotników oraz przemysłu skórzanego. PPS-Lewica prowadziła od 1916 r. działalność kulturalno-oświatową w zorganizowanym przez Leona i Henryka Purnamów klubie robotniczym im. Tadeusza Rechniewskiego¹⁰¹.

Okupacja niemiecka doprowadziła do niszczącej eksploatacji gospodarczej Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej. Wojskowe władze administracyjne ściągaly podatki i określały zakres przymusowych robót publicznych. Na wsi rekwirowano żywność, konie, niszczone dwory i zabudowania, wywożono dobytek i urządzenia przemysłowe.

W ostatniej fazie wojny mieszkańcy Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej, zwłaszcza młodzież szkolna i członkowie powstałej na tym obszarze już w 1908 r. POW, wzięli udział w rozbrajaniu wojsk niemieckich. W połowie listopada 1918 r. władzę przejęła w swe ręce ludność polska, tworząc zręby niepodległej państwowości.

¹⁰¹ *Województwo włocławskie. Monografia...*, s. 143.

Początki niepodległości

Kiedy jasna stała się dla wszystkich ostateczna klęska Austro-Węgier, polscy posłowie do parlamentu wiedeńskiego podjęli 15 października 1918 r., uchwałą, że odtąd uważają się za obywateli państwa polskiego i jego przedstawicieli. Rada Regencyjna wydała w tym czasie odezwę w której, powołując się na orędzie prezydenta Wilsona, wysunęła postulat utworzenia państwa polskiego z dostępem do morza, „z polityczną i gospodarczą niezawisłością”. Zrywając z polityką współpracy z państwami centralnymi. Rada Regencyjna zmieniła rotę przysięgi Polskiej Siły Zbrojnej i upomniała się o uwolnienie Józefa Piłsudskiego więzionego przez Niemców w Magdeburgu. Powołała też nowy rząd z premierem Józefem Śnieżyńskim, którego zadaniem było utworzenie polskiej administracji na terenach zajętych dotąd przez Niemców i Austriaków. W Warszawie Rada Regencyjna dążyła do przejścia władzy¹⁰². Jej działania przez cały czas napotykały jednak na opór. 10 listopada 1918 r. warszawski generał-gubernator Hans von Beseler odpowiadając na wniosek Rady Regencyjnej, zapewnił, że władze w okupacji niemieckiej zostaną przekazane w ręce polskie do dnia 1 grudnia 1918 r.

10 listopada 1918 r. przybył do Warszawy Józef Piłsudski zwolniony przez Niemców z więzienia w Magdeburgu¹⁰³. Dzięki swoim czynom wojennym, zyskał niewątpliwy autorytet w społeczeństwie polskim. Jeszcze tego samego dnia rozpoczął rozmowy z przedstawicielami niemieckiej rady żołnierskiej w sprawie szybkiego opuszczenia przez niemieckie oddziały ziem polskich. Strona polska zażądała pozostawienia broni, środków transportu i magazynów sprzętu przez ewakuujące się oddziały niemieckie. Dużą rolę w oswobodzeniu Królestwa Polskiego spod okupacji niemieckiej odegrały nieliczne oddziały Polskiej Siły Zbrojnej i Polskiej Organizacji Wojskowej. Szybko tworzone nowe jednostki Wojska Polskiego, gdyż zagrożenie ze strony Niemców istniało nadal. Ich armie wciąż jeszcze okupowały tereny na wschód od Bugu i Narwi. Obawiano się, że mogą podjąć działania zbrojne w celu utworzenia sobie drogi powrotu do Niemiec.

11 listopada 1918 r. Niemcy podpisały na froncie zachodnim rozejm kończący pierwszą wojnę światową. Tego dnia Rada Regencyjna przekazała Józefowi Piłsudskiemu władzę nad oddziałami Polskiej Siły Zbrojnej. Trzy dni

¹⁰² K. W. Kumaniecki, *Zbiór najważniejszych dokumentów do powstania państwa polskiego*, Kraków 1920, s. 87.

¹⁰³ A. Koc, *Przyjazd Józefa Piłsudskiego do Warszawy 10 listopada „Niepodległość”*, t. VII, Londyn-New York 1962, s. 227

później, 14 listopada Rada Regencyjna rozwiązała się, oddając całą władzę Józefowi Piłsudskiemu „[...] obowiązki nasze i odpowiedzialność względem narodu polskiego w Twoje ręce, Panie Naczelnny Dowódcu, składamy do przekazania Rządowi Narodowemu”¹⁰⁴. Na żądanie Józefa Piłsudskiego rozwiązał się rząd lubelski Daszyńskiego. Premierem rządu ogólnopolskiego w Warszawie został Jędrzej Moraczewski, socjalista i żołnierz Legionów. Dekretem wydanym 22 listopada 1918 r., Piłsudski ustalił strukturę prawną państwa polskiego, na którego czele stanął jako Tymczasowy Naczelnik Państwa: „Obejmuję jako Tymczasowy Naczelnik Państwa, Najwyższą Władzę Republiki Polskiej i będę ją sprawował aż do czasu zwołania Sejmu Ustawodawczego. Rząd Republiki Polskiej stanowią powołani przeze mnie i odpowiedzialni przede mną aż do zebrania się Sejmu-Prezydent Ministrów i ministrowie. Projekty uchwalone przez Radę Ministrów ulegają mojemu zatwierdzeniu”¹⁰⁵.

Nie było jeszcze cywilnej administracji, nie było granic państwowych ani realnej władzy nad większością przyszłego państwa polskiego. Najistotniejszą sprawą dla bezpieczeństwa młodej państwowości było zorganizowanie własnego, silnego wojska. Wojsko Polskie tworzono jesienią 1918 r. z byłych legionistów, żołnierzy polskich z byłych armii zaborczych, powoiaków, młodzieży ochotniczo wstępującej do powstańczych pułków, żołnierzy Polskiej Siły Zbrojnej. Do marca 1919 r. najważniejszym problemem było ujednoczenie różnorodnie ubranych, uzbrojonych i wyszkolonych oddziałów. W marcu 1919 r. Sejm Ustawodawczy uchwalił powszechny pobór do wojska. W kwietniu włączono w skład Wojska Polskiego Armię Wielkopolską i powracające z Francji oddziały armii gen. Hallera. W sierpniu 1919 r. Wojsko Polskie liczyło już około 600 tys. żołnierzy.

Bój o Polskę się nie kończył, a dopiero zaczynał. Polacy jeszcze nie raz zaświadczyli o swym przywiązaniu do Polski: na Śląsku, w Wielkopolsce, na Kresach i pod Warszawą w 1920 r. Dużą rolę w oswobodzeniu Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej znajdujących się w Królestwie Polskim spod okupacji niemieckiej odegrały nieliczne oddziały Polskiej Siły Zbrojnej i Polskiej Organizacji Wojskowej.

We wrześniu 1918 r. rady miejskie we Włocławku, w Lipnie i Rypinie dokonały przekształcenia policji niemieckiej w Straż Obywatelską. Powołano konspiracyjny zarząd miasta. Kiedy upragniona wolność nadeszła 11 listopada 1918 r., wśród ludności zapanował wielki entuzjazm, a na budynkach pojawiły się biało-czerwone flagi. Wzmocniono działalność Polskiej Organizacji Wojskowej (POW), która objęła władzę porządkową, Przystąpiono do objęcia urzędów i stanowisk cywilnych w powiatach.

¹⁰⁴ Dz. Pr. PP z 1918 r. Nr 17, poz. 39.

¹⁰⁵ Dz. Pr. PP z 1918 r. Nr 17, poz. 40.

„W Warszawie trafiliśmy na moment rozbrajania Niemców. Widok był niezapomniany. Garstka młodych chłopców z POW z opaskami biało-czerwonymi na rękawach rozbrajała na dworcu kolejki kompanię Wehrmachtu. Ci do niedawna tak butni Niemcy składali posłusznie karabiny, zdzierali odznaki z czapek i bezbronni wsiadali do wagonów zadowoleni, że wracają do domu i że wojna się skończyła. Wszyscy mieszkańcy podziwiali ten widok – wspominał Bogdan Chełmicki, ziemianin, właściciel Kowalk w powiecie rypińskim. – W wolnej Warszawie rozlegały się strzały, ale nie była to żadna walka, tylko młodzież uzbrojona w karabiny odebrane Niemcom wyżywała się w strzelaniu na wiwat. Na ulicach tłumy pełne entuzjazmu. Pojawiło się sporo mundurów różnego autoramentu: legionowe, korpusu wschodniego (Dowborczycy), sokole. Niemcy zgromadzeni byli w paru punktach miasta, bez broni, bez odznak z czerwonymi kokardami Soldatenratu. Wszędzie panował entuzjazm i wzorowy porządek. Tak rodziła się Rzeczypospolita. Postanowiłem jechać do Lublina, by dostać się do osławionego Beliny, do ułanów. Koleje uruchamiali już polscy kolejarze, którzy pracy mieli pełne ręce. Na zachód wywożono rozbrojonych Niemców, na wschód ruszali jeńcy Rosjanie. Ani jednym, ani drugim nic złego nikt nie czynił, na odwrót, kto był głodny, otrzymywał jeść i wracał do domu. Niezapomniane to były chwile – sny tylu pokoleń stawały się rzeczywistością”¹⁰⁶.

Przygotowanie do przejmowania władzy na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej po opuszczeniu tych terenów przez okupanta niemieckiego trwało kilka tygodni. Na początku listopada 1918 r. prezydent miasta Włocławka Boryssowicz po długich staraniach, wykorzystując argument znacznej radykalizacji nastrojów, uzyskał od władz guberni wojennej we Włocławku broń i rozdał ją znajdującym się w mieście legionistom, POW oraz utworzonej kilka tygodni wcześniej Straży Obywatelskiej. 10 listopada 1918 r. wyłoniona przez społeczeństwo miasta tzw. Rada Polska z inż. Stanisławem Boryssowiczem na czele udała się na rozmowy z przedstawicielami Rady Robotniczo-Żołnierskiej (niemieckiej), żądając złożenia broni w zamian za bezpieczny powrót Niemców do domu. Ponieważ nie osiągnięto porozumienia, około 600 żołnierzy niemieckich rozbrojono siłą, w czym brało udział 50 członków POW, 50 członków Straży Obywatelskiej i 5 legionistów. Niemcy opuścili Włocławek w nocy z 12 na 13 listopada¹⁰⁷. W tym samym dniu przedstawiciele związków i stowarzyszeń, niezależnie od stanowiska Rady Miejskiej Włocławka i jej władzy wykonawczej – Magistratu, który powstał w styczniu 1917 r., powołali do życia Milicję Obywatelską z podprokuratorem sądu okręgowego Adamem

¹⁰⁶ B. Chełmicki, *Powiat rypiński w pamiętnikach*, Rypin 2005, s. 158–159; H. Szczechowicz, *Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska w II Rzeczypospolitej. Administracja, gospodarka, życie społeczno-polityczne, szkolnictwo 1918-1928*, Włocławek 2013, s. 51.

¹⁰⁷ M. Morawski, *Monografia Włocławka*, Włocławek 1933, s. 384–385.

Lisiewiczem na czele. Po opuszczeniu miasta przez garnizon niemiecki Rada Miejska objęła władzę. Jej przewodniczącym został prezes sądu okręgowego Władysław Nowca, a zastępcami: K. Ossowski i ks. Szymański¹⁰⁸.

W Lipnie przejęcie władzy przebiegło spokojnie. 12 listopada zwołano zebranie, na którym wybrano 36-osobową radę powiatową składającą się z delegatów gmin. Następnego dnia ukonstytuował się wydział wykonawczy. W Rypinie władzę przejęto 11 listopada. Tutaj także rada powiatowa wyłoniła wydział wykonawczy¹⁰⁹.

W chwili zrzczenia okupacji niemieckiej w Lipnie znajdowały się pułk piechoty, szwadron kawalerii, bateria artylerii, żandarmeria i żołnierze. POW zgromadziła ponad 20 ludzi posiadających trzy karabiny rosyjskie. Niemcy oddali kilkanaście karabinów milicji powiatowej. Korzystając z bliskiego położenia granicy i linii kolejowej żołnierze niemieccy wsiedli do pociągu i spokojnie odjechali. Komendantem milicji w Lipnie został komendant POW obwodu lipnowskiego Władysław Smoleński. Powiat dzielił się na dwa obwody. Komendantami obwodów w okręgach byli: W. Smoliński, Z. Chmielewski, Wiprzycki, Podkuliński i Ostrowski. Komendami miejskimi dowodzili: Lucjan Giziński, Tadeusz Nowaliński, Józef Kuroczek, Kazimierz Wodzyński, Waclaw Berger, Ludwik Orszt, Henryk Dolczewski, Lech Pawłowski, Wojciech Gołębiowski, Stanisław Kępiński, Kalikst Michalski, Bolesław Rutecki, Leon Pączkowski, Jakielski, Jan Rozalski. Przy obwodzie lipnowskim utworzony został kurierski oddział żeński, którego komendantką i sekretarką była Wanda Dierżanowska. Zorganizowano Pogotowie Bojowe składające się z tzw. szóstek. Komendantem Pogotowia był Gustaw Olszewski, a łącznikiem obwodu Władysław Turant. Pod Lubiczem, Dobrzejewicami i Czernikowem odbyły się starcia z Niemcami, które przyniosły wiele ofiar. Pod Lubiczem zginął Kazimierz Trzaskalski. W walkach w innych miejscowościach kilku członków POW zostało rannych¹¹⁰.

W Rypinie stacjonowało około 70 żołnierzy niemieckich, którzy utworzyli Radę Żołnierską. Komendantami POW obwodu rypińskiego byli: Z. Jagodziński, po nim R. Gumiński, S. Czarliński, i S. Witkowski. Dowódcami miejscowych komend POW w obwodzie rypińskim byli: w Rypinie – W. Kruziewicz, S. Bocheński, w Dobrzyniu nad Drwęcą – T. Zambrzycki, w Skrwilnie

¹⁰⁸ *Rozwój samorządu miasta Włocławka*, red. S. Krzewski, Włocławek 1926, s. 4–5; M. Morawski, dz. cyt., s. 384–385; Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, red. Z. Waszkiewicz, Włocławek 1982, s. 56.

¹⁰⁹ Z. Waszkiewicz, *Z problematyki dziejów społeczno-politycznych ziemi dobrzyńskiej w okresie II Rzeczypospolitej*, *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie* 1979, seria B: *Stosunki polityczno-społeczne w XX w.*, s. 61–62.

¹¹⁰ T. Świecki, F. Wybult, *Mazowsze płockie w czasach wojny światowej i powstania państwa polskiego*, Toruń 1932, s. 279–280.

– I. Szewczykowski, w Okalewie – S. Wilczyński, w Sadłowie – M. Woźniak, w Świedziebni – A. Nykle, w Rogowie – T. Kobierzycki, w Rużu – L. Brzuskiwicz, M. Sobociński, Cz. Strzelecki, W. Wybawiński, H. Jagodziński, R. Wasilewski i inni. Przed rozbrojeniem Niemców obwód rypiński liczył około 160 członków POW. W strukturze organizacji znajdowały się oddział męski i żeński. Komendantką oddziału żeńskiego była Maria Jagodzińska¹¹¹.

Przejęcie władzy w powiecie rypińskim rozpoczęło się 11 listopada. Kazimierz Gorczyński i Roman Gumiński z 10 członkami POW udali się do Rypina do naczelnika powiatu Mühleisena po akta i pieniądze. Gmach urzędu został zajęty przez członków POW. Urzędnicy stopniowo opuszczali budynek starostwa. Członkowie POW przejęli pomieszczenia gospodarcze, ponad pół miliona marek gotówką z kasy skarbowej, tabor, więzienie, komendanturę, broń i koszary, a także kolejkę konną Rypin–Dobrzyń nad Drwęcą, pocztę i składy zboża.

Po przejęciu władzy Rada Powiatowa w Rypinie wyłoniła wydział wykonawczy, którego czynności administracyjne wymagały zatwierdzenia przez komisarza w Lipnie. Członkami Wydziału Powiatowego byli: K. Gorczyński, J. Siemiątkowski, S. Barczewski, S. Sierocki, M. Bartłomiejus. Komendantem Milicji Powiatowej mianowany został przez władze centralne Ludwik Abczyński, zastępcą Władysław Kruziewicz. Utworzona lokalna milicja ludowa liczyła 40 funkcjonariuszy. Komendantem milicji został Celmer. W Dobrzyniu nad Drwęcą okupanci niemieccy dobrowolnie oddawali władzę oraz broń¹¹².

Akcja rozbrajania żołnierzy niemieckich na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej na początku listopada 1918 r. przebiegała na ogół spokojnie. Polacy przejmowali władzę z powagą i odpowiedzialnością. Wypadki zabijania żołnierzy były incydentalne. Rozbrajanie Niemców budziło entuzjazm wśród ludności polskiej, która często spontanicznie pomagała oddziałom konspiracyjnym w akcjach zbrojnych.

W okres stabilizacji państwowej wkraczano z wielkim bagażem trudnych problemów, wymagających pilnego rozwiązania, a jednocześnie z nie najlepszymi nawykami przeniesionymi z czasów niewoli. Młoda polską demokrację czekała ciężka próba życia. Wiele zależało nie tylko od uwarunkowań obiektywnych, ale też i od subiektywnych zachowań, zwłaszcza od działań polityków, od umiejętności negocjowania i funkcjonowania w warunkach kompromisu, na który Polska chcąc uniknąć gwałtownych wstrząsów, była wprost skazana przez istniejący układ sił społecznych i politycznych¹¹³.

¹¹¹ Tamże.

¹¹² Tamże, s. 280–281.

¹¹³ T. Nałęcz, *Rzeczy Sejmu 1921-1926*, Warszawa 1991, s. 8

Organizowanie całego życia było niezmiernie trudne. Poważne braki aprowizacyjne, bezrobocie, trudności gospodarcze, a przy tym niski poziom wiedzy społeczeństwa stwarzały na każdym kroku zapory trudne do pokonania, mimo że dobrej woli u kierujących administracją lokalną nie brakowało.

W odrodzonej Polsce nie brakowało autentycznych konfliktów. Do ostrych napięć dochodziło zwłaszcza w pierwszych miesiącach wolności, kiedy trudy życia były szczególnie dotkliwe, a tworzący się dopiero aparat państwowy nie spełniał wszystkich swoich zadań koncyliacyjnych, jak i represyjnych. Zbyt głęboko jednak sięgały różnice makrospołecznych interesów, by mógł je stonować najdoskonalszy nawet aparat urzędniczy czy najsprawniejsza policja, którym zresztą daleko było do takiego ideału¹¹⁴. Bieda i trudne warunki ekonomiczne sprzyjały rozwijającej się akcji strajkowej. Pracownicy rolni upominali się o lepszy byt, a robotnicy o pracę i chleb. Strajki miały ostry przebieg w tych folwarkach, w których stosunek robotników do właścicieli był nieprzychylny. W rezultacie robotnicy folwarczni wywalczyli lepsze warunki pracy i płacy ujęte w umowy zbiorowe.

Trudności aprowizacyjne, ogromne zniszczenia wojenne, brak środków finansowych, trwająca na granicy walka z Ukraińcami, Czechami, Niemcami i później bolszewikami¹¹⁵ powodowały, że wszystkie wydatki odrodzone państwo polskie przeznaczyło na wojsko. Dużą ofiarnością na Skarb Państwa i wojsko złożył cały naród, przekazując rodowe pamiątki, cenne przedmioty, pieniądze, bieliznę, żywność, bydło rzeźne i konie. Gromadzeniem wszystkich darów pochodzących od mniej i bardziej zamożnych ofiarodawców zajmowały się komitety gminne i powiatowe oraz Związek Ziemian. „Matka moja – Bogdan Chelmiński – cały zbiorek złotych przedmiotów po swojej matce i ojcu moim oddała. Ziemianki i mieszczańki z Rypina i innych miejscowości zorganizowały szycie bielizny dla wojska [...] Miały też miejsce zbiórki na aprowizację armii. Poza obowiązkową mobilizacją koni ofiarowano też dobrowolnie bydło rzeźne. Repatriacją tego zajmował się powstały wówczas Związek Ziemian, którego pierwszym prezesem był w powiecie rypińskim, ziemianin Antoni Borzewski z Ugoszcza, człowiek bogaty, inteligentny, bardzo dobry gospodarz”¹¹⁶.

Wkrótce nastąpiły wybory do Sejmu Ustawodawczego. Powołany został do życia samorząd gminny i powiatowy, rady gminne oraz rada powiatowa, tzw. sejmik powiatowy. W każdej dziedzinie, w administracji, gospodarce, szkolnictwie, usługach, potrzebny był ogromny wysiłek, aby nadrobić wielokrotne zapóźnienia.

¹¹⁴ T. Nałęcz, dz. cyt., s. 2

¹¹⁵ B. Chelmiński, *Powiat rypiński w pamiątkach...*, s. 157–158.

¹¹⁶ Tamże, s. 160–161.

Konferencja pokojowa w Paryżu i podpisanie traktatu wersalskiego w 1919 r. spotkało się z zainteresowaniem mieszkańców Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej, którzy oczekiwali korzystnych dla Polski rozstrzygnięć terytorialnych. Konferencja pokojowa w Paryżu kończyła pierwszą wojnę światową. Mocarstwa nie tylko ustalały na niej warunki dla pokonanych Niemiec, ale tworzyły nową mapę Europy. Zmieniały granice, decydowały o przydzieleniu spornych terytoriów różnym państwom. Polskę reprezentowali w Paryżu Roman Dmowski i Ignacy Paderewski. Ostro walczyli o prawo Polski do jej prastarych ziem. Anglia była przeciwna odebraniu Niemcom polskiego Śląska i Gdańska. Delegat angielski tłumaczył, że Niemcy pozbawione bogatych obszarów nie spłacą zwycięzcom odszkodowań wojennych. Ale był jeszcze inny powód przychylnego stosunku Anglii do Niemiec. Nie chciała ona, aby którekolwiek państwo europejskie stało się potęgą. Osłabienie Niemiec oznaczało wzrost znaczenia Francji, która na konferencji popierała polskie żądania.

Zainteresowanie polską problematyką na konferencji w Paryżu nie było wielkie. Zachodni dyplomaci często mieli mgliste pojęcie o tym, gdzie leżą ziemie, o których losie tak ostro dyskutowano. Znaczną ignorancją wyróżniali się brytyjscy politycy i dyplomaci. Premier Lloyd George miał prawdopodobnie trudności ze zrozumieniem, że Galicja w północnej Hiszpanii i w południowej Polsce to dwa różne kraje. Natomiast prezydent Stanów Zjednoczonych Thomas Woodrow Wilson wyznał w przemówieniu do amerykańskiego Senatu: „Kiedy wypowiadałem słowa o prawie narodów do samostanowienia, nie zdawałem sobie sprawy, że narodowości, które pojawiły się przed nami każdego dnia, w ogóle istnieją...”. Rozstrzygając na konferencji pokojowej przebieg granic, kierowano się nie tylko prawem narodów do samostanowienia. Padały również argumenty historyczne, ekonomiczne i strategiczne. Zaprezentował je szef delegacji polskiej Roman Dmowski, przemawiając przez sześć godzin. Mówił po angielsku i po francusku. Domagał się dla Polski ziem, którymi Polacy, kiedyś rządzili, tych na których stanowili większość ludności oraz tych, które uznał za niezbędne dla rozwoju ekonomicznego¹¹⁷.

Podpisany 28 czerwca 1919 r. w Wersalu traktat pokojowy z Niemcami wyznaczał nową granicę polsko-niemiecką. Polsce przyznano Wielkopolskę, jednak bez Wschowy, Babimostu, Międzyrzecza i Skwierzyny oraz część Pomorza Gdańskiego z pasem wybrzeża morskiego o długości 70 kilometrów. Gdańsk i okolice ogłoszono Wolnym Miastem pod opieką Ligi Narodów. O przynależności Górnego Śląska, Powiśla, Warmii i Mazur miały rozstrzygnąć plebiscyty. Polska w ten sposób uzyskała stosunkowo znaczne terytoria i szansę na przyłączenie kolejnych ziem.

¹¹⁷ H. Szczechowicz, M. Klimecki, *Dziewięćdziesiąt lat temu. Kujawy po traktacie wersalskim*. „Wiadomości Uczelniane PWSZ we Włocławku”, 2009, nr 3-4, s. 16

Spółeczeństwo polskie przyjęło traktat z mieszanymi uczuciami, ponieważ jego oczekiwania terytorialne były większe, a obciążenia, jakie nałożono na Polskę wysokie. W artykułach ekonomicznych traktatu zobowiązano Polskę do uregulowania części przedwojennego zadłużenia Niemiec z racji przejścia części ziem i obiektów przemysłowych. Łącznie traktatowe zobowiązania wyniosły około 2,5 mld marek niemieckich, sumę dla odradzającego się państwa bardzo bolesną.

Nowym państwom Europy Środkowo-Wschodniej nie zaufano w kwestii ochrony praw mniejszości narodowych. Zmuszono je do podpisania tzw. małego traktatu, który przyznał mniejszościom szereg gwarancji, a członkom Ligi Narodów prawo do wnoszenia skarg w ich imieniu. W Polsce te rozwiązania przyjęto z niechęcią wynikającą z obaw przed mieszaniami się sąsiadów w wewnętrzne problemy kraju. Dzisiaj traktat uchodzi za jeden z ważniejszych, przełomowych dokumentów odnoszących się do praw mniejszości etnicznych, a więc i praw człowieka¹¹⁸.

Konferencja pokojowa w Paryżu miała istotny wpływ na losy historycznych regionów Polski, które przez ponad sto lat funkcjonowały w odmiennych organizmach państwowych. Traktat pokojowy zakończył rozbitcie terytorialne Kujaw położonych geograficznie w środkowej części Polski pomiędzy górną Notecią, jeziorem Gopło i Wisłą. W okresie zaborów, a dokładnie w 1815 r. większa część Kujaw z Bydgoszczą, Inowrocławiem i Kruszwicą została włączona do Prus, pozostała z Aleksandrowem, Radziejowem i Włocławkiem do Królestwa Polskiego. Przez ponad sto lat przez środek Kujaw wzdłuż zachodniej granicy powiatów aleksandrowskiego i radziejowskiego przebiegała granica zaborów rosyjskiego i pruskiego.

Podział Kujaw między Rosję i Prusy przyczynił się do pogłębienia różnic ekonomicznych i - co za tym idzie - społecznych między zachodnim i wschodnim obszarem regionu. W jego zachodniej części widoczne były wpływy Wielkopolski i Pomorza, natomiast na wschodzie Mazowsza. Dokonał się wówczas wewnętrzny podział kultury ludowej, bardziej powszechnej i zachowawczej na rolniczych Kujawach wschodnich i szybciej zanikającej pod wpływem uprzemysłowienia na Kujawach zachodnich. W okresie międzywojennym analizowano różnice między wschodnimi i zachodnimi Kujawami. Badacz etnografii Kujaw Konstanty Masłowski twierdził, iż podział rozbiorowy, w którym uczestniczyły Kujawy inowrocławskie przypadły Prusom, a włocławskie znalazły się pod zaborem rosyjskim, spowodował, że „każda z tych części rozwijała się odrębnymi drogami w różnych warunkach”. Mieszkańcy Służewa leżącego przy dawnej granicy zaborów, urodzeni na początku XX w. mówili o różnicach między obydwoma zabo-

¹¹⁸ Tamże.

rami wynikającymi między innymi z wyższego poziomu kultury materialnej byłego zaboru pruskiego i występującego tam wyższego stopnia urbanizacji. Znacząco oddziaływała na te tereny liczna po stronie pruskiej kolonizacja niemiecka.

Powstały pod zaborami podział Kujaw na wschodnie (włocławskie) i zachodnie (inowrocławskie) zrodził pewne przeciwieństwa między mieszkańcami obu części regionu. Nie były to jednak spory zagrażające jedności narodowej lub naruszające solidarność regionalną. Najlepszym tego dowodem był wysoki odsetek Kujawiaków inowrocławskich biorących udział w powstaniach narodowych w zaborze rosyjskim oraz współdziałanie Kujawiaków zamieszkałych po obydwu stronach granicy w powstaniu wielkopolskim 1918-1919. Oddział kpt. Michała Zabdyra z Radziejowa pomagał w wyzwoleniu Kujaw zachodnich. Pojawiające się nieliczne antagonizmy kujawskie były domowymi sporami wynikającymi z rywalizacji o pierwszeństwo w regionie. O prawo do piastowania godności stołecznego grodu Kujaw zabiegały dwa największe miasta regionu: Inowrocław i Włocławek. Inowrocław był stolicą starszą, przez pewien okres nawet stolicą całych historycznych Kujaw. Włocławek był i jest stolicą diecezji nieobejmującej całości ziemi kujawskiej, a stolicą województwa stał się dopiero w 1975 roku.

Z terytorium przywróconego Polsce traktatem wersalskim, obejmującego większość Wielkiego Księstwa Poznańskiego i Prus Zachodnich, na mocy Ustawy o tymczasowej organizacji byłej dzielnicy pruskiej z dnia 1 sierpnia 1919 r. utworzono dwa województwa: pomorskie z siedzibą w Toruniu oraz poznańskie. Część Kujaw znajdująca się dotąd w zaborze pruskim została włączona do województwa poznańskiego. Na terytorium byłego Królestwa Polskiego w wyniku ustawy tymczasowej o organizacji władz administracyjnych II instancji z 2 sierpnia 1919 r. utworzono pięć województw, a wśród nich warszawskie. W jego obrębie znalazły się powiaty lipnowski, nieszawski, rypiński i włocławski¹¹⁹.

Mieszkańcy Kujaw i ziemi dobrzyńskiej z dużym zainteresowaniem śledzili wydarzenia, które miały miejsce w kraju i poza jego granicami. W pismach lokalnych będących mutacjami prasy centralnej poszukiwali informacji dotyczących decyzji mocarstw w sprawie powrotu ziem polskich do macierzy. Pisma: „Goniec Kujawski”, „Słowo Kujawskie”, „Gazeta Kujawska”, „Gazeta Lipnowska”, „Gazeta Rypińska”, informowały na bieżąco o problemach, przed którymi stanęło odrodzone państwo polskie. Prasa kształtowała postawy ludności wobec działań lokalnej i centralnej administracji, stabilizowała nastroje, wzmacniała siły i wiarę w zdolności Polaków do kierowania nowoczesnym państwem. Warto podkreślić, że „Słowo Kujawskie”¹²⁰ było organem prasowym

¹¹⁹ Tamże, s. 17.

¹²⁰ R. Filipik, *Z przeszłości Włocławka*, [w:] *Przewodnik ilustrowany po Włocławku*, Włocławek

wym Chrześcijańskiej Demokracji, związanym ze stronnictwami centrowymi na Kujawach. Wydawane w latach 1918–1929 przez należącą do włocławskiej Kurii Biskupiej Drukarnię Diecezjalną i Księgarnię Powszechną odegrało dużą rolę w kształtowaniu świadomości patriotycznej i obywatelskiej mieszkańców Kujaw i całego regionu. W nim zamieszczono artykuły mówiące między innymi o tym, że „granice Polski muszą zostać takimi jak je ustanowił Traktat Wersalski”, dając wyraz akceptacji wobec postanowień konferencji pokojowej w Paryżu¹²¹. Biskup kujawski Stanisław K. Zdzitowiecki pełnił nadzór merytoryczny nad wydawnictwem i mimo zdecydowanej sympatii redaktorów do orientacji chadeckiej zalecał, „aby wszystkie stronnictwa narodowe jednako-wo były uwzględniane”¹²².

Polska po odzyskaniu niepodległości rozpoczynała swoje funkcjonowanie jako kraj parlamentarny szanujący zasady demokracji, ale stojący wobec potrzeby wywalczenia granic zgodnie z aspiracjami i marzeniami społeczeństwa. Konieczność ta wynikała z przesłanek historycznych. Społeczeństwo polskie zdawało sobie sprawę, że małe pod względem terytorialnym państwo polskie nie będzie miało szans na suwerenną egzystencję między potężnymi Niemcami i Rosją. Wiedzieli o tym Józef Piłsudski i Roman Dmowski, gromadząc siły do obrony państwa przed posuwającą się na zachód Armią Czerwoną.

1922, s. 34–35.

¹²¹ Słowo Kujawskie z 3.03.1925 r., nr 51, s. 1.

¹²² Tamże.

Wojna polsko-bolszewicka

Batalia o niepodległość Polski i jej kształt terytorialny toczyła się dwa i pół roku od listopada 1918 do czerwca 1921 r. Rosja negatywnie ustosunkowała się do odrodzenia niepodległej Polski. Odradzająca się Polska stała się zaporą w rozszerzeniu rewolucji na Zachód. 17 listopada 1918 r., Armia Czerwona rozpoczęła „czerwony marsz na Zachód”, który był początkiem nie wypowiedzianej wojny polsko-bolszewickiej. Lew Trocki twórca Armii Czerwonej i ówczesny komisarz ludowy (minister) spraw wojskowych, tak określił cel „Operacji Wisła” [...] przez Kijów wiedzie droga bezpośrednia do połączenia się z rewolucją austro-węgierską, tak jak przez Psków i Wilno prowadzi (droga) do bezpośredniego kontaktu z rewolucją w Niemczech”. Pokonanie Polski było dla bolszewików najistotniejszym krokiem na drodze do zrealizowania zasadniczego celu politycznego – eksportu rewolucji do krajów Europy Zachodniej¹²³. Pomimo początkowych sukcesów Armii Czerwonej Wojsko Polskie powstrzymało ofensywę rosyjską.

Kiedy bolszewickie niebezpieczeństwo zagroziło Polsce, przystąpiono do mobilizacji wszystkich sił. Z inicjatywy premiera Władysława Grabskiego powołano 1 lipca 1920 roku Radę Obrony Państwa (ROP) na czele z J. Piłsudskim, która decydowała o wszelkich kwestiach związanych z prowadzeniem wojny. W jej skład weszli przedstawiciele parlamentu, rządu i armii¹²⁴.

Na murach miast i wsi 3 lipca ukazały się odezwy w imieniu ROP podpisane przez Naczelnika Państwa i Naczelnego Wodza – „Ojczyzna w potrzebie!”. Wzywały wszystkich do obrony Ojczyzny: „Jak jednolity, niewzruszony mur stanąć musimy do oporu. O pierś całego narodu rozbić się ma nawała bolszewizmu. Jedność, zgoda i wyteżona praca niech skupi nas wszystkich dla wspólnej sprawy. [...] Wzywamy tedy wszystkich zdolnych do noszenia broni, by dobrowolnie zaciągali się w szeregi armii, stwierdzając, iż za Oj-

¹²³ W. Rezmer, *Sytuacja militarna w rejonie Kujaw latem 1920 r.*, [w:] *Aleksandrów Kujawski 1918–1921*, cz. I: *Warunki życia jeńców i internowanych oraz ukraińskiej emigracji politycznej*, red. E. Wiszka, Toruń 2008, s. 43.

¹²⁴ Ustawa o utworzeniu Rady Obrony Państwa z 1 lipca 1920 r., *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* (dalej DzU RP) z 1920 r. Nr 53, poz. 327; Cz. Brzoza, A.L. Sowa, *Historia Polski 1918–1945*, Kraków 2007, s. 33.

czynną każdy w Polsce z własnej woli gotów złożyć krew i życie”¹²⁵. Druga odezwa, skierowana do żołnierzy walczących, nawoływała do „jeszcze jednego wielkiego i mężnego wysiłku”¹²⁶.

Rada Obrony Państwa apelowała o wstępowanie do wojska oraz „ofiary mienia” na potrzeby armii. Naczelny Wódz wydał rozkaz formowania Armii Ochotniczej gen. Józefowi Hallerowi¹²⁷. Generał J. Haller wystąpił z apelem do członków Polskiej Organizacji Wojskowej, Drużyn Strzeleckich, Drużyn Bartoszewych, Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” oraz do harcerzy, studentów, związków młodzieży kresowej, stowarzyszeń samopomocy społecznej o zgłaszanie się do armii. Wzywał organizacje Czerwonego Krzyża, Białego Krzyża, włościańskie, ziemiańskie, robotnicze, kupieckie, przemysłowo-handlowe, społeczno-kulturalne oraz Koła Polek, straże kresowe i obywatelskie, aby wsparły wszystkimi siłami oddziały wojskowe¹²⁸.

Powołany 24 lipca 1920 r. przez Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego koalicyjny Rząd Obrony Narodowej reprezentował wszystkie ważniejsze stronnictwa polityczne¹²⁹. Na apele Kościoła, polityków i dowódców wojskowych ludność masowo zgłaszała się do wojska. Najwięcej osób zgłosiło się do Warszawskiego Okręgu Generalnego. We wszystkich większych miastach powstały biura werbunkowe¹³⁰. Do służby ochotniczej w ciągu trzech miesięcy od 10 lipca do 30 września 1920 r. zgłosiło się ponad 100 tys. osób¹³¹, najliczniej z centralnej i zachodniej Polski¹³². Tworzono z nich samodzielne jednostki, które były prawie natychmiast kierowane na front, oddziały pomocnicze typu wartowniczego, technicznego itp., które pracowały dla wojska. Przewagę w samodzielnych jednostkach stanowili ludzie młodzi, którzy mimo braków w wykszoleniu i w wyposażeniu wnosili do oddziałów frontowych patriotyzm, ducha walki i wiarę w zwycięstwo.

Na odezwę Naczelnika Państwa oraz na apel Rady Obrony Państwa: „Ojczyzna w niebezpieczeństwie” odpowiedziała większość społeczeństwa polskiego. Obok centralnych ośrodków samorzutnie powstawały także lo-

¹²⁵ Odezwa Naczelnika Państwa i Naczelnego Wodza Józefa Piłsudskiego do ludności Polski z dnia 3 lipca 1920 r. *Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925*, red. H. Janowska, T. Jędruszczak, Warszawa 1981, s. 561; *Obrona państwa w 1920 roku. Księga sprawozdawczo-pamiątkowa Generalnego Inspektoratu Armii Ochotniczej i Obywatelskich Komitetów Obrony Państwa*, red. W. Ścibor-Rylski, Warszawa 1923, s. 4–5.

¹²⁶ W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski 1914–1939*, t. II, Gdańsk 1990, s. 451.

¹²⁷ Cz. Brzoza, A.L. Sowa, dz. cyt., s. 33.

¹²⁸ H. Lisiak, *Propaganda obronna w Polsce w rozstrzygającym okresie wojny polsko-sowieckiej 1920 r.*, *Dzieje Najnowsze* 1997, nr 4, s. 22.

¹²⁹ Cz. Brzoza, A.L. Sowa, dz. cyt., s. 34.

¹³⁰ Archiwum Państwowe w Toruniu Oddział we Włocławku (dalej APT OW), Starostwo Powiatowe Włocławskie we Włocławku 1918–1939, sygn. 2091, Przepisy dotyczące werbunku do Armii Ochotniczej wydane przez Ministerstwo Spraw Wojskowych z dnia 4 lipca 1920 r.

¹³¹ *Obrona państwa w 1920 roku...*, s. 36–37.

¹³² *Kurier Warszawski* z 29.07.1920 r., nr 208, s. 1.

kalne komitety obrony państwa, zarówno szczebla wojewódzkiego, powiatowego jak i gminnego. W miastach powiatowych ludność samorzutnie tworzyła komitety obrony państwa, nie czekając na instrukcje ze stolicy lub miast wojewódzkich.

Organizowaniem lokalnych Komitetów Obrony Państwa lub Komitetów Obrony Narodowej niosących pomoc zagrożonej ojczyźnie zajęli się starostowie, księża, przedstawiciele władz administracyjnych, instytucje i organizacje społeczne oraz sami mieszkańcy poszczególnych miast i gmin. Sprawna organizacja uwzględniająca oczekiwania społeczne spowodowała, że podczas pierwszych posiedzeń członków komitetu opracowano jego regulamin i przyjęto uzgodniony zakres obowiązków. Tak było w wielu miejscowościach w województwie warszawskim, m.in. we Włocławku, w Lipnie, Rypinie, Sierpcu¹³³.

Wiece i msze polowe stanowiły przykład inicjatyw wielu grup społecznych podejmujących walkę z inwazją bolszewicką. Około 100 wieców odbyło się w powiecie włocławskim, kilkadziesiąt w Lipnie i Rypinie. Na wiecach ludność zapisywała się do Armii Ochotniczej, wpisywała się na listę członków Czerwonego Krzyża, składała ofiary w gotówce, złocie i kosztownościach na potrzeby Armii Ochotniczej, Czerwonego Krzyża i na zapomogi dla rodzin żołnierzy i ochotników¹³⁴. Wiece przyniosły wymierne korzyści w postaci wzrostu liczby ochotników zgłaszających się do wojska, duże ilości bielizny, żywności, materiałów opatrunkowych i medycznych oraz furazu dla walczących oddziałów. Lokalne komitety tworzyły własne grupy prelegentów. Najczęściej byli to działacze ziemiańskich, nauczycielskich, młodzieżowych i kobiecych organizacji społecznych, a także księża oraz ochotnicy deklarujący służbę w Wojsku Polskim lub Armii Ochotniczej.

Komitety Obrony Państwa wysyłały telegramy do Józefa Piłsudskiego, solidaryzując się z podjętą walką z bolszewickim najazdem. Włocławski Komitet Obrony Narodowej, Pogotowie Wojenne Ziemi Kujawskiej i Ziemi Dobrzyńskiej wzywały do zaangażowania się w prace na rzecz zagrożonej niepodległości państwa polskiego. Komitet Obrony Narodowej we Włocławku został zawiązany 8 lipca 1920 r. W jego skład weszli: przewodniczący i pełnomocnik Obywatelskiego Komitetu Wykonawczego Obrony Państwa dr Aleksander Barcikowski, członkowie powołani przez pełnomocnika: ks. kanonik Stanisław Pracki, Rafał Furmański (obrońca prywatny), Witold Gąsiorowski (obrońca prywatny), Bolesław Zakrzewski (dyrektor), Zygmunt From (fabrykant), Feliks Skierkowski (handlowiec), ks. Józef Patrzyk, Wacław Alchunowicz (członek sądu okręgowego), Stanisław Wiernikowski (urzędnik magistratu), Zofia Urbańska, Kazimierz Ottowski (ziemianin), Jan

¹³³ *Obrona państwa w 1920 roku...*, s. 286–289.

¹³⁴ *Gazeta Kujawska* z 23.07.1920 r., nr 162; *Gazeta Kujawska* z 28.07.1920 r., nr 166.

Kowalik (inspektor pracy), Jan Klabecki (kupiec); przedstawiciele Polskiej Partii Socjalistycznej: Józef Kuźmiński (robotnik), Michał Daroszewski (rewident wagonów), Stanisław Bełkowski (rewident wagonów), Wojciech Skiermański (robotnik), Piotr Giers (robotnik); przedstawiciele Chrześcijańskich Związków Robotniczych: Marcin Bieszadziński (rzemieślnik), Franciszek Konwicky (rzemieślnik), Antoni Sobczak (robotnik), Józef Sypniewski (rzemieślnik); przedstawiciele Narodowej Partii Robotniczej: Tadeusz Dzieciółowski (rzemieślnik); przedstawiciele Gminy Żydowskiej: Józef Grundland (fabrykant), Markus Jarochowski (rzemieślnik), Nałan Krupka (fabrykant). Godność członków Komitetu przez pewien czas piastowali: Karol Łebkowski – prokurator sądu okręgowego, Eugeniusz Barcikowski – adwokat przysięgły, Śmitniewicz – nauczyciel, Regina Zienkiewiczówna – żona lekarza wojskowego, Komert – inżynier, Dezydery Szymkiewicz – nauczyciel¹³⁵. Komitet działał tylko na terenie Włocławka. Biuro werbunkowe włocławskiego Komitetu Obrony Narodowej prowadziło wyłącznie akcję propagandową na rzecz Armii Ochotniczej. Do biura Komitetu zgłaszali się ochotnicy zarówno z miasta, jak i z okolic. Biuro Komitetu zarejestrowało 1900 ochotników, w tym 50% inteligencji.

Niewątpliwą rolę na rzecz pozyskania ofiarności społeczeństwa odegrały wiece organizowane przez komisję agitacyjną. Największe z nich odbyły się we Włocławku, w Nieszawie, Lubaniu, Aleksandrowie Kujawskim, Wieńcu, Raciążku, Służewie, Piotrkowie Kujawskim, Radziejowie, Osiecinach, Lubrańcu, Bytomiu, Boniewie, Kłobi, Zgłowiączce, Lubieniu, Kowalu, Brześciu Kujawskim, Lubrańcu, Dobrzyniu, Kraszynie, Lipnie, Skępem, Bobrownikach, Duninowach. Rozpowszechniano literaturę nadsyłaną z Warszawy. Akcją pomocy żołnierzom udającym się na front zajmowało się Włocławskie Pogotowie Wojenne. Utworzone w 1919 r., posiadało już swoje kantyny, gospodę i szwalnię, niesło pomoc żołnierzom miejscowego garnizonu i transportom przejeżdżającym przez Włocławek.

Komisja finansowa Komitetu Obrony Państwa we Włocławku opodatkowała wszystkich mieszkańców miasta w wysokości miejskiego podatku dochodowego z 1919 r. Komitet pozyskał wielu ofiarodawców, zgromadził w naturze: duże ilości kawy i cykorii, worek cukru, 17 butelek wina, rumu i spirytusu, 100 pudełek sardynek, kilkadziesiąt worków mąki, kaszy, grochu i fasoli, 1 beczkę śledzi; bielizny 1636 szt. kałesonów, koszul, rękawików, chustek itp.; ubrań, spodni, kurtek, palt, butów, skarpetek 500 szt., kilkadziesiąt plecaków i czapek; pościeli: poduszek, jaśków, sienników, kołder, koców 274 szt.; galanterii: dziesiątki kłębków i szpulek nici, bawełny, sznurka, 40 funtów guzików żołnierskich, igieł sznurowadeł, agrafki, 900 kawałków mydła,

¹³⁵ *Obrona państwa w 1920 roku...*, s. 297.

lusterek, 131 szt. grzebieni; naczyń kuchennych: porcelany i szkła 387 szt., widelców, łyżek, łyżeczek 60 tuzinów, 50 samowarów i kilkaset różnych przedmiotów; narzędzi żelaznych: łopat, siekier, kilofów, młotków, zgrzebeł, kos 550 szt; rzeczy wojskowych: szabel, bagnatów, rewolwerów, karabinów, kociołków, tasaków, lornetek polowych itd. przeszło 1000 szt., drutu kolczastego 550 funtów, szmelcu żelaznego, cynku, brązu, mosiądzu, ołowiu 138 pudów; różnych przedmiotów: 9450 gilz do papierosów, papierosów 13 000 szt., tytoniu 131 funtów, zapalek 2020 pudełek, bibulek do papierosów 86 libr, dziesiątki tuzinów ołówków, piór, stalówek, kopert, papieru listowego, notesów itp. Przedmioty żołnierskie oddano bezpośrednio komendzie placu, Pogotowiu Wojennemu oraz inżynierii wojskowej¹³⁶. W kosztownościach i w walucie obcej zebrano wiele monet złotych, srebrnych i miedzianych, banknotów, pierścionków, zegarków, łańcuszków, obrączek itp. Wszystkie zebrane kosztowności i kruszce oddano Polskiej Krajowej Kasie Pożyczkowej na Skarb Państwa. W gotówce zebrano 4 362 612 marek¹³⁷.

Komitety Obrony Państwa gromadziły środki pieniężne pochodzące od ludności, która dobrowolnie opodatkowała się na rzecz obrony kraju. Zbierano pieniądze, kosztowności, broń, uprząż, płody rolne, żywność i przekazywano je do stolicy lub miast wojewódzkich. Dostarczano podwozy i konie dla formujących się szwadronów jazdy.

Niezwykła była ofiarność kobiet związanych z działalnością w miejskich i powiatowych Obywatelskich Komitetach Obrony Ojczyzny i Komitetach Obrony Narodowej. Wykonywały one niezbędne prace dla wojska, prały i reperowały odzież i bieliznę, przygotowywały posiłki dla żołnierzy, paczki żywnościowe wysyłane na front, pracowały niestrudzenie w szpitalach w charakterze pielęgniarek i sanitariuszek.

W województwie warszawskim przykład niezwyklej ofiarności złożyło społeczeństwo Włocławka¹³⁸. Jego mieszkańcy opodatkowali się kwotą w wysokości 3 marek od okna mieszkania i kwotą 20 marek od okna sklepowego. Miasto utrzymywało wszystkie rodziny ochotników. Komisja Opieki nad Żołnierzem i Rodziną skierowała wszystkie wysiłki, aby zabezpieczyć utrzymanie 414 pozostałych bez środków materialnych rodzin ochotników¹³⁹. W okresie od początku lipca do 5 sierpnia 1920 r. wypłacono rodzinom ochotników zapomogi za łączną kwotę 200 tys. marek. Włocławek utrzymy-

¹³⁶ Tamże, s. 299.

¹³⁷ Tamże.

¹³⁸ APT OW, Starostwo Powiatowe Włocławskie we Włocławku, sygn. 2091; *Sprawozdanie z trzech lat działalności Włocławskiego Oddziału Polskiego Czerwonego Krzyża na Wszechświatowy Kongres Czerwonego Krzyża w Belgii*, Włocławek 1922, s. 24–26; F. Jakubowski, *Wojna 1920 roku na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, Włocławek 2003, s. 56.

¹³⁹ *Obrona państwa w 1920 roku...*, s. 299.

wał także szpital dla rannych żołnierzy w Aleksandrowie Kujawskim, przeznaczając na jego utrzymanie 100 tys. marek¹⁴⁰. Promocyjnie w „Gazecie Kujawskiej” opublikowano nazwiska osób, które wykupiły Pożyczkę Odrodzenia za kwotę powyżej 5 tys. marek.

Obywatelski Komitet Obrony Państwa w Brześciu Kujawskim powstał 11 lipca 1920 r. W jego skład zostali powołani: Józef Dębicki – dyrektor cukrowni Brześć Kujawski, Józef Lutomski, Mieczysław Dubois, dr Stanisław Kunczyński, Prabucki, Małecki, Mączyński, Rzeczkowski, Ossowski, ks. Stefan Kuliński. Obywatelski Komitet Obrony Państwa w Brześciu przekazał na rzecz Obywatelskiego Komitetu Wykonawczego Obrony Państwa w Warszawie kwotę w wysokości 20 tys. marek. Wypłacał zapomogi ochotnikom i ich rodzinom oraz udzielał im bezpłatnej opieki lekarskiej. Mieszkańcy Brześcia Kujawskiego opodatkowali się kwotą w wysokości 4% od swoich dochodów z przeznaczeniem na potrzeby Armii Ochotniczej¹⁴¹.

Obywatelski Komitet Obrony Państwa na Powiat Rypiński powstał 11 lipca 1920 r. z inicjatywy starosty Marcina Heymana. Pełnomocnikiem starosty został Kazimierz Gorczyński. W skład Rady Komitetu weszli przedstawiciele miejscowych władz, ziemiaństwa, inteligencji, duchowieństwa, mniejszości wyznaniowych, partii politycznych, organizacji społecznych: Jerzy Siemiątkowski – właściciel Wąpielska, Stanisław Gratkowski – działacz Polskiego Stronnictwa Ludowego „Wyzwolenie”, Kazimierz Gorczyński – pierwszy starosta rypiński, prezes syndykatów rolniczych, Bolesław Prądyński – zarządca dóbr Osiek, ks. kanonik Stanisław Gogolewski – dziekan rypiński, Józef Budzanowski – burmistrz Rypina, Teofil Budzanowski – radny Rady Miasta Rypina, Wincenty Koskowski – właściciel Ruszkowa oraz Zadarski, Gancarczyk, Zwierzchowski, Olszewski, Czaplinski, Kozociński, Bartłomiejus, Koskowski, Kołasiński, Martyna, Jasionkowski, Matyasik, Blum.

Prace komitetu rozdzielono między trzy sekcje: werbunkową (ochotników i ochotniczek), finansową i samopomocy społecznej zajmującą się gromadzeniem funduszy na cele werbunkowe. Udzielano zapomóg rezerwistom, zasiłków dla ochotników, pomocy finansowej na leczenie i żywienie żołnierzy¹⁴².

Wyznaczono delegatów komitetu do realizacji zadań obrony państwa w gminach powiatu rypińskiego: Pręczki – Czajkowski, Sokołowo – Bartłomiejus, Wąpielsk – Samulczyk, Rogowo – Ciołkowski, Skrwilno – Wasi-

¹⁴⁰ Gazeta Kujawska z 6.08.1920 r., nr 174.

¹⁴¹ *Obrona państwa 1920 roku...*, s. 300; Gazeta Kujawska z 17.07.1920 r., nr 157; Gazeta Kujawska z 21.07.1920 r., nr 160; Gazeta Kujawska z 27.07.1920 r., nr 165; J. Szczepański, *Spółczesność Polski w walce z najazdem bolszewickim 1920 roku*, Warszawa–Pułtusk 2000, s. 203.

¹⁴² *Obrona państwa w 1920 roku...*, s. 286.

lewski, Starorypin – Dąbrowski, Osiek – Robakowski, Płonne – Bońkowski, Dobrzyń nad Drwęcą – Mażygliński, Rypin – Budzanowski, Chrostkowo – Dytrych, Gójsk – Ziółkowski.

Akcję werbunkową prowadzili oficer ochotniczy Podgórski z ramienia wojska, Powiatowy Komitet Obrony Państwa i Związek Zawodowy Robotników Rolnych, Związek Ziemian i Koło Pracowniczek Wojennych (Koło Polek). Powiatowy Komitet Obrony Państwa organizował wiece i zgromadzenia. Zwerbowano 120 ochotników, głównie nauczycieli, uczniów gimnazjum z klas V-VII, urzędników państwowych i komunalnych oraz robotników¹⁴³. W powiecie rypińskim zorganizowano 31 wieców i zebrań, na których wydano liczne odezwy, ogłoszenia i plakaty. Ludność powiatu czynnie popierała uchwały Komitetu, opodatkowując się dobrowolnie w gotówce i w naturze na potrzeby wojska.

W Rypinie założono gospodę żołnierską przygotowującą posiłki dla wojsk stacjonujących w mieście i w okolicy. Utworzono Koło Pracowniczek Wojennych, które zajmowało się szyciem bielizny i przygotowaniem ekwipunku dla żołnierzy. Komitet otaczał specjalną opieką 201. pułk piechoty (dalej pp), 202. pp i 206. pp. Dla 201. pp i 202. pp wysłano m.in. 100 paczek z tytoniem, mydłem, papierem listowym, 23 500 marek, 5 par kalesonów, 5 koszul i 18 chusteczek. Do 206. pp przekazano: 82 koszule, 41 ręczników, 2 kaftany, 2 pudy mydła, 40 funtów tytoniu i 43 pary owijków i skarpet¹⁴⁴. Ludność powiatu rypińskiego opodatkowała się na podstawie uchwał rad gminnych w wysokości od 15 do 20 marek z morgi. Sejmik powiatowy uchwalił na cele Komitetu 250 000 marek. Urzędnicy opodatkowali się w wysokości 2% od wynagrodzenia, Komenda Policji 5%. Magistraty Rypina (28 000 marek) i Dobrzynia nad Drwęcą złożyły znaczące sumy pieniędzy. Komitet zebrał w naturze: większe ilości ziemniaków, mąki kaszy, mleka, sera, jaj, masła, płótna, gotowej bielizny, cholew do butów; w kosztownościach, w walucie obcej, w złocie: medalion, 5 obrączek, 8 pierścionków (jeden z 2 brylantami i oczkiem), 1 broszkę, 2 kolczyki z czarną emalią, 2 kolczyki z turkusami, 1 krzyżyk, 1 kluczyk do zegarka, 1 zasuwkę z korałem, 1 podkówkę od szpilki z 3 perełkami, 2 dewizki do zegarka; w srebrze: 1 papierośnicę, 1 łyżeczkę, 1 łyżkę, 1 bransoletę, 2 broszki, 7 krzyżyków, 1 pierścionek, 1 dewizkę, 5 haczyków srebrnych, 10 kolczyków, 1 obrączkę, 1 medalionik; w innych kosztownościach: 1 naszyjnik koralowy, 1 bransoletę koralową; w srebrze: 1 floren austriacki, 3 monety japońskie, 56,50 rubli, 205,50 marek niemieckich, 10 koron, 4 złote polskie; w bilonie: 62,14 rubli, 3,50 marek niemieckich, 2,10 korony; w miedzi: 2,47 rubli; w banknotach:

¹⁴³ Tamże, s. 287.

¹⁴⁴ Tamże.

74 koron austriackich. W gotówce zebrano 1 870 836 marek. Z sumy tej wypłacono Obywatelskiemu Komitetowi Wykonawczemu Obrony Państwa w Warszawie jedną trzecią wpływów w sumie około 600 000 marek. Pozostałą kwotę przeznaczono na miejscowe cele społeczne. Na pożyczkę odrodzenia mieszkańcy ofiarowali kwotę 7 000 000 marek.

Po zakończeniu akcji werbunkowej Komitet otaczał opieką rodziny rezerwistów i udzielał im zasiłków pieniężnych. Komitet udzielał zasiłków bezzwrotnych oraz zasiłków na poczet zasiłków państwowych. Zasiłki wydane zaliczkowo potrącała kasa skarbowa przy wypłacie przyznanych przez rząd zapomóg. Troską komitetu było wspieranie zdemobilizowanych żołnierzy, którzy powrócili z frontu. Żołnierzom tym wypłacano zapomogi na zakup odzieży lub w razie choroby na pokrycie kosztów kuracji. Szczególną troską otoczono ochotników uczniów miejscowego progimnazjum, którzy wstępując do wojska, stracili rok nauki. Otrzymali oni zasiłki na zakup odzieży i opłatę czesnego, ułatwiające im dalszą naukę. Na wniosek inspektora szkolnego w Rypinie wyasygnowano 25 000 marek na zakup książek szkolnych dla dzieci żołnierzy ochotników z powiatu rypińskiego¹⁴⁵.

Obywatelski Komitet Obrony Państwa na Powiat Lipnowski powstał w Lipnie 20 lipca 1920 r. Jego organizatorem był Zygmunt Godlewski, właściciel Kłokocka, a od sierpnia Jerzy Starzyński, prezes Oddziału Związku Ziemian, komendant Straży Obywatelskiej. Obszarem działania kierowanego przez J. Starzyńskiego były powiaty lipnowski i sierpecki¹⁴⁶. Wpływy na konto Komitetu Obrony Państwa za okres od 20 lipca do 31 grudnia 1920 r. wynosiły 645 920 marek, od 1 stycznia do sierpnia 1921 r. – 2 544 989 marek. Sejmik Powiatowy w Lipnie przekazał kwotę 1 750 000 marek, składki kwesty wyniosły 340 422 marek. Zgromadzone pieniądze zostały przeznaczone na pomoc materialną, 206. ochotniczego pp 106 685 marek, na Górny Śląsk 1 926 100 marek i Komitetu „Pomocy Jeńcom” 598 455 marek¹⁴⁷.

Obywatelski Komitet Obrony Państwa w Nieszawie powstał 3 sierpnia 1920 r. W skład Zarządu Komitetu weszli: przewodniczący Władysław Wiśniewski – burmistrz miasta oraz członkowie: ks. Wacław Boratyński, Jan Bohater, Stanisław Biernacki i Henryk Szachulski. Komitet zwerbował i wysłał do szeregów wojska polskiego 42 ochotników. Do wyżywienia wojska zorganizowano kuchnię i jadalnię, którą zaopatrywały w produkty sąsiednie wsie i folwarki. Dzięki wielkiej ofiarności społeczeństwa nie tylko

¹⁴⁵ *Obrona państwa w 1920 roku...*, s. 288; A. Smoliński, M. Klimecki, W. Rezmer, Z. Karpus, T. Grzegorzyc, H. Szczechowicz, J. Cisek, K. Filipow, *Opowieść o wojnie polsko-bolszewickiej 1919–1920*, Warszawa 2010, s. 317.

¹⁴⁶ Z. Żuchowski, *Przeszłość ziemi dobrzyńskiej. Materiały do podręcznika*, Rocznik Dobrzyński 2008, t. 1, s. 39.

¹⁴⁷ T. Świecki, F. Wybult, dz. cyt., s. 344-345; F. Jakubowski, dz. cyt., s. 59.

nakarmiono przez cały czas ofensywy bolszewickiej przejeżdżających na front żołnierzy, ale nawet kilka podwód prowiantu wysłano za wojskiem do Lipna¹⁴⁸. W czasie inwazji bolszewickiej Komitet zorganizował w Nieszawie straż obywatelską, złożoną z 60 członków z komendantem Władysławem Wiśniewskim i zastępcą Romanem Ojrzyńskim na czele. Komitet zorganizował zbiórkę metali i kruszców. W wyniku tej akcji zebrano w naturze 17 samowarów, 12 moździerzy, 23 sztuk rondli, 22 żelazka do prasowania, 20 misek i dzbanków miedzianych, 9 lichtarzy miedzianych, 1 patronaż, 12 bagnetów, 2 szable, 1 kilof, 2 łopaty, 3 kubki, 2 manierki, 10 funtów naboju, 230 funtów łomu miedzianego (szmelcu), 4 pary butów, 21 sztuk bandaży, 12 par skarpet, 19 par kałesonów, 41 koszul, 1 czapkę, 8 prześcierań, 2 powłóczki, 2 podpinka, 22 ręczniki, 3 pary owijaczy, 1 szt. materiału na koszulę, 1 funt cykorii, ¼ funta tytoniu, 1 kawałek mydła, 2 pary spodni, 2 marynarki, 6 podkoszulków, 35 kawałków na bandaże. Wszystkie zebrane przedmioty i monety przekazano do Włocławskiego Komitetu Obrony Narodowej. W kosztownościach i w walucie obcej zebrano: 2 łyżki frażetowskie, 1 dewizkę srebrną, 1 krzyż św. Jerzego, 1 żetonik z orłem, 6 obrączek srebrnych, 2 pierścionki srebrne, 5 pierścionków złotych, 1 obrączkę ze złota amerykańskiego, 4 kolczyki srebrne, 1 złoty kolczyk, 1 medal srebrny św. Jerzego, 1 łyżeczkę srebrną, 1 sprzączkę srebrną i kopertę srebrną od zegarka; w złocie: 10 rubli; w srebrze: 4 korony, 1250 rubli; bilonem srebrnym: 25 rubli 35 kopiejek, 4 stare ruble, 3 pięciozłotówki polskie i jedną monetę starą polską, 71,50 marek, 2 franki, 32 marki, 75 fenigów i 20 funtów miedzianej monety rosyjskiej. Zebrano z ofiar 100 254 marek i 15 funtów. Podczas głównego ataku bolszewików Komitet zorganizował przeprowadzenie wojsk i taborów przez Wisłę pod Nieszawą, dzięki czemu przewieziono na prawy brzeg Wisły około 3000 żołnierzy, armaty i tabory. Komitet został rozwiązany 24 lutego 1921 r.¹⁴⁹

Powołany 24 lipca 1920 r. przez Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego koalicyjny Rząd Obrony Narodowej reprezentował wszystkie ważniejsze stronnictwa polityczne¹⁵⁰. Jego ideą było skupienie całego społeczeństwa, a w szczególności ludności mieszkającej na wsi do walki z inwazją bolszewicką. Premier Rządu Obrony Narodowej Wincenty Witos w swoim exposé apelował do szerokich warstw ludności o ofiarną służbę dla zagrożonej Ojczyzny. 30 lipca wydał odezwę skierowaną do chłopów wzywającą do poparcia rządu i wstępowania do armii¹⁵¹. Działalność ROP i Rządu Obrony Narodowej uzyskała poparcie ze strony wszystkich partii politycznych poza Chłopskim Stronnictwem Radykalnym i Komunistyczną Partią Robotniczą Polski.

¹⁴⁸ *Obrona państwa w 1920 roku...*, s. 270.

¹⁴⁹ Tamże, s. 271.

¹⁵⁰ Cz. Brzoza, A. L. Sowa, dz. cyt., s. 34.

¹⁵¹ W. Witos, *Wybór pism*, red. J. Borkowski, Warszawa 1989, s. 107.

Bardzo ważną rolę w organizacji obrony państwa odegrał Kościół rzymskokatolicki. Wzywał wiernych do czynnego udziału w wojnie i modlitwy w intencji kraju. Kapłani wygłaszali płomienne odezwy skierowane do społeczeństwa polskiego. 7 lipca 1920 r. biskupi wystosowali list do narodu, w którym wzywali do jedności wszystkich wiernych i wyrzeczenia się waśni partyjnych. Apelowali o pomoc materialną dla armii i wstępowanie w jej szeregi¹⁵². Ordynariusze diecezji wydawali w połowie lipca apele do wiernych i dyspozycje dla księży.

W pamięci społeczeństwa pozostali biskup kujawsko-kaliski Stanisław K. Zdzitowiecki, biskup płocki Antoni Nowowiejski, którzy wygłaszali patriotyczne kazania i z troską informowali o możliwościach wstępowania do Armii Ochotniczej¹⁵³. Apelowano do rodziców, „aby obdartych i bosych synów nie posyłali do wojska, bo zdrowie ich narażają na szwank, ambicje na wstyd, a dowództwo wojskowe na najrozmaitsze kłopoty”¹⁵⁴. Bohaterska postawa duchowieństwa i oddanie w służbie dla Kościoła i ojczyzny miały wpływ na młodych kleryków, którzy opuszczali seminaria duchowne, po to aby się zaciągnąć do Armii Ochotniczej.

Wydział Opieki Religijnej i Moralnej nad Żołnierzem Obywatelskich Komitetów Wykonawczych Obrony Państwa (OKWOP) otaczał opieką religijną walczących żołnierzy i ochotników wyruszających na front. Aby ułatwić niesienie posługi duchowej rannym żołnierzom i ochotnikom kuria biskupia zezwoliła na odprawianie mszy św. w salach niektórych szpitali. Władze kościelne wystosowały apele do księży wzywające do pozostania w swych parafiach nawet w sytuacjach grożącego im ze strony bolszewików niebezpieczeństwa.

Dla obrony ojczyzny nie szczędziło swoich sił ziemiaństwo, które było świadome konsekwencji zagrożenia dla narodu polskiego. Wniosło duży wkład finansowy w organizację obrony państwa i najszybciej stawiało się do wojskowych szeregów. Ziemiaństwo zasiadali we wszystkich komitetach obrony państwa, pełniąc funkcję przewodniczących lub pełnomocników OKWOP. Sami formowali oddziały wojskowe, zasilali pułki jazdy, dostar-

¹⁵² *Kościół w czasie wojny polsko-bolszewickiej 1919–1920*, wybór i opracowanie M.M. Drozdowski, A. Serafin, Warszawa 1995, s. 96–99; *Zwycięstwo 1920. Warszawa wobec agresji bolszewickiej*, zebrał i opracował M.M. Drozdowski, Paryż 1990, s. 45–47; Z.M. Musiałik, *Episkopat Polski wobec najazdu bolszewickiego 1919–1920*, Częstochowa 1996, s. 38.

¹⁵³ M.M. Grzybowski, *Postawy społeczeństwa polskiego podczas najazdu bolszewickiego w 1920 roku*, [w:] *Wojna polsko-bolszewicka z perspektywy osiemdziesięciu lat (1920–2000). Aspekty ogólne i regionalne*, red. M. Krajewski, Włocławek 2001, s. 142; J. Szczepański, *Spoleczeństwo Polski...*, s. 206.

¹⁵⁴ M.M. Grzybowski, *Postawy społeczeństwa...*, s. 142; *Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej 1920*, nr 8–9, s. 224–225; M.M. Grzybowski, *Wpływ duchowieństwa na morale obrońców w wojnie 1920 r.* Płocki Rocznik Historyczno-Archiwalny 1995, t. 1, s.49.

czali dla nich konie ze swoich stajni, a także dokonywali zakupu sprzętu medycznego na potrzeby miejscowych szpitali. Do zaangażowania się ziemiaństwa w obronę ojczyzny obligowały odezwy i uchwały Związku Ziemian, Zjednoczenia Ziemian i Centralnego Towarzystwa Rolniczego.

Do oddziałów jazdy z własnymi końmi zgłaszali się ziemianie z Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. Każdy wstępujący do szwadronu ziemianin zobowiązał się do zwerbowania do wojska dwóch ochotników spośród ludności wiejskiej. „Z okolic, kto młodszy i czuł się na siłach, szedł do wojska – napisał w swoim pamiętniku Bogdan Chełmicki żołnierz ochotniczego 201. Pułku Szwoleżerów w wojnie polsko-bolszewickiej, właściciel majątku Kowalki w powiecie rypińskim. Dziwne to było wojsko – szwadronem dowodził porucznik-legionista, na plutonach dowódcami byli świeżo kreowani podchorążowie. Plutonowymi i kapralami byli tak jak ja ochotnicy, którzy byli nie przeszkoleni, a umundurowanie, broń i rynsztunek mieli niejednolite. Bractwo rekrutowało się z różnych elementów. Poza młodzieżą ziemiańską sporo było mieszczan z Płocka, nauczycieli ludowych, studentów, chłopów i oficyalistów dworskich. Wszystko to sprawiało wrażenie »cywilbandy«, a przeszkolenie zdobywali w boju. Duch żołnierski był dobry i ofiarność duża. Wskutek braków umiejętności w jeździe konnej szwadron prędko zaczął się wykruszać w marszu i pułk zmalał o 1/3. Na front dołączyliśmy nad Bugiem i ochranialiśmy odwrót wojska polskiego przez szereg dni. Smętnie żegnały nas odchodzących wioski, czując podświadomie, że to swoi, ale z pewną ciekawością odnoszono się do bolszewików. Chłopi byli zdezorientowani, ale podejmowali wysiłek obrony Ojczyzny. Po ciężkich dniach Bitwy Warszawskiej i przełamaniu wroga nastąpiły zmiany postawy wsi. Wszędzie w wioskach przyjmowano polskich żołnierzy jak zbawców, ludność witała ich ze łzami w oczach częstowała jedzeniem i mlekiem, a kobiety nierzadko całowały siedzącym na koniu buty. Świadomość, że w walce z bolszewikami pozyskaliśmy poparcie szerokich warstw narodu było rekompensatą za wielkie trudy poniesione w boju”¹⁵⁵.

Liczne były przykłady finansowego wsparcia Wojska Polskiego przez arystokrację i wielkich właścicieli ziemskich. Z powiatu włocławskiego w pierwszej połowie sierpnia 1920 r. przekazano wojsku 561 koni, w tym 176 od ziemian¹⁵⁶. Do Armii Ochotniczej wstąpiło tysiące mężczyzn, robotników, inteligencji chłopów i rzemieślników reprezentujących różne zawody i umiejętności, bez tej grupy zawodowej nie byłoby możliwe funkcjonowanie warsztatów

¹⁵⁵ B. Chełmicki, *Powiat rypiński w latach 1905–1939. Kartki z pamiętnika*, Rypin 1997, s. 28–29; P. Gałkowski, *Ziemiaństwo i ich własność w ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1947*, Rypin 1999, s. 191; J. Cisek, A. Smoliński, M. Klimecki, W. Rezmer, Z. Karpus, T. Grzegorzczak, H. Szczechowicz, K. Filipow, dz. cyt., s. 324.

¹⁵⁶ APT OW, Starostwo Powiatowe Włocławskie we Włocławku, sygn. 1392.

produkujących na rzecz wojska. Krawcy szyli odzież, szewcy buty, piekarze ofiarowali chleb, kupcy artykuły żywnościowe i inne niezbędne produkty. Polski Związek Garbarzy przekazał 1 mln marek dla Armii Ochotniczej i wyprodukował buty dla żołnierzy za taką samą kwotę. We wszystkich młynach na terenie całego kraju Związek Młynarzy Polskich zarządził zbiórkę mąki i kaszy, którą przekazywano gospodom i szpitalom żołnierskim.

Działania polskiego społeczeństwa wspierały gminy żydowskie. Ludność żydowska w miarę swoich sił i środków włączyła się do walki. Gminy żydowskie tworzyły KOP lub KON, m.in. we Włoszczowej i Dobrzyniu. Wchodzili w skład OKWOP we Włocławku, w Lipnie, Rypinie i innych miejscowościach. Przekazywali środki finansowe na rzecz obrony państwa. Włocławscy Żydzi przekazali znaczne ilości odzieży i obuwia dla żołnierzy.

Do obrony ojczyzny przed inwazją bolszewicką przystąpił Związek Harcerstwa Polskiego. 3 lipca 1920 r. Generalny Inspektor Armii Ochotniczej gen. J. Haller został wybrany przewodniczącym Związku Harcerstwa Polskiego. Współpracowali z nim bezpośrednio główni naczelnicy i kierownicy służb specjalnych: naczelnik Główny Kwatery Męskiej Stanisław Siedlaczek, naczelniczka Głównej Kwatery Żeńskiej Maria Wocalewska, kierowniczka Pogotowia Wojennego Harcerki Józefa Łapińska, oraz kierownik Wojskowej Akcji Harcerzy Władysław Nekrasz. Harcerze w zależności od swojego wieku pełnili funkcje gońców, sanitariuszy, wykonywali prace biurowe oraz pełnili służbę wartowniczą. 13 lipca 1920 r. do wszystkich chorągwi skierowano rozkaz mobilizujący harcerzy, którzy ukończyli 17 lat. Wyniki mobilizacji przeszły wszelkie oczekiwania.

W wojnie polsko-bolszewickiej udział wzięło ogółem około 9 tys. harcerzy, w tym prawie 6 tys. w szeregach służby ochotniczej. Większość zmobilizowanych wcielono do ochotniczych pułków 201., 205., 236. Pozostali harcerze znaleźli się w innych formacjach Wojska Polskiego. Latem 1920 r. wielką rolę w obronie ojczyzny odegrało również harcerstwo żeńskie. W lipcu 1920 r. Główna Kwatera Żeńska ZHP w Warszawie utworzyła pod kierownictwem Jadwigi Wocalewskiej-Szeletyńskiej Wydział Pogotowia Wojennego, który organizował pomoc sanitarną dla żołnierzy. Pogotowie wysłało na front dwie czołówki sanitarne: „Czuwaj”, „Czujka”.

Harcerze przerwali obozy i zadeklarowali swój udział w przygotowaniu obrony miasta. Powołano również harcerskie biuro werbunkowe. Kierownictwo ZHP nawiązało współpracę z miejscowym Komitetem Obrony Państwa, Organizacją Polskiego Czerwonego Krzyża i z dowódcą włocławskiego garnizonu płk. Wojciechem Gromczyńskim. Inspektorat Kujawskiego Okręgu Drużyn Harcerskich wezwał wszystkich harcerzy znajdujących się we Włocławku na zbiórkę 9 lipca 1920 r. Wzięło w niej udział około

100 członków organizacji. ZHP postawiono w stan gotowości bojowej. Zarejestrowano wszystkich chłopców zdolnych do służby wojskowej, którzy ukończyli 17 lat. Mieli oni być w każdej chwili gotowi do wyjazdu na obóz ćwiczebny organizowany w rejonie Warszawy¹⁵⁷.

Naczelny Inspektorat ZHP zarządził koncentrację zmobilizowanych harcerzy w Warszawie na dzień 17 lipca. Rozkaz Inspektora Armii Ochotniczej i przewodniczącego ZHP gen. J. Hallera dotarł ze znacznym opóźnieniem do Włocławka, a 17 lipca został ogłoszony w prasie lokalnej: „Słowie Kujawskim” i „Gazecie Kujawskiej”. Na jego mocy zarządzono na obszarze Kujawskiego Okręgu mobilizację harcerzy od 17 lat. Wezwano wszystkich chłopców, którzy jeszcze nie wstąpili w szeregi Armii Ochotniczej, do stawienia się w pełnym rynsztunku 18 lipca o godzinie 7 wieczorem na placu Gimnazjum Państwowego. Naczelny Inspektorat ZHP zwrócił się równocześnie do miejscowych żeńskich drużyn oraz do wszystkich mieszkańców Włocławka z prośbą o wyekwipowanie odjeżdżającej na obóz ćwiczebny młodzieży harcerskiej. Towarzyszący tej odezwie entuzjazm sprawił, że już wieczorem 20 lipca 1920 r. 96 harcerzy wyjechało do stolicy¹⁵⁸. Każdego dnia do Komendy Okręgu ZHP napływały nowe grupy ochotników. O jednej z nich napisała „Gazeta Kujawska”: „wyruszył do Warszawy pod przewodnictwem prof. Z. Błędowskiego kolejny oddział harcerzy w liczbie 30 osób”¹⁵⁹. 150 harcerzy z Włocławka i okolic w większości przydzielono do 14. pp, 4. pułku artylerii lekkiej, 32. pp i 2. pułku szwoleżerów. Jednostki te wchodziły w skład pododdziału „Włocławek”, którego zadaniem była obrona przyczółka szpetalskiego, gdzie do pierwszych walk doszło 14 sierpnia 1920 r.¹⁶⁰

W wyniku mobilizacji Inspektoratu IV A zwerbowano również harcerzy poniżej 17 lat oraz grupę wilcząt, które podzielono na mniejsze oddziały i skierowano do ochrony linii kolejowej na odcinku od Włocławka do Aleksandrowa Kujawskiego¹⁶¹. Pozostałych oddelegowano do dyspozycji miejscowej placówki Czerwonego Krzyża, Straży Obywatelskiej, biura werbunkowego oraz Komitetu Obrony Państwa. Harcerze pełnili funkcje łączników, nieśli pomoc ludności z terenów przyfrontowych, uczestniczyli w fortyfikowaniu przedmościa szpetalskiego oraz umocnień na Bulwarach.

¹⁵⁷ W.J. Skotnicki, *Harcerstwo męskie we Włocławku w latach 1911–1945*, Toruń 2002, s. 108; J. Cisek., A. Smoliński, M. Klimecki, W. Rezmer, Z. Karpus, T. Grzegorzczak, H. Szczechowicz, K. Filipow, dz. cyt., s. 341.

¹⁵⁸ W. Nekrasz, *Harcerze w bojach. Przyczynek do udziału młodzieży polskiej w walkach o niepodległość Ojczyzny w latach 1914–1921*, t. II, Warszawa 1931, s. 60–96.

¹⁵⁹ *Gazeta Kujawska* 1920, nr 163, s. 3.

¹⁶⁰ W. Nekrasz, dz. cyt., s. 69; J. Cisek, A. Smoliński, M. Klimecki, W. Rezmer, Z. Karpus, T. Grzegorzczak, H. Szczechowicz, K. Filipow, dz. cyt., s. 341.

¹⁶¹ J. Jankowski, *Harcerstwo Pomorza Gdańskiego i Kujaw 1911–1945*, Warszawa–Toruń 1987–1988, s. 66.

Brali udział w trakcie bezpośrednich walk na Górnym Szpetalu oraz podczas obrony miasta, gdzie pod ostrzałem sowieckiej artylerii donosili żywność do okopów, spieszyli z pomocą sanitarną, pomagali w dostawie amunicji do karabinów maszynowych oraz ośmiu dział baterii lekkiej usytuowanej na Rybakach w pobliżu Celulozy. Władysław Rodys, przedstawiciel Naczelnego Inspektoratu ZHP, będąc naocznym świadkiem rozgrywających się wydarzeń, napisał: „16 sierpnia, gdy bolszewicy podchodzili pod Włocławek, młodzi skauci w wieku od 12 lat poszli na drugi brzeg Wisły bronić dostępu do mostu. Bolszewicy rozproszyli nasze wojska zadając im klęskę. Podobno młodych skautów uratowało się bardzo niewiele, ale do Włocławka żaden nie wrócił. We Włocławku, według relacji dha Z. Błędowskiego, zostało tylko kilkunastu skautów, zdaje się szesnastu i to najmłodszych do lat 12”¹⁶². Równie dzielnie walczyli harcerze na innych odcinkach frontu, pod Lwowem, Warszawą i Płockiem. Na wielu polowych cmentarzach obok oficerów, podoficerów i szeregowych regularnych jednostek spoczywają chłopcy, którzy oddali swoje młode życie za ojczyznę.

Rząd Obrony Narodowej miał charakter koalicyjny. Połączył wszystkie siły polityczne dla dobra ojczyzny i narodu. Jego program streszczał się w niewielu słowach: „obrona państwa, zakończenie wojny i zawarcie sprawiedliwego i trwałego pokoju”. „Nie ustąpimy jednak – mówił – przed żadną groźbą zgwałcenia prawa narodu do wolności i zjednoczenia, wzywając naród do ofiar koniecznych dla ratowania i ocalenia Ojczyzny, rząd wymagać będzie od społeczeństwa mężnej karności, spokoju i posłuchu”¹⁶³. Premier Wincenty Witos, zachęcał młodzież do zasilania szeregów Armii Ochotniczej. Potępiał dezertorów i przekonywał dziewczęta do bojkotu młodzieńców uchylających się od służby wojskowej. Apelowal o wsparcie materialne i pomoc dla polskiego wojska. Z takim samym apelem do ludności wiejskiej wystąpił Centralny Związek Młodzieży Wiejskiej oraz Centralny Związek Kółek Rolniczych. Chłopi na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej aktywnie poparli apele Rady Obrony Państwa i premiera.

Nie ulega wątpliwości, że zdecydowana większość ziem polskich dostrzegąca w Armii Czerwonej śmiertelnego wroga kraju, religii, dorobku cywilizacyjnego i materialnego. Znalazły się jednak nieliczne środowiska gotowe udzielić pomocy najeźdźcy. Znaczna część ich członków czyniła to z niewiedzy o tym, jak wielkie zagrożenie dla nich i dla ich rodzin niosą idące ze wschodu wojska. W niektórych powiatach doszło do wystąpień robotników rolnych, służby folwarcznej, biedoty miejskiej przeciwko woj-

¹⁶² W.J. Skotnicki, dz. cyt., s. 110; J. Cisek, A. Smoliński, M. Klimecki, W. Rezmer, Z. Karpus, T. Grzegorzczak, H. Szezechowicz, K. Filipow, dz. cyt., s. 342.

¹⁶³ W. Pobóg-Malinowski, dz. cyt., s. 470–471.

sku i właścicielom ziemskim. Usilnie zakładane przez bolszewików komitety wojenno-rewolucyjne i rady wojenne nie zyskały jednak społecznego poparcia. Członków rad i komitetów traktowano jako drapieżców, wrogów społecznego porządku i tradycyjnych wartości spajających rodzinę. Wielu z nich odeszło na wschód po porażkach i klęskach Armii Czerwonej. Stali się tam ofiarami czystek zarządzonych przez Stalina¹⁶⁴.

Znaczący wkład w obronę kraju mieli także robotnicy. 7 i 8 lipca 1920 r. Polska Partia Socjalistyczna i Narodowa Partia Robotnicza skierowały do swoich członków odezwę, w której popierały stanowisko rządu i wzywały do wstępowania w szeregi armii. Robotnicy, którzy nie zgłosili się do punktów werbunkowych, pracowali na rzecz wojska. Uczestniczyli w zbiórkach pieniędzy dla Armii Polskiej. Robotnicy Kujawskiej Fabryki Maszyn i Odlewni we Włocławku przeznaczyli 5% swoich pensji na Armię Ochotniczą. Mimo bezrobocia i trudnej sytuacji materialnej w obliczu zbliżania się oddziałów Armii Czerwonej do Warszawy robotnicy nie strajkowali¹⁶⁵. W wielu miejscowościach ramię w ramię z żołnierzami walczyli ich cywilni mieszkańcy. Stawiali barykady i punkty obrony. Mężczyźni i kobiety, chłopcy i dziewczęta dostarczali żywność i amunicję na pierwszą linię frontu, pomagali rannym żołnierzom.

W sierpniu Naczelnny Wódz Józef Piłsudski wydał rozkaz o przegrupowaniu wojsk polskich. Podzielił je na front północny, pod dowództwem gen. Sikorskiego, który miał działać nad Wisłą i Wkrą i front środkowy pod dowództwem gen. Hallera, który miał bronić Warszawy. Oddziały polskie w Małopolsce Wschodniej miały bronić Lwowa i utrudniać ewentualne próby połączenia armii Budionnego z wojskami Tuchaczewskiego. Wojska Tuchaczewskiego, pewne zdobycia Warszawy, rozpoczęły forsowanie Wisły na północ od stolicy. Druga ich część nacierała na Radzymin. Miasto przechodziło kilkakrotnie z rąk do rąk. 14 sierpnia Polacy ostatecznie zdobyli Radzymin. Jednocześnie ciężkie walki toczyły się o Wólkę Radzymińską, pod Nieporętem i w rejonie Ossowa, gdzie zginął kapelan ks. Ignacy Skorupka.

Działania wojenne nad dolną Wisłą w sierpniu 1920 r. przebiegały w trzech fazach. Pierwsza z nich z nich rozgrywała się od ostatnich dni lipca do 12 sierpnia. Charakteryzowała się ze strony polskiej chaotyczną organizacją obrony linii dolnej Wisły, przygotowywanej najpierw przez Ministerstwo Spraw Wojskowych, a następnie przez dowództwo Frontu Północnego 4. Armii i III Korpusu Kawalerii¹⁶⁶.

Ministerstwo Spraw Wojskowych 30 lipca 1920 r. poleciło dowódcom Okręgów Generalnych Łódź, Pomorze i Warszawa zorganizowanie na ich odcinkach obrony Wisły. Inspektor Robót Fortyfikacyjnych wydał 30 lipca zarządzenie

¹⁶⁴ J. Cisek, A. Smoliński, M. Klimecki, W. Rezmer, Z. Karpus, T. Grzegorzczak, H. Szczechowicz, K. Filipow, dz. cyt., 347–348.

¹⁶⁵ Cyt. za: J. Szczepański, *Spoleczeństwo Polski...*, s. 240.

¹⁶⁶ W. Rezmer, *Sytuacja militarna...*, s. 48.

techniczne w sprawie budowy umocnień na lewym brzegu Wisły oraz przygotowania ufortyfikowanych przedmości w Wyszogrodzie, Płocku, we Włocławku i w Toruniu. 1 sierpnia Departament Inżynierii i saperów Ministerstwa Spraw Wojskowych polecił przyspieszyć prace fortyfikacyjne nad dolną Wisłą. Najszybciej można było przygotować obronę linii Wisły na zachód od Włocławka, ponieważ istniały tam wybudowane przez Prusaków twierdze Toruń, Chełmno i Grudziądz. Brak pełnowartościowych sił nie pozwalał na mocne obsadzenie całości linii obronnych. W chwili pojawienia się bolszewików nad Wisłą własne załogi miały bronić przedmościa Wyszogrodu, Płocka i Włocławka oraz dawne twierdze pruskie. Wartość bojowa załóg nie była wysoka. Składały się one w większości ze słabo wyszkolonych oficerów i żołnierzy oddziałów zapasowych i marszowych. Wykonane w krótkim czasie czynności obronne nie odpowiadały ani skali zbliżającego się zagrożenia, ani potrzebom taktyczno-operacyjnym wojska. W praktyce okazało się, że wiele kwestii w ostatniej chwili musiano poprawiać, a niekiedy nawet całkowicie zmieniać, dostosowując do błyskawicznie rozwijającej się sytuacji militarnej¹⁶⁷.

W drugiej fazie wojny toczyły się walki na przedpolu Wisły. Krwawe boje toczono o Mławę, Działdowo, Brodnicę i Bobrowniki, a także o Nieszawę, Włocławek, Płock. Wykorzystując słabą obsadę lewego brzegu Wisły, III Korpus Kawalerii próbował zawładnąć przeprawami najpierw na odcinku Włocławek–Dobrzyń w dniach 14–17 sierpnia, a później w Płocku w dniach 18–19 sierpnia. Obie próby zakończyły się niepowodzeniem. Bolszewików powstrzymywały doraźnie utworzone zgrupowania bojowe i improwizowane załogi przedmości, składające się ze źle uzbrojonych i słabo wyszkolonych żołnierzy etapowych i zapasowych¹⁶⁸.

W trzeciej fazie wojny nastąpił pościg za szybko wycofującymi się oddziałami bolszewickimi. W działaniach pościgowych wzięła udział tylko część sił polskich walczących na obszarze dolnej Wisły. Było to zgrupowanie płk. Witolda Aleksandrowicza, które po wyrzuceniu sowieckiej 12. Dywizji Strzelców z Brodnicy prowadziło pościg za bolszewikami w kierunku Lidzarka i Działdowa. Oddziały obsadzające lewy brzeg Wisły między Nieszawą a Płockiem nie potrafiły utrzymać kontaktu bojowego z siłami 4. Armii i III Korpusu Kawalerii, które przemieszczały się na północny wschód, próbując się wyrwać z zaciskającego okrążenia. Ich zadaniem było likwidowanie resztek oddziałów bolszewickich, które zdezorientowane i pozbawione kontaktu z własnym dowództwem błąkały się na ziemi dobrzyńskiej i północnym Mazowszu¹⁶⁹.

¹⁶⁷ Tamże, s. 48–49.

¹⁶⁸ Tamże, s. 49.

¹⁶⁹ Tamże.

Na Mazowszu Płockim 10 sierpnia wprowadzono stan oblężenia. Władzę wykonawczą poddano wojskowemu gubernatorowi i dowódcom poszczególnych oddziałów armii polskiej. 11 sierpnia 1920 r. bolszewicka kawaleria była już w Bieżuniu i Sierpcu. 3. Korpus Kawalerii Gaj-Chana zajął obszar ziemi dobrzyńskiej w nocy z 13 na 14 sierpnia. Jego pododdziały wkroczyły do Skępego, Lipna, Kikoła. 14 sierpnia zajęły Dobrzyń nad Wisłą i Bobrowniki, a 16 sierpnia Rypin¹⁷⁰. W Lipnie pozostał 60. Pułk Kawalerii. Bolszewicy organizowali w miastach obozy na rynku i na placach. Zajmowali domy mieszkańców miasta, ograbiali mieszkania, wymuszano od mieszkańców pod groźbą kuli pieniądze, zdejmowali obrączki i pierścionki z palców, kolczyki z uszu, rabowali sklepy itp. Na wsiach zabierano konie i paszę. Z okolicznych młynów zrabowano całą produkcję mąki. Doszczętnie spustoszone mieszkania pozostawione przez właścicieli¹⁷¹. Bolszewicy nie oszczędzili kościołów i sanktuarium Matki Bożej w Skępem. Zabrano szaty liturgiczne, obrusy z ołtarza, rozbijano kościelne skarby¹⁷².

Powiat rypiński został zajęty przez oddziały 3. Korpusu Konnego dowodzonego przez Gaj-Chana w dniach 14–16 sierpnia 1920 r. Na terenie powiatu nie doszło do większych starć z wojskami bolszewickimi z wyjątkiem potyczki z Antonim Borzewskim, właścicielem Ugoszcza. Ziemianin przeczuwając zbliżające się bolszewickie zagrożenie, wyprawił żonę w Poznańskie, a sam decydując się na obronę swojej posiadłości, pozostał na miejscu w swoim pałacu, licząc na pomoc oddziału ułanów polskich, który był zakwaterowany w Ostrowitem, położonym zaledwie pięć wiorst od Ugoszcza. Jednak oddział ten został wcześniej wycofany i Borzewski zginął po dziewięciu godzinach obrony. Wydarzenie to opisano w następujący sposób: „16 sierpnia rano do próbującego wtargnąć do pałacu oddziału bolszewickiego strzelił z okna, trafiając dwóch bolszewików. Reszta uciekła, ale wkrótce przybyła grupa licząca przeszło stu ludzi, którzy otoczyli dwór i znajdującego się w nim Antoniego Borzewskiego. Ziemianin, widząc liczne siły bolszewików, zatelefonował do Ostrowitego, prosząc o pomoc wojskową, ale wojsko tej nocy wycofało się w kierunku Brodnicy. Samotnie bronił się z około dziewięciu godzin. W końcu bolszewicy podłożyli ogień, rozprzestrzeniający dym zaczął go dusić, gdy zbliżył się do okna, by zaczerpać świeżego powietrza, został trafiony kulą bolszewika śmiertelnie w głowę”¹⁷³.

¹⁷⁰ Z. Uzarowicz, *14–30 sierpnia w Lipnie*, Gazeta Lipnowska z 14.08.1930 r., s. 1; M. Krajewski, *Spoleczeństwo ziemi dobrzyńskiej i Kujaw wschodnich wobec najazdu bolszewickiego w 1920 r.*, [w:] *W 75- lecie Bitwy Warszawskiej 1920. Materiały z konferencji naukowej 30 XI–I XII 1995 r. i uroczystości w dniu 20 sierpnia 1995 r. przed Pomnikiem Poległych Obrońców Wisły 1920 r.*, Włocławek 1997, s. 138.

¹⁷¹ Z. Gózdź, *Wojna 1920 roku w Lipnie*, Włocławski Tydzień 1995, nr 16, s. 5.

¹⁷² Z. Uzarowicz, dz. cyt.; M. Krajewski, *Spoleczeństwo...*, s. 139.

¹⁷³ P. Gałkowski, *Powiat rypiński w sierpniu 1920 roku. W osiemdziesiątą rocznicę wydarzeń*, Gazeta Urzędowa dla Powiatu Rypińskiego z 5.07.2000 r., s. 27–28.

Przy udziale miejscowych pracowników pożar ugaszono. Po ciało Antoniego Borzewskiego w sam środek rozpasanych bolszewików przysłała z sąsiedniego majątku młoda mężatka Zembrzuska (siostra ziemianina Jerzego Siemiątkowskiego). Pomocy odważnej i dziedzicze z sąsiedztwa przybyłej po ciało zabitego ziemianina udzieliła miejscowa ludność¹⁷⁴.

Główne siły 10. Dywizji Kawalerii Gaj-Chana przeszły 14 sierpnia na linii Wisły do wsi Bobrowniki, podejmując próbę przeforsowania rzeki. Przejście Wisły od strony ziemi dobrzyńskiej było możliwe wyłącznie przez most łyżwowy we Włocławku. Rankiem 14 sierpnia 58. Pułk Kawalerii zajął Bobrowniki. Artyleria zorganizowała swoje stanowiska ogniowe na wysokich skarpach wiślanych, zwanych Polami Bobrowickimi, skąd widoczny był tor kolejowy łączący Toruń z Włocławkiem oraz nasyp kolejowy we wsi Włoszyca po lewej stronie Wisły. W chwili postoju przejeżdżającego parowozu z trzema wagonami doszło do wymiany ognia, który dla obydwu stron okazał się nieskuteczny.

Pomieszczeniach urzędu gminnego i sądu grodzkiego w Bobrownikach stacjonował sztab niewielkiego oddziału wydzielonego z 2. Korpusu Kawalerii. Bolszewicy ostrzeliwali lewy brzeg Wisły, starając się ustalić wielkość sił polskich. W tym czasie na wysokość wsi Bobrowniki dopłynął statek bojowy „Moniuszko”, dowodzony przez porucznika marynarki Jerzego Pieszkańskiego, transportujący amunicję dla obrońców twierdzy Modlin. Nieprzyjaciel natchmiast podjął ostrzał statku, w czasie którego ranny został jego dowódca, który zdołał doprowadzić statek do brzegu. Marynarze oddali w ich kierunku kilka strzałów. Dwie łodzie zdołały przepłynąć rzekę, reszta wróciła do Bobrownik¹⁷⁵. W wyniku tych zdarzeń jedna grupa bolszewików znalazła się po lewej stronie Wisły we wsi Włoszyca, gdzie spenetrowano wiatrak Franciszka Daszkowskiego, załoga drugiej łodzi zajęła lewy brzeg Wisły. Tutaj bolszewicy dopadli rannego porucznika Jerzego Pieszkańskiego, którego zastrzelili, a ciało przekłuli bagnetem. Zabity został także cywilny kapitan statku i palacz, a trzech innych marynarzy zostało rannych¹⁷⁶. Wieść o przekroczeniu przez Rosjan Wisły zaniepokoiła mieszkańców Włoszycy i okolic. Ksiądz miejscowej parafii z Lubania przerwał modlitwy z dziećmi w kościele, prosząc je o szybki powrót do domów. Rodziny mieszkające we Włoszycy i w Kuczerzu rozpoczęły ewakuację. W kierunku Wisły podążali, wspierani ochotnikami, żołnierze polscy, aby zatrzymać bolszewicką przeprawę przez Wisłę. Do Włoszycy dotarły posiłki kierowane przez dowódcę obozu Warownego „Toruń” gen. Edmunda Hausera. Witane z wdzięcznością przez mieszkańców wyparty bolszewików

¹⁷⁴ B. Chelmiński, *Powiat rypiński w latach...*, s. 165.

¹⁷⁵ A. Kowalewska, *Skazani na sukces*, Gazeta Pomorska 1990, nr 190, s. 1.

¹⁷⁶ Z. Bohusz-Szysko, *Działania wojenne nad dolną Wisłą w 1920 r.*, Warszawa 1931, s. 86.

na prawy brzeg Wisły¹⁷⁷. Ciało porucznika Jerzego Pieszkańskiego zostało przewiezione statkiem do Włocławka. Na bulwarach czekał kondukt pogrzebowy złożony z duchownych dowództwa miejscowego garnizonu, załóg statków rzecznych oraz licznie przybyłych mieszkańców pragnących oddać hołd bohaterom walczącym z nawałnicą bolszewicką. Trumnę ze zwłokami porucznika Jerzego Pieszkańskiego nieśli marynarze przez całe miasto ubrani w galowe mundury. Na miejscowym cmentarzu komendant Flotyli Wiślanej powiedział „Ogłaszam grodowi i żywym, słońcu i drzewom i wszystkim dookoła, że nadaję krzyż Orderu Virtuti Militari porucznikowi Jerzemu Pieszkańskiemu”. Jego trumnę złożono do grobu w kwaterze zwanej „Kwaterą Obrońców Wisły 1920 roku”. Na grobie umieszczono sentencję „Nigdy nie widziałem matki Ojczyzny, Przywędrowałem do niej i spełniłem swój dług Polaka”¹⁷⁸. W miejscu śmierci porucznika marynarki Jerzego Pieszkańskiego we wsi Włoszycza mieszkańcy ustawili krzyż, a w drugą rocznicę „cudu nad Wisłą” ściągnięto duży głaz i wyryto na nim napis: „Tu zginął śmiercią bohatera w obronie Ojczyzny 14 sierpnia 1920 r. por. mar. Jerzy Pieszkański, kawaler Orderu Virtuti Militari”. W kamień wbetonowano krzyż z metalowej rurki. W czasie okupacji hitlerowskiej miejscowa ludność w obawie przed zniszczeniem obelisku odwróciła głaz, aby nie było widać napisu. Głaz przetrwał wojnę i w 25. rocznicę bohaterskiej śmierci porucznika J. Pieszkańskiego, mieszkańcy odwrócili kamień i wymienili skorodowany krzyż. Stanisław Mięczyński, kowal z Lubania wykonał krzyż, który umocował w pamiątkowym głazie. W latach Polski Ludowej oficjalnie zapomniano o pomniku, ale miejscowa ludność pamięci tej się nie wyzbyła. Kobiety paliły pod głazem świeczki, łącząc się w myślach z bliskimi, którzy polegli w czasie wojny polsko-bolszewickiej.

Przeprawa przez Wisłę w okolicach Bobrownik była dla Rosjan operacją nieudaną. Poza niewielką grupą bolszewików na lewym brzegu rzeki reszta sił nie miała technicznych możliwości przejścia. Prom w Nieszawie był zniszczony i wyciągnięty na lewy brzeg Wisły. W tej sytuacji Rosjanie zmienili miejsce natarcia i siły, którymi dysponowali, przesunęli pod Włocławek¹⁷⁹.

16 sierpnia 1920 r. rozpoczęło się uderzenie polskie znad Wieprza. Po rozbiciu lewego skrzydła wojsk Tuchaczewskiego grupa uderzeniowa wyszła na tyły oddziałów rosyjskich. W tym czasie 16 sierpnia 15. Dywizja Kawalerii Gaj-Chana zajęła okolice Szpetala Górnego w celu zdobycia mostu na Wiśle i przerzucenia swoich sił na lewy brzeg rzeki. Główne natarcie nastąpiło o godzinie 18.00 wzdłuż szosy Lipno–Włocławek i zostało odparte przez obrońców przedmościa. Po przegrupowaniu sił Rosjanie ponownie zaatakowali wieś Skórzno. Natarcie

¹⁷⁷ *Księga pamiątkowa dziesięciolecia Pomorza*, Toruń 1930, s. 62; H. Szczechowicz, *Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska w II Rzeczypospolitej...*, s. 72.

¹⁷⁸ M. Krajewski, *Spoleczeństwo...*, s. 142.

¹⁷⁹ W. Sikorski, *Nad Wisłą i Skrwą. Studium polsko-rosyjskiej wojny 1920 r.*, Lwów 1928, s. 160.

zostało odparte, ale obrońcy odnieśli duże straty: kilku zabitych na czele z dowódcą 2. Kompanii Strzelców por. Słabym i kilkunastu rannych. Następnego dnia o godzinie 22.00 bolszewicy zaatakowali pozycje bronione przez szwadron zapasowy 2. Pułku Szwoleżerów i pluton pieszy baterii zapasowej 4. Pułku Artylerii Polowej na zachodnim odcinku dowodzonego przez por. Jakubowskiego¹⁸⁰. Do pomocy obrońcom dowódca garnizonu wrocławskiego płk Wojciech Gromczyński przekazał pluton szturmowy pociągu pancernego „Kaniów” i kompanię rekrucką batalionu zapasowego 14. pp. Przed zdecydowanym natarciem Rosjan załoga przedmościa wrocławskiego została wzmocniona. Liczyła 1837 podoficerów i szeregowców piechoty i 54 kawalerii¹⁸¹. Uderzenie kawalerii bolszewickiej skoncentrowało się na lewym skrzydle pododcinka zachodniego przedmościa (od drogi przy folwarku Wituszyn-Kolonia Grodzkie do brzegu Wisły dowodzonego przez ppor. Katza). Najpierw kawaleria bolszewicka przedarła się na tyły polskiej pozycji obronnej, skąd zostali wyparci rekruci 14. pp i pluton szturmowy pociągu pancernego, a następnie od czoła zaatakowała szwadron zapasowy 2. Pułku Szwoleżerów. W boju kozacy zarażali polskich pieszych szwoleżerów i tylko nieliczni zdołali dotrzeć do mostu i przejść na brzeg Wisły. Na wiadomość o przełamaniu obrony na odcinku zachodnim płk Wojciech Gromczyński, dowódca przedmościa, próbując ratować sytuację, skierował tam jedyny odwód, 18. kompanię kolejową w sile zaledwie 72 żołnierzy. Odwód ten okazał się niewystarczający i bolszewicy zajęli zachodnią część przedmościa¹⁸².

Broniący wschodniej części przedmościa siłami 22. i 3. kompanii batalionu zapasowego 14. pp płk Buntner podjął decyzję o odwrocie na lewy brzeg Wisły. W tym czasie został zaatakowany przez szwadron kawalerii Gaj-Chana. Większość żołnierzy dostała się do niewoli, tylko kompania porucznika Jakuba Henejki zdołała szturmem opanować przejście przez most i przy niewielkich stratach przejść na lewy brzeg rzeki. Płk Wojciech Gromczyński po uzyskaniu zgody dowódcy Frontu Północnego podjął decyzję o podpaleniu mostu na lewym brzegu Wisły. Płonący most uniemożliwił podjętą przeprawę bolszewików¹⁸³.

W tym czasie do Włocławka przybył dowódca garnizonu płk Józef Ksawery Lewszycki, który przystąpił do organizowania doraźnej obrony na lewym brzegu Wisły. Newralgiczny w tym momencie punkt – wylot palącego się mostu – obsadził zbiorczą kompanią z batalionu zapasowego 14. pp dowodzoną przez

¹⁸⁰ Z. Bohusz-Szysko, dz. cyt., s. 89–90; J. Szczepański, *Spoleczeństwo Polski...*, s. 138.

¹⁸¹ Z. Bohusz-Szysko, dz. cyt., s. 89; H. Szczehowicz, *Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska w II Rzeczypospolitej...*, s. 72.

¹⁸² I. Krański, J. Pękrol, *14 Pułk Piechoty*, Warszawa 1992, s. 9; W. Rezmer, *Działania wojenne nad dolną Wisłą w sierpniu 1920 r. Próba analizy operacyjnej*, [w:] *75-lecie Bitwy Warszawskiej. Materiały z konferencji naukowej 30 XI–1 XII 1995 r.*, Włocławek 1997, s. 129.

¹⁸³ W. Cichocki, *Obrona Włocławka. Jednodniówka*, Włocławek 1920, s. 18–19; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, Włocławek 1933, s. 385.

por. Brzezińskiego i plutonem szturmowym pociągu pancernego „Kaniów”. Przed wieczorem siły polskie w rejonie Włocławka zostały wzmocnione dzięki przybyłej z Płocka kompanii 31. pp, która obsadziła brzeg Wisły od Włocławka do wsi Łęg¹⁸⁴.

17 sierpnia Włocławek zaczęła ostrzeliwać sowiecka artyleria. Między godziną 12.00 a 14.00 na Włocławek spadło około 100 pocisków armatnich. Pociski padały przeważnie na obiekty cywilne. Najbardziej ucierpiała włocławska katedra, kościół św. Jana, seminarium duchowne oraz domy na linii Wisły¹⁸⁵. Dowódca ataku Gaj-Chan nie zrezygnował z przeprawy przez Wisłę. 17 sierpnia 15. Dywizję Kawalerii skoncentrował ponownie we wsi Działy, gdzie zbudowano tratwy w celu przeprawy przez Wisłę. Do planowanego przez bolszewików forsowania Wisły na tym odcinku nie doszło, ponieważ zmieniło się położenie armii bolszewickiej w rejonie Modlina i Warszawy. Rankiem 18 sierpnia dowódca 3. Korpusu Konnego Gaj-Chana odebrał rozkaz od dowódcy 4. Armii, Komandarma Szuwajewa, zaprzestania prób przekraczania rzeki Wisły między Nieszawą a Włocławkiem i marszu z całym korpusem w kierunku Płocka¹⁸⁶.

19 sierpnia 1920 r. impet bombardowań znacznie osłabł. Odnotowano próby ostrzelania mostu kolejowego na rzece Zgłowiączce i pociągu pancernego „Kaniów”. obrońcy Włocławka z wielkimi niepokojem czekali na kolejną niszcząca akcję bolszewików. Kiedy oczekiwany atak nie nastąpił, dwudziestoosobowa grupa ochotników przedostała się na drugi brzeg, aby sprawdzić pozycje bolszewików. W sprzyjającej sytuacji braku wojsk nieprzyjaciela bezzwłocznie dokonano przeprawy wojska i rozpoczęto akcję pościgową¹⁸⁷.

Po trzech dniach ciężkich walk obrona Włocławka zakończyła się powodzeniem. Nad ranem 20 sierpnia w Szpetalu Dolnym nie było już Rosjan. Nad jednym z domów zawisła biało-czerwona flaga¹⁸⁸. W obronie linii Wisły Garnizon Włocławski, skutecznie wspierany przez policję i ludność cywilną, odniósł świetne zwycięstwo, odpierając wielokrotnie silniejszego wroga. Bohaterska postawa wojsk garnizonu i miejscowych ochotników oraz samorzutny poryw całej ludności uratował Włocławek i tym samym odwrócił od Warszawy niebezpieczeństwo okrążenia i przecięcia jedynej linii kolejowej z Gdańskiem. Bitwa warszawska rozstrzygała losy wojny i kraju, mogła dać pożądane rezultaty tylko przy najwyższym wysiłku sił i woli każdego poszczególnego żołnierza i oficera¹⁸⁹.

¹⁸⁴ *Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej 1920*, nr 8–9, s. 240; W. Rezmer, *Działania wojenne...*, s. 130.

¹⁸⁵ *Pomnik Poległych Obrońców Wisły 1920 roku we Włocławku. Informator Obywatelskiego Komitetu Odbudowy Pomnika Poległych Obrońców Wisły 1920 r.*, oprac. A. Kowalewska, Włocławek 1990, s. 6; W. Rezmer, *Działania wojenne...*, s. 130–131.

¹⁸⁶ Z. Bohusz-Szysko, dz. cyt., s. 102; W. Rezmer, *Działania wojenne...*, s. 131.

¹⁸⁷ T. Dziki, M. Gruszczyńska, *Sierpień 1920 roku we Włocławku w świetle źródeł archiwalnych*, Włocławek 2000, s. 15.

¹⁸⁸ A. Rerych, *Kartka z 1920 r. Przełomowa noc*, *Gazeta Kujawska* 1990, nr 199, s. 4.

¹⁸⁹ *Sąsiedzi wobec wojny. Wybór dokumentów*, opr. J. Cisek, Londyn 1990, s. 17–19.

Warto podkreślić, że siły 14. pp wyznaczonego w lipcu 1920 r. do umacniania przyczółka mostowego na pododcinku „Włocławek” liczyły 17 oficerów i 944 żołnierzy, 8 dział, 3 cekaemy. Większość żołnierzy stanowili ochotnicy i świeżo wcieleni rekruci. Pododcinek prawy przedmieścia, od wsi Krzyżówki Boguckie do drogi polnej Witoszyn–Kolonja Grodzkie, obsadzony został przez szwadron zapasowy 2. pp liczący 108 ludzi¹⁹⁰. Pododcinek lewy, ciągnący się od drogi polnej Witoszyn–Kolonja Grodzkie do Wisły, wspierany był przez 60 żołnierzy batalionu zapasowego 14. pp¹⁹¹.

Kiedy 15 sierpnia wojska bolszewickie zaatakowały polskie pozycje obronne, nowy dowódca garnizonu płk Józef K. Lewszycki po przybyciu do Włocławka zorganizował obronę na lewym brzegu Wisły, wzmocnioną między innymi przez nowo sformowaną kompanię rekrucką batalionu zapasowego 14. pp por. Brzezińskiego złożonego z 12 oficerów, 550 piechurów i 8 karabinów maszynowych.

Stan bojowy załogi broniącej Włocławka w chwili natarcia bolszewickiego wynosił 1745 ludzi, w tym między innymi: 31 oficerów, 1606 piechurów, 54 kawalerzystów wyposażonych w 13 karabinów maszynowych i 8 dział¹⁹². 16 sierpnia na 23. kompanię batalionu zapasowego i 14. pp próbujące dostać się do mostu uderzyły szwadrony kawalerii. Kompanie rozsypały się, a większość żołnierzy trafiła do niewoli. Przez most zajęty częściowo przez Kozaków przedostało się około 100 żołnierzy. Poniesione straty wynosiły około 250 zabitych i przeszło 500 wziętych do niewoli. Rosjanie nie mogąc zdobyć Włocławka, rozpoczęli ostrzeliwanie miasta z ciężkiej artylerii¹⁹³. Walczący żołnierze korzystali z ofiarnej pomocy ludności. Mieszkańcy dobrowolnie opodatkowali się na rzecz Armii Polskiej. Wsie kujawskie dostarczały produkty żywnościowe, a w Seminarium Duchownym przygotowywano posiłki dla żołnierzy¹⁹⁴.

Dzięki bohaterskiej postawie żołnierzy, polska ofensywa w sierpniu 1920 r. doprowadziła do całkowitej zmiany sytuacji na froncie. Po rozbiciu lewego skrzydła wojsk Tuchaczewskiego grupa uderzeniowa wyszła na tyły oddziałów rosyjskich. 18 sierpnia rozbite oddziały Armii Czerwonej były w pełnym odwrocie.

Pododdziały IV Armii Radzieckiej, oblegające Włocławek, 20 sierpnia przeszły do odwrotu. Radość z odniesionego zwycięstwa pod Włocławkiem

¹⁹⁰ Z. Waszkiewicz, *Życie polityczne Włocławka w latach 1918–1939*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, t. II, red. J. Staszewski, Włocławek 2001, s. 25.

¹⁹¹ Z. Bohusz-Szysko, dz. cyt., s. 90–93.

¹⁹² W. Rezmer, *Działania wojenne...*, s. 122–125.

¹⁹³ J. Szczepański, *Wojna 1920 r. na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa–Pułtusk 1995, s. 284–285.

¹⁹⁴ Słowo Kujawskie 1920, nr 159; H. Szczechowicz, *14 Pułk Piechoty w dziejach Włocławka w latach 1920–1939*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej IV*, red. W. Rezmer, Toruń 2012, s. 355.

była ogromna. Dowódca Grupy Operacyjnej gen. Ignacy M. Osikowski wyraził uznanie i podziękowanie płk. Tromczyńskiemu i płk. Lewszyckiemu – dowódcom odcinka Włocławek, ppłk. Sierzyńskiemu – szefowi sztabu grupy, mjr. Przychodzkemu – dowódcy artylerii, mjr. Mościckiemu – dowódcy odcinka Płock i kpt. de Bure, którzy dzięki swojej żelaznej energii, męstwu i doskonałemu kierownictwu przyczynili się do odniesionych zwycięstw. Słowa podziękowania skierował również do ludności cywilnej Płocka i Włocławka, która brała udział w walkach i wspierała żołnierzy wszelkimi środkami¹⁹⁵.

Do żołnierzy Garnizonu Włocławskiego zwrócił się także dowódca odcinka włocławskiego, płk Wojciech Gromczyński: „Żołnierze Garnizonu Włocławskiego! Podając do wiadomości powyższy rozkaz, dodaję od siebie słowa uznania i podziękowania. W obronie linii Wisły Garnizon Włocławski, skutecznie wspierany przez policję i ludność cywilną, odniósł świetne zwycięstwo, odpierając wielokroć liczniejszego wroga. W pamiętnych dniach 16–18 sierpnia 1920 r. miasto nasze przeżyło chwile ciężkiej próby i śmiało rzec można, iż bohaterska postawa wojsk garnizonu i ochotników miejscowych tudzież samorzutny poryw całej ludności postawił wrogowi nieprzebytą zaporę w jego najeździe rabunkowym i uratował Włocławek, a tym samym odwrócił od stolicy kraju – Warszawy niebezpieczeństwo okrążenia z przecięcia jedynej linii kolejowej z Gdańskiem. Wyrażając w imieniu służby i Ojczyzny moje najgłębsze uznanie całemu garnizonowi, który tak chlubnie odznaczył się w obronie linii Wisły, poczuwam się do obowiązku położenia szczególnego nacisku na zasługi poszczególnych oddziałów i ich dowódców, którzy osobistym męstwem przyczynili się do odparcia dzikich hord bolszewickich. I tak cześć dowódcy baonu zapasowego 14 Pułku Piechoty ppłk. Buntnerowi, który wraz z por. Szymkiem, później ciężko rannym, do ostatniej chwili bronił okopów na wzgórzach za Wisłą; cześć dowódcy Szwadronu Zapasowego 2 Pułku Szwoleżerów Rokiciańskich rtm. Jakubowskiemu i poległemu ppor. Boczarskiemu, którzy na czele szwoleżerów byli wszędzie obecni, gdzie wróg najsilniej napierał; cześć naszej dzielnej artylerii 4 Pułku Artylerii Polowej i jego dowódcem kpt. Bigot i por. Dancewiczowi; cześć oficerom Komendy Placu, a w szczególności dowódcy Kozłowskiemu pełniącemu obowiązki szefa sztabu odcinka za jego gorliwość i świetne wywiązanie się pod każdym względem z włożonych na niego obowiązków oraz por. Dzierzbickiemu, który w krytycznej chwili porzucił sztab i z karabinem w rękę udał się na linię bojową, gdzie osobistym przykładem porwał żołnierza do bohaterskich wysiłków. Ostatni hołd składam Wam, bezimienni żołnierze, którzyście krwią serdeczną zrosili pola nadwiślańskie. Posiewu krwi

¹⁹⁵ H. Szczechowicz, *14 Pułk Piechoty...*, s. 356.

Waszej zrodził się duch zwycięstwa, który w nieprzepartym pędzie ścigał uchodzące w popłochu hordy czerwonych barbarzyńców, niosąc stratowanym ziemiom i zgębnionym rokadam wolność i ocalenie”¹⁹⁶.

W obronie Wisły na polach Szpetala Dolnego poległo ponad 40 żołnierzy batalionu zapasowego 14. pp. Komitet Grzebania Poległych 17 września 1920 r. pochował ofiary bitwy w obronie Wisły na wzgórzu szpetalskim. W miejscu zbiorowej mogiły 1 października 1922 r. odsłonięto Pomnik Obrońców Wisły 1920 r.¹⁹⁷

Wojska Tuchaczewskiego w wojnie polsko-bolszewickiej utraciły kilka tysięcy zabitych i kilkadziesiąt tysięcy jeńców. Oddziały wysunięte najdalej ku północy i na zachód, rozbite przeszły przez granicę do Prus Wschodnich. Jednostki te zaopatrzone przez Niemców w żywność i odzież, za zgodą władz niemieckich opuściły następnie Prusy Wschodnie i ponownie wystąpiły przeciwko Polakom na linii Niemna. Bitwa stoczona we wrześniu 1920 r., była jeszcze większą operacją od bitwy warszawskiej i zakończyła się pełnym zwycięstwem Polaków. Już prawie bez oporu odrzucono Armię Czerwoną ponownie za Mińsk. Również Armia Konna Budionnego poniosła klęskę we Wschodniej Małopolsce. Rosjan wyparto za Zbrucz.

Mieszkańcy Włocławka po odniesionym zwycięstwie nad bolszewikami, tak jak wszyscy Polacy, odetchnęli z ulgą, ale pojawiły się nowe problemy wynikające ze skutków oblężenia. Straty w wyniku bombardowań były znaczne, dotknęły w mniejszym lub większym stopniu wszystkich mieszkańców. Bomby spadały niemal na całe miasto, obejmując zasięgiem obszar aż do linii kolejowej. Oprócz zniszczenia mostu, pałacu biskupiego, katedry mocno ucierpiały budynki znajdujące się na ulicach: 3 Maja, Bulwarowej, Cyganki, Żabiej, Kościuszki, Piekarskiej, Wiślanej, Szpichlernej, Seminarijnej, a w mniejszym stopniu: Kaliskiej, Biskupiej, Brzeskiej, Przedmiejskiej, Gdańskiej, Łęskiej, Stodólnej. Ucierpiała także cerkiew prawosławna. Straty powstałe w wyniku działań wojennych poniosły również miejscowe fabryki i instytucje, między innymi: Fabryka Celulozy, Gmina Wyznaniowa Żydowska, Dom Miłosierdzia Zboru Ewangelickiego, Magistrat Miasta Włocławka, Fabryka Cykorii Ferdynanda Bohma¹⁹⁸. Szkody wojenne nie obejmowały tylko strat wynikłych z bombardowań, ale również spowodowanych kradzieżami. W trakcie działań wojennych we Włocławku i okolicach uciekinierzy z więzień, korzystając z zamętu i opuszczenia nieruchomości przez mieszkańców, okradali domy, zabierając odzież, bieliznę pościelową. Rozgrabiono wszystko, co innym udało się uratować z płonącego pałacu biskupiego. Za-

¹⁹⁶ *Pomnik Poległych Obrońców...*, s. 6–7.

¹⁹⁷ H. Szczechowicz, *14 Pułk Piechoty...*, s. 357.

¹⁹⁸ *Przewodnik Ilustrowany po Włocławku*, Włocławek 1922, s. 36–37; T. Dziki, M. Gruszczyńska, dz. cyt., s. 16.

ostrzone działania służ policyjnych, Straży Obywatelskiej, samoobrony po kilkunastu dniach w dużym stopniu ograniczyły stan przestępczości w mieście, zapewniając mieszkańcom większe poczucie bezpieczeństwa¹⁹⁹.

Zwycięskie odparcie najazdu bolszewickiego w 1920 r. było zasługą całego społeczeństwa polskiego, żołnierzy i ludności cywilnej, mężczyzn i kobiet, dorosłych i dzieci, pokolenia Polaków urodzonych przed 1914 r., które dostarczyło ojczyźnie dziesiątki tysięcy ofiarnych obrońców zarówno w mundurach, jak i przy warsztatach pracy.

Za odniesione zwycięstwo Polacy zapłacili wysoką cenę w postaci tysięcy ofiar śmiertelnych i rannych oraz ogromnych zniszczeń materialnych. Nie jest możliwe ustalenie wysokości strat, których doświadczyły Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska podczas wojny polsko-bolszewickiej, ogromnej liczby zniszczonych gospodarstw i fabryk, zasiewów zbóż, nieuprawnionych pól, przetrzebionego inwentarza żywego, w szczególności koni i bydła²⁰⁰.

W okresie wojny polsko-bolszewickiej i obliczu śmiertelnego zagrożenia między Polską i Ukraińską Republiką Ludową w kwietniu 1920 r. podpisana została ugoda o wspólnej walce z bolszewikami. Tocząca się ze zmiennym powodzeniem wojna zakończyła się zawarciem polsko-bolszewickiego rozejmu jesienią 1920 r. Żołnierze Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej zostali internowani w kilku obozach na terenie Polski. 4. Dywizja Kijowska i 6. Dywizja Strzelecka 5 grudnia zostały skierowane do Aleksandrowa Kujawskiego. Komendantem Aleksandrowskiego Obozu nr 6 znajdującego się przy ulicy Kordonowej został dowódca 6. Dywizji Strzeleckiej gen. Marko Bezruczko. Żołnierzy rozmieszczono w dwóch dużych barakach według przynależności wojskowej. 15 grudnia w obozie znajdowało się 3528 osób: 900 oficerów, 2504 szeregowców, 95 kobiet i 29 dzieci z rodzin wyższego dowództwa. Największa liczba internowanych pochodziła z 6. Dywizji gen. Oлександра Udowyczenki oraz z kilku innych mniej licznych pododdziałów²⁰¹.

Obóz Jeńców nr 6 w Aleksandrowie Kujawskim znajdował się na terenach należących do hrabiego Edwarda Mycielskiego-Trojanowskiego, położonych pół kilometra od stacji kolejowej. Obóz ogrodzony został drutem kolczastym. Składał się z trzech dużych drewnianych baraków przeznaczonych dla zdro-

¹⁹⁹ T. Dziński, M. Gruszczyńska, dz. cyt., s. 16.

²⁰⁰ B. Chelmiński, *Powiat rypiński w latach...*, s. 166.

²⁰¹ Z. Karpus, *Obozy uchodźców, jeńców i internowanych w Aleksandrowie Kujawskim w latach 1918–1921*, *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie* 1987, t. 6: *Historia*, s. 254; tenże, *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na ziemiach polskich 1918–1921*, Toruń 1999, s. 140; tenże, *Pobyt żołnierzy Ukraińskiej Republiki Ludowej w obozach internowania w Polsce w latach 1920–1924*, [w:] *Europa Orientalia. Polska i jej wschodni sąsiedzi – od średniowiecza po współczesność. Studia ofiarowane profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65. rocznicę urodzin*, red. Z. Karpus, T. Kempa, D. Michaluk, Toruń 1996, s. 456.

wych jeńców i pięciu małych. W każdym baraku mogło być umieszczonych 800 osób. Obóz wyposażony był w urządzenia sanitarne (4 komory dezynfekcyjne, pralnię mechaniczną, sanitariaty i „odwyszalnię”). Komenda Obozu zajmowała jeden z pięciu mniejszych baraków, pozostałe przeznaczone zostały na szpital wyposażony w 150 łózek. Obóz miał własny wodociąg z trzema studniami artezyjskimi i kanalizację, oświetlenie elektryczne we wszystkich barakach. Każdy barak wyposażony był w dwie kuchnie²⁰².

Warunki życia w obozie były ciężkie. Baraki nie były ogrzewane, brakowało żywności, mydła i lekarstw. Trudności bytowe potęgowała świadomość wielkiej przegranej, oderwanie od ojczyźnej ziemi, niepewność jutra, zwłaszcza po podpisaniu przez Polskę i Rosję pokoju ryskiego w marcu 1921 r. Porządku w obozie pilnowała kompania wartownicza złożona z polskich żołnierzy. Internowani poza teren obozu mogli wychodzić tylko po uzyskaniu specjalnych przepustek wydawanych przez dowództwo obozu, w skład którego wchodził polscy oficerowie. Za wykroczenia popełnione w obozie internowania byli karani przez swych rosyjskich dowódców²⁰³.

Obok regularnych ćwiczeń wojskowych w obozie rozwinęło się bogate życie kulturalno-oświatowe. W styczniu 1921 r. powstała w każdym baraku szkoła, w której naukę pobierało 947 analfabetów i półanalfabetów. Od 25 lutego, rozpoczęły się wykłady dla Kozaków z historii Ukrainy, geografii i mowy ojczyźnej oraz o tematyce polityczno-moralnej. Dla oficerów zorganizowano kursy języków obcych i wykłady z geografii, historii i ekonomii politycznej. Założono koło teatralne – Sekcję Dramatyczną im. S. Sadowskiego, która dwa razy w tygodniu wystawiała sztuki w teatrze obozowym mieszczącym od 350 do 400 widzów. W obozie otwarto kino, zorganizowano orkiestrę dętą składającą się z 20 muzyków grających na instrumentach strunowych (bałalajki, mandoliny), która zaprezentowała 30 koncertów²⁰⁴.

W Obozie Jeńców nr 6 w Aleksandrowie Kujawskim powołano Towarzystwo Sportowe, rozgrywano zawody i mecze piłkarskie. Program święta sportowego zorganizowany 29 maja 1921 r. obejmował konkurencje lekkoatletyczne, występy gimnastyczne i mecz futbolowy. W organizowaniu życia codziennego w obozie znaczącej pomocy udzieliło Stowarzyszenie Amerykańskiej Młodzieży Chrześcijańskiej (YMCA), którego celem było niesienie pomocy żołnierzom, jeńcom wojennym i internowanym oraz ich rodzinom. Władze zwierzchnie stowarzyszenia na obszar Polski mieściły się w Warszawie²⁰⁵.

²⁰² Z. Karpus, *Obozy uchodźców, jeńców i internowanych w Aleksandrowie Kujawskim 1918–1921*, [w:] *Aleksandrów Kujawski 1918–1921*, cz. I: *Warunki życia jeńców i internowanych oraz ukraińskiej emigracji politycznej*, red. E. Wiszka, Toruń 2008, s. 57.

²⁰³ Tamże, s. 58.

²⁰⁴ Tamże, s. 61–62.

²⁰⁵ Z. Karpus, *Jeńcy i internowani...*, s. 146; tenże, *Obozy uchodźców, jeńców i internowanych*

Ożywioną działalność prowadziło Bractwo Prawosławne, które powstało z inicjatywy zakonnika ojca Piotra Biłona przebywającego w obozie. Bractwo zrzeszało około stu członków. Oprócz życia religijnego organizowało kursy muzyki i śpiewu cerkiewnego, udzielało zapomóg najbiedniejszym uchodźcom, wydawało własne czasopismo „Religijno-Naukowyj Wistnyk” oraz książki o tematyce religijnej. Fundusze na realizację zadań otrzymało z Centralnego Komitetu Ukraińskiego w Warszawie i organizacji ukraińskich z Galicji Wschodniej. Aktywną działalność prowadził również „Związek Ukrainek”²⁰⁶.

W Obozie nr 6 Ukraińcy wydawali od 19 grudnia 1920 r. własne czasopismo pod tytułem „Nowe Żytńia”, które było wysłane do Ukraińców na terenie Polski. Zorganizowano spółdzielnię prowadzącą aktywną działalność gospodarczą. Z jej inicjatywy założono herbaciarnię, czytelnię, zorganizowano kursy z zakresu spółdzielczości i wydawano czasopismo „Zirnycia”.

Władze polskie kierowały internowanych do prac polowych i budowlanych. Przy okazji wiele osób znalazło dla siebie zatrudnienie i nie wróciło do obozu. Do Obozu nr 6 w pierwszych dniach kwietnia 1921 r. przybył z wizytą ataman Symon Petlura. Celem wizyty było pozyskanie przychylności ukraińskich wojskowych oraz poznanie warunków życia panujących w obozie. Latem 1921 r. pogłębiły się tendencje dezintegrujące wśród ukraińskich internowanych. Większość z internowanych była przekonana, że ich los jest przesądzony, dlatego postanowiono jak najszybciej wydostać się z obozu, znaleźć pracę i mieszkanie. Przeciwdziałając tym dążeniom, wojskowe władze ukraińskie, które po likwidacji rządu ukraińskiego nadal przebywały w Tarnowie, wyszły z inicjatywą zmniejszenia liczby obozów dla internowanych i pozostawienia tych, które podporządkują się rygorom wojskowym.

Władze polskie zmierzały do likwidacji obozów dla internowanych rosyjskich i ukraińskich lub przynajmniej ograniczenia ich liczby z powodu mocno obciążających Skarb Państwa wysokich kosztów utrzymania. Ogółem obozów dla internowanych w odradzającym się państwie polskim było około 20. Zamknięcie części z nich nastąpiło po zakończeniu akcji wymiany jeńców dla internowanych. Zamknięcie Obozu nr 6 w Aleksandrowie Kujawskim miało nastąpić 9 października 1921 r. Sprawy związane z uchodźcami rosyjskimi i ukraińskimi zostały przekazane na podstawie uchwały Rady Ministrów z 29 września 1921 r. Ministerstwu Spraw Zagranicznych. Od 1 kwietnia 1922 r. znalazły się w gestii Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Część internowanych z Aleksandrowa odesłano do Obozu nr 10 w Kaliszu (500 osób), natomiast pozostałych 1300 osób do Obozu nr 1 w Strzałkowie.

w *Aleksandrowie Kujawskim 1918–1921...*, s. 62.

²⁰⁶ Tenże, *Obozy uchodźców, jeńców i internowanych w Aleksandrowie Kujawskim 1918–1921...*, s. 62.

Ostatecznie likwidacja obozu miała nastąpić do 25 października 1921 r. Budynki i wyposażenie zostały przekazane Dowództwu Okręgu Generalnego Łódź, na którego obszarze znajdował się obóz²⁰⁷. Obóz Internowanych nr 6 w Aleksandrowie Kujawskim obok Obozu nr 10 w Kaliszu był największym skupiskiem internowanych w Polsce, z tego powodu internowani starali się wywierać wpływ na życie całej emigracji ukraińskiej w Polsce. W Aleksandrowie i okolicy pozostało około 140 ukraińskich uchodźców, którzy założyli tu oddział wiodącej organizacji emigracyjnej – Ukraińskiego Komitetu Centralnego.

Zmarłych internowanych żołnierzy grzebano na przyległym obozowym cmentarzu, na którym usypano kurhan zwieńczony czarnym zaporoskim krzyżem–tryzubem, poświęconym 18 września 1921 r. Cmentarzem, zwanym Kozacką Mogiłą, opiekowali się Ukraińcy rozproszeni wokół Aleksandrowa Kujawskiego, Inowrocławia i Torunia. Stał się on dla nich swoistym grobem nieznanego żołnierza. Kiedy po drugiej wojnie światowej, zabrakło Ukraińców, zapomniany cmentarz popadł w ruinę. Aleksandrowską nekropolię odrestaurowano w 1993 r. przed podpisaniem oficjalnej polsko-ukraińskiej umowy o ochronie miejsc pamięci ofiar wojny i represji 21 marca 1994 r.

Oficjalne zakończenie wojny polsko-bolszewickiej nastąpiło w Rydze, gdzie podpisano 18 marca 1921 r. traktat pokojowy z Rosją Radziecką i Ukrainą. Wspólną granicę ustalono na linii Dżisna-Doksyce-Słucz-Ostróg-Zbrucz. Obie strony zobowiązały się do wzajemnego nieingerowania w sprawy wewnętrzne, przestrzegania praw mniejszości oraz zasad tolerancji religijnej. Strona polska miała otrzymać 30 mln rubli w złocie tytułem odszkodowania za udział w życiu gospodarczym imperium carskiego w okresie rozbiorów. Bolszewicy zobowiązali się także do zwrotu zrabowanego w trakcie wojny taboru kolejowego i urządzeń przemysłowych (na łączną sumę 29 mln rubli w złocie), a także wywiezionych z ziem polskich po 1772 r. dóbr kultury. Wkrótce po podpisaniu traktatu bolszewicy zaczęły się wycofywać z przyjętych porozumień.

²⁰⁷ Tamże, s. 63–64.

Regulacje prawa państwowego

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości i statusu samodzielnego państwa w listopadzie 1918 r. przystąpiono nad ukształtowaniem i prawnym uregulowaniem ustroju terytorialnego odrodzonego państwa. Pierwszoplanowym zadaniem stała się „polonizacja” odziedziczonych po zaborcach instytucji zarządzania sprawami publicznymi oraz ich ujednoczenie w skali państwa²⁰⁸. Zróznicowane na poszczególnych terenach „pozaborczych” rozwiązania prawno-organizacyjne i instytucjonalne, a także uwarunkowania zakresu swobód politycznych i możliwości uzewnętrzniania aspiracji narodowych czy autonomizacyjnych opóźniały realizację przedsięwzięć unifikacyjnych. Do czynników, które w znacznym stopniu utrudniały proces unifikacji, należały również związane z zaborczymi rozwiązaniami prawno-organizacyjnymi przyzwyczajenia ludności, brak jednolitej koncepcji budowy administracji terenowej oraz stopniowe kształtowanie się granic odrodzonego państwa polskiego²⁰⁹.

Z chwilą odrodzenia niepodległego państwa polskiego normy prawne stanowione przez państwa zaborcze zostały uznane za nadal obowiązujące, z modyfikacjami wynikającymi z odzyskania niepodległości. W sporadycznych przypadkach wydawane były akty normatywne „dostosowujące” akty państw zaborczych do warunków niepodległego państwa polskiego, np. dekret w przedmiocie tekstu kodeksu karnego²¹⁰, w którym minister sprawiedliwości upoważniony został do ogłoszenia jako autentycznego polskiego tekstu rosyjskiego kodeksu karnego z 1903 r. z uwzględnieniem odpowiednich zmian.

System źródeł prawa w pierwszych latach odbudowy państwa polskiego 1918–1921 kształtował się pod wpływem doktryn powszechnych w owym czasie na kontynencie europejskim. Opierał się zgodnie z konstytucją na zasadzie prawa pisanego i publikowanych norm ogólnych powszechnie obowiązujących. Główne zadanie stanowienia norm prawnych (w formie ustaw) należało do najwyższych organów przedstawicielskich, do Sejmu i Senatu.

Odbudowanie państwowości polskiej było procesem długotrwałym, podobnie jak formowanie władz ogólnopolskich. Poszczególne części ziem polskich uzyskiwały niezależność w różnym czasie i wszędzie powoływa-

²⁰⁸ M. Grzybowska, *Decentralizacja i samorząd w II Rzeczypospolitej (aspekty ustrojowo-polityczne)*, Kraków 2003, s. 15.

²⁰⁹ Z. Bukowski, T. Jędrzejewski, P. Rączka, *Ustrój samorządu terytorialnego*, Toruń 2011, s. 41.

²¹⁰ Dziennik Praw Państwa Polskiego (dalej DzP PP) z 1919 r. Nr 17, poz. 220.

no namiastki rządów, obejmujące swymi wpływami teren najwyżej jednego zaboru. Przez pewien czas brakowało ośrodka, który mógłby zostać uznany za ogólnopolski²¹¹. Wśród tych organów najistotniejszą rolę odgrywała początkowo Rada Regencyjna. Powstanie państwa polskiego spowodowało, że Rada Regencyjna przekazała całą władzę państwową Józefowi Piłsudskiemu, który jako Naczelnik Państwa od 14 listopada 1918 r. do 20 lutego 1919 r. był upoważniony²¹² do wydawania aktów normatywnych w formie dekretów. Podlegały one przedstawieniu do zatwierdzenia na pierwszym posiedzeniu Sejmu Ustawodawczego. Rada Ministrów i poszczególni ministrowie wydawali rozporządzenia w celu wykonania dekretów. Pojawiły się w tym czasie i innego rodzaju akty normatywne, jak np. postanowienie Rady Ministrów w przedmiocie ochrony i użytkowania lasów, zawierające normy ogólne i powszechnie obowiązujące, a nieoparte na upoważnieniu ze strony Naczelnika Państwa²¹³.

W uchwale z 20 lutego 1919 r. o powierzeniu Józefowi Piłsudskiemu dalszego sprawowania urzędu Naczelnika Państwa²¹⁴ Sejm Ustawodawczy ustalił nowy system źródeł prawnych. Jego jądrem stała się ustawa uchwalana przez Sejm i ogłaszana z podpisem Marszałka Sejmu i kontrasygnatą Prezesa Rady Ministrów oraz właściwego ministra²¹⁵. Dekrety Naczelnika Państwa stały się aktem wykonawczym wydawanym na podstawie ustawy²¹⁶.

Sprawowanie najwyższej władzy państwowej przez Józefa Piłsudskiego jako Naczelnika Państwa skutkowało wydaniem dekretów, które od przyjęcia przez niego władzy w listopadzie 1918 r. do ukonstytuowania się Sejmu Ustawodawczego w lutym 1919 r. tworzyły zręby prawa nowej państwowości. Przed Naczelnikiem Państwa i rządem stało zadanie szybkiego opracowania i wprowadzenia norm prawnych, które zapewniłyby funkcjonowanie państwa, zanim będzie uchwalona konstytucja. Dodatkową trudność stanowił fakt, że państwo polskie rodziło się bezpośrednio po zakończeniu wojny w warunkach utrzymującego się zagrożenia zewnętrznego²¹⁷.

Dekrety natury polityczno-ustrojowej, ze względu na powoływanie do życia odrodzonej państwowości, poza sformułowaniem ram ustrojowych porządkowały sprawy wojska, administracji, bezpieczeństwa publicznego,

²¹¹ Cz. Brzoza, A.L. Sowa, *Historia Polski 1918–1945*, Kraków 2007, s. 18.

²¹² Dekret z 22 listopada 1918 r. o najwyższej władzy reprezentacyjnej Republiki Polskiej, DzP PP Nr 17, poz. 41.

²¹³ DzP PP z 1919 r. Nr 3, poz. 86.

²¹⁴ DzP PP z 1919 r. Nr 19, poz. 226.

²¹⁵ DzP PP z 1919 r. Nr 77, poz. 439.

²¹⁶ A. Ajnenkiel, C. Berezowski, A. Gwiżdż, J. Jończyk, R. Klimowiecki, K. Ostrowski, M. Pietrzak, F. Ryszka, *Historia państwa i prawa Polski 1918–1939*, cz. I, red. J. Bardach, Warszawa 1962, s. 103.

²¹⁷ C. Lusiński, *Spoleczno-gospodarcze ustawodawstwo dekretowe Naczelnika Państwa*, [w:] *Rok 1918. Odrodzona Polska w nowej Europie*, red. A. Ajnenkiel, Warszawa 1999, s. 92.

samorządu, szkolnictwa oraz życia społeczno-gospodarczego. Zapobiegały głodowi, brakowi mieszkań i bezrobociu, przywracały moc produkcyjną przemysłu, rozwiązywały problem zarządzania majątkiem pozostawionym przez okupantów oraz próbowały zapewnić dochody budżetowe w realizacji zadań państwa²¹⁸.

Budżet państwa jako zestawienie projektowanych dochodów i wydatków na okres jednego roku uchwalony w formie ustawy stanowił prawną podstawę działalności finansowej państwa i jego organów. Kompetencje do uchwalenia budżetu i do zatwierdzenia zamknięć rachunków państwowych przysługiwały Sejmowi.

Od pierwszych lat tworzono w drodze ustawodawczej różnorodne fundusze państwowe, które w sposób trwały zabezpieczały środki na realizację określonych zadań. Środki te pochodziły z różnych źródeł: dotacji budżetowych, z pożyczek zaciąganych przez państwo, podatków, opłat. Struktura wydatków państwa w aspekcie przedmiotowym nie uległa istotnym zmianom w okresie międzywojennym. Zmieniły się głównie proporcje. Najważniejszą pozycję stanowiły wydatki na cele militarne. W latach 1919–1920 w związku z wojną polsko-bolszewicką przekroczyły one znacznie połowę ogólnej sumy wydatków państwa. W latach następnych wydatki na cele militarne kształtowały się w granicach 30% całości wydatków budżetowych. Poważne miejsce zajmowały wydatki na utrzymanie aparatu administracyjnego. Obejmowały one wydatki osobowe i rzeczowe. Istotną pozycję stanowiły wydatki na oświatę. Niewielką kwotę zajmowały wydatki państwa na opiekę społeczną. Ponośli je głównie samorząd terytorialny.

Na pokrycie wydatków państwo czerpało dochody z różnych źródeł. Najważniejsze zespoły tych źródeł tworzyły dochody z podatków, pożyczki, dochody z przedsiębiorstw państwowych. Nakładanie podatków i innych ciężarów publicznych uzależnione było od zgody Sejmu. Za ich pośrednictwem państwo dokonywało korekt w podziale dochodu narodowego, dlatego ustawami podatkowymi interesowały się wszystkie partie polityczne w Sejmie.

Cechą charakterystyczną polskiego systemu podatkowego była przewaga podatków pośrednich nad bezpośrednimi. Podatki pośrednie nakładane były na towary lub usługi i wliczane w ich cenę. Płacił je nabywca. Podatki bezpośrednie płacili imiennie podatnicy od majątku, dochodu, wynagrodzenia itp. Przewaga podatków pośrednich nad bezpośrednimi spowodowana była z jednej strony łatwością ich pobierania, a z drugiej zaś strony wynikała z tego, że podatki pośrednie proporcjonalne do dochodów w najmniejszym stopniu obciążały najbogatszą grupę społeczną – burżuazję i ziemiaństwo – a w większym stopniu chłopów,

²¹⁸ Tamże.

robotników i inteligencję²¹⁹. Formą podatków pośrednich były podatki od artykułów monopolowych: spirytusu, wódki, wina, piwa, wyrobów tytoniowych, cukru, drożdży, węgla, soli, zapalek, oleju skalnego, kwasu octowego, a także cła przywozowe²²⁰. Podatki bezpośrednie wykazywały tendencję do ciągłych zmian, co było wyrazem trudności finansowych państwa i wiązało się z różnorodnymi inicjatywami kolejnych rządów, zmierzającymi do zapewnienia równowagi budżetowej. Do najważniejszych podatków bezpośrednich należały: podatek gruntowy, przemysłowy, dochodowy, od nieruchomości, od spadków i darowizn, od wynagrodzeń. Specjalny charakter miały podatki lub daniny majątkowe.

Podatki gruntowe na terenie byłego Królestwa Polskiego pobierane były na podstawie dawnej ustawy rosyjskiej i polskiej z 14 lipca 1920 r. Dzieliły się na: podatek dworski, z gruntów włościańskich, z gruntów w osadach. Jednostką dla wymiaru podatku był mórg 300 prętowy miary nowopolskiej (1 mórg – 0,56 ha). Podatek gruntowy dworski, włościański i w osadach dzielił się na główny i dodatkowy. Wysokość podatku głównego była uzależniona od miejscowości oraz urodzajności gruntu według podziału na klasy. Inna była dla gruntów dworskich i inna dla włościańskich. Dodatkowy podatek pobierano w wysokości 60% podatku głównego. Dla opodatkowania głównym podatkiem gruntowym ziemie dworskie podzielono na pięć klas. Przy oznaczeniu stosunku dochodowego pięciu klas gruntów użytkowych przyjęto klasę V za jednostkę podatkową, klasę IV za 4,5 jednostki, klasę III za 11 jednostek, klasę II za 3,5 jednostki oraz klasę I za 8 jednostek. Grunty włościańskie i osady dla opodatkowania głównym podatkiem gruntowym podzielono na cztery klasy. Za jednostkę przyjęto klasę IV, klasę III za 4,5 jednostki, klasę II za 3,5 jednostki, klasę I za 8 jednostek. Na podstawie ustawy z dnia 15 czerwca 1923 r. o wyrównaniu podatku gruntowego wprowadzona została do podatków gruntowych degresja oraz progresja. Dodatek progresywny pobierany był od podatników opłacających więcej niż 106 zł podatku²²¹.

Przedsiębiorstwa przemysłowe opłacały podatek od obrotu w wysokości 2%, niezależnie od tego, czy obroty zostały osiągnięte ze sprzedaży dokonanej bezpośrednio z samego zakładu przemysłowego, czy z zakładów handlowych należących do właściciela przedsiębiorstwa przemysłowego. Stawkę 5% stosowano do obrotów przedsiębiorstw komisowych i pośrednictwa handlowego. Podatek przemysłowy tylko w formie świadectw przemysłowych czy kart rejestracyjnych opłacały przedsiębiorstwa handlu wędrownego, jarmarcznego, agenci podróżujący, wydawnictwa. Przedstawiciele wolnych zawodów: lekarze, dentyści, weterynarze, felczerzy, adwokaci, notariusze, obrońcy sądowi, architekci, inżynierowie i technicy, opłacali podatek przemysłowy tylko w formie podatku od obrotu, nie wykupując świadectw przemysłowych.

²¹⁹ Tamże, s. 492.

²²⁰ T. Świecki, F. Wybult, *Mazowsze płockie...*, dz. cyt., s. 521.

²²¹ Tamże.

Podatek dochodowy pobierany był z nieruchomości gruntowej, z budynków, z przedsiębiorstw handlowych i przemysłowych, z tantiem, z kapitałów pieniężnych i praw majątkowych oraz wszelkich innych źródeł. Ciężar podatków bezpośrednich rozkładał się do 1926 r. korzystniej dla słabszych ekonomicznie podatników. Wyrazem tego stanu były: minimum dochodów zwolnionych od podatków, progresja w podatku gruntowym, zróżnicowanie w podatku dochodowym na korzyść dochodów z pracy w stosunku do dochodów z kapitału. Zniszczenia materialne i straty osobowe ludności oraz utrata kapitału wpłynęły hamująco na stan budownictwa miejskiego w miastach Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej. Ograniczenia w zakresie inwestycji budowlanych wynikały z ustawy o ochronie lokatorów i z wysokiej stopy oprocentowania kredytów budowlanych.

Polityką finansową państwa kierowała administracja skarbowa. W sposób ujednoczony dla całego obszaru państwa została ona powołana ustawą z dnia 31 lipca 1919 r. o tymczasowej organizacji władz i urzędów skarbowych²²². Ustawa ta wprowadzała administrację skarbową (podatkową) jako trójszczeblową i niezespołoną z organami administracji ogólnej. Organami administracji skarbowej były jako pierwsza instancja urzędy skarbowe do spraw podatków bezpośrednich i opłat, a do spraw akcyzowych i monopolowych kasy skarbowe. Drugą instancją były izby skarbowe i dyrekcje ceł. Powiat włocławski, nieszawski, lipnowski i rypiński należały do Okręgu Skarbowego w Warszawie z Izbą Skarbową w Warszawie. W każdym powiecie istniały urzędy skarbowe. Urzędy skarbowe mieściły się we Włocławku, w Nieszawie, Lipnie i Rypinie²²³. Trzecią instancją był minister skarbu działający jako naczelna władza kierownicza, nadzorcza oraz orzekająca w ostatniej instancji. Na ministrze skarbu spoczywał obowiązek przygotowania preliminarza budżetu państwa²²⁴.

Podobną strukturę miały okręgi celne. Powiaty: włocławski, nieszawski, lipnowski i rypiński należały do Warszawskiego Okręgu Celnego. W powiatach usytuowane były dyrekcje celne²²⁵. W kolejnych latach dokonywano dalszej reorganizacji administracji skarbowej, której zakres działań i kompetencji regulowały między innymi kolejne rozporządzenia ministra skarbu.

Budowa struktur państwa nie mogła czekać do momentu, gdy jej zasady będzie regulować konstytucja. Przeprowadzenie wyborów parlamentarnych wymagało funkcjonowania władz administracyjnych. Dekret z 22 listopada 1918 r. stanowił, że tymczasowa władza ustawodawcza należy do rządu, który wydaje dekrety zatwierdzone przez Naczelnika Państwa. Materializowała się ona przez dekrety podpisywane przez premiera, właściwego ministra, który najczęściej był odpowiedzialny za przygotowanie odpowiedniego projektu,

²²² DzP PP z 1919 r. Nr 65, poz. 391.

²²³ J. Suski, *Podział administracyjny Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1930, s. 23.

²²⁴ H. Szczechowicz, *Administracja ziemi dobrzyńskiej...*, s. 88.

²²⁵ Tamże.

i Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego uosabiającego najwyższą władzę w państwie. Dekrety regulowały sytuację prawną na tych obszarach, których tymczasowe lokalne władze podporządkowały się rządowi w Warszawie. Zdarzało się, że stanowiły odrębne regulacje dla terenów centralnej Polski, pokrywających się z byłym Królestwem Polskim, i odmiennie dla Poznańskiego czy Galicji. Wydane dekrety Rady Regencyjnej wytworzyły określoną rzeczywistość prawną, a ostatni przekazał władzę Józefowi Piłsudskiemu²²⁶.

W okresie, który rozpoczął się w listopadzie 1918 r. z powstaniem niepodległego państwa polskiego, a zakończył się w grudniu 1922 r., kiedy wszystkie najwyższe organy państwowe były zorganizowane na podstawie nowej konstytucji, można wyodrębnić dwa etapy: etap rządów Naczelnika Państwa i etap obowiązywania tzw. Małej Konstytucji²²⁷. U podstaw objęcia władzy przez Józefa Piłsudskiego w listopadzie 1918 r. leżały cztery dokumenty. Pierwszym z nich był dekret Rady Regencyjnej z dnia 11 listopada 1918 r.²²⁸, w którym Rada Regencyjna „wobec grożącego niebezpieczeństwa zewnętrznego i wewnętrznego przekazała Józefowi Piłsudskiemu władzę wojskową i naczelne dowództwo wojsk polskich”. „Niebezpieczeństwo zewnętrzne” skłoniło niemającą autorytetu w społeczeństwie Radę do wydania w dniu 14 listopada 1918 r. drugiego dekretu²²⁹, na mocy którego Rada Regencyjna uległa rozwiązaniu, a wszystkie jej obowiązki i odpowiedzialność względem narodu polskiego przekazano Naczelnemu Dowódcy Józefowi Piłsudskiemu²³⁰, jedyne- mu wówczas człowiekowi w kręgu polityków, który był zdolny pokierować tworzeniem państwa polskiego i jego obroną.

Józef Piłsudski 14 listopada 1918 r. wydał swój historyczny dekret po objęciu całej władzy państwowej²³¹. Dekret ten miał charakter odezwy do narodu polskiego, w którym Naczelnik postanowił mianować premierem Ignacego Daszyńskiego i zlecił mu utworzenie rządu, w którym powinni znaleźli się fachowcy „niezależnie od ich przekonań politycznych”. Po kilku dniach na skutek sprzeciwu endecji nastąpiła zmiana na stanowisku premiera. Urząd ten objął Jędrzej Moraczewski²³². Józef Piłsudski stwierdził wyraźnie, że konieczne reformy społeczne zostaną przeprowadzone przez Sejm²³³.

²²⁶ Tamże, s. 93.

²²⁷ A. Ajnenkiel, C. Berezowski, A. Gwiżdż, J. Jończyk, R. Klimowiecki, K. Ostrowski, M. Pietrzak, F. Ryszka, dz. cyt., s. 108.

²²⁸ DzP PP z 1918 r. Nr 17, poz. 38.

²²⁹ Do Naczelnego Dowódcy Wojsk Polskich Józefa Piłsudskiego, DzP PP z 1918 r. Nr 17, poz. 39.

²³⁰ DzP PP z 1918 r. Nr 17, poz. 39.

²³¹ DzP PP z 1918 r. Nr 17, poz. 40.

²³² I. Daszyński, *Pamiętniki*, Warszawa 1957, t. II, s. 328.

²³³ A. Ajnenkiel, *Formowanie się centralnych ośrodków władzy w Polsce w listopadzie–grudniu 1918*, [w:] *Rok 1918. Odrodzona Polska w nowej Europie*, red. A. Ajnenkiel, Warszawa 1999, s. 13.

Pierwszym rządem w niepodległej Polsce stał się gabinet Jędrzeja Moraczewskiego. Rząd ten opracował, a Józef Piłsudski zatwierdził czwarty dokument, dekret z dnia 22 listopada 1918 r. „O najwyższej władzy reprezentacyjnej Republiki Polskiej”²³⁴. J. Piłsudski został na podstawie postanowienia tego dekretu Tymczasowym Naczelnikiem Państwa. Posiadał uprawnienia niemal dyktatorskie. Miał wykonywać pełnię władzy ustawodawczej i wykonawczej do chwili zwołania Sejmu Ustawodawczego. Przyjęto nazwę państwa „Republika Polska”, a rząd nazywany dotychczas „Tymczasowym Rządem Ludowym” otrzymał miano „Rządu Republiki Polskiej”, szef rządu uzyskał tytuł Prezydenta Ministrów. Tymczasowy Naczelnik Państwa postanowił, że będzie mianował prezydenta ministrów oraz ministrów i będą oni przed nim odpowiedzialni. Projekty ustawodawcze uchwalane przez Radę Ministrów podlegały zatwierdzeniu przez Naczelnika Państwa. Ogłoszone były w Dzienniku Praw. Z chwilą ogłoszenia wchodziły w życie, stanowiąc podstawę do realizacji przez naczelne i lokalne organy władzy i administracji publicznej. Traciły moc obowiązującą, jeżeli nie były przedstawione do zatwierdzenia na pierwszym posiedzeniu przyszłego Sejmu Ustawodawczego. Można uznać, że z wydaniem dekretu z dnia 22 listopada 1918 r. proces tworzenia naczelnych władz państwowych został zakończony. Równocześnie tworzone były przez działaczy społecznych, nauczycieli, duchowieństwo, ziemiaństwo władze lokalne na szczeblu gminy i powiatu.

Na podstawie dekretu z dnia 28 listopada 1918 r. Naczelnik Państwa ogłosił ordynację wyborczą do Sejmu Ustawodawczego²³⁵ i jednocześnie zarządził pierwsze w odrodzonej Polsce wybory do sejmu na dzień 26 stycznia 1919 r. Ordynacja wyborcza oparta została na prawie wyborczym powszechnym, bezpośrednim, tajnym i równym, a system podziału mandatów oparty był na zasadzie proporcjonalności według list. Prawo głosowania ordynacja przyznała mężczyznom i kobietom, którzy do dnia ogłoszenia wyborów ukończyli 21 lat i mieli obywatelstwo polskie. Było to więc najbardziej demokratyczne prawo wyborcze, jakie kiedykolwiek dotąd obowiązywało na ziemiach polskich.

W listopadzie 1918 r. jak to często formułowano, Polska „wybuchła”. W ciągu 12 dni, licząc od przyjazdu J. Piłsudskiego do Warszawy, sformułowano i okrzepło w swym zasadniczym kształcie centralny ośrodek władzy państwowej. Tworzono polskie wojsko. Centralne ziemie polskie opuściło około 80 000 żołnierzy i funkcjonariuszy niemieckich, pozostawiając na miejscu broń, wyposażenie, amunicję, żywność, magazyny wojskowe, wagony kolejowe i lokomotywy, kilkadziesiąt samolotów, sieć łączności. Okupacja niemiecka trwała tymczasem nadal na wschód od Królestwa Polskiego, ze wszystkimi wynikającymi stąd konsekwencjami²³⁶.

²³⁴ DzP PP z 1918 r. Nr 17, poz. 41.

²³⁵ DzP PP z 1918 r. Nr 18, poz. 46.

²³⁶ A. Ajnenkiel, *Formowanie się centralnych ośrodków...*, s. 15.

Na oswobodzonych ziemiach polskich nie powstała próżnia. Jeździły pociągi z polską obsługą, funkcjonowała poczta, służby publiczne, działało zaopatrzenie w żywność. Wynikało to nie tylko z entuzjastycznego zrywu społeczeństwa, z naszej przysłowiowej zdolności do improwizacji, ale również z tego, że „polskie elity społeczne, niezależnie od stosunku do okupantów, potrafiły w czasie okupacji wykorzystać wszystkie możliwości tworzenia aparatu państwowego przyszłego państwa, którego perspektywy nie były ukształtowane przez długi okres czasu”²³⁷.

Własna siła zbrojna, poczynając od I Kompanii Kadrowej, aparat administracyjny, sądowy i szkolny powstawały od czasu podjęcia działalności przez Tymczasową Radę Stanu. Rada „starła się zaangażować najlepsze siły fachowe, jakimi dysponowało Królestwo i Galicja”²³⁸. W radach departamentów znaleźli się „rzeczywiście ludzie, którzy albo byli świetnymi fachowcami, albo pełnili odpowiedzialne funkcje w instytucjach społecznych na terenie Królestwa”²³⁹. W aparacie Tymczasowej Rady Stanu, pierwszych polskich organach administracyjnych zaangażowani byli w ilości co najmniej kilkuset osób urzędnicy, którzy w większości pracę swą traktowali jako służbę dla przyszłej wolnej Polski. Składali oni przysięgę: „Ojczyźnie i Narodowi Polskiemu z całej duszy wiernie służyć – pożytek państwa polskiego i dobro publiczne mieć przed oczyma, przepisów prawa i postanowień Rady Stanu święcie przestrzegać, w stosunku do spraw sobie powierzonych tajemnicy urzędowej dochować – obowiązki urzędu swego spełniać gorliwie i sumiennie – polecenia przełożonych dokładnie wykonywać”²⁴⁰. Kontynuatorem tych działań była Rada Regencyjna. Jej dekret o tymczasowej organizacji Władz Naczelnych w Królestwie Polskim z 3 stycznia 1918 r. stanowił prawną podstawę działań urzędów centralnych i lokalnych odrodzonej Polski²⁴¹.

²³⁷ Tamże.

²³⁸ W. Suleja, *Próba budowy zębów państwowości w okresie istnienia Tymczasowej Rady*, Wrocław 1981, s. 63; A. Ajnenkiel, *Formowanie się centralnych ośrodków...*, s. 15.

²³⁹ W. Suleja, dz. cyt., s. 73; A. Ajnenkiel, *Formowanie się centralnych ośrodków...*, s. 15.

²⁴⁰ Cyt. za: W. Suleja, dz. cyt., s. 59.

²⁴¹ DzP PP z 1918 r. Nr 1, poz. 1

Sejm Ustawodawczy

Pierwsze rządy w odrodzonej Polsce, dysponowały podstawową kadram, która w szybkim tempie przygotowywała projekty wielu uregulowań prawnych niezbędnych do funkcjonowania struktur państwa na szczeblu centralnym i lokalnym. Urzędnicy administracji kompletowani byli od początku w porozumieniu z robotniczymi partiami politycznymi i związkami zawodowymi²⁴². Dekrety natury polityczno-ustrojowej, ze względu na powołanie do życia odrodzonej państwowości, poza sformułowaniem ram ustrojowych porządkowały również sprawy gospodarcze i społeczne. Wyzwania natury gospodarczej i społecznej były wielorakie i pilne. Władza i administracja państwowa mogła pomóc ludziom w zaradzeniu niedostatkom wynikającym ze zniszczeń wojennych. Realizacja oczekiwanych zadań natury społeczno-gospodarczej sprzyjała poparciu społeczeństwa, którego rytm życia wyznaczały trzy czynniki: warunki ekonomiczne, wybory do Sejmu i wybory do samorządu terytorialnego.

W listopadzie 1918 r. Polska mogła działać sprawnie jako państwo niepodległe pomimo ogromnych trudności i zagrożeń. Do tego sukcesu przyczynił się powstały w szybkim tempie centralny ośrodek władzy z Józefem Piłsudskim na czele, administracja centralna i pierwsze niemal od 100 lat polskie ministerstwa. Rząd Daszyńskiego – jak podkreśla A. Ajnenkiel – ogłosił najradykalniejszy w całym dwudziestolecium program, w którym przewidywano m.in. wprowadzenie w Polsce republikańskiej formy rządów, zwołanie Sejmu wybranego w drodze demokratycznych wyborów, zagwarantowanie swobód obywatelskich, ustanowienie ośmiogodzinnego dnia pracy, a ponadto wniesienie pod obrady Sejmu ustaw o przymusowym wywłaszczeniu wielkiej własności ziemskiej, nacjonalizacji kopalń, przemysłu naftowego i komunikacji. Przewidywał też zagwarantowanie ochrony pracy, ubezpieczenia od bezrobocia i na starość, powszechnego i bezpłatnego nauczania.

Naczelnik Państwa Józef Piłsudski był przekonany, że twórcą praw narodu może być tylko Sejm, dlatego „zażądał zwołania go w możliwie krótkim kilkumiesięcznym terminie”²⁴³. W planach J. Piłsudskiego Sejm mógł doprowadzić do stabilizacji politycznej i społecznej oraz do konsolidacji

²⁴² A. Ajnenkiel, *Formowanie się centralnych ośrodków...*, s. 16.

²⁴³ DzP PP z 1918 r. Nr 17, poz. 10.

państwa²⁴⁴. W instrukcji dla uczestników rozmów z Komitetem Narodowym Polskim w Paryżu napisał: „Państwo polskie buduje się zupełnie na nowo i nie ma w nim żadnej tradycji, żadnego zwyczajowego i prawnego oparcia. Państwo nie posiada prawnych podstaw egzystencji i poszczególne formy jego organizacji są to właściwie ciągłe stany *ex lex*”²⁴⁵. W przekonaniu Naczelnika Państwa Sejm miał zalegalizować jego władzę, a wobec zagranicy być świadectwem zdolności narodu do samodzielnego bytu politycznego. Stronnictwa polityczne widziały w Sejmie źródło legalnej władzy w państwie, a wybory miały rozstrzygnąć o pozycji partii politycznych działających w kraju²⁴⁶.

Według dekretu J. Piłsudskiego z 28 listopada 1918 r. o ordynacji wyborczej do Sejmu Ustawodawczego²⁴⁷ przewidywano utworzenie ogółem 71 okręgów wyborczych, tak aby jeden poseł przypadał na około 50 tysięcy mieszkańców. Czynne prawo wyborcze przysługiwało każdemu obywatelowi bez różnicy płci, który do dnia ogłoszenia wyborów ukończył 21 lat. Bierne prawo wyborcze posiadali wszyscy obywatele państwa posiadający czynne prawo wyborcze. Wyborcy głosowali na listy wyborcze. Zgodnie z ordynacją wyborczą wystarczyło podpisanie listy przez pięćdziesięciu wyborców zamieszkałych w danym okręgu, aby główna komisja wyborcza mogła zarejestrować listę. Miejsca w parlamencie były dzielone proporcjonalnie do liczby głosów oddanych na poszczególne listy²⁴⁸.

Równocześnie z dekretem o ordynacji wyborczej wydany został drugi dekret o przeprowadzeniu wyborów w dniu 26 stycznia 1919 r. Wybory do Sejmu początkowo odbyły się tylko w byłym Królestwie Kongresowym i w Małopolsce Zachodniej, a w późniejszym terminie w Wielkopolsce i na Pomorzu. Z ziem, na których wybory nie mogły być przeprowadzone, przyjęto do Sejmu posłów wcześniej już wybranych do parlamentów państw zaborczych. Jednocześnie ukazała się Instrukcja do ordynacji wyborczej do Sejmu Ustawodawczego z dnia 2 listopada 1918 r. ze zmianami wynikającymi z dekretów z dnia 19 i 25 grudnia 1918 r. oraz ustawy z dnia 1 sierpnia 1919 r. o uzupełniających wyborach z dalszych części byłego zaboru pruskiego. Uwzględniono w niej przepisy ustawy o postanowieniach karnych za przeciwdziałanie wyborom do Sejmu, przewidującej kary nawet do 6 lat więzie-

²⁴⁴ M. Pietrzak, *Rządy parlamentarne w Polsce w latach 1919-1926*, Warszawa 1969, s. 39; Z. Kudrzycki, *Powstanie i oblicze polityczne Sejmu Ustawodawczego 1919-1922*, [w:] *Polityka - Religia - Edukacja. Studia z dziejów XX i XXI wieku dedykowane profesorowi Ryszardowi Michalskiemu*, pod red. Z. Karpusa, K. Kąckiej i P. Tomaszewskiego, Toruń 2010, s. 103-104.

²⁴⁵ A. Ajnenkiel, *Sejmy Drugiej Rzeczypospolitej*, red. A. Zakrzewski, Warszawa 1990, s. 23; Z. Kudrzycki, dz. cyt., s. 104

²⁴⁶ Z. Kudrzycki, dz. cyt. s. 104.

²⁴⁷ DzP PP z 1919 r. Nr 18, poz. 46.

²⁴⁸ DzP PP z 1918 r. Nr 18, poz. 46.

nia za ukrycie, uszkodzenie, sfałszowanie list, protokołów i innych dokumentów dotyczących wyborów, jeśli przestępstwo zostało dokonane przez kilka uzbrojonych osób. Karę aresztu przewidywano także w przypadku, gdyby danej osobie udowodniono świadome wzięcie udziału w wyborach, pomimo posiadania przez nią wiedzy, że prawa tego nie posiadała. Karą jednego roku pozbawienia wolności grozono osobom, które nakłaniały wyborcę poczęstunkiem, darem albo obietnicą korzyści osobistej do głosowania na rzecz osoby nakłaniającej lub wskazanej przezeń.

Siedzibą Głównej Komisji Wyborczej dla województwa warszawskiego była Warszawa. Zgodnie z instrukcją postanowiono, że członków Głównych Komisji Wyborczych mianuje bezpośrednio ministerstwo na wniosek zastępcy generalnego komisarza wyborczego. Za dzień zarządzania wyborów uznano dzień ogłoszenia wyborów w Dzienniku Praw Państwa Polskiego, najpóźniej w 20. dniu od zarządzania wyborów. Główna Komisja Wyborcza ogłaszała dzień i godziny głosowania, liczbę posłów, miejsce, czas i sposób zgłaszania kandydatur poselskich. W każdej gminie podawano do wiadomości podział danej gminy lub miasta na obwody głosowania, wyznaczono lokal wyborczy dla każdego obwodu oraz skład i godziny urzędowania miejscowych komisji wyborczych. Dla każdego okręgu wyborczego ustanowiono Główną Komisję Wyborczą, dla każdego obwodu głosowania miejscową komisję wyborczą. Główna Komisja Wyborcza składała się z przewodniczącego, zastępcy przewodniczącego i trzech członków. Jej przewodniczącym miał być prezes sądu okręgowego lub osoba przezeń wyznaczona. Powoływał on swego zastępcę. Pozostałych członków komisji mianowano zgodnie z rozporządzeniem ministra spraw wewnętrznych. Miejscowa komisja wyborcza składała się z przewodniczącego, zastępcy i trzech członków, powoływanych przez Główną Komisję Wyborczą. Członkowie komisji wyborczych otrzymywali diety. Za uchylanie się od przyjętych obowiązków groziły kary grzywny. Najpóźniej 20 dni przed wyborami naczelnicy gmin dostarczali spisy wyborców obywateli bez różnicy płci mających prawa wyborcze, którzy ukończyli 21 lat. Przepisy ordynacji szczegółowo omawiały zasady sprawdzania list wyborczych, zgłaszania kandydatur poselskich (zgłoszenie podpisane przez 50 wyborców, możliwość kandydowania w kilku okręgach wyborczych), przebiegu głosowania od 8.00 do 22.00 w niedzielę, zakazu agitacji w promieniu 100 metrów, ważności mandatów i składania reklamacji. Zebrania wyborcze mogły się odbywać bez żadnych ograniczeń. Wymagały jedynie formalnego zgłoszenia staroście najpóźniej 24 godziny przed planowanym terminem zebrania oraz przedstawienia porządku zebrania. W praktyce dochodziło czasami do nieporozumień, a nawet trudności czynionych przedstawicielom list partyjnych ze strony niektórych starostów.

Przy okazji ujawniały się osobiste sympatie urzędników, sprzyjających na ogół endecji²⁴⁹.

Przygotowania wyborcze do wyborów zostały podjęte w terenie pod koniec 1918 r. Zastępca generalnego komisarza wyborczego rozesłał do starostów instrukcje, polecając dokonanie podziału powiatu na obwody głosowania, wyznaczenie lokali wyborczych, wyznaczenie miejscowych komisji, wyznaczenie godzin urzędowania członków komisji itp.

Komisarz na obwód lipnowski-rypiński Tadeusz Świętochowski 9 grudnia 1918 r. wydał ogłoszenie w sprawie dekretu o wyborach do Sejmu Ustawodawczego. Lipno i Rypin wchodziły w skład jednego okręgu wyborczego nr 5, któremu przydzielono cztery mandaty²⁵⁰. Administracja wyborcza należała do miast i gmin. Polegała na podejmowaniu czynności prawnych, organizowaniu i przeprowadzaniu wyborów. Administrację wyborczą tworzyły organy wyborcze, rozumiane jako organy administracji publicznej. Listy wyborcze przygotowywały magistraty i każda gmina. Komisarzem wyborczym był Sztajer²⁵¹. Siedzibą komisji wyborczej dla powiatu lipnowskiego i rypińskiego było Lipno²⁵². Komisarzem na obwód włocławsko-nieszawski był Waław Podwiński. Włocławek i Nieszawa wchodziły w skład okręgu wyborczego nr 7, w którym liczba mandatów wynosiła 6²⁵³. Siedzibą komisji wyborczej dla powiatu włocławskiego i nieszawskiego był Włocławek. Przewodniczącym komisji był sędzia Sądu Okręgowego we Włocławku i w Płocku. Instrukcje wyborcze ukazały się w postaci dodatków do „Gazety Kujawskiej”, „Gazety Urzędowej dla Powiatu Lipnowskiego”, „Gazety Urzędowej dla Powiatu Rypińskiego”.

Głosujący wybierali pomiędzy listami zgłoszonymi przez stronnictwa lub grupy obywateli. Wystarczyły podpisy 50 wyborców, by wystawić własną listę. Był to system, który pozwalał wiernie odzwierciedlać polityczne przekonania obywateli bez tonowania całej ich różnorodności. Jego zaletą był daleko posunięty demokratyzm. Wadą lustrzane odzwierciedlenie w parlamencie całej mozaiki poglądów społeczeństwa, co z kolei przesądziło o kłopotach z wyłonieniem trwałej większości rządowej.

Wybory do Sejmu Ustawodawczego przebiegały spokojnie. Frekwencja

²⁴⁹ Z. Biegański, *Wybory uzupełniające do Sejmu Ustawodawczego na Pomorzu – 2 maja 1920 roku*, [w:] *Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego*, t. XVIII: *Demokracja i samorządność na Kujawach i Pomorzu w dobie nowożytnej*, red. Z. Biegański, W. Jastrzębski, Bydgoszcz 2004, s. 53–54.

²⁵⁰ Dekret Naczelnika Państwa o wyborach do Sejmu Ustawodawczego (wraz ze spisem okręgów wyborczych). DzP PP z 1919 r. Nr 18, poz. 47.

²⁵¹ Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Studia z dziejów ziemi dobrzyńskiej XV–XX wiek*, red. M. Wojciechowski, Warszawa–Poznań–Toruń 1987, s. 129.

²⁵² K.W. Kumaniecki, *Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912–styczeń 1924*, Warszawa–Kraków 1924, s. 144.

²⁵³ Dekret Naczelnika Państwa O wyborach do Sejmu Ustawodawczego (wraz ze spisem okręgów wyborczych). DzP PP z 1919 r. nr 18, poz. 47.

była wysoka wahała się w granicach od 70-90%. Nie przeprowadzono wyborów na Śląsku Cieszyńskim, okupowanym przez czeskie wojska i w czterech okręgach byłego zaboru rosyjskiego. Na całym obszarze wyborczym w wyborach powszechnych, równych, tajnych, bezpośrednich i proporcjonalnych wybrano łącznie 296 posłów: w byłym Królestwie Polskim 226 oraz 70 w Galicji²⁵⁴. Zgodnie z dekretem z dnia 28 listopada 1918 r. w Galicji Wschodniej z powodu walk polsko-ukraińskich, nie przeprowadzono wyborów. Do Sejmu weszło 28 posłów polskich byłej austriackiej Izby Poselskiej i Rady Państwa²⁵⁵. Nie przeprowadzono wyborów również w zaborze pruskim z przyczyn prawno - międzynarodowych. Na podstawie dekretu z dnia 7 lutego 1919 r. do Sejmu weszło 16 posłów Polaków posiadających w 1918 r. mandaty do Reichstagu²⁵⁶.

W dniu rozpoczęcia obrad Sejm Ustawodawczy liczył 340 posłów. W okręgu suwalskim wybory zorganizowano 16 lutego, w okręgu białskim 9 marca 1919 r. W dniu 14 marca 1919 r. Sejm Ustawodawczy uznał za posłów Śląska Cieszyńskiego kandydatów polskich stronnictw politycznych, które uzgodniły i zgłosiły jedną listę. W okręgu białostockim wybory odbyły się 15 marca 1919 r., a w okręgu poznańskim 1 czerwca 1919 r. Kolejne uzupełnienia w składzie Sejmu były efektem wyborów, które odbyły się 2 maja 1920 r. na Pomorzu. Ostateczne powiększenie składu izby poselskiej nastąpiło 24 marca 1922 r., gdy włączeni zostali do niej posłowie Sejmu Orzekającego w Wilnie²⁵⁷. Według danych z dnia 12 kwietnia 1919 r. Sejm Ustawodawczy liczył 348 posłów, po wyborach w czerwcu 1919 r. – 395 posłów, a od chwili włączenia posłów z Ziemi Wileńskiej 24 marca 1922 r. – 432 posłów²⁵⁸.

W wyborach do Sejmu Ustawodawczego wzięło udział ponad 20 partii politycznych głoszących różne programy społeczne. Największą liczbę głosów uzyskał prawicowy Związek Ludowo-Narodowy (nowa nazwa endecji), następnie Polskie Stronictwo Ludowe „Wyzwolenie” i Polska Partia Socjalistyczna. W Sejmie partie prawicowe współpracowały z partiami centrum, uzyskując w ten sposób bezwzględną większość głosów (ponad 50%). Komuniści w wyborach nie wzięli udziału. Walczyli o oddanie władzy oraz liczyli, że zwycięstwo rewolucji doprowadzi do likwidacji Sejmu i rządu, które uważali za reprezentantów interesów burżuazji i obszarników. W związku z tym nawoływali robotników i chłopów do bojkotu wyborów sejmowych, co po kilku latach uznali za błąd polityczny.

Na temat wzrostu niezadowolenia ze stosunków panujących na Kuj-

²⁵⁴ T. Rzepecki, *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919 roku*, Poznań 1920, s. 263.

²⁵⁵ DzP PP z 1918 r. Nr 18, poz. 47.

²⁵⁶ DzP PP z 1919 r. Nr 14, poz. 193.

²⁵⁷ Z. Kudrzycki, dz. cyt., s. 107.

²⁵⁸ Druk nienumerowany. Lista posłów do Sejmu Ustawodawczego Rzeczypospolitej z dnia 12 kwietnia 1919 r.; Z. Kudrzycki, dz. cyt., s. 107.

wach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej wspomiano w sprawozdaniach starostów powiatowych w prasie lokalnej oceniającej zachowanie ludności i jej stosunek do administracji lokalnej. Zwracano uwagę na fatalną sytuację ekonomiczną, niedostateczne funkcjonowanie organów administracji państwowej i komunalnej, wzrost cen i braki aprowizacyjne.

Tabela nr 6. Wyniki wyborów parlamentarnych na Kujawach wschodnich i na ziemi dobrzyńskiej z 26 stycznia 1919 r.

Nazwa ugrupowania partyjnego	Okręg wyborczy nr 5			Okręg wyborczy nr 7		
	Liczba oddanych głosów – 61 749			Liczba oddanych głosów – 85 432		
	Powiat lipnowski	Powiat rypiński	razem	Powiat włocławski	Powiat nieszawski	razem
Związek Sejmowy Ludowo-Narodowy	7 238	4 979	12 217	29 545	28 402	57 947
Polskie Stronnictwo Ludowe „Wyzwolenie”	12 356	23 853	36 209	4 679	4 872	9 551
Polska Partia Socjalistyczna	144	814	958	4 933	2 273	7 206
Inne polskie stronnictwa i listy bezpartyjne	–	–	–	3 922	1 128	5 050
Żydzi ortodoksi	1 858	1 652	3 310	–	–	–
Żydowskie Stronnictwo Ludowe	20	110	130	–	–	–
Żydowska „Poale Sjon”	31	239	270	622	79	701
Żydowski „Bund”	139	120	259	729	60	789
Inne listy żydowskie	–	–	–	3 133	1 055	4 188
Ewangelicki Związek Ludowy	5 435	2 961	8 396	–	–	–

Źródło: T. Rzepecki, *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919 roku*, Poznań 1920, s. 254–255.

W wyborach do Sejmu Ustawodawczego 26 stycznia 1919 r. na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej obejmujących okręg wyborczy nr 5 – powiat lipnowski i powiat rypiński oraz okręg wyborczy nr 7 – powiat włocławski i powiat nieszawski sukces odniosła endecja (Związek Sejmowy Ludowo-Narodowy, lista nr 4), która łącznie uzyskała 70 164 głosy. W okręgu nr 7 głosowało 85 432 uprawnionych. Najwięcej głosów padło na Związek Sejmowy Ludowo-Narodowy – 57947. Na drugim miejscu po względem liczby głosów znalazło się Polskie Stronnictwo Ludowe „Wyzwolenie” (lista nr 7) – 9551 głosów. W okręgu wyborczym numer 5 głosowało 61 749 uprawnionych. Najwięcej głosów padło na PSL „Wyzwolenie” (lista nr 7) – 36 209. Na drugim miejscu pod względem liczby głosów uplasował się Związek Sejmowy Ludowo-Narodowy, uzyskując 12217 głosów.

W kampanię wyborczą trwającą około dwóch miesięcy zaangażowały się wszystkie partie polityczne. Główną rolę odgrywały: Związek Sejmowy Ludowo-Narodowy, Polskie Stronnictwo Ludowe „Wyzwolenie”, Polska Partia Socjalistyczna. Kampanią wyborczą ugrupowań prawicowych, popieraných

przez ziemiaństwo, na terenie Mazowsza Płockiego kierował Komitet Chrześcijańsko-Narodowy na czele z Tadeuszem Świeckim, właścicielem Radomic. Z inicjatywy Komitetu wystawiono w okręgu lipnowsko-rypińskim dwie listy reprezentowane przez Związek Ludowo-Narodowy, na których znalazł się tylko jeden ziemianin – Hipolit Wąsowicz z Jasienia, oraz kilku bogatych gospodarzy, lekarz, dwóch nauczycieli i ksiądz. Wzmocnienie wpływów Związku Ludowo-Narodowego działacze upatrywali w całkowitym niemal opanowaniu administracji państwowej i samorządowej oraz zapewnieniu sobie zyczliwości prasy kujawskiej. Związek Ludowo-Narodowy prowadził aktywną kampanię wyborczą, wydał odezwy i plakaty okolicznościowe, np. „Pod wspólnym sztandarem”.

Program Komitetu Chrześcijańsko-Narodowego z T. Świeckim na czele popierał ordynariusz diecezji płockiej Feliks Nowowiejski. Postulaty programowe Komitetu obejmowały następujące wartości: „Zgoda, jedność, łączność; Polska wielka, niepodległa, zjednoczona; szkoła religijna, powszechna i bezpłatna; równe i sprawiedliwe prawa”. W trakcie kampanii wyborczej główny nacisk położono na walkę o zorganizowanie „szkoły chrześcijańskiej”. Występowano również przeciwko zbyt radykalnym reformom. Postulat ten znalazł zrozumienie i poparcie w środowisku wiejskim²⁵⁹.

Z inicjatywy Komitetu Chrześcijańsko-Narodowego wystawiono w okręgu lipnowsko-rypińskim dwie listy. Na pierwszej, oznaczonej numerem 11, znaleźli się: H. Wąsowicz, H. Choromański – nauczyciel z Działynia, S. Jastrzębski – gospodarz ze wsi Janowo, J. Mościcki – rolnik z Osieka – wszyscy byli mieszkańcami powiatu lipnowskiego. Z listy drugiej, oznaczonej numerem 4, kandydowali: F. Ciszewski – lekarz z Dobrzynia nad Drwęcą, ks. W. Mąkowski – dyrektor progimnazjum w Rypinie, A. Marcinkowski – rolnik z Piskorzyna w powiecie rypińskim oraz S. Małkiewicz – gospodarz ze wsi Świętosław w powiecie lipnowskim. Obie listy miały charakter list lokalnych i tworzyły związek wyborczy²⁶⁰.

Na listy Związku Sejmowego Ludowo-Narodowego oddała głosy znaczna część ludności chłopskiej. Były to głosy zamożniejszej części wsi, w tym chłopów średniorolnych. Związek Ludowo-Narodowy, posiadał poparcie ziemiaństwa i bogatego chłopstwa oraz części inteligencji.

W okresie przed wyborami działalność partii ludowych zmierzała do realizacji zasad parlamentarno-demokratycznych w życiu politycznym odrodzonego państwa polskiego jako warunku „skutecznej aktywności chłopów”. Przywódcy stronnictw ludowych, głównie PSL „Wyzwolenia” i PSL-Lewicy, skupili się na uzyskaniu odpowiedniego wpływu na wsi. Dążono do osiągnięcia takiej aktywności politycznej chłopów, która pozwoliłaby stwo-

²⁵⁹ T. Świecki, F. Wybult, dz. cyt., s. 306; Z. Waszkiewicz, *Z problematyki dziejów społeczno-politycznych ziemi dobrzyńskiej w okresie II Rzeczypospolitej*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie 1979, seria B: *Stosunki polityczno-społeczne w XX w.*, s. 64

²⁶⁰ T. Świecki, F. Wybult, dz. cyt., s. 310; Z. Waszkiewicz, *Z problematyki...*, s. 64

rzyć zręby administracji, samorządu i policji. Odmienne stanowisko zajmowało PSL-Piast, które nie decydując się na wyraźną opozycję wobec rządów ludowych, utrzymywało jednocześnie kontakty z Narodową Demokracją²⁶¹.

Listy Polskiego Stronnictwa Ludowego „Wyzwolenie” zgłoszone zostały jako listy Polskiego Stronnictwa Ludowego (PSL). W kampanii wyborczej główny akcent położono na sprawę przeprowadzenia reformy rolnej. Zabiegano o poparcie chłopów mało- i średniorolnych. Dla zdobycia jak największej liczby głosów lipnowsko-rypiński komitet wyborczy wbrew założeniom programowym głosił hasło walki o szkołę chrześcijańską. PSL w okręgu lipnowsko-rypińskim wystawiło listę nr 7. Znalazły się na niej następujące kandydatury: M. Jurkiewicz – gospodarz z Działynia w powiecie lipnowskim, R. Wasilewski – gospodarz ze Stalmierza w powiecie rypińskim, J. Woźnicki – nauczyciel z powiatu włocławskiego oraz A. Matyjasik – gospodarz z Wilczewa w powiecie rypińskim²⁶². „Wyzwolenie” opowiedziało się za przeprowadzeniem reformy rolnej, a jej nastawienie było wyraźnie antyziemiańskie²⁶³. Na ziemi dobrzyńskiej uzyskało trzy mandaty, m.in. dla szczególnie aktywnego działacza tej organizacji Romualda Wasilewskiego. Związek Ludowo-Narodowy na ziemi dobrzyńskiej uzyskał poparcie ludności wiejskiej i zamożnych chłopów. Zdobył jeden mandat, który otrzymał Franciszek Ciszewski, lekarz z Dobrzynia nad Drwęcą, od 3 lutego 1919 r., zastąpiony przez księdza Władysława Mąkowskiego, dyrektora progimnazjum w Rypinie. Ks. W. Mąkowski kilkakrotnie występował z trybuny sejmowej w sprawach młodzieży. Swoją pensję poselską przeznaczył na zakup książek gromadząc bibliotekę. Był aktywnym działaczem Towarzystwa Naukowego Płockiego. Endecja w wyborach do Sejmu Ustawodawczego odniosła w Królestwie Polskim spektakularny sukces, ale większości umożliwiającej samodzielne sprawowanie rządów nie zdobyła. W trakcie kampanii wyborczej endecja oraz zablokowane z nią siły polityczne głosiły potrzebę szerokich ubezpieczeń społecznych dla robotników, uwzględniały postulaty dotyczące reformy rolnej, sprzeciwiały się zasadom prywatnej własności i wolności gospodarczej. Endecja uzyskała poparcie głównie dlatego, że domagała się „wzmocnienia ekonomicznego tzw. warstw średnich. W tym samym kierunku szły postulaty agrarne. Parcelacja miała służyć tworzeniu zamożnych gospodarstw chłopskich poprzez dokupowanie ziemi”²⁶⁴.

²⁶¹ J. Holzer, *Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1974, s. 164–165; Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej...*, s. 125.

²⁶² Tamże.

²⁶³ Z. Waszkiewicz, *Z problematyki...*, s. 63.

²⁶⁴ J. Holzer, *Mozaika polityczna...*, s. 171–174; Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej...*, s. 126.

Polska Partia Socjalistyczna w wyborach do Sejmu Ustawodawczego uzyskała znaczące poparcie. Na podstawie liczby oddanych w okręgu wyborczym nr 5 – 958 głosów i w okręgu wyborczym nr 7 – 7206 głosów, uplasowała się na trzecim miejscu z łączną liczbą 8164 głosów. W trakcie kampanii wyborczej do Sejmu wysuwała na czoło hasła realizacji socjalizmu drogą parlamentarną, podkreślała konieczność przeprowadzenia przez Sejm uchwały o wywłaszczeniu obszarników i przekazania ziemi bezrolnym i małorolnym chłopom oraz o nacjonalizacji hut, kopalń, komunikacji, banków, a z czasem także wielkiego przemysłu. Eksponowano konieczność prowadzenia walki o utrwalenie zdobyczy socjalnych zapowiedzianych przez rząd J. Moraczewskiego. Wiele wagi przywiązywano do pozyskania poparcia w środowisku wiejskim, w szczególności chłopów i robotników rolnych²⁶⁵.

Na ziemi dobrzyńskiej Ewangelicki Związek Ludowy uzyskał w pierwszych wyborach dość dużą liczbę 8396 głosów. Zgłosił on listę nr 1, na której znalazły się następujące kandydatury: G. Szomszor – rolnik z Tomaszewa w powiecie rypińskim, A. Janecki – rolnik z Radomic w powiecie lipnowskim²⁶⁶.

Osobno swoich kandydatów zgłosiła ludność żydowska, która wystawiła pięć list: listę nr 2 – Bund z H. Szlamą Gadelajdą z Włocławka, listę nr 3 – Żydzi ortodoksi z Kohnem z Dobrzynia nad Drwęcą, listę nr 6 – Żydowska Socjaldemokracja, listę nr 8 – Żydzi lipnowscy – ortodoksi z rabinem Samuelem Brotem z Lipna, listę nr 12 – Żydowskie Stronnictwo Ludowe²⁶⁷. Najwięcej głosów w okręgu nr 7 zdobyły listy żydowskie w powiecie włocławskim – 3133 głosy i w powiecie nieszawskim – 1055 głosów. Żydowski „Bund” uzyskał w okręgu nr 5 obejmującym powiat lipnowski i powiat rypiński 259 głosów i w okręgu nr 7 obejmującym powiat włocławski i powiat nieszawski 729 głosów, łącznie 1048 głosów. Żydowska „Poale Sjon” zdobyła w okręgu nr 5 – 270 głosów i w okręgu nr 7 – 701 głosów, łącznie 971 głosów.

Duchowieństwo czynnie włączyło się w kształtowanie życia społecznego i politycznego kraju, wzywało do jedności i zgody oraz uświadamiało konieczność budowania kraju w oparciu o katolicką naukę Kościoła²⁶⁸. Duchowieństwo wzięło czynny udział w przygotowaniu pierwszych wyborów do Sejmu Ustawodawczego. Na zebraniach diekańskich, które odbyły się w grudniu 1918 r., podjęto zobowiązanie uświadamiania parafian w sprawie przyszłych wyborów parlamentarnych. W uświadamianiu parafian miały pomagać organizacje religijne oraz społeczne: bractwa, kółka różańcowe, kółka rolnicze i różnego rodzaju stowarzyszenia.

²⁶⁵ J. Holzer, *PPS w latach 1917–1919*, Warszawa 1962, s. 269–270.

²⁶⁶ T. Świecki, F. Wybult, dz. cyt., s. 310; Z. Waszkiewicz, *Z problematyki...*, s. 65.

²⁶⁷ T. Świecki, F. Wybult, dz. cyt., s. 310; Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej...*, s. 124.

²⁶⁸ J. Dębiński, *Księża diecezji włocławskiej posłami i senatorami w II Rzeczypospolitej*, [w:] Studia Włocławskie 2006, nr 9, s. 453.

W pierwszych wyborach do Sejmu Ustawodawczego z okręgu włocławsko - niezawskiego (nr 7) wybranym posłem został ksiądz Szczęsny Starkiewicz, proboszcz z Lubienia Kujawskiego²⁶⁹. Pełnił funkcję przewodniczącego Komisji Petycyjnej, był też zastępcą przewodniczącego Komisji Odbudowy Kraju i sekretarzem Komisji Aprowizacyjnej²⁷⁰. Ks. Szczęsny Starkiewicz był aktywnym posłem, złożył sześć wniosków do pięciu komisji sejmowych: Komisji Prawodawczej- w sprawie przymusowego wykupu obszarów; Komisji Odbudowy Kraju – w sprawie wspierania przez rząd akcji społecznej na polu odbudowy domów ludowych; Komisji Rolnej – w sprawie krzywdzącego rolnictwo poboru koni na potrzeby wojskowe w powiatach niezawskim i włocławskim oraz drugi wniosek w sprawie ochrony koni wojskowych; Komisji Wojskowej – w sprawie przyznania zasiłków rodzinom, które utraciły jednego żywiciela na wojnie; Komisji Administracyjnej- w sprawie zwrócenia parafii rzymskokatolickiej kościoła pokarmelickiego w Głębokiem (na Ziemi Wileńskiej w województwie nowogrodzkim), zabranego przez carski rząd rosyjski na użytek wyznania prawosławnego²⁷¹.

Pierwsze posiedzenie Sejmu Ustawodawczego w dniu 10 lutego 1919 r., w Warszawie poprzedziła uroczysta msza święta w katedrze św. Jana celebrowana przez kard. Aleksandra Kakowskiego. Wzięli w niej udział Tymczasowy Naczelnik Państwa J. Piłsudski, prezydent ministrów Ignacy Paderewski, nuncjusz papieski Achille Ratti oraz wielu posłów. Kazanie wygłosił arcybiskup obrządku ormiańskiego ze Lwowa Józef Teodorowicz. Poświęcenia sali obrad przy ulicy Wiejskiej dokonał prymas Polski apb Edmund Dalbor. Uroczystą pierwszą sesję otworzył J. Piłsudski, w swoim przemówieniu powiedział: „W tej godzinie wielkiego serc polskich bicia czuje się szczęśliwym, że przypadł mi zaszczyt otwierać Sejm Polski, który znów będzie domu swego ojczystego jedynym panem i gospodarzem”. Pierwsze obrady izby poprowadził marszałek senior nominowany przez Naczelnika ksiądz Ferdynand Radziwiłł. Na drugim posiedzeniu Sejmu w dniu 14 lutego wybrano marszałka, którym został Wojciech Trąmpczyński²⁷².

Sejm Ustawodawczy na początku swej kadencji powołał 23 komisje sejmowe, później ich liczba zwiększyła się do 31. Były to m. in. komisje: Opieki Społecznej, Skarbowo-Budżetowa, Spółdzielcza, Zdrowia Publicznego, Oświatowa, Skarbowa, Rolna, Konstytucyjna, Przemysłowo-Handlowa, Spraw Zagranicznych, Aprowizacyjna, Ochrony Pracy, Odbudowy Kraju, Petycyjna, Opieki Społecznej²⁷³. Posłowie brali udział w pracach sejmu mających

²⁶⁹ *Parlament Rzeczypospolitej Polskiej 1919-1927*, red. H. Mościcki i W. Dzwonkowski, Warszawa 1928, s. 368.

²⁷⁰ Tamże, s. 127; J. Dębiński, dz. cyt., s. 449.

²⁷¹ J. Dębiński, dz. cyt., s. 448-449.

²⁷² Z. Kudrzycki, dz. cyt., s. 108.

²⁷³ Sejm Ustawodawczy Rzeczypospolitej Polskiej, druk nr 1551; J. Dębiński, dz. cyt., s. 449.

pierwszorzędne znaczenie np. przygotowanie i uchwalenie konstytucji, kwestia dwuizbowości parlamentu, sprawa reformy rolnej, mniejszości narodowych, kwestia budżetu, sprawy kościelne i inne²⁷⁴. Pilną sprawą, której rozwiązaniem musiało się zająć młode państwo było roztoczenie opieki nad opuszczonymi i zaniedbanymi dziećmi. Tej kwestii wiele uwagi poświęcił Sejm, powołując specjalną Komisję Opieki Społecznej, która zajęła się powołaniem Pogotowia Opiekuńczego. Trzy komisje sejmowe: Opieki Społecznej, Skarbowo- Budżetowej i Zdrowia Publicznego zwróciły się o zatwierdzenie 200 tys. marek na dodatkowe dożywianie dzieci, Państwowy Komitet Pomocy Dzieciom, zorganizował 267 komitetów, 742 subkomitety, 7538 kuchni o ochronek²⁷⁵.

Wybory do Sejmu Ustawodawczego na lata 1919–1922 spełniły swoje zadanie. Potwierdziły proces stałego umacniania się nowoczesnej świadomości polskiej. W okresie przedwyborczym nastąpiło znaczne ożywienie polityczne, czego rezultatem było założenie nowych partii politycznych albo umocnienie struktur już istniejących. Wybory zapewniły na kilka najbliższych lat przewagę endecji. Ukazały duże rozbieżności polityczne społeczeństwa. W parlamencie pojawiło się wiele klubów politycznych, które podlegały częstym podziałom ze względu na niejednorodność programową oraz ambicje poszczególnych przywódców. Istnienie licznych partii oraz brak wyraźnej większości w Sejmie powodowały, że niemożliwe było wyłonienie stabilnej reprezentacji, która wzięłaby pełnię odpowiedzialności za rządzenie państwem.

Sejm 20 lutego 1919 r. uchwalił Małą Konstytucję. Określił w niej zasadniczo przepisy o organizacji naczelnych władz w państwie polskim. Powierzył dalsze sprawowanie urzędu Naczelnika Państwa Józefowi Piłsudskiemu²⁷⁶. Naczelnik Państwa stał się „przedstawicielem Państwa i najwyższym wykonawcą uchwał Sejmu w sprawach cywilnych i wojskowych”. Powoływał Rząd w pełnym składzie na podstawie porozumienia z Sejmem. Naczelnik Państwa i Rząd byli organami odpowiedzialni przed Sejmem za sprawowanie swego urzędu. Każdy akt państwowy Naczelnika Państwa wymagał podpisu właściwego ministra. Sejm Ustawodawczy uzyskał wyłączne prawo stanowienia ustaw, uzupełnione później przez wyłączne prawo decydowania o zobowiązaniach finansowych państwa²⁷⁷. Marszałek Sejmu uzyskał prawo ogłaszania ustaw z kontrasygnatą prezydenta ministrów i właściwego ministra²⁷⁸.

²⁷⁴ Komisje Sejmu Ustawodawczego Rzeczypospolitej Polskiej, druk 2390 i nr 3790; J. Dębiński, dz. cyt., s. 446.

²⁷⁵ M. Piela, *Udział duchowieństwa w życiu politycznym w latach 1914-1924*, Lublin 1994, s. 205; J. Dębiński, dz. cyt., s. 448-449.

²⁷⁶ DzP PP z 1919 r. Nr 19, poz. 226.

²⁷⁷ Uchwała Sejmu z 13 lutego 1920 r. uzupełniająca uchwałę Sejmu z 20 lutego 1919 r. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (dalej DzU RP) z 1920 r. Nr 17, poz. 84.

²⁷⁸ Tamże.

W chwili gdy pierwszy Sejm Ustawodawczy uchwalał Małą Konstytucję, na kresach trwała walka. Położenie organizującego się państwa było ciężkie wobec walk toczonych na frontach wschodnich i zachodnich. Kontr ofensywa wojsk bolszewickich w wojnie polsko-bolszewickiej 1919–1920 doprowadziła do sytuacji, w której rząd polski zmuszony został do poczynienia nadzwyczajnych kroków dla ochrony państwa przed grożącym niebezpieczeństwem utraty polskiej państwowości. Jednym z nich stała się ustawa z dnia 1 lipca 1920 r. o utworzeniu Rady Obrony Państwa²⁷⁹.

Rada Obrony Państwa powołana została do decydowania „we wszystkich sprawach związanych z prowadzeniem i zakończeniem wojny oraz z zawarciem pokoju”. Wszystkie rozporządzenia i zarządzenia Rady Obrony Państwa podlegały wykonaniu, te zaś, które dotyczyły spraw regulowanych w drodze uchwał Sejmu, przedstawiał prezes Rady Ministrów (premier) do zatwierdzania Sejmowi. W skład Rady Obrony Państwa weszli: Naczelnik Państwa jako jej przewodniczący, Marszałek Sejmu Ustawodawczego, dzieśięciu posłów wyznaczonych przez Sejm Ustawodawczy, Prezes Rady Ministrów, trzech członków rządu wyznaczonych przez Radę Ministrów i trzech przedstawicieli wojska wyznaczonych przez Naczelnego Wodza Wojska Polskiego. Rada Obrony Państwa była wyrazem konsolidacji wszystkich warstw społeczeństwa polskiego zdecydowanych na pełną poświęcenia i ofiarną walkę z bolszewickim niebezpieczeństwem.

Sejm Ustawodawczy w czasie swojej kadencji 1919-1922 zajmował się wieloma trudnymi i ważnymi problemami. Pracował w niezwykle trudnym dla odrodzonego państwa polskiego okresie. Podejmował decyzje, które miały doniosłe znaczenie dla państwa i narodu polskiego.

²⁷⁹ DzU RP z 1920 r. Nr 53, poz. 327.

Konstytucja marcowa

Monteskiuszowska zasada trójpodziału władzy na ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą, będąca źródłem rozwiązań ustrojowych współczesnych państw demokratycznych, również u podstaw kształtowania się systemu władzy w odradzającej się Polsce. Znalazło to swój pełny wyraz w postanowieniach ustawy z dnia 17 marca 1921 r. Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Konstytucja marcowa (nazwa przyjęta od miesiąca jej uchwalenia) składała się z 7 rozdziałów i 126 artykułów. Rozdziały opatrzone zostały następującymi nazwami: I. Rzeczpospolita, II. Władza ustawodawcza, III. Władza wykonawcza, VI. Sądownictwo, V. Powszechne obowiązki i prawa obywatelskie, VI. Postanowienia ogólne, VII. Postanowienia przejściowe. Tekst artykułowy poprzedzony został krótkim wstępem (inwokacją). Układ rozdziałów (systematyka) Konstytucji informuje o oparciu się przez jej twórców na zasadzie podziału władz. Zgodnie z art. 1 Konstytucji marcowej władza zwierzchnia Rzeczypospolitej Polskiej należy do Narodu. Organami Narodu w zakresie ustawodawstwa są Sejm i Senat, w zakresie władzy wykonawczej Prezydent Rzeczypospolitej łącznie z odpowiedzialnymi ministrami, w zakresie wymiaru sprawiedliwości – niezależne sądy²⁸⁰. Sejm składał się z 444 posłów wybieranych na lat pięć, licząc od dnia otwarcia Sejmu, w głosowaniu powszechnym, tajnym, bezpośrednim, równym i stosunkowym²⁸¹.

Konstytucja marcowa z 17 marca 1921 r.²⁸² ustaliła w zakresie systemu źródeł prawnych następujące zasady: „Najwyższym aktem prawnym jest konstytucja, którą uchwała się i zmienia w szczególnym trybie i przy zastosowaniu wymogów większości kwalifikowanej”²⁸³, z którą „żadna ustawa nie może stać w sprzeczności [...] ani naruszać jej postanowień”²⁸⁴. „Organami Narodu w zakresie ustawodawstwa jest Sejm i Senat”²⁸⁵, a „zakres ustawodawstwa państwowego obejmuje stanowienie wszelkich praw publicznych i prywatnych i sposobu ich wykonania”, „nie ma ustawy bez zgody Sejmu wyrażonej w sposób regulaminowo ustalony”²⁸⁶. Konstytucja marcowa stanowiła, że Polska jest republiką, w której władza należy do Narodu, jako

²⁸⁰ Art. 2 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 r. DzU RP z 1921 r. Nr 44, poz. 267.

²⁸¹ Tamże, art. 11.

²⁸² DzU RP z 1921 r. Nr 44, poz. 267.

²⁸³ Art. 125 Konstytucji z 17 marca 1921 r. DzU RP z 1921 r. Nr 44, poz. 267.

²⁸⁴ Tamże, art. 38.

²⁸⁵ Tamże, art. 2.

²⁸⁶ Tamże, art. 3.

historycznie ukształtowanej, politycznej zbiorowości. Naród nie sprawuje władzy sam, lecz za pośrednictwem swych przedstawicieli. W zakresie ustawodawstwa był to dwuizbowy parlament, w skład którego wchodził Sejm i Senat. W zakresie władzy wykonawczej był to prezydent i rząd Rzeczypospolitej, w zakresie wymiaru sprawiedliwości były to niezawisłe sądy.

Sejm zajmował najważniejszą pozycję w systemie władz ustanowionych przez Konstytucję marcową. Sejmowi przysługiwało prawo inicjatywy ustawodawczej, zgłoszenia projektów ustaw. Nie miał tego prawa ani Senat, ani prezydent, wyjątek zrobiono tylko dla rządu Rzeczypospolitej. Wyłącznie przed Sejmem rząd ponosił odpowiedzialność parlamentarną (polityczną) i konstytucyjną (karną).

Czynne prawo wyborcze do Sejmu (prawo wybierania) przysługiwało wszystkim obywatelom polskim bez różnicy płci (z wyjątkiem wojskowych w służbie czynnej), którzy ukończyli 21 lat, używali w pełni praw cywilnych i zamieszkiwali w okręgu wyborczym przynajmniej w przededniu ogłoszenia wyborów w Dzienniku Ustaw²⁸⁷. Bierne prawo wyborcze (prawo wybieralności) mieli wszyscy obywatele po ukończeniu 25 roku życia. Posłowie byli uważani za przedstawicieli całej Rzeczypospolitej i nie mogli być w swej działalności parlamentarnej krępowani żadnymi instrukcjami wyborców. Kadencję parlamentu ustalono na okres 5 lat. Sejm składał się z 444 posłów.

Senat liczył 111 senatorów. Czynne prawo wyborcze do Senatu przysługiwało wszystkim obywatelom, którzy ukończyli lat 30 i w dniu tym zamieszkiwali w okręgu wyborczym przynajmniej przez rok²⁸⁸. Prawo głosowania mogło być wykonane osobiście. Bierne prawo wyborcze do Senatu przysługiwało tym, którzy posiadali prawo wybierania i którzy mieli ukończone 40 lat. Kadencja Senatu rozpoczynała się i kończyła jednocześnie z kadencją Sejmu.

Konstytucja zastrzegła izbom Sejmowi i Senatowi wyłączność stanowienia ustaw, wskazując przy tym m.in., że rozporządzenia władzy, z których wynikają prawa lub obowiązki obywateli, będą miały moc obowiązującą tylko wtedy, gdy wydane zostaną z upoważnienia ustawy i z powołaniem się na nią. Tylko w drodze ustawy ustalony mógł być budżet państwa, stan liczebny wojska, pobór rekruta.

W prawo inicjatywy ustawodawczej Konstytucja wyposażała rząd i Sejm. Przewidywała powołanie Najwyższej Izby Kontroli, której prezes miał być odpowiedzialny bezpośrednio przed Sejmem. Posłowie mieli być – w myśl art. 20 Konstytucji – przedstawicielami całego narodu i nie mogli być krępowani żadnymi instrukcjami wyborców: Korzystali z tzw. immuni-

²⁸⁷ Tamże, art. 12.

²⁸⁸ Tamże, art. 36.

tetu parlamentarnego i prawa nietykalności poselskiej. Posłowie mieli prawo zwracać się z interpelacjami do rządu i do poszczególnych ministrów²⁸⁹. Sejm wybierał ze swego grona Marszałka Sejmu, wicemarszałków, sekretarzy i komisje²⁹⁰. Konstytucja przewidywała sesyjny system prac Sejmu i Senatu. Możliwość wywierania przez organy władzy wykonawczej wpływu na działalność Sejmu i Senatu opierała się na tym, że prezydent został uprawniony do zwoływania, otwierania, odraczania i zamykania sesji sejmowych. Prezydent mógł rozwiązać Sejm za zgodą 3/5 ustawowej liczby członków Senatu²⁹¹. Stosunki między Sejmem i Senatem w zakresie stanowienia ustaw regulował art. 35, w myśl którego każdy projekt ustawy przyjęty przez Sejm przekazywany miał być do rozpatrzenia Senatowi, ten zaś mógł go zwrócić Sejmowi z proponowanymi zmianami. Tekst ustawy ustalał ostatecznie Sejm zwykłą większością, a próbując propozycje Senatu bądź też odrzucając je większością 11/20 głosujących.

Władzę wykonawczą w myśl Konstytucji sprawował prezydent przez ministrów odpowiedzialnych za swą działalność przed Sejmem oraz przez podległych rządowi urzędników. Każdy akt rządowy wymagał dla swej ważności oprócz podpisu prezydenta, podpisu premiera i właściwych ministrów (zasada kontrasygnaty). Pozycja prezydenta nie miała być zbyt silna. Był to czynnik nadrzędny, koordynujący, ale w sprawach politycznych zależny od swych ministrów. Wyboru prezydenta na siedem lat bezwzględną większością głosów dokonywał Sejm i Senat połączone w tzw. Zgromadzenie Narodowe²⁹².

Prezydent nie mógł być posłem, senatorem oraz sprawować żadnego urzędu. Za swe czynności urzędowe nie odpowiadał przed parlamentem. Ponościł wyłącznie odpowiedzialność konstytucyjną przez Trybunałem Stanu, do której to odpowiedzialności mógł być pociągnięty wyłącznie uchwałą Sejmu za zdradę stanu, pogwałcenie konstytucji, przestępstwa karne. Do postawienia w stan oskarżenia konieczna była uchwała Sejmu powzięta większością 3/5 głosujących²⁹³.

Uprawnienia (prerogatywy) prezydenta to prawo do zarządzania wyborów parlamentarnych, zwoływanie, odraczanie, zamykanie posiedzeń Sejmu i Senatu. Prezydent mianował i odwoływał premiera i na jego wniosek ministrów. Na wniosek Rady Ministrów obsadzał zastrzeżone w ustawach urzędy cywilne i wojskowe. Prezydent był najwyższym zwierzchnikiem sił zbrojnych, nie mógł sprawować naczelnego dowództwa w czasie woj-

²⁸⁹ Tamże, art. 33.

²⁹⁰ Tamże, art. 28.

²⁹¹ Tamże, art. 26.

²⁹² Tamże, art. 39.

²⁹³ Tamże, art. 44.

ny. Mianował wtedy Naczelnego Wodza. Prezydent reprezentował państwo na zewnątrz, mianował przedstawicieli dyplomatycznych Rzeczypospolitej, przyjmował przedstawicieli dyplomatycznych państw obcych zawierał umowy międzynarodowe. Mianował sędziów i stosował prawo łaski²⁹⁴. Premier i ministrowie musieli się cieszyć zaufaniem większości Sejmu. Do odpowiedzialności parlamentarnej pociągał ministrów Sejm zwyczajną większością głosów. Rada Ministrów i każdy minister zobowiązani byli ustąpić na żądanie Sejmu²⁹⁵. Prezydent nie mógł podejmować decyzji personalnych bez konsultacji z Sejmem. Podpisywał ustawy (łącznie z odpowiednimi ministrami), nie posiadał prawa weta ustawodawczego pełnego ani zawieszającego. Art. 54 ustalał rotę przysięgi prezydenta, nadając jej charakter sakralny i wiążąc z chrześcijańskimi wartościami religijnymi.

Radę Ministrów tworzyli ministrowie „pod przewodnictwem preza Rady Ministrów” (premiera). Członkowie rządu byli mianowani przez prezydenta. Ponosili odpowiedzialność konstytucyjną (za zgodność swej działalności z prawem) i parlamentarną (za kierunek polityki). Tryb odpowiedzialności konstytucyjnej określała osobna ustawa o Trybunale Stanu. Odpowiedzialność parlamentarna polegała na tym, że minister lub rząd na żądanie większości Sejmu (wyrażane zazwyczaj uchwałą o udzieleniu tzw. wotum nieufności) ustępował.

Konstytucja przewidywała oparcie ustroju państwa na zasadzie szerokiego samorządu terytorialnego, zapowiadając nawet przekazanie organom samorządu pewnego zakresu ustawodawstwa. Czynności wykonawcze samorządu wojewódzkiego i powiatowego należeć miały do organów utworzonych na zasadzie zespolenia kolegów, obieranych przez ciała przedstawicielskie, z przedstawicielami administracji rządowej i pod ich przewodnictwem.

Liczne akty normatywne wydane w latach 1918–1921 zachowały swe dzielnicowe, a nawet wewnątrzdzielnicowe zróżnicowanie ustawodawstwa samorządowego. Konstytucja z 17 marca 1921 r. wyznaczyła samorządowi terytorialnemu rozległy zakres działania i zapewniła mu daleko idącą samodzielność. Poświęciła samorządowi terytorialnemu pięć artykułów. Uznała, że ustrój Rzeczypospolitej opierać się będzie na zasadzie szerokiego samorządu terytorialnego, spełniającego nie tylko funkcje administracyjne, ale na podstawie szczegółowych ustaw miał być przekazywany właściwy zakres ustawodawstwa, zwłaszcza w dziedzinie administracji, kultury i gospodarstwa²⁹⁶. Przewidywała trzy stopnie samorządu terytorialnego pokrywające się z podziałem administracyjnym państwa. Samorząd terytorialny miał

²⁹⁴ Tamże, art. 45.

²⁹⁵ Tamże, art. 58.

²⁹⁶ Tamże, art. 3.

działać w województwach, powiatach i gminach, a jednostki samorządowe mogły się łączyć w związki dla przeprowadzenia zadań wchodzących w zakres samorządu²⁹⁷. Konstytucja określała podstawy ustroju samorządu, przyznawała uprawnienia stanowiące wybieralnemu radom, a zadania wykonawcze w województwach i powiatach – kolegium złożonym z członków wybranych przez rady, działających pod przewodnictwem przedstawicieli „państwowych władz administracyjnych”²⁹⁸. Było to, w odniesieniu do organów wykonawczych, opowiedzenie się za powiatowym modelem przyjętym w byłym zaborze pruskim. Konstytucja marcowa gwarantowała ustawowy rozdział źródeł dochodów państwa i samorządu²⁹⁹ oraz sprawowanie nadzoru nad samorządem przez organy samorządu wyższego stopnia, ewentualnie również przez sądownictwo administracyjne, a tylko wyjątkowo w odniesieniu do zatwierdzenia decyzji określonych w drodze ustawowej przez ministerstwo³⁰⁰.

Osobne ustawy państwowe miały zapewnić mniejszościom narodowym pełny i swobodny rozwój ich właściwości, w formie autonomicznych związków mniejszości o charakterze publicznoprawnym działających w obrębie samorządu terytorialnego. Uprawnienia autonomiczne samorządu miały służyć także rozwiązywaniu kwestii mniejszości stanowiących łącznie trzecią część obywateli Rzeczypospolitej. Przepisy te były różnie interpretowane, a ich rzeczywista treść w ogromnym stopniu zależała od ustawodawstwa zwykłego. Interpretacja miała również zabarwienie polityczne, a poszczególne stronnictwa miały różne i zmienne w tym czasie interesy związane z rozbudową lub ograniczeniem kompetencji i struktur samorządu. Zależało to bowiem od siły ich wpływu na władzę centralną i samorządy. Powiązanie problematyki mniejszości narodowych z samorządem było dodatkowym hamulcem w rozwoju samorządu wyższego szczebla. Przykładem trudności, jakie napotymano, starając się realizować postanowienia Konstytucji w przedmiocie samorządu terytorialnego, był los projektów ustawodawstwa samorządowego opracowanych w 1924 r.³⁰¹

Samorząd wojewódzki działał tylko tam, gdzie istniał na odpowiednim szczeblu przed pierwszą wojną światową – w trzech województwach byłego zaboru pruskiego: poznańskim, pomorskim i śląskim, kontynuujących tradycje pruskich prowincji. Na ziemiach byłego zaboru rosyjskiego funkcje samorządu wojewódzkiego wypełniały rady wojewódzkie³⁰².

²⁹⁷ Tamże, art. 65.

²⁹⁸ Tamże, art. 67.

²⁹⁹ Tamże, art. 69.

³⁰⁰ Tamże, art. 70.

³⁰¹ H. Izdebski, *Samorząd terytorialny w II Rzeczypospolitej...*, s. 144.

³⁰² Tamże, s. 145.

Od czasu uchwalenia Konstytucji marcowej konsekwentnie umacniano pozycje organów administracji rządowej, a ograniczono rolę czynnika społecznego w administracji³⁰³. Okres od 1918 r. do przewrotu majowego określa się okresem demokracji burżuazyjnej i zgodnie z założeniem tego ustroju w II Rzeczypospolitej funkcjonował samorząd terytorialny. Od początku odzyskania przez Polskę niepodległości ścierały się w kraju dwie skrajne koncepcje: prawicowa, postulująca stworzenie silnie zdecentralizowanej struktury organów, i lewicowa, głosząca hasła maksymalnej samodzielności organów administracji terenowej. Ścieranie się skrajnych koncepcji miało wpływ na model ustroju państwa i różne formy instytucji samorządowych.

Konstytucja przewidywała również powołanie samorządu gospodarczego. Nadzór zgodnie z przepisami Konstytucji marcowej państwo miało sprawować nad działalnością samorządów przez wydziały samorządu wyższego stopnia. Do orzekania o legalności aktów administracyjnych w zakresie administracji zarówno rządowej, jak i samorządowej Konstytucja przewidywała zgodnie z art. 73 powołanie sądownictwa administracyjnego z Najwyższym Trybunałem Administracyjnym (NTA) na czele. Najwyższy Trybunał Administracyjny został powołany ustawą z dnia 3 sierpnia 1922 r.³⁰⁴ Zgodnie z postanowieniami ustawy był organem właściwym dla orzekania o legalności aktów administracyjnych wydawanych zarówno przez administrację rządową, jak i samorządową. Trybunał został określony jako sąd niezawisły w swym działaniu od wszelkich organów władzy państwowej i podległy tylko ustawom, a jego wyroki były ostateczne. Właściwy organ administracji publicznej, którego akt został uchylony przez Trybunał, zobowiązany był niezwłocznie wydać nowy akt administracyjny uwzględniający poglądy wyrażone w uzasadnieniu wyroku przez Trybunał³⁰⁵.

Organizację sądownictwa oparła Konstytucja marcowa na zasadach: niezawisłości i nieusuwalności sędziów oraz prawa korzystania przez nich z immunitetu sądowego, jawności rozpraw sądowych, mianowania sędziów przez prezydenta, rozpatrywania spraw zagrożonych cięższymi karami oraz przestępstw politycznych przez sądy przysięgłych itd.

Rozdział V Konstytucji, dotyczący powszechnych obowiązków i praw obywateli, charakteryzował się szerokim katalogiem praw i swobód obywatelskich. Konstytucja deklarowała – kolejno – zupełną ochronę życia, wolności i mienia wszystkich bez różnicy pochodzenia, narodowości, języka,

³⁰³ J. Starościak, *Prawo administracyjne*, Warszawa 1977, s. 122–123; K. Bucholc-Srogosz, dz. cyt., s. 37.

³⁰⁴ Ustawa z dnia 3 sierpnia 1922 r. O Najwyższym Trybunale Administracyjnym. DzU RP Nr 67, poz. 600.

³⁰⁵ H. Nowicki, *Kontrola administracji publicznej w Drugiej Rzeczypospolitej (początki kształtowania się systemu kontroli)*, [w:] *Drugi do niepodległości. Ziemie polskie w dobie odbudowy państwa polskiego*, red. Z. Karpus, M. Wojciechowski, Toruń 2003, s. 242.

rady lub religii³⁰⁶, równość wszystkich obywateli wobec prawa³⁰⁷, wolność osobistą³⁰⁸, prawo do właściwego forum sądowego³⁰⁹, nietykalność własności prywatnej³¹⁰, nietykalność mieszkania³¹¹, wolność wyboru zajęcia i zarobkowania³¹², szczególną ochronę państwa nad pracą – „praca jako główna podstawa bogactwa Rzeczypospolitej pozostać ma pod szczególną ochroną państwa”³¹³, prawo swobodnego wyrażania myśli i przekonań³¹⁴, wolność prasy³¹⁵, tajemnicę korespondencji³¹⁶, prawo petycji do wszelkich ciał reprezentacyjnych i władz publicznych, państwowych i samorządowych, prawo koalicji, zgromadzania się i zawiązywania stowarzyszeń i związków, prawo zachowania swej narodowości i pielęgnowania swojej mowy i właściwości narodowych³¹⁷, wolność sumienia i wyznania³¹⁸, wolność nauki i nauczania³¹⁹, prawo do bezpłatnej nauki w szkołach państwowych i samorządowych³²⁰ oraz prawo do wynagrodzenia szkód wyrządzonych nielegalnie przez organy władzy państwowej, cywilnej lub wojskowej³²¹.

Ochronie praw jednostki w trakcie toczącego się postępowania przed organami administracji publicznej służyła instytucja kontroli sądowej, która pojawiła się z chwilą wprowadzenia na grunt prawa publicznego instytucji stosunku publicznoprawnego. Aby można było skorzystać z możliwości zaskarżenia rozstrzygnięć władzy administracyjnej do sądu, musiało zostać przeprowadzone postępowanie administracyjne. Pełne i ujednoczone regulacje z tym związane ukazały się w 1928 r., na podstawie rozporządzenia prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 23 marca 1928 r. o postępowaniu administracyjnym³²². Rozporządzenie to zastąpiło przepisy tymczasowe wydane w tym zakresie. Pierwszym aktem, który porządkował problematykę instancyjności, była ustawa z dnia 2 sierpnia 1919 r. o organizacji władz administracyjnych drugiej instancji oraz obowiązujące wcześniej w okresie uzyski-

³⁰⁶ Art. 95 Konstytucji z 17 marca 1921 r. DzU RP z 1921 r. Nr 44, poz. 267.

³⁰⁷ Tamże, art. 96.

³⁰⁸ Tamże, art. 97.

³⁰⁹ Tamże, art. 98.

³¹⁰ Tamże, art. 99.

³¹¹ Tamże, art. 100.

³¹² Tamże, art. 101.

³¹³ Tamże, art. 102.

³¹⁴ Tamże, art. 104.

³¹⁵ Tamże, art. 105.

³¹⁶ Tamże, art. 106.

³¹⁷ Tamże, art. 109.

³¹⁸ Tamże, art. 111.

³¹⁹ Tamże, art. 117.

³²⁰ Tamże, art. 119.

³²¹ Tamże, art. 121.

³²² DzU RP z 1928 r. Nr 36, poz. 341.

wania niepodległości przepisy państw zaborczych³²³. Zgodnie z postanowieniami tego aktu zawarte w nim przepisy stosowało się do postępowania we wszystkich sprawach z zakresu prawa administracyjnego załatwianych przez władze i urzędy administracji państwowej i samorządu terytorialnego³²⁴.

Konstytucja marcowa w art. 114 wskazywała, że wyznanie rzymskokatolickie, będące religią przeważającą większości narodu, zajmuje w państwie naczelne stanowisko wśród równouprawnionych wyznań. Kościół rzymskokatolicki rządzi się własnymi prawami. Stosunek państwa do Kościoła miał zostać określony na podstawie układu ze Stolicą Apostolską, który podlegał ratyfikacji przez Sejm. Kościoły mniejszości religijnych i inne prawnie uznane związki religijne rządziły się same własnymi ustawami, których uznania państwo nie miało odmówić, o ile nie zawierałyby postanowień sprzecznych z prawem. Stosunek państwa do tych Kościołów i wyznań miał zostać ustalony w drodze ustawowej po porozumieniu się z ich prawnymi reprezentacjami³²⁵.

Dwa końcowe artykuły rozdziału V Konstytucji dotyczyły używania siły zbrojnej w stosunkach wewnętrznych oraz czasowego zawieszania praw obywatelskich. Siła zbrojna – głosił art. 123 – może być użyta tylko na żądanie władzy cywilnej, przy ścisłym zachowaniu ustaw, do uśmierzenia rozruchów lub do przymusowego wykonania przepisów prawnych. Wyjątki o tej zasady miały być dopuszczalne na mocy ustaw o stanie wyjątkowym i wojennym. Art. 123 dopuszczał używanie siły zbrojnej na żądanie władzy cywilnej nie tylko wtedy, gdy było to konieczne dla wymuszenia posłuchu dla obowiązujących przepisów prawnych, ale także wtedy, gdy celem użycia siły zbrojnej miało być uśmierzenie rozruchów; co więcej, dalsze możliwości legalnego posługiwania się siłą zbrojną w stosunkach wewnętrznych stworzyć miały ustawy zwykłe.

Przepis art. 124 przewidywał możliwość czasowego zawieszenia niektórych praw obywatelskich, a mianowicie: wolności osobistej, nietykalności mieszkania, wolności prasy, tajemnicy korespondencji, prawa koalicji, prawa zgromadzania się i prawa zawiązywania stowarzyszeń. Zawieszenie takie zarządzać mogła Rada Ministrów za zezwoleniem prezydenta. Okoliczności, które pozwalały na zawieszanie praw obywatelskich, potraktowane były przez Konstytucję bardzo szeroko: zarządzenie mogło być wydane nie tylko podczas wojny lub gdy groził wybuch wojny, ale także w razie rozruchów wewnętrznych.

Ostatnie artykuły Konstytucji dotyczyły jej zmiany i skomplikowanego – jak miała wykazać praktyka – zagadnienia jej wejścia w życie. Konstytucja przewidywała dwie formy swej zmiany: zmianę i rewizję. Zmiana

³²³ DzU RP z 1919 r. Nr 65, poz. 395.

³²⁴ H. Nowicki, dz. cyt., s. 241–242.

³²⁵ Art. 115 Konstytucji z 17 marca 1921 r. DzU RP z 1921 r. Nr 44, poz. 267.

mogła być dokonana większością kwalifikowaną $\frac{2}{3}$ głosów w obecności co najmniej połowy ustawowej liczby posłów lub senatorów, przy czym wniossek o zmianę Konstytucji musiał być podpisany przez $\frac{1}{4}$ ustawowej liczby posłów, a zapowiedziany co najmniej na 15 dni. Konstytucja przewidywała dwa sposoby rewizji. Stała rewizja dokonywana co 25 lat zwyczajną większością Sejmu i Senatu połączonych, w Zgromadzenie Narodowe. Do rewizji nadzwyczajnej uprawniony został na zasadzie Konstytucji marcowej Sejm, który mógł jej dokonać własną uchwałą, powziętą większością $\frac{3}{5}$ głosujących przy obecności co najmniej połowy ustawowej liczby posłów bez udziału Senatu³²⁶. Art. 126 Konstytucji dotyczył jej wejścia w życie. Stanowił on zasadę, iż Konstytucja ma moc obowiązującą z dniem jej ogłoszenia, ale jednocześnie, względnie – o ile urzeczywistnienie jej poszczególnych postanowień zawisło od wydania odpowiednich ustaw – z dniem ich wejścia w życie. Wszelkie istniejące obecnie przepisy i urządzenia prawne niezgodne z postanowieniami Konstytucji miały zostać najpóźniej do roku od jej uchwalenia przedstawione ciału ustawodawczemu do uzgodnienia z nią w drodze prawodawczej. Konstytucja stwarzała podstawę prawną do tego, aby ustawy: określały warunki, od których spełnienia zależy możliwość korzystania z uprawnień zapisanych w Konstytucji (było to ograniczenie najdalej idące); określały przypadki, w których władze mogą ograniczać uprawnienia konstytucyjne obywateli; określały sposób, w jaki władze mogą te uprawnienia ograniczać; określały zakres uprawnienia zapisanego w normie konstytucyjnej. W jednym przypadku Konstytucja przewidywała ustawę określającą odpowiedzialność za nadużycie uprawnienia konstytucyjnego³²⁷.

Do dziedziny prawa państwowego należały w szczególności: ordynacje wyborcze do Sejmu i do Senatu, ustawa o Zgromadzeniu Narodowym i wyborze prezydenta, ustawa o Trybunale Stanu; konkordat z Watykanem oraz regulaminy Sejmu i Senatu³²⁸. Ordynacja wyborcza do Sejmu uchwalona przez Sejm Ustawodawczy ustawą z dnia 28 lipca 1922 r.³²⁹ rozwijała i precyzowała postanowienia Konstytucji dotyczące wyborów do Sejmu. W myśl ordynacji Sejm miał się składać z 444 posłów, z czego 372 wybieranych w wielomandatowych okręgach wyborczych, a 72 z list państwowych. Wybór 72 posłów z list tzw. państwowych miał umożliwić niezawodne wprowadzenie do Sejmu czołowych działaczy poszczególnych stronnictw politycznych, których stronnictwa nie chciały rzucać na niepewne losy kandydowania w okręgach. Dla czołowych działaczy fakt, że wchodził do Sejmu z listy państwowej, miał

³²⁶ Tamże, art. 125.

³²⁷ A. Ajnenkiel, C. Berezowski, A. Gwiżdż, J. Jończyk, R. Klimowiecki, K. Ostrowski, M. Pietrzak, F. Ryszka, *Historia państwa i prawa Polski 1918–1939*, cz. I, red. J. Bardach, Warszawa 1962, s. 121–122.

³²⁸ Tamże, s. 125.

³²⁹ DzU RP z 1922 r. Nr 66, poz. 590.

jeszcze i tę dogodność, że w toku kadencji nie byli oni związani z określonym okręgiem wyborczym, nie mieli obowiązków wobec określonej grupy wyborców. Proporcjonalny rozdział mandatów następować miał według systemu d'Hondta. System ten polega na głosowaniu na listy kandydatów, pomiędzy które dzieli się mandaty w ten sposób, że liczby głosów ważnych, oddanych na poszczególne listy, dzieli się kolejno przez 1, 2, 3 itd. aż do chwili, gdy z otrzymanych w ten sposób ilorazów da się uszeregować tyle kolejno największych liczb, ile jest mandatów w okręgu do podziału. Każdej liście kandydatów przypada tyle mandatów poselskich, ile jej przypada w ustalonym w powyższy sposób szeregu liczb kolejno największych. Ordynacja zawierała ponadto szereg postanowień dotyczących administracji i techniki wyborczej³³⁰. Ordynacja wyborcza do Senatu uchwalona przez Sejm Ustawodawczy 28 lipca 1922 r.³³¹ oparta była na tych samych zasadach co ordynacja sejmowa. Senat składał się ze 111 senatorów, z czego 93 wybierano w okręgach i 18 z list państwowych. Przepisy dotyczące wyborów do Senatu różniły się od przepisów dotyczących wyborów do Sejmu w trzech punktach: przy wyborach do Sejmu czynne prawo wyborcze przysługiwało obywatelom, którzy ukończyli 21 lat, a bierne – 25 lat, natomiast przy wyborach do Senatu odpowiednie uprawnienia uzyskiwali ci, którzy ukończyli lat 30 i 40; Okręgami wyborczymi były województwa; Dla uzyskania czynnego prawa wyborczego wymagany był cenzus nieznan przy wyborach do Sejmu – roczne zamieszkanie na terenie województwa³³².

Przepisy Konstytucji formalnie weszły w życie w dniu ogłoszenia, jednakże część zapisów, które dotyczyły np. funkcjonowania najwyższych władz państwowych, zaczęły obowiązywać dopiero po objęciu urzędu przez prezydenta 14 grudnia 1922 r. Ustawa zasadnicza była efektem kompromisu, lecz główną rolę w jej opracowaniu odegrali posłowie Narodowej Demokracji i posłowie ugrupowań prawicowych zbliżonych do tego obozu. Praktyka konstytucyjna wskazuje, że pierwsze lata po wejściu w życie Konstytucji do maja 1926 r. były latami względnego przestrzegania zasad parlamentaryzmu przez władzę i reprezentacje polityczne. Stosunki między Sejmem i Senatem z jednej a organami władzy wykonawczej z drugiej strony układały się w zasadzie w ramach przewidzianych przez Konstytucję.

W związku z rozwojem państwa i różnicowaniem jego funkcji oraz poszerzaniem realizowanych zadań pogłębiło się wzajemne powiązanie poszczególnych władz ukształtowanych w klasycznym systemie. Różne elementy trójpodziału władzy nawzajem na siebie oddziaływały, nie tylko przez

³³⁰ A. Ajnenkiel, C. Berezowski, A. Gwiżdż, J. Jończyk, R. Klimowiecki, K. Ostrowski, M. Pietrzak, F. Ryszka, dz. cyt., s. 125.

³³¹ DzU RP z 1922 r. Nr 66, poz. 591.

³³² A. Ajnenkiel, C. Berezowski, A. Gwiżdż, J. Jończyk, R. Klimowiecki, K. Ostrowski, M. Pietrzak, F. Ryszka, dz. cyt., s. 126.

stanowienie prawa, tak jak w przypadku władzy ustawodawczej, ale również przez wykonywanie wobec siebie działań kontrolnych. Parlament wypełniając swe główne zadania w zakresie działalności ustawodawczej, podejmował również szereg innych czynności, w tym zadania kontrolne wobec administracji publicznej. Administracja publiczna w coraz większym zakresie rozszerzała swoją aktywność na różne płaszczyzny, między innymi w sferze działalności gospodarczej w zależności od stopnia zainteresowania państwa. Dla zapewnienia prawidłowego realizowania zadań przez administrację publiczną niezbędne stało się powiązanie jej z władzą ustawodawczą. Miało ono charakter nie tylko ustrojowy, obejmujący tryb powoływania danych organów, określanie zakresu ich kompetencji, ale także łączyło się z bieżącym funkcjonowaniem tych organów i realizowaniem przez nie swych zadań³³³.

³³³ H. Nowicki, dz. cyt., s. 233–234.

Administracja lokalna

W pracach nad kształtowaniem podziału administracyjnego i administracji lokalnej prowadzonych w latach 1918–1921 zasadnicze znaczenie miały granice poszczególnych zaborów. Posługiwano się pojęciami „byłej dzielnicy pruskiej”, „byłej dzielnicy austriackiej”, „byłego Królestwa Kongresowego” (lub Kongresówki). Podejmowane działania legislacyjne służyły przede wszystkim zharmonizowaniu zastanych rozwiązań państw zaborczych z sobą nawzajem, a dodatkowo dostosowaniu ich do potrzeb odrodzonego państwa. Regulacje prawne status i zasady działania administracji lokalnej i samorządu terytorialnego zachowały zróżnicowania nawiązujące do podziałów zaborczych³³⁴.

Infrastrukturę prawną dla funkcjonowania administracji terytorialnej i organów samorządowych na obszarze byłego Królestwa Kongresowego stanowiły u progu II Rzeczypospolitej następujące regulacje prawne:

- a) dekret Tymczasowego Naczelnika Państwa z 27 listopada 1918 r. o utworzeniu rad gminnych;
- b) dekret Tymczasowego Naczelnika Państwa z 13 grudnia 1918 r. o wyborach do rad miejskich na terenie byłego Królestwa Kongresowego³³⁵;
- c) dekret Tymczasowego Naczelnika Państwa z 4 lutego 1919 r. o tymczasowej ordynacji powiatowej dla obszarów Polski byłego zaboru rosyjskiego³³⁶;
- d) dekret Tymczasowego Naczelnika Państwa z 4 lutego 1919 r. o samorządzie miejskim³³⁷;
- e) rozporządzenie Rady Ministrów z 28 sierpnia 1919 r. o tymczasowej organizacji powiatowych władz administracyjnych I instancji na obszarze b. zaboru rosyjskiego³³⁸;
- f) rozporządzenie wykonawcze Rady Ministrów z 13 listopada 1919 r. do rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 28 sierpnia 1919 r. o tymczasowej organizacji powiatowych władz administracyjnych I instancji na obszarze b. zaboru rosyjskiego.

³³⁴ M. Grzybowska, *Decentralizacja i samorząd w II Rzeczypospolitej (aspekty ustrojowo-polityczne)*, Kraków 2003, s. 16.

³³⁵ DzP PP z 1918 r. Nr 20, poz. 58.

³³⁶ DzP PP z 1919 r. Nr 13, poz. 141.

³³⁷ DzP PP z 1919 r. Nr 13, poz. 140.

³³⁸ DzU RP z 1919 r. Nr 72, poz. 426.

Dopełnienie regulacji obowiązujących w byłej Kongresówce stanowiły dwie dalsze ustawy i dwa rozporządzenia:

- a) ustawa z 20 lutego 1919 r. w przedmiocie rozciągnięcia na miasta b. zaboru rosyjskiego dekretu z dnia 4 lutego 1919 r. o samorządzie miejskim;
- b) ustawa z 17 grudnia 1921 r. o zasileniu finansów miejskich i o karach nakładanych przez gminy miejskie za fałszywe zeznania podatkowe na obszarach b. zaboru rosyjskiego i austriackiego³³⁹.

Pierwsze koncepcje ukształtowania administracji lokalnej i samorządu terytorialnego po odzyskaniu przez Polskę niepodległości i uzyskaniu statusu samodzielnego państwa pojawiły się pod koniec 1918 r. Poszczególne ugrupowania polityczne formułowały w tym zakresie zróżnicowane opcje modelowe. Partie prawicowe optowały za potraktowaniem zdecentralizowanej administracji państwowej jako trzon systemu administracji terytorialnej. Ugrupowania lewicowe (lewica chłopska oraz Komunistyczna Partia Robotniczej Polski) opowiadały się za zagwarantowaniem administracji lokalnej znacznego stopnia zdecentralizowania i samodzielności bez określania, w jakim stopniu administracja ma być państwowa, a w jakim samorządowa. Ugrupowania centrowe i samorządowe umiarkowanej lewicy opowiadały się za ukształtowaniem szerokiego samorządu terytorialnego³⁴⁰.

Istotną wagę przywiązywano do zapewnienia jednolitości administracji państwowej w warunkach państwa odrodzonego po podziałach zaborczych i w okresie zacierania różnic ustrojowych pomiędzy dzielnicami powstałymi w miejsce zaborów. Tendencja ta, niezależnie od swej funkcjonalności, była w pełni zrozumiała. W kategoriach ustrojowych dostrzegano w instytucjach samorządowych instrument pogłębiania „rzeczywistej demokratyzacji”³⁴¹.

Zgodnie z kryterium zasięgu terytorialnego wyodrębniono administrację centralną i terytorialną (lokalną). Administracja centralna wykonywana była przez Radę Ministrów i ministrów. W działalności tych organów funkcje administracyjne stanowiły dopełnienie funkcji wykonawczych. Administracja terytorialna dzieliła się na administrację rządową i samorządową. Terytorialne organy administracji rządowej dzielono na dwa piony administracji ogólnej (czyli politycznej, realizującej zadania ministerstwa spraw wewnętrznych) i administracji specjalnej (realizującej zadania poszczególnych resortów). Organizację administracji rządowej cechowało zespolenie z organami administracji ogólnej niektórych działów administracji specjalnej. Inne działy administracji specjalnej miały odrębną strukturę organów terytorialnych. Fakt zespolenia powodował, że administrację ogólną nazywano czasem zespoloną, a administrację specjalną – niezespoloną.

³³⁹ DzU RP z 1922 r. Nr 2, poz. 6.

³⁴⁰ *Podział administracyjny państwa polskiego*, Samorząd 1919, nr 4.

³⁴¹ M. Grzybowska, dz. cyt., s. 38.

4 stycznia 1919 r. ukazało się rozporządzenie ministra spraw wewnętrznych, w którym przewidywano, że do czasu uchwalenia przez Sejm Ustawodawczy nowego ustroju administracyjnego zostaje utrzymany dawny podział rosyjski. Zgodnie z rozporządzeniem Waclaw Podwiński pełnił obowiązki komisarza RP w powiatach wrocławskim i w powiecie nieszawskim, Tadeusz Świętochowski w powiatach lipnowskim, natomiast w powiecie rypińskim władzę sprawował Kazimierz Gorczyński³⁴².

Zgodnie z rozporządzeniem Rady Ministrów z 28 sierpnia 1919 r. komisarz rządowy przejął tytuł starosty, a urząd powiatowy nazwę starostwo³⁴³. Starosta był najwyższym przedstawicielem władzy państwowej na terenie powiatu. Przewodniczył sejmikowi i wydziałowi powiatowemu. W stosunku do uchwał sejmiku powiatowego przysługiwało mu prawo weta.

W styczniu 1919 r. dla powiatów wrocławskiego, nieszawskiego, lipnowskiego i rypińskiego opublikowano przepisy wykonawcze o tymczasowej ordynacji wyborczej do sejmików powiatowych. Sejmiki powiatowe miały być zwołane do dnia 1 marca 1919 r.³⁴⁴

3 lutego 1919 r. minister spraw wewnętrznych wydał tymczasowe przepisy o organizacji urzędów powiatowych, które przywracały dawny podział administracyjny rosyjski na powiaty. Przywrócone zostały powiaty w granicach sprzed 1914 r.³⁴⁵ Przyjęto początkowo system dwustopniowy: ministerstwo – powiat. Ministerstwo reprezentował minister, a na czele powiatu stał komisarz rządowy (powiatowy). Komisarz rządowy był przedstawicielem władzy państwowej w powiecie i odpowiedzialnym wykonawcą zleceń poszczególnych ministrów. Do najważniejszych zadań komisarza, a potem starosty należało utrzymanie bezpieczeństwa i porządku publicznego w powiecie oraz wprowadzenie w życie zarządzeń administracji centralnej i wojewody. Był on również zwierzchnikiem działających na terenie powiatu rządowych formacji policyjnych. Komisarzowi rządowemu, a następnie staroście podlegała powstała 24 lipca 1919 r. Policja Państwowa oraz inne służby wchodzące w skład rządowej administracji zespolonej³⁴⁶.

Według dekretu z 4 lutego 1919 r. o tymczasowej ordynacji powiatowej dla obszarów Polski byłego zaboru rosyjskiego każdy powiat administracyjny stanowił powiatowy związek komunalny, który był osobą publicznoprawną³⁴⁷. Jego przedstawicielem był sejmik powiatowy składający się z dele-

³⁴² Archiwum Państwowe w Toruniu Oddział we Wrocławku (dalej APT OW), Akta Starostwo Powiatowe Wrocławskie we Wrocławku 1918–1939, sygn. 328.

³⁴³ Rozporządzenie Rady Ministrów z 28 sierpnia 1919 r., DzU RP z 1919 r. Nr 72, poz. 425.

³⁴⁴ Gazeta Urzędowa na Powiat Lipnowski z 17.01.1919 r., nr 18, s. 2.

³⁴⁵ Dekret z dnia 4 lutego o tymczasowej ordynacji powiatowej dla obszarów Polski byłego zaboru rosyjskiego, DzU RP z 1919 r. Nr 13, poz. 141, art. 1.

³⁴⁶ DzU RP z 1919 r. Nr 62, poz. 363.

³⁴⁷ Dekret z dnia 4 lutego 1919 r. o tymczasowej ordynacji powiatowej dla obszarów Polski byłego zaboru rosyjskiego, DzU RP z 1919 r. Nr 13, poz. 141, art. 1.

gatów gmin wiejskich i miejskich niewydzielonych z powiatu. Przewodniczącym sejmiku powiatowego i wydziału powiatowego był starosta, który „łączył w sobie podwójną działalność: samorządową i administracyjną”.

Powiaty lipnowski, niezawski, rypiński i włocławski były powiatowymi związkami komunalnymi. Zakres działania powiatowych związków komunalnych był poruczony i własny. Zakres poruczony określały ustawy. Były to między innymi sprawy z zakresu opieki i nadzoru nad gospodarką gmin wiejskich oraz miejskich. Do własnego zakresu działania powiatowego związku komunalnego należało zarządzanie sprawami gospodarczymi, zdrowotnymi i kulturalnymi powiatu, m.in. zarządzanie własnym majątkiem, budowa i utrzymanie dróg, środków komunikacyjnych, ochrona i rozwój rolnictwa, handlu i przemysłu, ochrona zdrowia publicznego, zakładanie i utrzymanie szpitali, a także urządzeń sanitarnych, dobroczynność publiczna, popieranie oświaty, podnoszenie poziomu obyczajności i kultury społecznej³⁴⁸. Powiatowe związki komunalne miały prawo stawiania wniosków do rządu w sprawie zarządzeń, które dotyczyły interesu powiatu, a dla których wymagana była droga ustawowa.

Źródłami dochodów powiatowych związków komunalnych były dochody z własnego majątku, zyski z przedsiębiorstw natury prywatno-gospodarczej, zaśliki, dochody państwowe przekazywane powiatowym związkom komunalnym w drodze ustawowej, opłaty za czynności administracyjne powiatowych związków komunalnych, opłaty za używanie urządzeń utrzymywanych przez powiatowe związki komunalne w interesie publicznym, specjalne opłaty za pokrycie kosztów założenia i utrzymywania urządzeń komunalnych pobierane od właścicieli nieruchomości i zakładów przemysłowych lub handlowych, dodatki do podatków państwowych i gminnych, bezpośrednie i pośrednie samodzielne podatki powiatowe, zyski z monopoli handlowych, pożyczki krótko- i długoterminowe³⁴⁹.

Organami powiatowego związku komunalnego były: sejmik powiatowy, wydział powiatowy, komisarz powiatowy (względnie jego zastępca)³⁵⁰. Skład sejmiku powiatowego i sposób wyboru jego członków określał dekret o tymczasowej ordynacji wyborczej do sejmików powiatowych z 5 grudnia 1918 r. Członkowie sejmiku powiatowego wybierani byli na trzy lata. Urząd członka sejmiku powiatowego był honorowy. Członkowie sejmiku, wydziału powiatowego i komisji otrzymywali diety i zwrot kosztów podróży za udział w pracach tych organów na podstawie uchwały sejmiku.

W pierwszych latach odbudowy państwa polskiego panowała tendencja do tworzenia oddzielnych władz wykonawczych i okręgów administracyjnych, a od 1923 r. tendencja do „zespoleń jak największej liczby władz

³⁴⁸ Tamże, art. 5–7.

³⁴⁹ Tamże, art. 8–9.

³⁵⁰ Tamże, art. 10.

terytorialnych w urzędach administracji ogólnej oraz ujednoczenia granic okręgów terytorialnych władz z granicami województw i powiatów³⁵¹.

Ustawa z 2 sierpnia 1919 r. określała organizację i strukturę władz administracyjnych wojewódzkich (II instancji). Zgodnie z ustawą na czele województw stali wojewodowie. Każdy niemal urząd centralny miał w powiecie swoje odpowiedniki. Łącznie funkcjonowało około 20 instytucji reprezentujących interesy rządowe w terenie. Rozporządzenie Rady Ministrów z 28 sierpnia 1919 r. o tymczasowej organizacji powiatowych władz administracyjnych I instancji na obszarze byłego zaboru rosyjskiego stanowiło, że powiatową władzą administracyjną było starostwo. Na czele starostwa stał starosta, przedstawiciel władzy państwowej w powiecie mianowany przez ministra spraw wewnętrznych. Starosta sprawował zarząd powiatu przy pomocy urzędników mianowanych dla poszczególnych działów administracji przez właściwych ministrów względnie wojewodę. Starosta był odpowiedzialnym wykonawcą zleceń wojewody i służbowym przełożonym wszystkich urzędników. Do zakresu działania starosty należały wszystkie sprawy administracji państwowej, z wyjątkiem spraw przekazanych administracji wojskowej, sądowej, skarbowej, szkolnej, kolejowej i pocztowo-telegraficznej i urzędom ziemskim. Starosta wydawał i zatwierdzał wszystkie rozporządzenia i orzeczenia starostwa³⁵². Pierwszym starostą we Włocławku był Adam Olszewski³⁵³, w Lipnie – Tomasz Świętochowski, a w Rypinie – Marcin Heyman³⁵⁴. Starosta był najważniejszym przedstawicielem władzy państwowej na terenie powiatu. Przewodniczył sejmikowi i wydziałowi powiatowemu. W stosunku do uchwał sejmiku powiatowego przysługiwało mu prawo weta.

Starosta kierował starostwem złożonym z mianowanych urzędników odpowiadających za poszczególne działy administracji. Realizował wszystkie zadania administracji państwowej z wyjątkiem przekazanych administracji specjalnej wojskowej, skarbowej, sądowej, oświatowej, kolejowej, pocztowej i urzędów ziemskich. Sprawował funkcję kierownika organów wykonawczych samorządu³⁵⁵.

Sejmik powiatowy był przedstawicielem powiatowego związku komunalnego. Był organem uchwałodawczym i kontrolującym. Do jego kompetencji należało zatwierdzanie budżetu powiatowego, zaciąganie pożyczek, uchwalanie i zatwierdzanie statutu powiatu, uchwał dotyczących pobierania podatków

³⁵¹ J. Suski, *Podział administracyjny Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1933, s. 1.

³⁵² Rozporządzenie Rady Ministrów o tymczasowej organizacji powiatowych władz administracyjnych I instancji na obszarze b. zaboru rosyjskiego z dnia 28 sierpnia 1919 r., DzU RP z 1919 r. Nr 72, poz. 425 i poz. 426, art. 3–6.

³⁵³ Słowo Kujawskie z 28.08.1924 r., nr 196, s. 3.

³⁵⁴ DzP PP z 1919 r. Nr 65, poz. 395; Gazeta Urzędowa dla Powiatu Rypińskiego z 30.09.1918 r., nr 24.

³⁵⁵ A. Ajnenkiel, *Administracja w Polsce*, Warszawa 1975, s. 55–56.

i opłat, wybór członków wydziału powiatowego, ustanowienie komisji podatkowych i wybór ich członków, uchwalanie regulaminu dla sejmiku, wydziału powiatowego i komisji, ustalanie wynagrodzenia powiatowych urzędników komunalnych oraz sprawy przekazane sejmikowi przez ustawy specjalne. Wydział powiatowy przygotowywał porządek sejmiku. Wykonywał czynności poruczone przez władze państwowe i ustawy, ponadto sprawował władzę dyscyplinarną nad pracownikami związku komunalnego.

Wydziały powiatowe składały się z przewodniczącego sejmiku powiatowego (starosty) i sześciu członków wybieranych na trzy lata zwykłą większością głosów przez sejmik spośród mieszkańców powiatu posiadających bierne prawo wyborcze do rad miejskich lub gminnych. Wydział powiatowy zwoływał przewodniczący przynajmniej raz w miesiącu.

Wydział powiatowy przygotowywał sprawy mające wejść pod obrady sejmiku, decydował we wszystkich sprawach niewymagających uchwały sejmiku, określał sposoby wykonywania uchwał sejmiku, wykonywał czynności poruczone przez władze państwowe i ustawy, sprawował władzę dyscyplinarną nad pracownikami powiatowego związku komunalnego.

Starosta przygotowywał wnioski na wydział powiatowy, kierował obradami sejmiku i wydziału powiatowego, wykonywał uchwały, załatwiał sprawy bieżące i podpisywał w imieniu powiatowego związku komunalnego wszystkie pisma. Zatrudniał pracowników powiatowego związku komunalnego po wysłuchaniu opinii wydziału powiatowego. Wydział powiatowy sprawował nadzór nad samorządem gmin wiejskich i miejskich w pierwszej instancji, a minister spraw wewnętrznych – w drugiej.

W latach 1919–1921 dokonano podziału państwa na województwa. Zgodnie z ustawą z dnia 2 sierpnia 1919 r. powiaty włocławski, nieszawski, lipnowski i rypiński zostały włączone do województwa warszawskiego³⁵⁶. Na czele województwa stali wojewodowie (władza drugiej instancji) mianowani przez Naczelnika Państwa. Wojewoda był przedstawicielem rządu. Do zakresu działania wojewody należały wszystkie sprawy z zakresu administracji państwowej z wyjątkiem spraw przekazanych organom administracji wojskowej, sądowej, szkolnej, kolejowej, pocztowo-telegraficznej oraz urzędów ziemskich³⁵⁷. Wojewoda wykonywał zarządzenia poszczególnych ministrów oraz był zwierzchnikiem podległych mu niższych urzędów³⁵⁸.

Wojewoda zarządzał, orzekał, rozstrzygał oraz wnioskował w sprawach określonych specjalnymi ustawami, rozporządzeniami i zarządzeniami urzędów centralnych. Czuwał na terenie województwa nad działalnością

³⁵⁶ Ustawa tymczasowa z dnia 2 sierpnia 1919 r. o organizacji władz administracyjnych II instancji, DzU RP z 1919 r. Nr 65, poz. 395 (załącznik).

³⁵⁷ Archiwum miasta stołecznego Warszawy. Urząd Wojewódzki Warszawski 1918–1939, nr zespołu 475.

³⁵⁸ T. Maciejewski, *Historia administracji*, Warszawa 2002, s. 270.

organów niezespolonych. Do wojewody należało współdziałanie z władzami wojskowymi w przygotowaniu i przeprowadzeniu poboru wojskowego. Jako najwyższy przedstawiciel władzy państwowej na terenie województwa wojewoda decydował o użyciu policji i wojska przeciwko strajkującym i demonstrującym robotnikom zgodnie z obowiązującymi ustawami. Sprawował nadzór nad działalnością partii politycznych oraz organizacji społecznych. Do jego kompetencji należał nadzór nad prasą, nad wykonywaniem przepisów paszportowych i policyjnych. Nadzorował działalność akcyjnych spółek przemysłowo-handlowych. Decydował w sprawach obywatelstwa. Orzekał w sprawach wyłączeniowych oraz mieszkaniowych. Sprawował opiekę nad zabytkami i sztuką ludową. Posiadał uprawnienia w zakresie zdrowia publicznego, ochrony pracy, opieki społecznej i weterynarii. Do 1927 r. do zakresu działania wojewody należała administracja lasami państwowymi. Do wojewody należały również sprawy samorządu terytorialnego, nadzór nad jego działalnością w zakresie zgodności z obowiązującymi ustawami. Współdziałał w sprawach łączenia gminy i zmiany ich granic oraz decydował o rozwiązaniu rad gminnych i powiatowych³⁵⁹. Swoje funkcje wykonywał za pomocą urzędu wojewódzkiego, który dzielił się na wydziały, oraz za pośrednictwem podległych mu urzędów i organów wykonawczych samorządów.

Samorząd wojewódzki w okresie dwudziestolecia międzywojennego nie został powołany, pomimo że Konstytucja marcowa wskazywała na jego utworzenie. Czynniki obywatelskie reprezentowały ciała kolegialne: rada wojewódzka i wydział wojewódzki. Rada wojewódzka składała się z członków delegowanych przez organy samorządu powiatowego. Przewodniczył jej z urzędu wojewoda. Rada wyrażała opinie na żądanie wojewody. Wydział wojewódzki składał się z wojewody, trzech członków wybranych przez radę i dwóch urzędników państwowych. Przysługiwały mu uprawnienia doradcze i stanowiące³⁶⁰.

13 listopada 1919 r. zostały wydane przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych rozporządzenia wykonawcze, które szczegółowo określały zasady zespolenia urzędów i organów powiatowej administracji państwowej i organizację starostw powiatowych na obszarze byłego zaboru rosyjskiego³⁶¹.

Z chwilą ogłoszenia rozporządzenia wykonawczego Rady Ministrów 13 listopada 1919 r. w skład starostwa przechodziły wszystkie istniejące w powiecie urzędy i organy powiatowej administracji państwowej, z wyjątkiem urzędów i organów podlegających Ministerstwu Spraw Wojskowych, Sprawiedliwości, Skarbu, Kolei Żelaznych, Poczty i Telegrafów, Głównemu Urzę-

³⁵⁹ Tamże.

³⁶⁰ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1985, s. 464.

³⁶¹ DzU RP z 1919 r. Nr 90, poz. 488–489.

dowi Ziemskiemu oraz organów szkolnictwa, Zarządu Dóbr Państwowych i Stadnin Państwowych oraz akta i inwentarze urzędników nienależących do etatu Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, łącznie z magazynami, składami, zapasami itp.³⁶².

Zgodnie z rozporządzeniem Rady Ministrów o organizacji powiatowych władz administracyjnych pierwszej instancji na obszarach zaboru rosyjskiego z dnia 13 listopada 1919 r., starostwo w obrębie powiatu było urzędem administracyjnym pierwszej instancji, powołanym do sprawowania wszelkich agend powiatowej administracji państwowej, z wyjątkiem spraw przekazanych administracji wojskowej, skarbowej, sądowej, szkolnej, kolejowej, pocztowo-telegraficznej, spraw powierzonych urzędom ziemskim i organom zarządu dóbr państwowych i stadnin państwowych. Do kompetencji starostwa należały m.in.: sprawy wojskowe (mobilizacyjne, poborowe, świadczeń na rzecz wojska itp.), ewidencja ludności (sprawy obywatelstwa, przynależności, spisu i ksiąg ludności, ruch ludności itp.), sprawy związków i stowarzyszeń, kosztów leczenia, bezpieczeństwa publicznego, nadzór nad zgromadzeniami, policją obyczajową, policją nad obcymi, sprawy meldunkowe i paszportowe, nadzór nad prasą i widowiskami, sprawy posiadania, noszenia broni i handlu nią, sprawy wyznaniowe, opieki społecznej, ochrony pracy, sprawy aprowizacyjne, zdrowia publicznego, przemysłowe i handlowe, ochrony i popierania rolnictwa, sprawy weterynaryjne, polowania i rybołówstwa, budownictwa lądowego i wodnego, dróg kołowych, pomiarów i ruchu turystycznego, sprawy z dziedziny sztuki i kultury oraz wszystkie sprawy administracji państwowej, które nie zostały przekazane do załatwienia innym organom administracji publicznej lub organom samorządowym, współdziałanie z władzami i organami niepodległymi starostwu. Kompetencje starostwa do każdej kategorii spraw i dziedzin administracji państwowej określały specjalne ustawy i rozporządzenia³⁶³.

Starosta był przełożonym wszystkich wchodzących w skład starostwa urzędników i innych funkcjonariuszy. Wydawał, zatwierdzał i podpisywał wszystkie rozporządzenia, zarządzenia i orzeczenia starostwa. Starosta mógł powierzyć referentom starostwa wydawanie i podpisywanie zarządzeń i orzeczeń opartych wyłącznie na kompetencji zawodowej referenta, potrzebnych do przeprowadzenia i wykonywania przepisów ustawowych względnie rozporządzeń wydanych przez przełożoną władzę lub starostę. Odpowiedzialność wobec władz przełożonych za wydane zarządzenie ponosili referenci.

³⁶² Rozporządzenie wykonawcze Rady Ministrów z dnia 13 listopada 1919 r. do rozporządzenia z dnia 28 sierpnia 1919 r., DzU RP z 1919 r. Nr 90, poz. 488, art. 6–8.

³⁶³ Rozporządzenie wykonawcze Rady Ministrów o tymczasowej organizacji powiatowych władz administracyjnych pierwszej instancji na obszarach b. zaboru rosyjskiego z dnia 13 listopada 1919 r., DzU RP z 1919 r. Nr 90, poz. 489, art. 1, art. 2.

Niezależnie od przysługującemu staroście prawa nadzoru i kontroli nad działalnością urzędową personelu starostwa poszczególne ministerstwa miały prawo przeprowadzić przez swych delegatów lustrację działalności urzędników z własnego etatu wchodzących w skład starostwa. Przeprowadzającym kontrolę starostowie zobowiązani byli udzielić wszelkich potrzebnych wyjaśnień, przedstawić do wglądu potrzebne akta, rachunki, kwity kasowe itp.

Zgodnie z rozporządzeniem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z dnia 13 listopada 1919 r. starostwo było władzą przełożoną zarządu gmin i miast w zakresie administracji państwowej. Starostwo podlegało województwu. Instancją naczelną w sprawach z zakresu administracji politycznej było ministerstwo spraw wewnętrznych, w innych zaś sprawach właściwe ministerstwo. Starosta mianowany przez ministra spraw wewnętrznych podlegał dyscyplinarnie wojewodzie. Oprócz czynności i zadań wynikających z kierownictwa starostwem do starosty należały wszystkie czynności i zadania zgodne z obowiązującymi ustawami, rozporządzeniami i instrukcjami. Starosta wydawał rozporządzenia oraz zarządzenia przeznaczone do ogłoszenia w powiecie. Starosta miał pieczę nad spokojem, ładem i bezpieczeństwem publicznym w granicach powierzonego mu powiatu, którą sprawował za pomocą władz i podległych organów. W sprawach porządku publicznego policja wspomagała i nadzorowała organy państwowe i samorządowe oraz inne organy powołane do wykonywania przepisów regulujących sprawy porządku publicznego³⁶⁴.

W gminach miejskich i wiejskich nie istniały odrębne organy administracji ogólnej. Jej funkcje wykonywały organy wykonawcze samorządu terytorialnego, magistraty w miastach i zarządy gmin w gminach. Gminą miejską kierował burmistrz, gminą wiejską – wójt pochodzący z wyboru. Z wyborów pochodziły rady gmin i rady miast. Funkcje wykonawcze w gminach miejskich sprawował magistrat, w gminach wiejskich – zarząd. Oprócz funkcji samorządowych gminy wypełniały zlecone przez administrację państwową zadania podatkowe, sanitarne, policyjno-administracyjne i inne. Organy administracji rządowej, zarówno ogólnej, jak i specjalnej, zbudowane były na zasadzie hierarchiczno-instancyjnej, z której wynikało podporządkowanie organów niższych organom wyższym, wyrażające się w zależności osobowej i służbowej oraz w obowiązku wykonywania ich poleceń³⁶⁵. Samorząd gminny nadzorowany był przez wydziały powiatowe, które były organami starostw.

Sprawne funkcjonowanie administracji zależało nie tylko od wykonywania ustaw, ale również od posługiwania się w realizacji swoich zadań między innymi uznaniem administracyjnym³⁶⁶ zmierzającym w realizacji

³⁶⁴ Tamże.

³⁶⁵ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, dz. cyt., s. 461–462.

³⁶⁶ W.L. Jaworski, *Nauka prawa administracyjnego. Zagadnienia ogólne*, Warszawa 1924, s. 10.

celów ukierunkowanych na osiągnięcie efektów w sferze interesu publicznego i ochrony praw jednostki. Działanie administracji uzależnione było także od kwalifikacji funkcjonariuszy administracyjnych. W pierwszych latach niepodległości administracja dysponowała szczupłym zasobem wykwalifikowanych urzędników. Brak dokładnych przepisów normujących tryb pracy administracji powodowało wiele trudności organizacyjnych i merytorycznych w pracy administracji publicznej.

Tymczasowe przepisy służbowe dla urzędników państwowych obowiązujące z czasów byłego Królestwa Polskiego z 20 czerwca 1918 r. mówiły o tym, że urzędnikiem państwa polskiego mogła być osoba posiadająca obywatelstwo polskie. Osoby niewładające językiem polskim w słowie i w piśmie żadnych czynności urzędowych nie mogły pełnić. Kandydat na urzędnika musiał spełniać następujące warunki: ukończone 18 lat, należyte uzdolnienia, nieskazitelność obywatelską, moralność charakteru. Nie mogli być przyjęci do służby nieletni bez przyzwolenia ojca lub opiekuna, kobiety zamężne w razie protestu męża, osoby zwolnione z urzędu w drodze dyscyplinarnej przed upływem roku od dnia uprawomocnienia się orzeczenia, wydalone ze służby przed upływem trzech lat. Po upływie tych terminów osoby te mogły być przyjęte jedynie na podstawie decyzji Rady Ministrów. Nie mogły być przyjmowane do służby publicznej osoby, które weszłyby ze swoimi krewnymi lub powinowatymi aż do trzeciego stopnia włącznie w stosunek bezpośredniej podwładności albo przełożenia. Jeżeli minister lub odpowiednia władza nadzorcza wydały przychylną decyzję w sprawie zatrudnienia, należało wezwać kandydata do przedstawienia oryginalnych dokumentów, dowodu osobistego, paszportu, świadectw szkolnych, świadectw z poprzedniej służby, lekarskiego świadectwa zdrowia itd.

Stosunek prawny między państwem a urzędnikiem zgodnie z tymczasowymi przepisami z 1918 r. nawiązywano przez nominację wyrażoną na piśmie odpowiedniej władzy. Nominacja mogła nastąpić tylko na taki urząd, który został przewidziany w etacie organizacyjnym danej dykasterii zatwierdzonym przez Radę Ministrów. Po zgłoszeniu do służby urzędnik składał niezwłocznie przysięgę służbową³⁶⁷. „Urzędnik państwowy zobowiązany był do wierności i posłuszeństwa Głowie Państwa do przestrzegania Konstytucji, innych ustaw i przepisów. Miał się poświęcić służbie z całą gorliwością i sumiennością, pełniąc swe obowiązki bezstronnie i bezinteresownie, mieć zawsze na względzie dobro publiczne i prawidłowy bieg zarządu państwowego”³⁶⁸.

³⁶⁷ Tymczasowe przepisy służbowe dla urzędników państwowych, Dziennik Praw Królestwa Polskiego (dalej DzP KP) z 20 czerwca 1918 r. Nr 6, poz. 13, art. 4, art. 5, art. 7, art. 8, art. 9.

³⁶⁸ DzP KP z 1918 r. Nr 6, poz. 13, art. 14.

Urzędnik administracji państwowej zobowiązany był do przestrzegania zwierzchności służbowej swoim przełożonym. W wypadkach gdy wykonanie otrzymanego polecenia pozostawałoby w kolizji z sumieniem i poczuciem obowiązku służbowego, urzędnik mógł przedstawić swe wątpliwości bezpośrednio zwierzchnikowi, a w razie potrzeby mógł się odwołać do władzy wyższej. Urzędnik zobowiązany był do przestrzegania zarządzeń władzy, a w razie odmiennego poglądu powstrzymania się od ujemnej krytyki. Po złożeniu urzędu urzędnik zachowywał tajemnicę służbową odnośnie do powierzonych spraw. W stosunku do interesantów wymagano, aby był uprzejmy i ściśle bezstronny. W służbie i poza nią zobowiązany był strzec powagi swego stanu i zachowywać się zgodnie z wymogami honoru i przyzwoitości. Wszelkie prośby i zażalenia w sprawach służbowych i osobistych wynikających ze stanowiska służbowego urzędnik wnosił w drodze służbowej wyłącznie do władz przełożonych. Odwoływanie się w tych sprawach do instytucji postronnych lub do prasy było niedopuszczalne.

Zarządzenia władzy skierowane do urzędników, wydane w porządku hierarchicznym i w granicach kompetencji służbowych, nie mogły być przedmiotem sporów ani odwoływania się do władz sądowych. Urzędnik zobowiązany był do ścisłego przestrzegania urzędowego czasu pracy, a w razie wymogów służby – do przedłużenia czynności urzędowych poza przypisane godziny³⁶⁹. Urzędnik nominowany po upływie pięciu lat od daty rozpoczęcia pierwszej służby etatowej stawał się nieusuwalny. Mógł być złożony z urzędu, wydany ze służby tylko w drodze orzeczenia dyscyplinarnego lub wyroku sądowego. Urzędnikowi przysługiwało prawo szczególnej ochrony prawnej. Za nieprawidłowe postępowanie, uchybienia obowiązkom służbowym, za wykroczenie lub przestępstwo służbowe urzędnik odpowiednio do rodzaju i ważności przewinienia niezależnie od ewentualnej odpowiedzialności sądowo-karnej podlegał w drodze odpowiedzialności dyscyplinarnej karom: upomnienia, grzywny do 100 marek, odmówienia urlopu, nagany, wstrzymania awansu, translokacji do innej miejscowości, przeniesienia na urząd niższej kategorii płacy, złożenia z urzędu (dymisja bez prośby), wydalenia ze służby. Upomnienia, grzywna i odmówienie urlopu uważane były za kary porządkowe i mogły być wymierzone przez naczelnika danej władzy służbowej lub naczelnika każdej władzy przełożonej. Kary były wymierzone po zażądaniu od urzędnika pisemnego lub ustnego usprawiedliwienia³⁷⁰. Uposażenie urzędnika nie mogło przewyższać kategorii oznaczonej w etacie.

³⁶⁹ DzP PP z 1918 r. Nr 6, poz. 13, art. 15, art. 17, art.18, art. 20.

³⁷⁰ Tamże, art. 24, art. 26, art. 33, art. 34.

Tabela nr 7. Wynagrodzenia urzędników państwowych w 1918 r.

Kategoria płacy	Wynagrodzenie zasadnicze roczne (w markach)	Dodatek ekonomiczny wojenny dla miast I klasy rocznie (w markach)	Razem rocznie
I	24 000	12 000	36 000
II	18 000	6 000	24 000
III	14 400	4 800	19 200
IV	12 600	4 200	16 800
Va	10 800	3 600	14 400
Vb	9 000	3 000	12 000
VI	7 200	2 400	9 000
VII	6 300	2 100	8 400
VIII	4 500	1 500	6 000
IX	3 600	1 200	4 800
X	2 700	900	3 600
XI	1 800	600	2 400

Źródło: Tabela płac pracowników, DzP PP z 1918 r. Nr 6, poz. 13.

Etaty poszczególnych władz lub urzędów wskazywały, do której kategorii płacy dany urząd był zaliczany. Do pierwszej kategorii płac zaliczane było uposażenie etatowe prezydenta i ministrów. Prezydent oprócz uposażenia etatowego pobierał na koszt reprezentacji 12 000 marek, ministrowie po 6000 marek, podsekretarze stanu po 2400 marek rocznie. Dodatek ekonomiczny ustanowiony był na czas wojny. Stopa tego dodatku przysługiwała osobom urzędującym w miastach I klasy, a mianowicie w Warszawie, Lublinie, Łodzi, Częstochowie i Sosnowcu, w miastach klasy II – dawniej gubernialnych i powiatowych oraz innych miejscowości.

Urzędnicy wymiaru sprawiedliwości oraz nauczyciele pobierali dodatek ekonomiczny według osobnych przepisów. Dodatki za wysługę lat rocznie przysługiwały urzędnikom w kategorii płacy III–V po pięciu latach w wysokości od 2400 do 1200 marek; w kategorii płacy VI–VII od 1200 do 600 marek po czterech i po ośmiu latach; w kategorii płacy VIII–XI od 300 do 600 marek po trzech, sześciu i dziewięciu latach pracy. Podwyżki za służbę w tej samej kategorii płacy bez awansu były przyznawane w kategoriach III–V po pięciu latach pracy, w kategoriach VI–VII po czterech i ośmiu latach, w kategoriach VIII–XI po trzech, sześciu i dziewięciu latach. Podwyżki były realizowane do chwili wyczerpania stawek przewidzianych w tabeli dla danej kategorii. W sytuacji awansu urzędnika do następnej kategorii płacy odpadały dotychczasowe podwyżki za lata służby³⁷¹.

³⁷¹ DzU RP z 1919 r. Nr 6, poz. 13.

Wysokość uposażenia pisarzy gminnych i ich pomocników na obszarze byłego zaboru rosyjskiego określało rozporządzenie Rady Ministrów z 5 września 1919 r. Wysokość uposażenia pisarzy gminnych i ich pomocników wyznaczał wydział powiatowy z zastrzeżeniem, że uposażenie nie mogło być wyższe, ale i nie mniejsze od norm określonych w rozporządzeniu.

Tabela nr 8. Roczne normy minimalnego wynagrodzenia pisarzy gminnych

Liczba ludności w gminach	Wysokość minimalnego wynagrodzenia (w markach)
do 5 000 mieszkańców	3 600
do 10 000 mieszkańców	4 800
ponad 10 000 mieszkańców	6 000

Źródło: Rozporządzenie Rady Ministrów w przedmiocie uposażenia pisarzy gminnych i ich pomocników na obszarze byłego zaboru rosyjskiego, DzU z 1919 r. Nr 72, poz. 427.

Tabela nr 9. Roczne normy minimalnego wynagrodzenia dla pomocników pisarzy gminnych

Liczba ludności w gminach	Wysokość minimalnego wynagrodzenia (w markach)
do 5 000 mieszkańców	1 800
do 10 000 mieszkańców	2 400
ponad 10 000 mieszkańców	3 000

Źródło: Rozporządzenie Rady Ministrów w przedmiocie uposażenia pisarzy gminnych i ich pomocników na obszarze byłego zaboru rosyjskiego, DzU z 1919 r. Nr 72, poz. 427.

Tabela nr 10. Liczba pracowników w gminach

Liczba ludności w gminach	Liczba pracowników
do 5 000 mieszkańców	1 pisarz
do 10 000 mieszkańców	1 pisarz i 1 pomocnik
powyżej 10 000 mieszkańców	1 pisarz i 2 pomocników

Źródło: Rozporządzenie Rady Ministrów w przedmiocie uposażenia pisarzy gminnych i ich pomocników na obszarze byłego zaboru rosyjskiego, DzU z 1919 r. Nr 72, poz. 427.

Gminy miały zapewnić pisarzom gminnym mieszkanie, dostarczyć światło i opał lub za zgodą pisarza mogły wypłacić odpowiedni równoważnik pieniężny. Wysokość świadczeń w naturze i równoważnika pieniężnego ustalał wydział powiatowy. Wydatki kancelaryjne na materiały piśmienne, księgi biurowe, blankiety urzędowe, przedpłatę Dziennika Ustaw i innych wydawnictw urzędowych finansowane były z ogólnych funduszy gminy. Wysokość tych wydatków określał wydział powiatowy. Wynagrodzenia dla pisarzy gminnych i ich pomocników wypłacano z funduszy gminnych miesięcznie z góry. Wynagrodzenia pracowników gminnych wypłacane w walucie innej niż marka przeliczane były po kursie ustanowionym dla pensji urzędników państwowych³⁷².

³⁷² Rozporządzenie Rady Ministrów w przedmiocie uposażenia pisarzy gminnych i ich pomocników na obszarze byłego zaboru rosyjskiego, DzU z 1919 r. Nr 72, poz. 427, art. 5–8.

Funkcjonariusze administracji publicznej realizowali władcze i organizatorskie funkcje państwa. Ich sytuację prawną regulowały przepisy ustawy o państwowej służbie cywilnej z 1922 r.³⁷³ Zawierały one tzw. pragmatykę służbową. Podlegał jej ogół funkcjonariuszy państwowych z wyłączeniem sędziów i prokuratorów, nauczycieli, profesorów szkół akademickich, pracowników przedsiębiorstw i monopoli państwowych. Pragmatykę służbową tych grup pracowników regulowały odrębne przepisy oparte na podobnych zasadach. Ustawa o państwowej służbie cywilnej normowała sposób powoływania na stanowiska i zwalniania, określała wymagane kwalifikacje, uprawnienia urlopowe, uposażenie, tryb awansu, obowiązki funkcjonariuszy (lojalność, zachowanie tajemnicy, szczególną wierność, posłuszeństwo przełożonym), a także system odpowiedzialności dyscyplinarnej. Stosunek państwowej służby cywilnej miał charakter publicznoprawny. Zgodnie z ustawą z 1922 r. urzędnikiem mógł być jedynie obywatel polski o nieskazitelnym przeszłości, posiadający zdolność do działań prawnych, uzdolniony fizycznie i umysłowo do pełnienia obowiązków służbowych, władający biegle językiem polskim w mowie i piśmie³⁷⁴.

Ujednoczenie struktur i zasad funkcjonowania całej administracji publicznej stało się jednym z podstawowych zadań odrodzonego państwa polskiego. Niewątpliwie do czynników, które w znacznym stopniu utrudniały proces unifikacji, zaliczyć należy przede wszystkim brak jednolitej koncepcji budowy administracji terenowej, przyzwyczajenia do zaborczych rozwiązań organizacyjnych, a także stopniowe kształtowanie się granic odrodzonego państwa³⁷⁵.

³⁷³ Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. o państwowej służbie cywilnej, DzU RP z 1922 r. Nr 21, poz. 164.

³⁷⁴ DzU RP z 1922 r. Nr 21, poz. 164, art. 6.

³⁷⁵ Z. Bukowski, T. Jędrzejewski, P. Rączka, *Ustrój samorządu terytorialnego*, Toruń 2011, s. 41.

Samorząd terytorialny

Młode państwo polskie stało przed ogromem zadań. Niemal wszystkie dziedziny życia po odzyskaniu niepodległości wymagały nowych regulacji prawnych. Początkowo do istniejących przepisów wprowadzono tylko niewielkie poprawki. Mimo ogromnej pracy, którą wykonała Komisja Kodyfikacyjna, na ostateczne rozwiązanie niekiedy trzeba było czekać długie lata. Niektóre ujednolicone przepisy zachowały cechy tymczasowości przez całe dwudziestolecie międzywojenne³⁷⁶. Postulaty dotyczące przeprowadzenia reformy samorządowej przedstawiano już na pierwszym zjeździe Związku Miast Polskich w 1917 r., jako reprezentanta miast wobec władz państwowych. Zagadnienie ustroju miast i gmin uznano za niezmiernie ważne. Było ono obiektem zainteresowań działaczy samorządowych. Rząd Rzeczypospolitej pierwsze projekty ustaw o samorządzie powiatowym, miast i gmin wniósł do Sejmu w 1919 r. Zanim jednak doszło do uchwalenia ustawy o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorialnego w 1933 r.³⁷⁷, minęło kilkanaście lat. Okazało się, że przyjęcie ustawy regulującej funkcjonowanie samorządu w miastach i gminach było zadaniem o wiele trudniejszym, niż wcześniej sądzono³⁷⁸. Ustawodawca stanął przed dylematem, czy wprowadzić jednolite przepisy na obszarze całego kraju, chociaż duża jego część nie była do tego procesu przygotowana, w szczególności trudności te dotyczyły obszaru byłego zaboru rosyjskiego – czy też dochodzić do modelu optymalnego krok po kroku, poprzez stopniowe wprowadzenie kolejnych przepisów, które likwidowały dysproporcje. Problem tkwił nie tylko we wprowadzaniu uregulowań prawnych. Obawy dotyczyły spraw trudniejszych dotyczących zmian w ludzkiej świadomości. Ostatecznie zdecydowano się na stopniowe zacieranie różnic w przepisach byłych zaborów, co w efekcie zrodziło wiele niedoskonałości prawnych i organizacyjnych. Przepisy o samorządzie terytorialnym, były doskonalone przez wiele lat i dostosowywane do potrzeb społeczeństw o zupełnie innej mentalności³⁷⁹.

³⁷⁶ M.K. Jeleniewski, *Polska myśl samorządowa w dwudziestolecium międzywojennym. Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego*, t. XVIII: *Demokracja i samorządność na Kujawach i Pomorzu w dobie nowożytnej*, red. Z. Biegański, W. Jastrzębski, Bydgoszcz 2004, s. 35.

³⁷⁷ DzU RP Nr 35, poz. 294.

³⁷⁸ M.K. Jeleniewski, dz. cyt., s. 35.

³⁷⁹ Tamże, s. 35–36.

Odrodzone państwo polskie stanęło przed zadaniem godzenia interesów poszczególnych gmin z interesami całego kraju. Pierwsze koncepcje ukształtowania administracji lokalnej i samorządu terytorialnego po odzyskaniu przez Polskę niepodległości i uzyskaniu statusu samodzielnego państwa pojawiały się jeszcze w końcowych miesiącach 1918 r. Pierwsze rozwiązania wprowadzono najpierw w Królestwie Polskim jako jądrze odradzającego się państwa i stopniowo rozszerzano je na inne dzielnice. Najpóźniej realizowane były na obszarze byłego zaboru pruskiego oraz na terenie województwa śląskiego, gdzie istotnym ograniczeniem dla unifikacji była autonomia.

W ciągu kilku miesięcy po odzyskaniu niepodległości wydano w byłym Królestwie Polskim serię aktów ustawodawczych demokratyzujących istniejące instytucje samorządowe: dekret Naczelnika Państwa z dnia 27 listopada 1918 r. o radach gminnych, obowiązujący razem z ukazem z 1864 r.³⁸⁰, dekret z dnia 5 grudnia 1918 r. o tymczasowej ordynacji wyborczej do sejmików powiatowych³⁸¹, dekret z dnia 13 grudnia 1918 r. o wyborach do rad miejskich na terenie byłego Królestwa Polskiego³⁸², dekret z dnia 4 lutego 1919 r. o samorządzie miejskim³⁸³ oraz dekret z dnia 4 lutego 1919 r. o tymczasowej ordynacji powiatowej³⁸⁴. Akty te wprowadzały demokratyczny samorząd szczebla gminnego i powiatowego, opierający się na silnej pozycji organów uchwałodawczych: rad miejskich i gminnych oraz sejmików powiatowych. Sejmiki powiatowe nie pochodziły z wyborów bezpośrednich, lecz były wybierane przez członków rad miejskich i gminnych z obszaru danego powiatu³⁸⁵. Samorząd gminny (miejski) powiatowy i wojewódzki, obdarzony osobowością prawną, działał we własnym imieniu z mocy przyznanego prawa pod określonym nadzorem państwa.

Gmina stanowiła pierwszy etap zespolenia obywateli ze zbiorowością państwową. Na obszarze byłego zaboru rosyjskiego gmina była gminą zbiorową. Obejmowała w swych granicach kilka, a niekiedy nawet kilkanaście miejscowości³⁸⁶. Podstawę ustroju wsi stanowił ukaz z 2 marca 1864 r., nadając gminom charakter zbiorowy, w ramach którego gromady korzystały z pewnej samodzielności³⁸⁷. Ustrój gmin wiejskich w całym Królestwie Pol-

³⁸⁰ DzP PP z 1918 r. Nr 18, poz. 76.

³⁸¹ DzP PP z 1918 r. Nr 19, poz. 51.

³⁸² DzP PP z 1918 r. Nr 20, poz. 58.

³⁸³ DzU RP z 1919 r. Nr 13, poz. 140.

³⁸⁴ DzU RP z 1919 r. Nr 13, poz. 141.

³⁸⁵ H. Izdebski, *Samorząd terytorialny w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Samorząd terytorialny i rozwój lokalny*, red. A. Piekara, Warszawa 1996, s. 142.

³⁸⁶ A. Łuczak, *Samorząd terytorialny w programach i działalności stronnictw ludowych 1918–1939*, Warszawa 1973, s. 24–25.

³⁸⁷ K. Bucholc-Srogosz, *Samorząd terytorialny w Polsce w XX wieku*, [w:] *Historia – prawo – administracja*, Częstochowa 2001, s. 35.

skim od 1864 r. do 1918 r. opierał się na ustawie o samorządzie gminnym z dnia 2 marca 1864 r., zgodnie z którą każda gmina wiejska składała się z wsi i kolonii (osiedli), z folwarków, dworów dziedziców oraz z osad. Organami gminy były zebrania gminne, wójt i sołtysi. W urzędzie gminnym zatrudniony był pisarz i pomocnik w zależności od wielkości gminy, nadzorca szkolny, nadzorca szpitali i lasów w zależności funkcjonujących na terenie gminy instytucji. Organem stanowiącym gminy było zebranie gminne, które tworzyli mieszkańcy gminy posiadający nie mniej niż 3 morgi ziemi. Zebrania zwoływane były przez wójta co najmniej cztery razy w roku. Wójt gminy mógł zwołać zebranie gminne w innym czasie w zależności od potrzeb mieszkańców.

Zadaniami zebrania gminnego były m.in.: wybór wójta, pisarza gminnego i pozostałych pracowników gminy; podejmowanie uchwał we wszystkich sprawach gospodarczych i społecznych dotyczących całej gminy; wyznaczenie podatków i świadczeń gminnych i ich ściąganie; zarządzanie majątkiem nieruchomym gminy; sprawy opieki społecznej; wybór nauczycieli i sprawy utrzymania szkół na terenie gminy; podejmowanie uchwał w sprawach wymagających zgody lub zezwolenia gminy³⁸⁸.

Na czele gminy stał wójt, któremu podlegali sołtysi. Wójt odpowiedzialny był za utrzymanie porządku i bezpieczeństwa na obszarze gminy. Do jego obowiązków należało wykonywanie uchwał zebrań gminnych i gromadzkich oraz zarządzeń naczelnika powiatu, władz sądowych i innych. Sołtys był pomocnikiem wójta i wykonywał polecenia wójta. Pisarz gminny prowadził księgi. Był odpowiedzialny za sprawy kancelarii w urzędzie gminy.

Obok gmin jednostką terytorialną były gromady. Tworzyły je wsie i enklawy wchodzące w skład gmin. Ich struktura i kompetencje w porównaniu do zaboru rosyjskiego pozostały niezmiennione³⁸⁹. Gromada obejmowała włości jednej wsi, kolonii lub osady. Właściciele majątków ziemskich wraz z oficjalistami nie wchodzili w skład gromady, należeli jedynie do gminy wiejskiej. Administrację gromady wiejskiej spełniały zebrania gromadzkie i sołtys. W skład zebrania gromadzkiego wchodził włościanin zamieszkały na terenie gromady. Do zebrań gromadzkich należały m.in.: wybór sołtysa, rozdział świadczeń i podatków; zarządzanie gruntami gromadzkimi będącymi we wspólnym użytkowaniu itp.³⁹⁰

Dekret z 27 listopada 1918 r. o utworzeniu rad gminnych na obszarze byłego Królestwa Kongresowego powołał rady gminne jako kolegialne organy samorządu, zmienił skład zebrań gminnych i sposób wyboru wójtów, nato-

³⁸⁸ APT OW Grupa Zespołów Akt gmin powiatu lipnowskiego z lat 1858–1944 (1946), sygn. 6, oprac. K. Gruszczyńska.

³⁸⁹ T. Maciejewski, *Historia administracji*, Warszawa 2002, s. 273.

³⁹⁰ Tamże.

miast utrzymał stanowy ustrój gromad³⁹¹. Rada gminna składała się z wójta i 12 członków, wybieranych podczas tajnego głosowania przez zgromadzenie gminne względną większością głosów. Członkowie rady gminnej pełnili swoje obowiązki bezpłatnie. Na członków rady gminnej oraz na wójta mogły być wybrane osoby, które miały prawo udziału w zgromadzeniu gminnym. Wójtem mógł być każdy mieszkaniec gminy, który ukończył 25 lat, posiadał umiejętność czytania i pisanie w języku polskim.

Zgromadzenie gminne wybierało wójta, członków rady gminnej, zastępcę wójta i 6 zastępców członków rady gminnej. W chwili ustąpienia członka rady gminnej lub wybrania na wójta jego miejsce zajmował zastępca. Okres urzędowania członków rady gminnej i ich zastępców wynosił 3 lata³⁹². Do zakresu działania rady gminnej należało: przygotowanie wniosków na posiedzenia; opracowywanie budżetów i sprawozdań; zarządzanie nieruchomościami i funduszami należącymi do gminy; nadzór nad instytucjami i zakładami znajdującymi się na terenie gminy; mianowanie pisarza gminnego; kontrola działalności wójta. Ze swojej działalności rada gminna co najmniej raz w roku składała sprawozdanie wobec zgromadzenia gminnego

Wójt był przewodniczącym rady gminnej. Zwoływał radę gminną na posiedzenia przynajmniej raz w miesiącu, a w razie potrzeby częściej. Zebrania rady gminnej były prowadzone przy udziale co najmniej połowy członków. Uchwały zapadały większością głosów obecnych na posiedzeniu rady. W razie równego podziału głosów rozstrzygał głos przewodniczącego³⁹³. Do kompetencji wójta należało zarządzanie bieżącymi sprawami gminy i wykonywanie uchwał rady. Wójt był organem wykonawczym administracji państwowej w zakresie spraw poruczonych.

Obrady rady gminnej były jawne. W posiedzeniach rady mogli uczestniczyć, na podstawie biletów wydawanych przez przewodniczącego rady, mieszkańcy gminy, bez prawa zabierania głosu. Rada gminna mogła większością głosów uznać swe posiedzenie za poufne. Uchwały rady gminnej były wpisywane do księgi protokółów, która była dostępna dla każdego mieszkańca gminy. Sekretarzem rady gminnej był pisarz, który miał głos doradczy. Do ważności umów zobowiązujących gminę jako osobę prawną potrzebny był podpis wójta i przynajmniej dwóch z czterech członków upoważnionych przez radę. Zgromadzenia gminne, będące organami uchwalającymi i kontrolującymi, zwoływane były cztery razy w roku. Przewodniczył im wójt. Prawo udziału w zgromadzeniach gminnych posiadali mężczyźni i kobiety z polską przynależnością państwową, mający ukończone 21 lat oraz

³⁹¹ A. Agopszowicz, *Zarys prawa samorządu terytorialnego*, Katowice 1994, s. 16.

³⁹² DzP PP z 1918 r. Nr 18, poz. 48, art. 3, art. 4, art. 5, art. 6.

³⁹³ Tamże, art. 7–8.

mieszkający w gminie od sześciu miesięcy. Samorząd gminny był mocno uzależniony od administracji państwowej, reprezentowanej przez starostę i podległe mu władze powiatowe. Starosta zatwierdzał wybory wójta i innych urzędników oraz wszystkie uchwały rady.

Dekret o samorządzie miejskim wydany przez Naczelnika Państwa 4 lutego 1919 r.³⁹⁴ regulował zasady działalności i kompetencje gmin miejskich. Gminami miejskimi na mocy dekretu o samorządzie miejskim było 150 miast, w tym: Lipno, Rypin, Dobrzyń nad Drwęcą, Dobrzyń nad Wisłą, Brześć Kujawski, Chodecz, Kowal, Lubień, Lubraniec, Przedecz, Włocławek, Aleksandrów Kujawski, Ciechocinek, Nieszawa, Radziejów.

Gmina miejska realizowała zadania w zakresie własnym i poruczonym. Poruczony zakres działania określały ustawy, rozporządzenia władz państwowych oraz umowy rządu z gminą. Do własnego zakresu działania gminy miejskiej należały wszystkie sprawy, które dotyczyły stanu materialnego, szkolnictwa, kultury, ochrony zdrowia mieszkańców, a w szczególności zarządzanie majątkiem gminy, dochodami i wydatkami, zakładanie i utrzymywanie miejskich dróg, mostów, ulic, placów, ogrodów, skwerów, miejskich środków komunikacji, utrzymanie porządku i bezpieczeństwa publicznego, zakładanie i utrzymywanie urządzeń wodociągowych, kanalizacyjnych, zaopatrzenie miasta w światło i energię elektryczną, opieka nad ubogimi, tworzenie i utrzymanie zakładów dobroczynnych, ochrona zdrowia publicznego, zakładanie i utrzymanie szpitali i urządzeń sanitarnych, rzeźni, hal i targowisk, aprowizacja i dostarczanie ludności mieszkań, troska o rozwój miejscowego handlu, przemysłu i rzemiosł oraz zakładanie instytucji kredytowych, piecza nad oświatą publiczną, zakładanie i utrzymanie szkół, bibliotek, muzeów, troska o przestrzeganie zasad „obyczajności publicznej”³⁹⁵.

Zgodnie z dekretem z 4 lutego 1919 r. organem uchwałodawczym i kontrolującym samorządu miejskiego była rada miejska. Organem wykonawczym był wybierany przez radę miejską magistrat, składający się z burmistrza, zastępcy i ławników.

Dekret o samorządzie miejskim określał skład rady miejskiej i jej członków. Członkami rady miejskiej byli radni i członkowie magistratu. Radni i ich zastępcy wybierani byli w wyborach powszechnych na trzy lata. Radny wybrany na członka magistratu tracił swój mandat, a na jego miejsce wchodził zastępca. Radni pełnili swoje czynności honorowo³⁹⁶.

³⁹⁴ Dekret o samorządzie miejskim z dnia 4 lutego 1919 r., DzU RP z 1919 r. Nr 13, poz. 140.

³⁹⁵ Tamże, art. 9–11.

³⁹⁶ H. Szczechowicz, *Administracja ziemi dobrzyńskiej 1918–1939*, Włocławek 2012, s. 101.

W sprawach należących do zakresu działania gminy rada miejska była organem uchwałodawczym i kontrolnym. Do kompetencji rady miejskiej należały następujące sprawy: ustanowienie zasad zarządu i sposobu zarządzania majątkiem gminy oraz zakładów i instytucji do niej należących, dokonywanie zakupu oraz sprzedaży nieruchomości, obciążanie majątku gminy, przyjmowanie darowizn i zapisów, zaciąganie pożyczek i lokowanie kapitałów, uchwalenie budżetu rocznego i innych wydatków, dokonywanie wszelkich zmian w budżecie.

Przedmiotem uchwał rady miasta było uchwalanie budżetu najpóźniej na miesiąc przed rozpoczęciem roku budżetowego, który dostosowany był do państwowego roku budżetowego, podejmowanie uchwał w sprawie wysokości opłat, podatków i monopolii, ustanawianie zasad umarzania należności gminnych, ustanawianie posad służbowych, uchwalanie etatów dla członków magistratu pracowników miejskich, ustanawianie taks za korzystanie z publicznych środków komunikacji, zatwierdzanie ugody umarzającej spory w sprawach nieruchomości, nadawanie obywatelstwa honorowego, opinowanie w sprawach zmiany granic gminy, zatwierdzanie planu zabudowania gminy, uchwalanie regulaminów pracy urzędników i komisji, kontrola zarządu miejskiego, sprawdzanie rachunków, wybór prezydium rady i członków magistratu. Rada miejska mogła powierzyć rozpatrywanie spraw podlegających jej kompetencjom specjalnym komisjom³⁹⁷.

Posiedzenia rady miejskiej zwoływał w miarę potrzeby przewodniczący, przynajmniej raz w miesiącu z wyjątkiem miesiąca ferii zimowych. Posiedzenia rady miejskiej były jawne. Posiedzeniom rady miejskiej przewodniczył w miastach nie wydzielonych z powiatów burmistrz lub jego zastępca, w innych miastach prezes, wybrany przez radę miejską lub jego zastępca. Na pierwszym organizacyjnym posiedzeniu rady miejskiej przewodniczył dotychczasowy burmistrz względnie prezydent³⁹⁸.

Posiedzenia rady miejskiej były jawne. Członek rady nieobecny na posiedzeniach bez podania usprawiedliwienia podlegał karze od 3 do 25 marek (od 6 do 50 koron). Wymiar kary zależał od uznania przewodniczącego rady. Uchwały zapadały zwykłą większością głosów. Uchwały wymagające większej liczby obecnych członków zapadały większością $\frac{2}{3}$ głosów. Głosowanie nad uchwałami było jawne. Głosowanie w sprawach wyboru kandydatów na określone funkcje było tajne. Uchwały rady miejskiej były podawane do publicznej wiadomości i na żądanie władzy nadzorczej dostarczane jej wraz z odpowiednimi załącznikami³⁹⁹.

³⁹⁷ DzU RP z 1919 r. Nr 13, poz. 140, art. 20–22.

³⁹⁸ DzU RP z 1919 r. Nr 13, poz. 140, art. 23.

³⁹⁹ Tamże, art. 23–25, 30, 34–35.

Członkami magistratu byli w miastach wydzielonych z powiatów prezydent, wiceprezydent, ławnicy, w pozostałych miastach burmistrz, jego zastępca i ławnicy. Liczba ławników wynosiła w każdym mieście 10% liczby radnych⁴⁰⁰. Członkowie magistratu otrzymywali stałe wynagrodzenie z funduszy miejskich. Jego wysokość określała rada miejska przed wyborem członków magistratu. Członków magistratu wybierali na 3 lata względnie do końca kadencji rady miejskiej, radni spośród osób mających przynależność państwową polską i bierne prawo wyborcze do rad miejskich. Burmistrz oprócz przynależności państwowej polskiej i biernego prawa wyborczego do rad miejskich musiał posiadać wykształcenie w zakresie co najmniej polskiej szkoły ludowej. Głosowanie na ławników odbywało się na zasadzie proporcjonalności⁴⁰¹.

Magistrat był zarządzającym i wykonawczym organem gminy. Do jego kompetencji należało: wykonywanie uchwał rady miejskiej, zarządzanie majątkiem miejskim i prowadzenie jego inwentarza, prowadzenie przedsiębiorstw własnych i nadzór nad przedsiębiorstwami miejskimi mającymi własne zarządy, układanie projektów budżetów miejskich oraz sporządzanie obrachunków rocznych, przygotowanie i przedstawienie radzie miejskiej preliminarza budżetowego najpóźniej na trzy miesiące przed rozpoczęciem roku budżetowego, a także obrachunków rocznych najpóźniej w ciągu trzech miesięcy po zakończeniu roku budżetowego, zarządzanie dochodami i wydatkami gminy oraz rozkładanie podatków i powinności gminnych, stosowanie obowiązujących ustaw, rozporządzeń i uchwał rady miejskiej, odpowiadanie przed sądem w sprawach gminy, mianowanie i zwalnianie pracowników miejskich, uchwalanie własnego regulaminu oraz regulaminów dla swoich komisji i delegacji, składanie radzie miejskiej sprawozdań ze swej działalności i z działalności podwładnych sobie organów, z wykonania budżetu, ze stanu majątku i zakładów gminy, przedstawianie wniosków w zakresie gospodarstwa gminnego, wykonywanie czynności poruczonych przez władze państwowe i ustawy. Magistrat był jednostką zwierzchnią wobec pracowników gminy⁴⁰².

Burmistrz względnie prezydent był kierownikiem magistratu i jego przedstawicielem. Przewodniczył posiedzeniom magistratu. Zarządzał policją miejscową. Mógł powierzyć załatwianie poszczególnych spraw należących do jego kompetencji swemu zastępcy lub innym członkom magistratu. Uchwały magistratu zapadały większością głosów. W razie równości głosów rozstrzygał głos przewodniczącego. Uchwały magistratu były podawane do wiadomości rady miejskiej.

⁴⁰⁰ Tamże, art. 40, art. 41

⁴⁰¹ Tamże, art. 40–43.

⁴⁰² Tamże, art. 45–48.

Dekret o wyborach do rad miejskich na terenie byłego Królestwa Kongresowego z 13 grudnia 1918 r. zobowiązywał do przeprowadzenia wyborów do rad miejskich na terenie byłego Królestwa Kongresowego⁴⁰³. W miastach takich jak Lipno, Nieszawa i Rypin liczących od 5000 do 25 000 mieszkańców skład rady miejskiej wynosił 24 radnych. We Włocławku liczącym w 1919 r. 38 523 ludności liczba radnych wynosiła 35. Zgodnie z art. 1 dekretu z 13 grudnia 1918 r. w miastach liczących od 25 000 do 45 000 mieszkańców dodaje się do liczby 24 radnych, jednego na każde rozpoczęte 2000 mieszkańców. Dla uzupełnienia liczby radnych w razie śmierci, złożenia lub utracenia przez nich mandatów wybierani byli zastępcy radnych w liczbie wynoszącej prawie połowę radnych. Czynne prawo wyborcze do rad miejskich posiadali wszyscy obywatele bez różnicy płci, którzy: ukończyli 21 lat, posiadali przynależność państwową polską, zamieszkiwali na stałe w obrębie gminy miejskiej co najmniej od sześciu miesięcy.

Bierne prawo wyborcze posiadali obywatele mający czynne prawo wyborcze, ukończone 25 lat, umiejący czytać i pisać po polsku. Członkami rady miejskiej nie mogli być urzędnicy miejscy oraz urzędnicy państwowi sprawujący nadzór nad działalnością gminy miejskiej, funkcjonariusze policji i milicji ludowej. Zasady głosowania były tajne, równe, powszechne, bezpośrednie i proporcjonalne. Kadencja rad miejskich trwała do czasu uchwalenia nowej ustawy wyborczej przez Sejm, nie dłużej niż przez okres 3 lat⁴⁰⁴.

Pierwsze w odrodzonej Polsce wybory do rady miejskiej we Włocławku, w Nieszawie, Lipnie i Rypinie zostały rozpisane na mocy dekretu o samorządzie miejskim z dnia 4 lutego 1919 r. Wybory do rad gminnych zostały przeprowadzone w lutym 1919 r. W dwunastu gminach w powiecie włocławskim zostały wybrane rady gminne. Wybory przebiegały na ogół spokojnie⁴⁰⁵.

Pierwszymi wyborami do rad gmin mieszkańcy Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej wykazali małe zainteresowanie⁴⁰⁶. Ludność powiatu włocławskiego w niewielkim procencie uczestniczyła w wyborach do rad gminnych, np. w gminie Lubień na 2663 uprawnionych do głosowania oddano 500 głosów, a w gminie Pyszkowo na 2735 uprawnionych głosowały 302 osoby⁴⁰⁷.

⁴⁰³ H. Szczechowicz, *Administracja ziemi dobrzyńskiej...*, s. 104.

⁴⁰⁴ Dekret o wyborach do rad miejskich na terenie byłego Królestwa Kongresowego, DzP PP z 1919 r. Nr 20, poz. 58, art. 1–7.

⁴⁰⁵ APT OW, Akta Starostwo Powiatowe Włocławskie we Włocławku 1918–1939, sygn. 328 a; Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, red. Z. Waszkiewicz, Włocławek 1982, s. 57.

⁴⁰⁶ Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne...*, s. 57.

⁴⁰⁷ Tamże.

Dekret z 4 stycznia 1919 r. o powołaniu władz samorządowych zakończył pracę dotychczasowego zarządu miasta Włocławka. Wybory do Rady Miasta Włocławka odbyły się 9 marca 1919 r. Zgłoszono 11 list wyborczych. W wyniku głosowania do rady miejskiej weszło: z listy nr 1 (Narodowy Komitet Wyborczy) – 14 radnych i 5 zastępców; z listy nr 2 (Komitet Robotników na Przedmieściu) – 4 radnych i 2 zastępców; z listy nr 3 (Bund) – 8 radnych i 5 zastępców; z listy nr 4 (PPS) – 2 radnych i 1 zastępca; z listy nr 5 (Poale-Sjon) – 2 radnych i 1 zastępca; z listy nr 8 (Związek Kupców Żydowskich) – 1 radny; z listy nr 10 (Komitet Narodowy Żydowski) – 3 radnych i 1 zastępca. Na listach nr 1 i nr 2 znaleźli się kandydaci endecji, która miała przewagę w radzie miejskiej. Sukces odniosła prawica żydowska (listy nr 5, 8, 10). Do przewrotu majowego odgrywała w radzie miejskiej ważną rolę, podobnie jak endecja. Swoją pozycję wykorzystywała do częściowej realizacji własnego programu politycznego i społecznego⁴⁰⁸.

We Włocławku pierwszym burmistrzem był Ludwik Bauer. Rola drugiego burmistrza przypadła inż. Stanisławowi Boryssowiczowi (3 czerwca – 27 listopada 1919 r.), a następnie funkcję prezydenta piastował: Antoni Wawrzyniecki (1 grudnia 1919 r. – 30 czerwca 1920 r.) i inż. Jan Roliński (1 grudnia 1920 r. – 28 lipca 1922 r.)⁴⁰⁹.

Wybory do rad miejskich przeprowadzone w Kowalu, Przedczu, Lubrańcu, Brześciu Kujawskim, umożliwiły zwołanie Sejmiku Powiatowego Włocławskiego 5 lutego 1919 r. Sejmik Powiatowy Włocławski składał się z 38 członków (po dwóch przedstawicieli z każdej gminy wiejskiej i miejskiej). Skład społeczny sejmiku był następujący: w 13 gminach przeważali rolnicy, w 6 gminach miejskich – wybrano 5 rzemieślników, 2 handlowców, 3 przemysłowców, 2 pracowników samorządu. Sejmik powiatowy posiadał kompetencje wykonawcze. Zadania realizował przy pomocy Wydziału Powiatowego pod kierownictwem przewodniczącego oraz przy pomocy komisji specjalistycznych⁴¹⁰.

W lutym 1919 r. odbyły się wybory do rad gminnych w powiecie lipnowskim, w gminach; Bobrowniki, Chalin, Jastrzębie, Kłokock, Mazowsze, Nowogród, Obrowo, Osiek, Szpetal. W powiecie lipnowskim utworzono siedemnaście rad gminnych i dwie rady miejskie w Lipnie i Dobrzyniu nad Wisłą. W skład rad gminnych wybierano najczęściej gospodarzy, w nielicz-

⁴⁰⁸ *Rozwój samorządu miasta Włocławka*, red. S. Krzewski, Włocławek 1926, s. 6.

⁴⁰⁹ M. Gruszczyńska, *Organizacja władz miejskich Włocławka 1914–1939*, [w:] *Włocławek dzieje miasta*, t. II: *lata 1918–1998*, red. J. Staszewski, Włocławek 2001, s. 137–138.

⁴¹⁰ APT OW, Akta Starostwo Powiatowe Włocławskie we Włocławku sygn. 328 a. Sprawozdanie Komisarza RP na powiat włocławski i powiat nieszawski za styczeń i luty 1919r.; *Monografia powiatu włocławskiego*, red. S. Laguna, Włocławek 1968, s. 323; Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne...*, s. 58.

nych gminach mandaty zdobywali robotnicy i nauczyciele, np. w gminie Kłokock wybrano dwóch robotników, w gminie Mazowsze jednego robotnika i dwóch nauczycieli, w gminie Osiek jednego nauczyciela⁴¹¹. W Lipnie na czele 5-osobowego magistratu miasta stał burmistrz Józef Szarzała, a od 1924 r. do 1939 r. funkcję tę pełnił Zygmunt Uzarowicz⁴¹².

Wybory do rad gminnych w powiecie rypińskim odbyły się 31 sierpnia 1919 r. W powiecie rypińskim wybrano czternaście rad gminnych i dwie rady miejskie w Rypinie i w Dobrzyniu nad Drwęcą⁴¹³. Do Rady Miasta w Rypinie weszło 24 członków. Na pierwszym i inauguracyjnym posiedzeniu rady w październiku 1919 r. powołany został Magistrat Miasta składający się z 5 członków na czele z burmistrzem Józefem Budzanowskim, który tę funkcję pełnił przez 20 lat⁴¹⁴.

Pierwszymi podjętymi zadaniami przez rady miasta były sprawy kulturalno-oświatowe, aprowizacyjne i opieki społecznej. Organizowano szkolnictwo, wynajmowano budynki z przeznaczeniem na klasy szkolne, budowano drogi, uruchomiano sieć wodociągową i kanalizację. Po wprowadzeniu w życie uchwały o powszechnym nauczaniu podjęto decyzję o odbudowie szkół, dokonywano zakupu gruntów, przygotowywano plan inwestycji. Realizację wielu rozpoczętych zadań przerwała wojna polsko-bolszewicka.

Kadencja rad miejskich i gminnych wybranych w 1919 r. na obszarze byłego Królestwa Polskiego miała trwać 3 lata, zatem nowe wybory miały nastąpić w 1922 r. Tymczasem Sejm RP podjął ustawę przedłużającą kadencję organów samorządowych o dalsze 3 lata do uchwalenia nowej ustawy samorządowej dla całego kraju. Niemniej w wielu miejscowościach przeprowadzono nowe wybory, szczególnie tam, gdzie z różnych względów dotychczasowe rady nie mogły funkcjonować⁴¹⁵.

Samorząd powiatowy w okresie międzywojennym był najważniejszym ogniwem władzy terenowej. Przyjęty w II Rzeczypospolitej podział na powiaty został przejęty po zaborcach. Dekretami z 5 grudnia 1918 r. i 4 lutego 1919 r. Naczelnik Państwa Józef Piłsudski wydał tymczasowe przepisy regulujące podstawy działania samorządu powiatowego na terenie byłego zaboru rosyjskiego i ordynację do sejmików powiatowych, które składały się z delegatów miast i gmin powiatu (po dwóch z każdej gminy).

⁴¹¹ Gazeta Urzędowa na Powiat Lipnowski z 17.02.1919 r., nr 24, s. 6–10; Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne...*, s. 57.

⁴¹² Z. Gózdź, *Lipno*, Lipno 1994, s. 42; Z. Żuchowski, *Przeszłość ziemi dobrzyńskiej. Materiały do podręcznika szkolnego*, Rocznik Dobrzyński 2008, t. 1, s. 37.

⁴¹³ APT OW, Akta miasta Rypina z lat 1919–1945, sygn. 2.

⁴¹⁴ Tamże.

⁴¹⁵ R. Szwed, *Samorządowa Rzeczypospolita 1918–1939. Wybór rozpraw i artykułów*, Częstochowa 2002, s. 37.

W gminach wiejskich wyboru delegatów do sejmików powiatowych dokonywały rady gminne, w gminach miejskich – członkowie rad miejskich i magistratów. Na członka sejmiku powiatowego mógł być wybrany każdy członek kolegium wyborczego umiejący czytać po polsku⁴¹⁶. Władzą wykonawczą sprawowały wydziały powiatowe działające pod przewodnictwem starosty. Wydział powiatowy wybierany był przez sejmik na 3 lata. Składał się ze starosty i sześciu członków. Starosta był najwyższym przedstawicielem władzy państwowej na terenie powiatu. Przewodniczył sejmikowi i wydziałowi powiatowemu. W stosunku do uchwał sejmiku powiatowego przysługiwało mu prawo weta. Najwyższym organem uchwałodawczym był sejmik powiatowy.

Naczelnik Państwa Józef Piłsudski dekretem z 4 lutego 1919 r. o tymczasowej ordynacji powiatowej dla obszarów Polski byłego zaboru rosyjskiego określił między innymi sposób ustalania granic powiatów, zakres własnych kompetencji samorządu powiatowego i źródła dochodów. Samorządowi powiatowemu powierzono nadzór nad gminami. Naczelnik Państwa dekretem z dnia 9 stycznia 1919 r., przekazał samorządom gminnym i powiatowym także organizację, finansowanie policji komunalnej i kierowanie nią⁴¹⁷.

Nadzór nad samorządem powiatowym należał do wojewodów i współdziałających z nim wydziałów wojewódzkich i ministra spraw wewnętrznych. Nadzór nad powiatowymi związkami komunalnymi powierzono ministrowi spraw wewnętrznych. Dekret zapewniał zdecydowaną przewagę pochodzącej z wyboru radzie nad jej organem wykonawczym⁴¹⁸.

4 lutego 1919 r. został wydany dekret w przedmiocie skarbowości powiatowych związków komunalnych, w którym określono źródła dochodów samorządu powiatowego. Należały do nich między innymi podatki od dochodów, wynagrodzeń, nieruchomości, spożycia, gruntowy i przemysłowy. Źródłami dochodu był także majątek komunalny, dochody przedsiębiorstw samorządowych, pożyczki, subwencje i dotacje. Sprawy budżetu powiatowego w skali kraju ujednolicono ustawą z 11 sierpnia 1923 r. o tymczasowym uregulowaniu finansów komunalnych, w tym między innymi trybu nakładania i ściągania podatku dochodowego, opłat specjalnych oraz kompetencji władz nadzorczych.

Samorząd gminny był mocno uzależniony od administracji państwowej reprezentowanej przez starostę i podległe mu władze powiatowe. Starosta zatwierdzał wybory wójta i innych urzędników oraz wszystkie uchwały rady. Szczególną uwagę urzędnicy starostwa koncentrowali na sprawach budżetu gmin przed jego zatwierdzeniem przez władze powiatowe.

⁴¹⁶ Dekret o tymczasowej ordynacji wyborczej do sejmików powiatowych z 5 grudnia 1918 r. DzP PP 1918 r. Nr 19, poz. 140, art. 1–4.

⁴¹⁷ DzU RP z 1919 r. Nr 5, poz. 98.

⁴¹⁸ B. Sprengel, *Dyskusja nad modelem samorządu powiatowego w okresie międzywojennym*, Zeszyty Naukowe WSHE, t. IX, Włocławek 2004, s. 19

W listopadzie 1918 r. wybierano rady powiatowe składające się z delegatów gmin. 12 listopada 1918 r. w Lipnie wybrano radę powiatową składającą się z 36 delegatów gmin. Do czasu wyboru komisarza przewodniczącym rady był Hipolit Wąsowicz, prezes Rady Opiekuńczej. Wydział wykonawczy ukonstytuował się 13 listopada 1918 r. Składał się z: komisarza kierującego działem ogólnym administracyjnym, którym był A. Tański, oraz kilku innych działów: dział finansowy reprezentował A. Czerwiński, bezpieczeństwa, zwany milicyjnym – W. Płastkowski, aprowizacyjny – M. Napiórkowski, rolny – J. Mościcki, leśny – Z. Perkowski, drogowy i budowlany – B. Świętochowski, pocztowo-telegraficzny – B. Niedziałkowski, szkolny – J. Dygasiewicz, ochrony pracy – S. Wiśniewski (delegat robotniczy), karny – K. Błaszczyk. Delegatem miasta Lipna był Wańkowski, delegatem kółek rolniczych – M. Jurkiewicz. Stanowisko referenta aprowizacyjnego powierzono J. Starzyńskiemu, referenta komunalno-skarbowego – S. Landiemu. Powołano komisje: finansową, której członkami byli Czerwiński i Gabryś, aprowizacyjną – Napiórkowski, Mościcki, Perkowski, sanitarno-lekarską – dr K. Ossowski, dr Maciejewski, dr wet. Kornaszewski, dr wet. Małkiewicz, mieszkaniową – Wańkowski i Klimkiewicz oraz urzędniczą do rozpatrywania podań o posady – Napiórkowski, Gabryś, Świętochowski⁴¹⁹.

W „Gazecie Urzędowej na Powiat Lipnowski” z 27 stycznia 1919 r. opublikowane zostały przepisy wykonawcze dotyczące tymczasowej ordynacji wyborczej. Stanowiły one podstawę do przeprowadzenia wyborów 40-osobowego Sejmiku Powiatowego w Lipnie, który miał się zebrać najpóźniej do 1 marca 1919 r. Wśród jego członków znaleźli się: Jan Rzepecki i Jan Sierocki z Czernikowa, Władysław Konczalski z Łążyna, Zagrabski z Sumina, Stanisław Michałkiewicz ze Świętosławia, Stanisław Koziożemski z Działynia, Leon Wasilewski z Osówki, Adolf Ott z Wawrzonkowa, Bolesław Badaczewski z Osieka, ks. Wincenty Borkowski z Tłuchowa. Liczba członków sejmiku powiatowego uzależniona była od liczby gmin. Rada gminna wybierała ze swego grona na okres 3 lat dwóch członków do sejmiku powiatowego. Do składu sejmiku wchodziły również dwie osoby z wydziału powiatowego wybrane spoza sejmiku⁴²⁰.

Do obowiązków sejmiku powiatowego należało m.in. uchwalenie budżetu oraz kontrolowanie jego wykonania. Projekt budżetu obejmującego okres od 1 kwietnia do 31 marca roku następnego (rok budżetowy) przygotowywał wydział powiatowy. Sejmiki w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości czerpały swe dochody wyłącznie z podatków, ponieważ nie posiadały przedsiębiorstw komunalnych ani majątku komunalnego.

⁴¹⁹ Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Studia z dziejów ziemi dobrzyńskiej XV–XX wiek*, red. M. Wojciechowski, Warszawa–Poznań–Toruń 1987, s. 103–104; R. Specjalski, *Lipno i okolice. Materiały do monografii II*, Włocławek 2000, s. 14.

⁴²⁰ Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej...*, s. 109.

Organem wykonawczym sejmiku powiatowego był wydział powiatowy złożony z 6 członków wybieranych przez sejmik powiatowy. Do kontroli samorządu powiatowego powoływano komisję rewizyjną, która badała gospodarkę sejmiku pod względem gospodarności, celowości i racjonalności, a także według kryterium użyteczności dla ludności powiatu. Komisja rewizyjna składała przed sejmikiem sprawozdania ze swej działalności zawierające wnioski, propozycje rozwiązań i zaleceń skierowanych pod adresem wydziału powiatowego.

Instytucje samorządu byłego Królestwa Polskiego były zasadniczo ukształtowane już na podstawie aktów ustawodawczych z 1918 i 1919 r.: dekretu o radach gminnych, dekretu o tymczasowej ordynacji wyborczej do sejmików powiatowych, dekretu o wyborach do rad miejskich, dekretu o samorządzie miejskim oraz dekretu o tymczasowej ordynacji powiatowej. Akty te wprowadzały demokratyczny samorząd szczebla gminnego i powiatowego opierający się na silnej pozycji organów uchwałodawczych: rad miejskich i gminnych oraz sejmików powiatowych⁴²¹.

W 1919 r. powołany został samorząd gminny i powiatowy, powiatowe rady gminne oraz sejmik powiatowy (rada powiatowa). Dzięki działalności sejmiku zainicjowane zostały ważne inwestycje, takie jak budowa szkół podstawowych i gimnazjów, szpitali, przytułku dla starców itp. Zorganizowano niedzielne Uniwersytety Ludowe, na których przez dwie zimy wykładano przedmioty rolnicze oraz kursy dokształcające. Subsydiowano prace Okręgowego Towarzystwa Rolniczego. Sejmik corocznie badał budżet Okręgowego Towarzystwa Rolniczego i uchwalał środki na pensje dla instruktorów oraz fundusze na świadczenia rzeczowe. Samorząd powiatowy popierał rozwijającą się spółdzielczość. Udzielano mleczarstwu gwarancji na nowe inwestycje. Praca samorządu powiatowego przynosiła pozytywne rezultaty dzięki zaangażowaniu rady i wydziału. Przyczyniła się także do sukcesów w pracy starosty włocławskiego Adama Olszewskiego, starosty lipnowskiego Tomasza Świętochowskiego i starosty rypińskiego Marcina Heymana.

W latach 1918–1921 duże zmiany nastąpiły na polu gospodarczym. Sprawnie odbudowano większość zniszczonych budynków i szlaków komunikacyjnych, niektóre co prawda prowizorycznie ze względu na ograniczone możliwości finansowe. W porównaniu z czasami przed pierwszej wojny światowej nastąpił wzrost produkcji rolnej, wzrosła również liczba inwentarza. Powstały spółki mleczarskie. Produkty mleczarskie, masło i sery były sprzedawane w większych ośrodkach, takich jak Warszawa, Śląsk. Na terenie powiatu zorganizowano sejmikowe ruchome biblioteki. W miastach otwierano biblioteki publiczne. W gminach i powiatach powołano Ochotnicze Straże Pożarne.

⁴²¹ H. Szczechowicz, *Administracja ziemi dobrzyńskiej...*, s. 115.

Uruchomiono zakłady i fabryki czynne przed pierwszą wojną światową, m.in.: Cukrownię Ostrowite, Cukrownię w Dobrem i Cukrownię w Choceńcu, parowe płatkarnie ziemniaków, tartaki, gorzelnie, cegielnie polowe, fabryki cegły wapiennej, młyny parowe, młyny wodne, wiatraki, zakłady wyrobów cementowych, ryflarnie walców młyńskich, garbarnie, fabryki odlewów żelaznych i inne. Uruchomiono hurtownię „Zgoda”, spółdzielnie, banki spółdzielcze. Z inicjatywy sejmiku budowano w miastach powiatowych szpitale z oddziałami zakaźnym, położniczym, chirurgicznym i ogólnym. Wybudowano drogi bite, gruntowe, kolejki konne, drogi fabryczne i itp.

Uchwały sejmiku powiatowego były podejmowane zwykłą większością głosów w czasie posiedzeń plenarnych, które odbywały się z różną częstotliwością, nie rzadziej niż od 2 do 5 razy w ciągu roku, a nawet częściej w uzasadnionych przypadkach. Do uczestnictwa w posiedzeniach zachęcano wszystkich mieszkańców. Informacje z działalności sejmiku zamieszczane były na tablicy ogłoszeń znajdującej się przed gmachem sejmiku oraz w lokalnej prasie.

Jedną z form pracy wydziału powiatowego były posiedzenia, które odbywały się w zależności od potrzeb, zwykle od 8 do 13 w ciągu roku. Przedmiotem posiedzeń były w szczególności sprawy społeczno-gospodarcze dotyczące m.in. budowy dróg, oświaty, rolnictwa, szpitalnictwa. Ważną funkcję spełniał w Biurze Wydziału Powiatowego personel urzędniczy, który stanowił jednocześnie aparat wykonawczy samorządu powiatowego. Gospodarka finansowa sejmiku była kontrolowana z ramienia organów stanowiących przez powołaną komisję rewizyjną, pod względem celowości, rzetelności, gospodarności i racjonalności. Komisja z przeprowadzonej kontroli składała sejmikowi sprawozdanie zawierające wnioski pokontrolne i zalecenia dotyczące rozwiązania dostrzeżonych problemów i skierowane do wydziału powiatowego.

Podział zadań samorządu terytorialnego na własne i poruczone był istotny z punktu widzenia samodzielności samorządu. Własny zakres działania samorządu rozciągał się na sprawy gospodarcze, kulturalne, oświatowe, zdrowia publicznego, związane z zaspokajaniem lokalnych potrzeb mieszkańców, o ile nie zostały one przekazane organom administracji rządowej czy samorządu. W ramach swych kompetencji organy samorządu tworzyły zakłady i przedsiębiorstwa o charakterze użyteczności publicznej (elektrownie, rzeźnie, zakłady oczyszczania) oraz nadzorowały ich działalność, nakładały daniny i świadczenia komunalne, uchwały budżet, określały organizację wewnętrzną zakładów samorządowych, rozstrzygały sprawy służbowe pracowników. Stopień zaspokajania potrzeb mieszkańców przez samorząd zależał głównie od środków finansowych, a te były niedostateczne w stosunku do zadań, co w konsekwencji zmuszało samorząd do zabiegania

o pomoc finansową państwa i ograniczało jego samodzielność⁴²². Do unifikacji w 1933 r. samorząd terytorialny oparty był na rozwiązaniach istniejących w byłych państwach zaborczych. Stopniowo następowało ujednoczenie zasad organizacji funkcjonowania samorządu z zastosowaniem rozwiązań przyjmowanych w byłym Królestwie Polskim.

Ustrój gmin wiejskich opracowany w drugiej połowie XIX w. został w zasadniczej formie utrzymany w okresie międzywojennym, mimo wydania przez Naczelnika Państwa, Sejm i Radę Ministrów około 40 aktów prawnych dotyczących gmin wiejskich.

Analiza aktów prawnych regulujących odcinkowo strukturę i funkcjonowanie organów administracji terytorialnej i samorządu terytorialnego na poszczególnych obszarach odrodzonego państwa polskiego wskazuje na brak w pełni wypracowanej i jednolitej koncepcji władz lokalnych. Organy prawodawcze tworzące akty prawne kierowały się bieżącymi problemami. Dążyły do zastąpienia dotychczasowych przepisów administracji zaborczych polskiej administracji i samorządu lokalnego. Zachodziła przy tym potrzeba uwzględnienia dzielnicowych uwarunkowań i różnicowań ustrojowych wynikających z przynależności poszczególnych obszarów do różnych organizmów ustrojowych państw zaborczych.

Cechą charakterystyczną uregulowań prawnych w pierwszych latach odbudowy państwa polskiego była ich odcinkowość w znaczeniu przedmiotowym, polegająca na obejmowaniu zakresem regulacji prawnych tylko segmentów struktury władz lokalnych, np. regulacje dotyczące osobno gmin i rad gminnych, osobno rad miejskich i samorządu w miastach, osobno powiatowych władz administracyjnych pierwszej instancji, osobno władz administracyjnych drugiej instancji⁴²³. Odrębnie ustanowione zostały akty prawne odnoszące się do administracji i samorządu terytorialnego na obszarze byłego Królestwa Kongresowego⁴²³.

Władze ustawodawcze odrodzonego państwa polskiego zmierzały do ujednoczenia administracji terytorialnej oraz samorządu lokalnego na obszarze całego państwa. Osiągnięcie tego celu było w pierwszych latach odbudowy państwa polskiego trudne. Zbyt duże różnice ustrojowe charakteryzowały poszczególne regiony państwa polskiego. Wiele unormowań pochodziło z lat 1918–1920, z okresu walk o granice II Rzeczypospolitej, konfliktów zbrojnych i politycznych związanych z kształtem granic i określeniem zasad przynależności spornych terytoriów do odrodzonego państwa polskiego. Działania prawodawczo-regulacyjne dotyczące organizacji władz

⁴²² J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1985, s. 483.

⁴²³ M. Grzybowska, *Decentralizacja i samorząd w II Rzeczypospolitej (aspekty ustrojowo-polityczne)*, Kraków 2003, s. 22.

administracji i samorządu terytorialnego miały w pierwszym rządzie charakter przedsięwzięć, które bezpośrednio reagowały na zaistniałe potrzeby społeczno-gospodarcze państwa i poszczególnych regionów⁴²⁴.

Należy podkreślić, że dzięki aktywnej pracy samorządów powiaty i gminy szybko się rozwijały, postęp był widoczny w każdej dziedzinie. Budowano drogi, szkoły, usprawniono komunikację, uruchomiono szkoły, instytucje życia publicznego i obiekty sportowe. Odbudowywano rolnictwo, przemysł, rzemiosło i usługi. Równoległe z rozwojem gospodarczym nastąpił rozwój społeczny i kulturalny gmin i powiatów.

⁴²⁴ Tamże, s. 23.

Wojsko i policja

Równolegle z tworzeniem struktur państwowych odrodzonego państwa polskiego odbywało się organizowanie Wojska Polskiego, od listopada 1918 roku do przejścia siły zbrojnej na stopę pokojową w 1921 roku. Jednolita organizacja wojskowa powstała na zasadzie aktów wydanych w październiku 1918 r. przez Radę Regencyjną. Wcześniej w związku ze spodziewanym wydaniem tymczasowej ustawy wojskowej ówczesny gabinet Steczkowskiego zarządził w dniu 26 września 1918 r. werbunek do wojska.

Manifest Tymczasowego Rządu Ludowego Republiki Polskiej w Lublinie z 7 listopada 1918 r. zapowiadał organizowanie „regularnej armii ludowej” tworzonej z młodzieży wiejskiej i robotniczej⁴²⁵. Do czasu powrotu do kraju Józefa Piłsudskiego manifest upoważniał Rydza-Śmigłego w charakterze zastępcy do tworzenia „armii ludowej”⁴²⁶. Józef Piłsudski występował jako Wódz Naczelny Armii Polskiej oznajmujący o istnieniu niepodległego państwa obejmującego wszystkie ziemie zjednoczonej Polski.

Dokonany w listopadzie 1918 r. wojskowy podział odrodzonego państwa polskiego nie pokrywał się ani z historycznie ukształtowanymi dzielnicami Polski ani z podziałem administracyjnym. Organizowanie wojskowego podziału terytorium kraju, na początku tylko w byłym Królestwie Polskim, a w listopadzie 1918 r. także w Małopolsce zapoczątkowane zostały jeszcze przez Radę Regencyjną w październiku 1918 r. Utworzono wówczas trzy a następnie cztery inspektoraty lokalne oraz piętnaście okręgów wojskowych⁴²⁷. 17 listopada 1918 r. wprowadzono w miejsce inspektoratów lokalnych pięć okręgów generalnych: warszawski, lubelski, kielecki, łódzki i krakowski. Rypin należał do Warszawskiego Okręgu Generalnego; Włocławek, Nieszawa, Lipno do Łódzkiego Okręgu Generalnego. Okręgi wojskowe zostały zniesione w czerwcu 1919 r.

Dowództwa okręgów generalnych stanowiły najwyższy szczebel władz wojskowych, a ich dowódcy podlegali bezpośrednio Ministerstwu Spraw Wojskowych. Kompetencje dowódców okręgów generalnych były bardzo szerokie. Byli oni dowódcami wszystkich wojsk tworzących się i kwaterujących na swoim terenie. Na dowódcach okręgów spoczywała odpowiedzialność za prawid-

⁴²⁵ K. W. Kumaniecki, *Zbiór najważniejszych dokumentów do powstania państwa polskiego*, Kraków–Warszawa 1920, s. 129.

⁴²⁶ Tamże.

⁴²⁷ M. J. Szczepkowski, *Warszawski Okręg Generalny w latach 1918-1921*, [w:] *Rocznik Mazowiecki* 1984, nr 8, s. 236.

łowe funkcjonowanie wewnętrznej służby wojskowej, zabezpieczenie majątku państwowego, utrzymanie ładu i porządku. W sierpniu 1919 r. wprowadzono w każdym z okręgów generalnych podział na dwanaście oddziałów, cztery szefostwa służb, trzech oficerów inspekcyjnych broni głównych⁴²⁸. Kolejne zmiany dokonane w czerwcu 1920 r. wprowadziły podział na osiem oddziałów, pięć oddziałów oraz okręgowe inspektoraty broni głównych. Okręgi generalne zostały zlikwidowane w lipcu 1921 r., podczas przejścia Wojska Polskiego z organizacji wojennej na pokojową. Dokonano wówczas nowego podziału wojskowego kraju, tworząc dowództwa okręgów korpusów DOK, wprowadzono pięć oddziałów oraz szefostwo broni i służb. Dowódcom okręgów generalnych podporządkowano służbę uzupełnień. Przy każdym DOK istniała okręgowa komenda uzupełnień, której podlegały powiatowe komendy uzupełnień PKU, po jednej na okręg wojskowy. Organem pomocniczym i wykonawczym PKU byli oficerowie po jednym na powiat. W sierpniu 1919 r. wprowadzono w całym kraju, tzw. terytorialne kompletowanie pułków. Poszczególne PKU, przydzielone zostały do dowództw batalionów zapasowych piechoty. Jednocześnie z dotychczasowych 6 PKU utworzono 52. Podczas przechodzenia na stopę pokojową zlikwidowano PKU, wprowadzając na ich miejsce 103 okręgi poborowe: 90 pułków piechoty oraz 13 tzw. specjalnego przeznaczenia⁴²⁹.

Równoległe do formowania władz i jednostek wojskowych postępowywały prace mobilizacyjne. Na początku z uwagi na trudną sytuację gospodarczą i polityczną kraju, stosowano wyłącznie zaciąg ochotniczy, a dopiero po okrzepnięciu Wojska Polskiego wiosną 1919 r., wprowadzono pobór przymusowy. Ziemie byłego Królestwa Polskiego, stanowiły główne źródło dla rozbudowy armii, ze względu na liczbę ludności, jak i przebieg działań wojennych. Władze carskie zdołały przeprowadzić tylko częściową mobilizację. Do lata 1915 r. zdołano wcielić do armii rosyjskiej nie wszystkie roczniki do 1894 r., podczas gdy do armii austriackiej i niemieckiej powołano mężczyzn, aż do rocznika 1900 włącznie. Mobilizacja w połączeniu z działaniami wojennymi, ewakuacją ludności, werbunkiem do pracy w Niemczech w latach 1915-1918, poważnie zmniejszyły potencjał ludnościowy Królestwa Polskiego. Sytuację utrudniało pogorszenie się stanu zdrowotnego ludności na skutek chronicznego niedożywienia, biedy i szerzących się chorób. Mobilizacji podlegały w latach 1919-1920 roczniki 1902-1881, tj. mężczyźni w wieku 17-40 lat⁴³⁰. W pierwszym okresie istnienia Wojska Polskiego, stan armii uzupełniany był w oparciu o zaciąg ochotniczy. Do dnia 1 stycznia 1919 r. do Wojska Polskiego, zgłosiło się ponad 16 tys. ochotników⁴³¹. Zaciąg

⁴²⁸ Tamże.

⁴²⁹ Tamże, s. 237.

⁴³⁰ Tamże, s. 239-240.

⁴³¹ Tamże, s. 240-241.

ochotniczy na większą skalę został zakończony w marcu 1919 r. Po uchwale Sejmu o poborze sześciu roczników (1901-1896) armia przeszła na system uzupełnień w oparciu o przymusowy pobór rekruta. W okresie od listopada 1918 r. do marca 1919 r. przez PKU, wcielonych zostało 56 000 ochotników⁴³². 15 stycznia 1919 r. ukazał się dekret Naczelnika Państwa o poborze na terenie całego kraju rocznika 1898, a praktycznie tylko w byłym Królestwie Polskim. Na podstawie tego dekretu Ministerstwo Spraw Wojskowych 27 stycznia 1919 r., zarządziło pobór w 13 powiatach. 3 marca zarządzenie to zostało rozciągnięte na pozostałe powiaty⁴³³. Podstawę do dalszej rozbudowy armii stała się uchwała Sejmu Ustawodawczego z dnia 7 marca 1919 r. o przymusowym poborze sześciu roczników (1896-1901) na całym obszarze ziem polskich⁴³⁴. Pogarszająca się sytuacja podczas wojny polsko-bolszewickiej, spowodowała, że Sejm Ustawodawczy uchwalił pobór roczników 1895-1902. W lipcu i w sierpniu Rada Obrony Państwa upoważniła rząd do poboru najpierw roczników 1894-1890, a następnie 1889-1885. W pierwszej połowie września zmobilizowano też drugą połowę rocznika 1902 oraz roczniki 1885-1890 z tym, że wobec zdecydowanej poprawy sytuacji na froncie zdecydowana większość rekrutów została po zapisaniu zwolniona do domów. Oprócz poboru przymusowego latem 1920 r., rozwinięto na szeroka skalę zaciąg do Armii Ochotniczej⁴³⁵.

Pierwsze akty ustawodawcze w odrodzonym państwie polskim stworzyły podstawy prawne dla wykorzystania kompetencji zawodowych oficerów z armii zaborczych. Ustawa o spisie oficerów z 1919 roku⁴³⁶ stworzyła podstawy do uformowania się korpusu oficerskiego. Prawa i obowiązki oficerów, które w wielu wypadkach zapewniały im uprzywilejowaną pozycję, zostały określone w pragmatyce oficerskiej z 1922 r.⁴³⁷, uzupełnionej w dwa lata później osobną ustawą dla oficerów marynarki wojennej⁴³⁸.

Określone zostały podstawy prawne dla używania wojska przeciwko wystąpieniom rewolucyjnym⁴³⁹, na żądanie ministra spraw wewnętrznych, za zgodą Rady Ministrów, a także przez upoważnione podwładne organy, gdy „porządek publiczny okaże się niedostatecznie zabezpieczony”⁴⁴⁰. Użycie wojska mogło nastąpić dla „uprzedzenia lub stłumienia zbiorowych ak-

⁴³² Tamże, s. 244.

⁴³³ Tamże.

⁴³⁴ Tamże, s. 246.

⁴³⁵ Tamże, s. 247-248.

⁴³⁶ Ustawa o spisie oficerów z 17 czerwca 1919 r. DzP PP z 1919 r. Nr 50, poz. 232.

⁴³⁷ Ustawa z 23 marca 1922 r. o podstawowych prawach i obowiązkach oficerów. DzU RP z 1922 r. Nr 32, poz. 256

⁴³⁸ Ustawa z 20 czerwca 1924 r. DzU RP z 1924 r. Nr 72, poz. 698.

⁴³⁹ Dekret z 2 stycznia 1919 r. DzP PP z 1919 r. Nr 1, poz. 8.

⁴⁴⁰ Rozporządzenie Rady Ministrów z 18 kwietnia 1919 r. DzP PP z 1919 r. Nr 35, poz. 276.

tów gwałtu publicznego, zbrojnych wystąpień przeciw państwu, bezpieczeństwu życia i całości mienia obywateli”. Rozporządzenie z 18 kwietnia 1919 r. zezwalało na użycie wojska nie tylko dla tłumienia rozruchów, ale i dla celów „zapobiegawczych”, nakazując „w miarę możliwości” unikania używania broni i niepotrzebnego rozlewu krwi.

Powszechność służby wojskowej zagwarantowano w pierwszych miesiącach odbudowy państwa polskiego przez ustanowienie zasad odpowiedzialności karnej za uchylanie się od służby wojskowej⁴⁴¹, która została jeszcze bardziej zaostrzona w okresie wojny polsko-bolszewickiej przez groźbę pozbawienia obywatelstwa polskiego osób uchylających się od służby wojskowej wskutek przebywania poza granicami państwa⁴⁴². Rozporządzenie Rady Obrony Państwa obowiązywało do 1938 r., kiedy zostało uchylone przez nową ustawę o powszechnym obowiązku służby wojskowej⁴⁴³.

W procesie odbudowy państwa polskiego uwidoczniło się zjawisko niedostosowania realnych możliwości państwa do potrzeb formowania regularnych sił zbrojnych. Dzięki zaangażowaniu społeczeństwa polskiego, które w imponujący sposób wsparło proces tworzenia wojska, po dwóch latach, w październiku 1920 r. dysponowaliśmy przeszło milionową armią⁴⁴⁴. Jej utrzymanie pochłaniało ponad 58% ogólnych wydatków państwa, stanowiąc ogromne obciążenie dla zniszczonego kraju, dlatego po podpisaniu układu rozejmowego z Rosją Radziecką przystąpiono do demobilizacji sił zbrojnych. Odbywała się ona stopniowo. W okresie od października 1920 r. do 15 marca 1921 r. z szeregów wojska zwolniono 2673 oficerów i 487 594 szeregowców, co wynosiło ponad 50% stanu osobowego Wojska Polskiego z 12 października 1920 r. W sumie od 1 września 1920 r. do 30 listopada 1921 r. zdemobilizowano 795 987 żołnierzy, w tym ponad 8500 oficerów⁴⁴⁵. Jednocześnie z demobilizacją armii naczelne władze wojskowe podjęły prace nad nową organizacją wojska i jego dyslokacją. Najważniejsze kwestie dotyczące pokojowej organizacji Wojska Polskiego rozstrzygnięto podczas rozmów francusko-polskich w Paryżu w lutym 1921 r. Polska w zamian za obietnicę udzielenia pomocy w razie konfliktu zbrojnego z Niemcami lub Rosją Radziecką oraz przyznania pożyczki zbrojeniowej zobowiązała się do utrzymania w czasie pokoju 30 dywizji piechoty (w każdej trzy pułki piechoty i pułk artylerii) i 10 brygad kawalerii oraz odpowiedniej liczby jednostek technicznych i służb⁴⁴⁶.

⁴⁴¹ Dekret z 4 lutego 1919 r. DzP PP z 1919 r. Nr 14, poz. 168; ustawa z 20 lutego 1920 r. DzU RP z 1920 r. Nr 20, poz. 104.

⁴⁴² Rozporządzenie Rady Obrony Państwa z 7 sierpnia 1920 r. DzU RP z 1920 r. Nr 81, poz. 540.

⁴⁴³ Ustawa o powszechnym obowiązku służby wojskowej z 9 IV 1938 r. DzU RP z 1938 r. Nr 25, poz. 220.

⁴⁴⁴ W. Rezmer, *Wpływ czynników polityczno-społecznych i wojskowych na dyslokację sił zbrojnych na obszarze DOK VIII w latach 1920–1939*, [w:] *Drogi do niepodległości. Ziemie polskie w dobie odbudowy państwa polskiego*, red. Z. Karpus, M. Wojciechowski, Toruń 2003, s. 113.

⁴⁴⁵ Tamże, s. 114.

⁴⁴⁶ Tamże.

Podstawowe zasady dotyczące reorganizacji sił zbrojnych uregulował rozkaz ministra spraw wojskowych z 22 sierpnia 1921 r. Dowódców okręgów generalnych zobowiązano do przygotowania i przeprowadzenia procesu reorganizacji, planowo i szybko, tak aby przed nadejściem zimy wszystkie jednostki wojskowe znajdowały się w swych definitywnych miejscach postoju według obowiązujących rozkazów⁴⁴⁷ do dnia 30 listopada 1921 r.

Po wykonaniu rozkazu z 22 sierpnia 1921 r. w skład polskich sił zbrojnych wchodziło „dziewięćdziesiąt pułków piechoty, trzydzieści pułków artylerii polowej, dziesięć pułków artylerii ciężkiej, jeden pułk artylerii najcięższej, jeden pułk artylerii górskiej, trzydzieści pułków kawalerii (ułanów i szwoleżerów), dziesięć pułków strzelców konnych, dziesięć dywizjonów artylerii konnej, jeden dywizjon artylerii przeciwlotniczej, trzy bataliony czołgów, dziesięć pułków saperów, jeden batalion mostowy, jeden batalion maszynowy, trzy pułki kolejowe, trzy pułki łączności, trzy pułki lotnicze, trzy bataliony balonowe, dziesięć dywizjonów samochodowych, dziesięć dywizjonów taborowych, dziesięć dywizjonów żandarmerii oraz odpowiednio rozbudowane służby.

Zlikwidowano dowództwa okręgów generalnych DOG, a na ich miejsce powstały dowództwa okręgów korpusów DOK. W każdym z dziesięciu DOK znajdowały się po trzy dywizje piechoty (trzy pułkowe) i po jednej brygadzie kawalerii⁴⁴⁸. Kwestia rozmieszczenia oddziałów na terenie kraju była jednym z najważniejszych problemów stojących przed polskimi władzami wojskowymi. Podejmując decyzję o stałej dyslokacji oddziałów, zakładów i służb, nie można było brać pod uwagę tych elementów, które wywierały wpływ na szybkość mobilizacji i koncentracji armii w rejonach strategicznego ich rozwinięcia, a także zapewniały bezpieczeństwo ważnych ośrodków politycznych, administracyjnych, przemysłowych w kraju. Infrastruktura techniczna była przystosowana do warunków państw zaborczych. Duże trudności stanowił brak odpowiedniej liczby koszar i w większości niewłaściwe ich rozmieszczenie, a także znaczne zdewastowanie wielu obiektów podczas wojny światowej⁴⁴⁹.

Najcenniejszymi dla bezpieczeństwa północnych i północno-zachodnich rubieży młodego państwa polskiego były przejęte od Prusaków twierdze w Grudziądzu, Chełmie i Toruniu⁴⁵⁰. Po ukończeniu pierwszego etapu prac dyslokacyjnych jesienią 1921 r. większość oddziałów liniowych i służb z konieczności rozmieszczono w południowej strefie DOK nr VIII: w Grudziądzu, Brodnicy, Chełmie, Bydgoszczy, Toruniu, Inowrocławiu i we Włoc-

⁴⁴⁷ Cyt. za tamże, s. 115.

⁴⁴⁸ Tamże; M. Cieśliewicz, *Wojsko Polskie w latach 1921–1926. organizacja, wyposażenie, wyszkolenie*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1998, s. 18–19.

⁴⁴⁹ W. Rezmer, *Wpływ czynników...*, s. 115.

⁴⁵⁰ Tamże, s. 117.

ławku. Stały tam 4. i 15. Dywizja Piechoty, gros 16. Dywizji Piechoty, trzy pułki jazdy: 16. Pułk Ułanów Wielkopolskich w Bydgoszczy, 18. Pułk Ułanów Pomorskich w Toruniu (od 1923 r. w Grudziądzu), 8. Pułk Strzelców Konnych we Włocławku (od listopada 1922 r. w Chełmie). 4. kujawski pułk artylerii lekkiej oraz wiele najrozmaitszych samodzielnych oddziałów, ośrodków wyszkolenia i szkół, zakładów i służb⁴⁵¹. Od maja 1921 r. stacjonował we Włocławku przez 6 miesięcy 4. pułk artylerii pieszej, a od 1 maja 1921 r. 14. pułk piechoty (dalej pp) ziemi kujawskiej wchodzący w skład 4. Dywizji Piechoty⁴⁵². 14. pp 20 października 1922 r. został uznany przez mieszkańców Włocławka za pułk macierzysty. Nie wiemy, jak we Włocławku układały się stosunki między dowództwem stacjonującego tu garnizonu a administracją rządową i podległą jej policją. Symptomem dobrych relacji może być udzielenie pochwały na wniosek Dowódcy Okręgu Korpusu VIII przez Komendę Główną Policji Państwowej nadkom. Janowi Wrzesińskiemu, asp. Cezariuszowi Łukaszewskiemu, st. przod. służby śledczej Henrykowi Wejsisowi i przod. Zygmuntowi Nawrockiemu „za wybitną współpracę z organami wojska”⁴⁵³.

Od 1920 r. 14. pp związany był z Włocławkiem. Powstał w 1918 r. z 90. pp i 34. pułku strzelców armii austriackiej. Obydwa pułki stacjonowały przed wybuchem wojny światowej w Jarosławiu w Małopolsce. Były to pułki czysto polskie, z bardzo niewielkim procentem Rusinów. Większość oficerów stanowili Polacy, ale jak we wszystkich pułkach austriackich i tu był znaczny odsetek oficerów niemieckich. Wiosną 1919 r. w skład 14. pp wchodziło dowództwo i 3 baony: 75 oficerów, 3000 szeregowych i kompletny tabor pułkowy⁴⁵⁴.

W dniu 14 maja 1919 r. 14. pp brał udział w ofensywie Armii Polskiej w Galicji Wschodniej pod dowództwem Marszałka Józefa Piłsudskiego, w ofensywie kwietniowej na Kijów podczas wojny polsko-bolszewickiej. Baon zapasowy 14. pp w sierpniu 1920 r. bronił Włocławka w czasie wojny polsko-bolszewickiej. Akcja ta zakończyła się sukcesem. 14. pp zdobył za waleczność 21 Orderów *Virtuti Militarii* V klasy i 87 Krzyży Walecznych. Za bohaterską obronę miasta przed bolszewikami zdobył szacunek i uznanie mieszkańców Włocławka⁴⁵⁵.

⁴⁵¹ Tamże, s. 118.

⁴⁵² Tamże, s. 121.

⁴⁵³ B. Sprengel, *Policja Państwowa a przestępczość w powiecie włocławskim w latach 1919-1939*, Włocławek 2006, s. 67.

⁴⁵⁴ W. Rezmer, *Wpływ czynników...*, s. 121.

⁴⁵⁵ H. Szczechowicz, *14 Pułk Piechoty w dziejach Włocławka w latach 1920–1939*, [w:] *Od Armii komputowej do narodowej IV*, red. W. Rezmer, Toruń 2012, s. 357.

Dla podkreślenia przynależności 14. pp do ziemi kujawskiej władze miasta ufundowali sztandar zatwierdzony przez Prezydenta RP w dniu 15 października 1923 r. Prezydent RP Stanisław Wojciechowski podczas pobytu we Włocławku w 1923 r. wręczył 14. pp sztandar – godło waleczności. O tym niezwykłym wydarzeniu napisała prasa lokalna, m.in. „Gazeta Kujawska” i „Słowo Kujawskie”: „Włocławek i Kujawy oddały cześć bohaterskiemu 14 Pułkowi Piechoty ofiarując sztandar w darze dziękczynnym za zasługi, jakie zdobył na polu chwały”⁴⁵⁶.

Włocławski 14. pp wprowadził wiele wątków i symboli do najnowszej tradycji historycznej Wojska Polskiego. Posiadał odznakę wykonaną w formie stylizowanego krzyża równoramiennego w wieńcu laurowym, orła w koronie oraz napis: 14 PP 1928–1929 r. Na nakrętce znak grawerski: M. Rubin Włocławek. Odznaka jednostronna⁴⁵⁷. Pierwsze odznaki honorowe przyznano m.in. Prezydentowi RP Ignacemu Mościckiemu, Marszałkowi Polski Józefowi Piłsudskiemu, generałowi dywizji Leonardowi Skierskiemu, generałowi dywizji Leonowi Berbeckiemu. Ważnym elementem zachowania tradycji w pułku było posiadanie pierścienia pamiątkowego Korpusu Oficerów 13. pp. Pierścień otrzymało 94 oficerów 14. pp⁴⁵⁸.

Kwaterę 14. pp stanowiły we Włocławku koszary przy ulicy Żytniej 83. Twórcą i organizatorem 14. pp oraz wieloletnim dowódcą 14. pp był pułkownik Ignacy Misiąg, który cieszył się opinią gorącego patrioty i prawego żołnierza. Był dobrym gospodarzem garnizonu we Włocławku. Jego oddanie w pełnieniu służby wojskowej stanowi przykład patriotyzmu i ofiarności dla ojczyzny. Urodził się 40 lipca 1891 r. w miejscowości Tytonia koło Jarosławia w niezamożnej rodzinie chłopskiej. Uczęszczał do gimnazjum w Jarosławiu i tam w 1910 r. uzyskał maturę. Po ukończeniu szkoły został powołany do armii austriackiej. Pełnił służbę w 90. pp w Icinie na Morawach. Podczas pierwszej wojny światowej brał udział w walkach na froncie włoskim. W listopadzie 1918 r. uczestniczył w organizowaniu oddziałów Wojska Polskiego w Jarosławiu. 6 listopada 1918 r. objął dowództwo batalionu zapasowego 90. pp, od 16 grudnia 1918 r. dowództwo I batalionu 9. pp, a następnie od 17 lutego 1919 r. dowództwo 14. pp. Walczył w wojnie polsko-bolszewickiej. 8 lipca 1919 r. został mianowany adiutantem taktycznym 14. pp, a od 10 lipca 1920 r. dowodził pułkiem. 29 września 1920 r. objął dowództwo I batalionu 14. pp. W dowód uznania dla zasług na polu walki otrzymał krzyż srebrny Orderu Virtuti Militari oraz 4-krotnie Krzyż Walecz-

⁴⁵⁶ Słowo Kujawskie 1923, nr 263

⁴⁵⁷ *Odznaki i odznaczenia wojskowe w zbiorach Muzeum Ziemi Kujawskiej we Włocławku*, oprac. A. Kowalewska, Włocławek 1986, s. 20.

⁴⁵⁸ I. Kraiński, J. Pekrół, *14 Pułk piechoty. Zarys historii wojennej pułków polskich w kampanii wrześniowej*, Warszawa 1992, s. 28–41.

nych. 27 października 1920 r. major Ignacy Misiąg objął dowództwo 14 pp. Od 1 maja 1921 r. pełnił obowiązki komendanta garnizonu Włocławek. 1 lipca 1923 r. awansował do stopnia podpułkownika, a w 1929 r. został pułkownikiem. W okresie pobytu we Włocławku był bardzo zaangażowany w organizację życia społeczno-gospodarczego. Troszczył się o rozwój kultury fizycznej w mieście. Był prezesem klubu „Cuiavia”, w którym działały sekcje: piłki nożnej, gier i zabaw ruchowych, lekkoatletyki, pięściarstwa, szermierki i łucznictwa. Pod kierunkiem płk. Ignacego Misiąga oraz prezes PCK Anny Boye od 1922 r. organizowano we Włocławku stałe kursy dla analfabetów.

W 14. pp zdecydowaną większość kadry podoficerskiej stanowili żołnierze o długim stażu, pamiętający jeszcze pierwszą wojnę światową. Niewielki procent kadry wywodził się ze szkół podoficerów zawodowych. Podoficerów kształcono w pułkowych szkołach podoficerskich, do których kierowano żołnierzy na kilka miesięcy. Proces szkolenia obejmował kursy specjalistyczne dla sanitariuszy, zwiadowców, obserwatorów, strzelców wyborowych, trębaczy. Wysoki poziom szkolenia bojowego żołnierzy znajdował odzwierciedlenie w zawodach dywizyjnych. 14. pp kilkakrotnie uzyskiwał pierwsze miejsca w zawodach strzeleckich⁴⁵⁹. Żołnierze w 14. pp system wartości łączyli z pojęciami patriotyzmu, służby ojczyźnie i narodowi polskiemu. Okazywali pomoc mieszkańcom Włocławka w trudnych chwilach. Ofiarowali węgiel i żywność bezrobotnym. Dobrowolnie opodatkowali się na pomoc dla bezrobotnych w wysokości 1% wynagrodzenia⁴⁶⁰.

Terenowe organy wojskowe w postaci inspektorów armii, dowództw okręgów korpusów, dowództw jednostek taktycznych i służb, rejonowych komend uzupełnień i komend garnizonowych podlegały Generalnemu Inspektorowi Sił Zbrojnych i Ministerstwu Spraw Wojskowych oraz jego komórkom organizacyjnym.

Nawiązując do dekretu Naczelnego Wodza z 7 stycznia 1921 r. o organizacji naczelných władz wojskowych, minister spraw wojskowych powołał 9 maja 1921 r. w miejsce likwidowanych dowództw armii pięć Inspektoratów Armii z siedzibami w Wilnie, Warszawie, Toruniu, Krakowie i we Lwowie. Do czasu wprowadzenia podziału kraju na okręgi korpusne, ustalony został terytorialny zakres działania, Inspektorat Armii nr II w Warszawie obejmował Okręgi Generalne: Warszawa, Łódź, Białystok; Inspektorat Armii nr III w Toruniu – Okręgi Generalne: Poznań i Pomorze; Inspektorat Armii nr IV w Krakowie – Okręgi Generalne: Kraków, Kielce; Inspektorat Armii nr V we Lwowie – Okręgi Generalne: Lwów i Lublin. Wprowadzenie Okręgów

⁴⁵⁹ Tamże, s. 10–16.

⁴⁶⁰ H. Szczechowicz, *Zarys dziejów 14 Pułku Piechoty*, [w:] *Studia i materiały do historii wojskowości*, t. XLIV jubileuszowy, red. M. Nowak, Białystok 2007, s. 334.

Korpusów w miejsce wcześniejszych Okręgów Generalnych spowodowało konieczność wprowadzenia korekt, które zostały uwzględnione w rozkazie ministra spraw wojskowych z 17 stycznia 1922 r. Każdemu Inspektoratowi Armii podporządkowano dwa Okręgi Korpusu: Inspektoratowi Armii nr II – Okręg Korpusu nr 1 w Warszawie i nr X w Przemyślu; Inspektoratowi Armii nr III – Okręg Korpusu nr VII w Poznaniu i nr VIII w Toruniu; Inspektoratowi Armii nr IV – Okręg Korpusu nr IV w Łodzi i nr V w Krakowie; Inspektoratowi Armii nr V – Okręg Korpusu nr II w Lublinie i nr VI we Lwowie⁴⁶¹.

Dowódcy okręgów korpusów na podległym terenie spełniali z ramienia Ministerstwa Spraw Wojskowych zadania w zakresie tworzenia rezerw personalnych i materialnych dla celów mobilizacji, uzupełnienia, wyszkolenia i zaopatrzenia wojska, zapewnienia bezpieczeństwa, dyscypliny, wymiaru sprawiedliwości i opieki duchowej nad wojskiem, administrowania stanem ludzi, koni, zasobów materiałowych i rezerw, współdziałania z władzami cywilnymi w zakresie administracji wojskowej⁴⁶².

Cały kraj podzielony został na 10 okręgów korpusów. Siedzibą DOK były najczęściej miasta wojewódzkie. Organami dowódców korpusów były ich sztaby oraz okręgowi szefowie służb. Przy dowództwach korpusów działały okręgowe urzędy wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego. Administracją wojskową kierowali dowódcy. Podlegali im komendanci garnizonów i powiatowe komendy uzupełnień. W skład dowództw korpusów wchodziły tzw. samodzielne referaty informacyjne, podporządkowane formalnie dowódcom korpusów i podległe bezpośrednio szefowi oddziału drugiego sztabu głównego. Samodzielność kierowników referatów doszła aż tak daleko, że byli oni faktycznymi nadzorcami z ramienia oddziału drugiego nad całokształtem działalności dowódców korpusów, dowódców wszystkich jednostek wojskowych działających na terenie okręgów, a także działalności wojewodów i starostów. Poza nimi w zakresie wywiadu i kontrwywiadu działały na obszarach dowództw korpusów organy defensywy podległe bezpośrednio szefowi oddziału drugiego sztabu głównego⁴⁶³.

Niższymi organami administracji wojskowej, podporządkowanymi dowództwom korpusów, były rejonowe (powiatowe) komendy uzupełnień sprawujące funkcje administracyjne w zakresie poboru ludzi i środków przewozowych (którymi głównie były konie) oraz komendy garnizonowe (w postaci komend miasta, komend placu, oficerów placu) działające w zakresie

⁴⁶¹ Dziennik Rozkazów Ministerstwa Spraw Wojskowych, nr 2, poz. 9. Rozkaz ministra spraw wojskowych określający zakres terytorialnego działania inspektorów armii z 17 stycznia 1922. T. Kośmider, *Toruński Inspektorat Armii w systemie obronnym państwa polskiego w latach 1921–1939*, Warszawa 2009, s. 110.

⁴⁶² W. Rezmer, *Wpływ czynników...*, s. 121.

⁴⁶³ Tamże.

bezpieczeństwa, porządku i dyscypliny wojskowej. Terenowymi organami w dziedzinie administracji wojskowej były – poza organami ściśle wojskowymi – także organy administracji ogólnej.

Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska podlegały obszarowi operacyjnej odpowiedzialności toruńskiego inspektora armii, który obejmował Dowództwo Okręgu Korpusu DOK nr VII Poznań i DOK nr VIII Toruń. Był to rejon dość rozległy i z punktu widzenia przygotowań wojennych różnorodny. Szczególnie widoczne było to w odniesieniu do Okręgu Korpusu VIII sięgającego od Gdyni i Gdańska po Toruń, Włocławek i Inowrocław oraz od Chojnic po bieg Drwęcy⁴⁶⁴. Rejonowe (powiatowe) komendy uzupełnień mieściły się we Włocławku, w Nieszawie, Lipnie i Rypinie. Polskie garnizony powstawały w poszczególnych miastach. Komenda Garnizonu znajdowała się we Włocławku.

Służba wojskowa opierała się na zasadzie powszechności. Wszyscy obywatele płci męskiej obowiązani byli odbyć służbę wojskową. Trwała ona zależnie od rodzaju broni od 24 do 27 miesięcy (w szkołach podchorążych rezerwy 12 miesięcy). Obywatel przyjęty do wojska stawał się żołnierzem. Podlegał obowiązkom i korzystał z uprawnień przewidzianych przez ustawodawstwo wojskowe i regulaminy. Ze względu na stopień żołnierze dzielili się na szeregowców, podoficerów i oficerów. Oficerowie tworzyli Korpus Oficerów Sił Zbrojnych. Otrzymywali uposażenie zapewniające wyższy od przeciętnego standard życia.

Armia powołana była do zadań ogólnopaństwowych miała charakter apolityczny. Znalazło to swój ustawowy wyraz m.in. w zakazie przynależności wojskowych służby czynnej do organizacji politycznych oraz daleko idących ograniczeniach dotyczących członkostwa w organizacjach społecznych, a także udziału w zgromadzeniach⁴⁶⁵.

Wojsko podczas swojej służby dostarczało wielu wzorów w zakresie dowodzenia i organizowania oddziałów wojskowych, stanowiło wzór dobrze zorganizowanej struktury społecznej. Oficerowie należeli do elity społecznej. Wzbudzali powszechny szacunek i uznanie mieszkańców.

Bezpieczeństwo i porządek wewnątrz kraju spoczywały w gestii Policji Państwowej. W chwili odrodzenia państwa polskiego nie było organów Policji Państwowej, działały jedynie oparte na przepisach zaborczych straże komunalne, obywatelskie itp. Właściwe zadania policji należały do żandarmerii wojskowej okupacyjnych sił zbrojnych: niemieckiej i austriackiej. De-

⁴⁶⁴ *Sytuacja społeczno-polityczna i gospodarcza obszaru Okręgu Korpusu nr VIII w Toruniu w latach 1933–1937. Wybór źródeł*, red. P. Stawicki, W. Rejzner, Toruń 1992, s. V.; T. Kośmider, dz. cyt., s. 11.

⁴⁶⁵ Rozporządzenie Ministra Spraw Wojskowych z 25 kwietnia 1932 r., wydane na podstawie prawa o zgromadzeniach DzU RP z 1932 r. Nr 48, poz. 451.

kret z 5 grudnia 1918 r.⁴⁶⁶ stanowił podstawy organizacyjne pod powstanie Milicji Ludowej oraz policji komunalnej. Policję komunalną tworzyły samorządy miejskie i powiatowe na podstawie dekretu z 5 stycznia 1919 r.⁴⁶⁷

Milicja Ludowa była formacją o charakterze wojskowym, jednolicie umundurowaną i uzbrojoną. Głównymi jej zadaniami były ochrona i zapewnienie spokoju i ładu mieszkańcom miast i wsi oraz pomoc we wprowadzaniu zarządzeń władz państwowych. W Milicji Ludowej znaleźli się robotnicy, niekiedy radykalnie nastawieni. W tej sytuacji zdarzało się, że milicja występowała przeciw pacyfikacjom przeprowadzanym przez wojsko i żandarmerię.

W połowie 1919 r. na mocy ustawy rozwiązano Milicję Ludową i policję komunalną, tworząc w ich miejsce jednolitą Policję Państwową jako formację służby bezpieczeństwa, organizowaną na wzór wojskowy i podległą ministrowi spraw wewnętrznych. W czasie wojny polsko-bolszewickiej zgodnie z rozporządzeniem Rady Obrony Państwa policja mogła być użyta dla celów wojskowych i przechodziła całkowicie pod rozkazy dowódców wojskowych.

Na czele Policji Państwowej stał mianowany przez Naczelnika Państwa na wniosek ministra spraw wewnętrznych komendant główny. Na szczeblu terenowym działali komendanci okręgowi, których terytorialny zasięg działania obejmował z reguły kilka powiatów (do chwili ujednoczenia organizacji terenowej policji, co nastąpiło pod koniec 1925 r.)⁴⁶⁸. Na czele Policji Państwowej w województwach stali wojewódzcy komendanci Policji Państwowej, którzy podlegali funkcjonalnie i dyspozycyjnie wojewodom, a pod względem administracyjnym i organizacyjnym podlegali komendantowi głównemu. Organami terenowymi byli komendanci powiatowi, kierownicy komisariatów w niektórych miastach i dzielnicach większych miast, komendanci posterunków Policji Państwowej organizowanych w mniejszych miastach i gminach wiejskich. Terenowe organy policji pełniły zadania wykonawcze wobec poleceń wyższych władz policyjnych, zarządzeń organów sądowych i prokuratorskich oraz zarządzeń organów państwowych i samorządowych w sprawach związanych z „bezpieczeństwem, spokojem i porządkiem publicznym”⁴⁶⁹.

Policja Państwowa była wyszkolona na wzór wojskowy. Jej organizacja pod względem terytorialnym była przystosowana do podziału administracyjnego kraju na województwa i powiaty. Każde województwo tworzyło okrąg wojewódzki, a każdy powiat administracyjny obwód powiatowy Policji Państwowej. W skład obwodów powiatowych wchodziły posterunki, które obej-

⁴⁶⁶ DzP PP z 1918 r. Nr 19, poz. 19.

⁴⁶⁷ DzP PP z 1919 r. Nr 5, poz. 98.

⁴⁶⁸ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 27 grudnia 1924 r. DzU RP z 1924 r. Nr 114, poz. 1014; Rozporządzenia wykonawcze Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 10 marca 1925 r.

⁴⁶⁹ A. Ajnenkiel, C. Berezowski, A. Gwiżdż, J. Jończyk, R. Klimowiecki, K. Ostrowski, M. Pietrzak, F. Ryszka, *Historia państwa i prawa Polski 1918–1939*, cz. I, red. J. Bardach, Warszawa 1962, s. 175.

mowały jedną lub kilka gmin albo tylko część gminy oraz komisariaty, które z kolei obejmowały większe miasta lub ich dzielnice. Komendant Główny mianowany przez Prezydenta, polegał Ministerstwu Spraw Wewnętrznych z jego ramienia kierował i zarządzał organizacją i administracją wewnętrznej Policji Państwowej⁴⁷⁰.

Na obszarze okręgów wojewódzkich działalnością policji kierowali komendanci wojewódzcy, a w obwodach powiatowych – powiatowi. Na czele urzędów i jednostek wykonawczych stali oficerowie policji. Zadania policja wypełniała przez podległe jednostki, komisariaty i posterunki⁴⁷¹. Zgodnie z przyjętą strukturą organizacyjną Komenda Powiatowa Policji Państwowej mieściła się w Lipnie, Nieszawie, Rypinie i we Włocławku. Na tym terenie zlokalizowane były również komisariaty policji w miastach oraz posterunki stałe w gminach.

Komenda Powiatowa Policji Państwowej nie była jednostką wykonawczą, ale dowódczo-sztabową, dlatego jej stan osobowy był stosunkowo niewielki. W listopadzie 1921 r. pełniło w niej służbę 7 policjantów, w tym komendant, jego zastępca, 2 starszych przodowników prowadzących sprawy karne, sprawy policji wodnej, przodownik zatrudniony w referacie gospodarczym oraz 6 urzędników⁴⁷².

Podstawowymi jednostkami policyjnymi na terenie powiatu były posterunki miejskie i wiejskie. Posterunki miejskie obejmowały swoim działaniem okoliczne wsie. W listopadzie 1919 r. w powiecie włocławskim funkcjonowało 10 posterunków, w których służyło 57 szeregowych. Miejskie posterunki mieściły się w: Chodczu w którym zatrudnionych było 6 policjantów, Lubieniu – 5 policjantów, Przedczu – 5 policjantów, Kowalu – 6 policjantów. Wiejskie posterunki były usytuowane w: Baruchowie – 3 policjantów, Śmiłowicach- 6 policjantów, Brześciu Kujawskim – 9 policjantów, Lubrańcu – 5 policjantów, Łęgu (Słodowie) – 5 policjantów. Teren działania posterunku w Brześciu Kujawskim obejmował gminy Falborz i Wieniec, posterunku w Choceniu – gminę Śmiłowice, posterunku w Chodczu – gminy Chodecz i Pyszkowo, posterunku w Dobiegniewie - gminę Dobiegniewo⁴⁷³.

Siły policyjne składały się w zasadzie z dwóch grup. Pierwszą tworzyli niżsi funkcjonariusze (posterunkowi, starsi posterunkowi, przodownicy i starsi przodownicy), na których spoczywała cała praca terenowa i z którymi ludność spotykała się najczęściej. Ta część aparatu policyjnego była najmniej stabilna.

⁴⁷⁰ APT OW. Zespół Akt Komendy Policji Państwowej Powiatu Włocławskiego, sygn. 200; K.W. Kumaniecki, J.S. Langrod, Sz. Wachholz, *Zarys ustroju, postępowania i prawa administracyjnego w Polsce*, Warszawa–Kraków 1939, s. 793.

⁴⁷¹ DzU RP z 1919 r. Nr 62, poz. 363. APT OW. Zespół Akt Komendy Policji Państwowej Powiatu Włocławskiego, sygn. 200.

⁴⁷² B. Sprengel, *Policja Państwowa a przestępczość w powiecie włocławskim w latach 1919-1939*, Włocławek 2006, s. 39-40.

⁴⁷³ Tamże, s. 45.

Drugą grupę, stosunkowo nieliczną kadrę dowódczą tworzyli oficerowie (aspirant, podkomisarz, komisarz, nadkomisarz, podinspektor, inspektor, nadinspektor i inspektor generalny). Ponadto na etatach policyjnych pracowali nieliczni urzędnicy cywilni i równie nieliczni funkcjonariusze cywilni (woźni, gońcy, woźnice itd.)⁴⁷⁴.

Liczebność policji ulegała nieustannym zmianom. Zgodnie z propagowanymi zasadami optymalną uznawano sytuację, w której jeden policjant przypadał na 500 mieszkańców w miastach i na 1000 na terenach wiejskich. W okresie międzywojennym w powiecie wrocławskim służbę pełniło 120 policjantów, w tym od 3 do 4 oficerów. Zajmowali oni stanowiska kierownicze w komendzie powiatowej, komisariacie we Wrocławku, służbie śledczej i policji politycznej. W porównaniu z innymi jednostkami policyjnymi województwa warszawskiego komenda powiatowa we Wrocławku należała do największych. W powiecie lipnowskim zatrudnionych było 42 policjantów, w powiecie rypińskim 37⁴⁷⁵. Liczba funkcjonariuszy zależała od wielu czynników, ale przede wszystkim od możliwości finansowych państwa. Duża rotacja na stanowiskach policyjnych i urzędniczych w policji wskazywała również na trudności z pozyskaniem wykwalifikowanych pracowników ze względu na niskie wynagrodzenie. Decydujące znaczenie miały względy oszczędnościowe.

Od początku pojawił się problem z umundurowaniem policjantów. Funkcjonariusze nie posiadali policyjnego umundurowania, nosili swoją własną odzież i prywatne obuwie, nierzadko bardzo zniszczone. Wielu policjantów nie posiadało butów i służbowej odzieży. Prezentowali się bardzo źle, co przy spełnianiu obowiązków służbowych, podrywało autorytet policji. Magistraty miast pomimo udziału w ponoszeniu kosztów utrzymania policji, uchylały się od finansowania jej umundurowania, uzasadniając swoją decyzję brakiem funduszy, dużymi wydatkami, z tytułu najmu pomieszczeń biurowych dla policji, opłatą za opał i światło, obciążeniami wojennymi. Za całe uniformy służyły policjantom granatowe rogatywki z herbem miast i amarantowym sznurkiem. Odznaki stopni szarż nosili na rękawach. Stan umundurowania poprawił się dopiero w 1921 r. W styczniu i w lutym 1919 r. koszty utrzymania policji ponosiło starostwo. W połowie marca 1919 r. komisarze rządowi na powiat wrocławski, lipnowski i rypiński otrzymali pieniądze z budżetu państwa. Miasta pokrywały ¼ kosztów utrzymania policji przewidzianych w ustawie z 24 lipca 1919 r., a wysokość kwoty przypadającej na miasto ustalał wojewoda.

Proces formowania jednolitego ogólnopolskiego aparatu policyjnego przebiegał etapami, podobnie jak budowa terytorialna państwa. Jego najistotniejszym elementem było przyjęcie przez parlament 24 lipca 1919 r. ustawy

⁴⁷⁴ Tamże.

⁴⁷⁵ Tamże, s. 39.

o Policji Państwowej, która stopniowo w miarę przechodzenia poszczególnych części kraju pod zarząd centralnego ośrodka władzy przejmowała ich dotychczasowy dorobek. Policja Państwowa podporządkowała sobie w latach 1920–1922 organizacje resortowe, Straż Kolejową i Straż Rzeczną⁴⁷⁶.

Ustawa o Policji Państwowej z 24 lipca 1919 r. obowiązywała początkowo tylko na obszarze byłego Królestwa Kongresowego. Do 1922 r. stała się aktem obowiązującym na całym obszarze państwa⁴⁷⁷. Określała podstawowe zadania policji (ochrona bezpieczeństwa, zapewnienie ładu, spokoju i porządku publicznego) oraz jej zasady organizacyjne. W zakresie realizowania wyznaczonych celów policja podlegała władzom administracji państwowej, czyli starostom i wojewodom. Zobowiązana była także do wypełniania, w zakresie czynności śledczych, poleceń urzędów prokuratorskich i władz sądowych. Korpus policyjny składał się z trzech rodzajów służb: mundurowej, śledczej i politycznej. Policja śledcza powołana została do wykrywania przestępstw i prowadzenia dochodzeń⁴⁷⁸. W każdej komendzie okręgowej, a później wojewódzkiej Policji Państwowej miały działać urzędy śledcze, które mogły mieć ekspozytury w innych miastach będących siedzibami sądów okręgowych. Urzędy śledcze podlegały formalnie organom wymiaru sprawiedliwości, faktycznie jednak były zależne od naczelników wydziałów bezpieczeństwa w urzędach wojewódzkich i od prokuratorów sądów okręgowych. Urzędy śledcze, słynne „defensywy” – wytworzyły własny system terroru fizycznego i psychicznego stosowanego niemal zawsze wobec więźniów podejrzanych o wrogość wobec ustroju lub dążenia społeczno-rewolucyjne. Stosowano wobec nich najbardziej wyrafinowane tortury, nie oszczędzając nieletnich, kobiet i ludzi chorych⁴⁷⁹.

Chociaż policja śledcza zajmowała się zwalczaniem przestępczości pospolitej – przede wszystkim skomplikowanych spraw poszlakowych należących do kompetencji brygad kryminalnych, w zasadzie była organizacją powołaną dla celów politycznych. Pion policji politycznej zajmował się gromadzeniem informacji o wszelkich przejawach życia politycznego, nawet tych związanych z obozem pozostającym u władzy, ale w szczególności o osobach, środowiskach i organizacjach, które działały na szkodę państwa lub przeciwko usankcjonowanemu porządkowi prawnemu⁴⁸⁰.

⁴⁷⁶ Cz. Brzoza, A.L. Sowa, *Historia Polski 1918–1945*, Kraków 2006, s. 100.

⁴⁷⁷ Ustawa o Policji Państwowej z 24 lipca 1919 r. DzU RP z 1919 r. Nr 61, poz. 363 i 13 rozporządzeń wykonawczych wydanych pomiędzy 12 listopada 1919 r. a 26 lipca 1922 r.

⁴⁷⁸ Organizację urzędów śledczych regulowały przepisy tymczasowe Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 29 października 1919 r., *Monitor Polski* z 1919 r. Nr 235, zastąpione później rozporządzeniem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 4 stycznia 1922 r. DzU RP z 1922 r. Nr 7, poz. 54.

⁴⁷⁹ A. Ajnenkiel, C. Berezowski, A. Gwiżdż, J. Jończyk, R. Klimowiecki, K. Ostrowski, M. Pietrzak, F. Ryszka, dz. cyt., s. 176.

⁴⁸⁰ Cz. Brzoza, A.L. Sowa, dz. cyt., s. 100.

Najprostszą formą pracy operacyjnej policji był wywiad. Polegał na utworzeniu sieci informatorów pokrywającej teren działania policji. Dobrymi i często nieświadomym informatorem mógł być zarówno przeciętny mieszkaniec miasta czy wioski, jak i dozorca domowy, sołtys, dorożkarz, urzędnik, nauczyciel, woźny, posłaniec, działacz społeczny czy polityczny, żebrak, kelner, agent handlowy, robotnik folwarczny, lokaj, pokojówka itp. Cennych informacji udzielali policjantom z posterunków gminnych sołtysi⁴⁸¹. Komendanci posterunku zasięgali często opinii wójtów.

Policjanci z wydziału śledczego do pracy wykorzystywali psy służbowe. Urząd śledczy województwa warszawskiego 15 kwietnia 1920 r. otrzymał 3 psy tropiące Frygę, Rygo i Prinza. Frygę z przewodnikiem. Kazimierzem Wyszczelińskim przekazano do ekspozytury śledczej w Płocku, przydzielając mu do obsługi powiaty: płocki, gostyniński, kutnowski, lipnowski, nieszawski, rypiński, sierpecki i włocławski. Pies Rygo z opiekunem przodownikiem- wywiadowcą Stanisławem Laskowskim i pies Prinz z przodownikiem- wywiadowcą Władysławem Pawlikiem trafiły do urzędu śledczego do obsługi pozostałych powiatów. Komendant okręgowy insp. Henryk Wardęski, polecał aby oszczędzać psy i wzywać w bardzo ważnych wypadkach, pod warunkiem dobrego zabezpieczenia śladów. Psa mógł wzywać komendant powiatu lub jego zastępca. W okolicznościach użycia psa przez komendę powiatową, koszty utrzymania psa i przewodnika ponosiła komenda wzywająca⁴⁸².

Podczas pierwszych w odrodzonej Polsce wyborów do Sejmu Ustawodawczego 26 stycznia 1919 r. w każdym lokalu pełniło służbę 2 policjantów, których wspierało 6 strażaków. Podlegali oni przewodniczącemu komisji obwodowej i jego zastępcy. Jeden policjant pilnował lokalu na zewnątrz a drugi przebywał w środku. Wszyscy członkowie komisji wyborczej mieli legitymacje podpisane przez prezesa Sądu Okręgowego we Włocławku W. Nowcę i mogli w każdej chwili wejść do lokalu wyborczego. Po wyborach policjanci mieli obowiązek pilnowania, aby dozorca i właściciele posesji usuwali napisy oraz uszkodzone i porwane plakaty.

W pierwszych latach odbudowy państwa polskiego sporo pracy policjantom przysparzały osoby uchylające się od świadczeń wojennych. We wrześniu 1919 r. garnizon włocławski zażądał z gmin Baruchowo i Kłóbka 17 podwód do przewiezienia drewna z Kłóbki do piekarni wojskowej we Włocławku. Stawiło się tylko 10 gospodarzy. W tej sprawie w grudniu 1919 r. część uchylających się część gospodarzy, która uchylała się od tej pracy, została ukarana karą grzywny w wysokości 100 i 200 marek. W styczniu 1920 r.

⁴⁸¹ APT OW, Raport Policji z II posterunku w Lubrańcu z 13 sierpnia 1919 r., sygn. 636.

⁴⁸² B. Sprengel, *Policja Państwowa...*, s. 105.

ukarano grzywną po 100, 400 i 800 marek trzech gospodarzy z wsi Grabkowo, którzy we wrześniu 1919 r. uchylili się od dostarczenia podwód. Tłumaczyli się, tym iż zbyt późno zostali powiadomieni, a koni nie było w domu lub że koń okulał lub zepsuł się wóz⁴⁸³. W sierpniu 1919 r. trzech gospodarzy ze wsi Skaszyn i Skaszyńskie Holendry nie dostarczyło podwód do przewozu drewna dla stacjonującego w Lubrańcu batalionu piechoty z armii gen. Hallera, za co zostali ukarani grzywną w wysokości 300 i 400 marek⁴⁸⁴, na podstawie ustawy z 11 kwietnia 1919 r. o rzeczowych świadczeniach wojennych⁴⁸⁵. 150 marek zapłacił gospodarz ze wsi Rybnica, gmina Łęg, za uchylanie się od rzeczowych świadczeń na rzecz wojska, swoją postawę tłumaczył chorobą konia⁴⁸⁶.

W sierpniu 1920 r. w miarę zbliżania się Armii Czerwonej do rogatek Włocławka, szczupłą załogę wojskową wspierało około 400 policjantów. Nieobecnego komendanta powiatowego kom. A. Roszkowskiego, zastępował kierownik włocławskiego komisariatu kom. E. Światała. Pod jego komendą policjanci gromadzili środki łączności i narzędzia do budowy umocnień, a następnie obsadzali przyczółki mostowe i 10 kilometrowy odcinek lewego brzegu Wisły. Centralną część brzegu rzeki chroniło wojsko. Komendantami odcinków obrony byli podkomisarze S. Skalski i Sadowski. Policjanci wysyłali patrole rozpoznawcze na drugi brzeg Wisły. Walka rozpoczęła się 15 sierpnia od wzajemnego ostrzału artyleryjskiego i trwała całą noc, nie powodując większych strat. Następnego dnia bolszewicy przystąpili do forsowania rzeki. Po silnym ostrzale artyleryjskim przypuścili szturm na przyczółek mostowy. Druga i trzecia kompania batalionu zapasowego 14 pp, broniąca prawego brzegu, została wyrzucona z okopów przez kawalerię Gaja i wycofywała się na most. Część mostu została zajęta przez Kozaków kubańskich, którym policjanci dzielnie stawiali opór. Mieszkańcy Włocławka docenili policjantów biorących udział w obronie miasta podczas prowadzonych walk, zajmujących odcinek okopów przy ul. Bulwarowej⁴⁸⁷. Na terenach zajętych przez bolszewików nasiliła się przestępczość kryminalna. Rabowano sklepy, zdarzały się nieliczne pospolite przestępstwa kryminalne. Okradziono sąd pokoju, z którego zginęły dowody rzeczowe⁴⁸⁸.

W latach 1919–1920 utworzono specjalne oddziały policyjne dla ochrony „bezpieczeństwa, spokoju i porządku” na kolejach, oraz dla ochrony koryta rzek, pasów nadbrzeżnych, na przystani i w portach⁴⁸⁹. W województwie

⁴⁸³ APT OW. Starostwo Powiatowe Włocławskie, Rejestry karne, sygn. 636.

⁴⁸⁴ B. Sprengel, *Policja Państwowa...*, s. 108.

⁴⁸⁵ DzU RP z 1919 r. Nr 32, poz. 264.

⁴⁸⁶ B. Sprengel, *Policja Państwowa...*, s. 108.

⁴⁸⁷ Z. Waszkiewicz, *Życie polityczne Włocławka...*, s. 27; H. Wardęski, *Moje wspomnienia policyjne*, Warszawa 1925, s. 320.

⁴⁸⁸ „Słowo Kujawskie” z 24 sierpnia 1920 r., nr 188, s. 2.

⁴⁸⁹ Rozporządzenie z 30 grudnia 1919 r. DzU RP z 1920 r. Nr 6, poz. 42; rozporządzenie z 18 lutego 1920 r. DzU RP z 1920 r. Nr 23, poz. 232 i inne.

warszawskim powstały komisariaty Policji Kolejowej w Skierniewicach, we Włocławku, w Mławie i Mińsku Mazowieckim. Komisariaty przejęły ochronę wszystkich linii kolejowych na terenie województwa. Komisariat we Włocławku zabezpieczał linię Kutno-Włocławek-Aleksandrów Kujawski⁴⁹⁰.

Rozporządzenie ministra spraw wewnętrznych, wydane w porozumieniu z ministrem kolei żelaznych 4 maja 1921 r. stanowiło podstawę do utworzenia na terenach kolejowych komisariatów, posterunków i posterunków doraźnych, wystawianych przez najbliższe terytorialne jednostki policyjne. Miejskie posterunki kolejowe podległy dotychczas bezpośrednio komendantom powiatowym, podporządkowano komendom miast i komisariatom. Zadania policjantów pełniących służbę na kolei zostały określone w rozkazie komendanta Głównego Policji Państwowej nr 62 z 18 czerwca 1920 r. do których należało między innymi: pomaganie administracji kolejowej i innym urzędom państwowym w egzekwowaniu przepisów prawa, ochrona życia i zdrowia oraz mienia podróżnych, a także mienia kolejowego, konwojowanie wskazanych transportów rządowych, pomoc w czasie katastrof kolejowych, patrolowanie linii kolejowej⁴⁹¹. Policjanci z posterunku kolejowego we Włocławku konwojowali do Czerniewic lub do najbliższych stacji pociągi towarowe przewożące żywność i węgiel, ochraniali transporty kolejowe do Fabryki Celulozy. Stały posterunek wystawiony został przy kasie biletowej i na peronie. Policjanci patrolowali perony, w celu ochrony podróżnych przed gromadzącymi się na stacjach grupami chuliganów, pilnowali także aby drożki stały przed stacją na wyznaczonych miejscach. Służba posterunku kolejowego we Włocławku pełniona była na dwie zmiany po 12 godzin⁴⁹². Niekorzystny wpływ na bezpieczeństwo Włocławka miał wysoki wzrost bezrobocia i dodatnie saldo migracji. Napływ biednej ludności z okolicznych powiatów w poszukiwaniu pracy przyczynił się do wzrostu zagrożenia bezpieczeństwa i porządku publicznego. W wielu miejscowościach powiatu włocławskiego dla zapewnienia bezpieczeństwa miała duże znaczenie przebiegająca tędy magistrała kolejowa. Przewozy towarowe, a zwłaszcza transporty węgla było narażone na kradzieże. Zapewnienie bezpieczeństwa i porządku publicznego była szczególnie ważne dla jednej z największych w kraju cukrowni w Brześciu Kujawskim zatrudniającej robotników sezonowych⁴⁹³.

Minister robót publicznych do ochrony bezpieczeństwa i porządku na Wiśle i jej brzegach powołał Straż Rzeczną. W listopadzie posterunek Straży Rzecznej we Włocławku liczył 11 policjantów. Zgodnie z rozporządzeniem

⁴⁹⁰ B. Sprengel, *Policja Państwowa...*, s. 46.

⁴⁹¹ Tamże, s. 47.

⁴⁹² APT OW, Akta Komendy Powiatowej Policji we Włocławku, Protokoły kontroli posterunków kolejowych z lat 1921-1922, sygn. 769/5, sygn. 769/8.

⁴⁹³ B. Sprengel, *Policja Państwowa...*, s. 54.

wykonawczym ministra spraw wewnętrznych, wydanym w porozumieniu z ministrem robót publicznych 26 lutego 1920 r. utworzono 1 kwietnia 1920 r. odrębną Policję Rzeczną. Wszyscy wyżsi funkcjonariusze Straży Rzecznej przeszli do Policji Rzecznej. Jej organizacja była dostosowana do granic okręgów policyjnych, które podzielono na odcinki, za które odpowiadały komisariaty podlegające w zakresie organizacji, zaopatrzenia, uzupełnienia i wyszkolenia komendantom okręgowym. Do okręgu warszawskiego należał odcinek Wisły od wsi Kraski do dawnej granicy pruskiej. Na terenie działania tego okręgu powstały komisariaty, którym podlegało 5 posterunków rzecznych. Komisariatowi w Warszawie podlegały posterunki w Górze Kalwarii i Modlinie, a komisariatowi w Płocku posterunki w Wyszogrodzie, we Włocławku i w Nieszawie. Policja Rzeczna podlegała administracyjnie komendzie okręgowej. Później została podporządkowana właściwemu miejscowo Komisariatowi Policji Państwowej we Włocławku. Służba policjantów z posterunku rzecznoego we Włocławku polegała na dyżurowaniu w jednostce, wystawianiu stałych posterunków na moście i na bulwarze oraz pełnieniu całodobowych patroli wzdłuż brzegu rzeki Wisły. W czerwcu 1921 r. na posterunku rzecznoym we Włocławku służbę pełniło 7 policjantów⁴⁹⁴.

Równoległe ze scentralizowaniem organizacji policji oraz z jej specjalizacją postępował proces wewnętrznego umacniania aparatu policyjnego w drodze odpowiedniego doboru kadry⁴⁹⁵, organizacji, wyposażenia w instrukcje działania przejęte z austriackich wzorów⁴⁹⁶. Już w początkowym okresie istnienia państwa władze państwowe wykorzystały stary istniejący w Galicji etnicznie polski aparat policyjny, który zrastał się stopniowo z warstwą oficerów, przede wszystkim legionowych.

W czerwcu 1921 r. istniała we Włocławku agentura 5f, która swoim zasięgiem obejmowała powiat: nieszawski, kutnowski, gostyniński, płocki, lipnowski i rypiński⁴⁹⁷. Pisma agentury informacyjnej do sądu i prokuratury wychodziły z podpisem komendanta powiatowego. Księga aresztowanych politycznie i dowodów rzeczowych była prowadzona w komendzie powiatowej i tam dziennikowana. Nakazy stawienia się, rewizji i aresztowania wystawiał komendant powiatowy. Dokumenty ogólne, dotyczące inwigilacji, wywiadów oraz korespondencję podpisywał starosta.

⁴⁹⁴ Tamże, s. 48-49.

⁴⁹⁵ Rozporządzenie ministra spraw wewnętrznych i ministra spraw wojskowych z 12 listopada 1919 r. w sprawie przejścia kompetencji na rzecz ministra spraw wewnętrznych i wcielenia w szeregi policji byłej żandarmerii w Galicji, DzU RP z 1919 r. Nr 87, poz. 475.

⁴⁹⁶ Rozporządzenie Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 28 listopada 1920 r., DzU RP z 1921 r. Nr 6, poz. 35 o wprowadzeniu instrukcji służb w miejsce obowiązujących dotąd przepisów zaborczych.

⁴⁹⁷ APT OW, Komenda Powiatowa Policji Państwowej, Sprawozdania z ruchu politycznego za okres od 25 czerwca do 1 września 1921 r., sygn. 110.

Policja Państwowa stanowiła aparat wykonawczy organów administracji ogólnej, ministra spraw wewnętrznych, wojewodów i starostów. Otrzymywała od tych organów polecenia i dyrektywy służbowe w sprawach ochrony bezpieczeństwa i porządku publicznego. W zakresie dochodzenia i ścigania popełnionych przestępstw policja podlegała organom wymiaru sprawiedliwości, sędziom śledczym i prokuratorom.

Policja zajmowała się konwojowaniem oskarżonych na rozprawy. Z grudnia 1918 r. pochodzą pierwsze pisma Prokuratury przy Królewsko-Polskim Sądzie Okręgowym we Włocławku o konwojowanie do sądów pokoju w Lipnie i w Sadlnie w powiecie nieszawskim. Ministerstwo Sprawiedliwości okólnikiem z 30 grudnia 1918 r. wzięło na siebie koszty transportowania więźniów. W okólniku z 10 grudnia 1919 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, w uzgodnieniu z Ministerstwem Sprawiedliwości, poinformowało, że komisarze policji mają do czasu zorganizowania i wyszkolenia straży konwojowej pomagać konwojować więźniów koleją. Policja była tym zadaniem obciążona przez całe dwudziestolecie międzywojenne⁴⁹⁸

Policja była organizowana hierarchicznie, od posterunków i komisariatów, przez komendy powiatowe i okręgowe (wojewódzkie) po Komendę Główną, przy czym rolę komendanta głównego, podobnie jak i innych przełożonych, ograniczono do spraw organizacyjnych, administracyjnych oraz troski o dobór, wyposażenie i wyszkolenie kadr, bez możliwości wywierania wpływu na charakter zadań wypełnianych przez podwładnych. Zasady te utrzymano do końca okresu międzywojennego, a wprowadzony przez ustawę dualizm – równoczesna podległość zarówno władzom własnym, jak i administracyjnym – przyczynił się niejednokrotnie do powstania sporów kompetencyjnych⁴⁹⁹.

Organy Powiatowej Policji Państwowej podlegały staroście w zakresie służby bezpieczeństwa i czynności wykonawczych. W szczególności starosta mógł w tych sprawach wydać organom Policji Państwowej wskazówki i zlecenia⁵⁰⁰. Starosta sprawował nadzór i kontrolę nad wypełnianiem przez policję w powiecie zadań i obowiązków. Decydował o rozmieszczeniu komisariatów policji w granicach powiatu w porozumieniu z powiatowym komendantem policji, a także o użyciu oddziałów policji w powiatach⁵⁰¹. Starosta był przez komendanta powiatowego policji informowany o wszystkich waż-

⁴⁹⁸ APT OW, Starostwo Powiatowe Włocławskie, Korespondencja komisarza Policji Państwowej, sygn. 631.

⁴⁹⁹ Cz. Brzoza, A.L. Sowa, dz. cyt., s. 101.

⁵⁰⁰ H. Szczechowicz, *Administracja ziemi dobrzyńskiej 1918–1939...*, s. 74.

⁵⁰¹ Rozporządzenie wykonawcze Rady Ministrów o tymczasowej organizacji powiatowych władz administracyjnych pierwszej instancji na obszarze byłego zaboru rosyjskiego z dnia 13 listopada 1919 r., DzU RP z 1919 r. Nr 90, poz. 489, art. 5–11.

niejszych przestępstwach i wydarzeniach kryminalnych, takich jak zabójstwa i rozboje. Otrzymywał meldunki przekazywane ustnie, telefoniczne lub telefonogramem oraz miesięczne zestawienia o przestępczości i wykrywalności. Informował wojewodę o przestępstwach kradzieży, włamaniach do urzędów i do kas. Okólnikiem z 3 kwietnia 1919 r. minister spraw wewnętrznych zobowiązał komisarzy rządowych do nadsyłania do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych dekadowych raportów o stanie „służby bezpieczeństwa”⁵⁰².

Policjanci natychmiast pojawiali się na miejscu pożarów. Uczestniczyli w akcjach gaśniczych, a następnie składali staroście meldunki w sprawie miejsca, czasu, przyczyn pożaru i rozmiaru strat, a w zależności od sytuacji podejmowali czynności śledcze⁵⁰³.

Policja wykonywała czynności prewencyjne mające na celu zapobieganie popełnianiu przestępstw i wykroczeń⁵⁰⁴. We Włocławku służba prewencyjna pełniona była w 1919 r. przez 16 posterunków stałych. Od 26 listopada do 9 grudnia 1919 r. na wniosek kierownika Oddziału Państwowego Urzędu Zbożowego policja wystawiła posterunek przy młynie Sterna, gdzie mielono zboże dla Państwowego Urzędu Zbożowego. Zadaniem policjantów było nie dopuszczenie do mielenia w tym czasie innego zboża ani wywożenia zboża skarbowego przez osoby nieupoważnione. Po zaprzestaniu mielenia zboża dla Państwowego Urzędu Zbożowego, posterunek zlikwidowano 9 grudnia 1919 r.⁵⁰⁵

Najważniejsze były zadania realizowane przez policję w ramach służby bezpieczeństwa. Polegały one na patrolach, obchodach, eskortach, obławach, służbie na posterunkach. Policjanci pełnili patrole nocne od godz. 22 wieczorem do godz. 7 rano. Zabezpieczali odbywające się w miastach uroczystości religijne i patriotyczne.

Dużą wagę przykładano do prowadzenia policyjnej dokumentacji, która stanowiła podstawowe źródło informacji dla policjantów, zwierzchników i oficerów inspekcyjnych i w zakresie efektywności pełnionej służby. Rozkazem nr 71 z 3 lutego 1920 r. komendant okręgowy Policji Państwowej polecił we wszystkich posterunkach założyć książkę służbową, do której wpisywano patrole kontrolne, eskorty, asystencje i służbę specjalną. Po zakończeniu służby patrolowej odnotowywano skład patrolu, datę i liczbę godzin pełnienia służby, nazwisko dowódcy i nazwy opatrolowanych miejscowości. Zapisywano godzinę przybycia do każdej miejscowości, prowadzone rozmowy, miejsca postoju i czas opuszczenia miejscowości. Komendant posterunku, przeglądał przygotowane raporty i oceniał wyniki patrolu. Podczas patrolu dziennego

⁵⁰² APT OW. Zespół akt Komendy Policji Państwowej Powiatu Włocławskiego we Włocławku z lat 1918–1938, nr zespołu 65, sygn. 178, s. 1; B. Sprengel, *Policja Państwowa...*, s. 55.

⁵⁰³ B. Sprengel, *Policja Państwowa...*, s. 65.

⁵⁰⁴ *Leksykon policyjny*, pod red. W. Pływaczewskiego i G. Kędzierskiego, Szczytno 2001, s. 249-250.

⁵⁰⁵ B. Sprengel, *Policja Państwowa...*, s. 77.

i nocnego dowódcą patrolu miał obowiązek udać się do sołtysa, a w nocy nawet go obudzić, aby wpisać do przechowywanej przez niego książki porę przybycia oraz zaistniałe zdarzenia, spostrzeżenia i wydane zarządzenia⁵⁰⁶.

Czynności z zakresu taktyki kryminalistycznej wykonywali policjanci z komórek śledczych. W sprawach mniej ważnych przestępstw realizację zadań procesowych i prowadzenie prostych form pracy operacyjnej powierzono także funkcjonariuszom służby mundurowej. Do 1 lipca 1929 r. policjanci realizowali czynności procesowe przewidziane w trzech różnych kodeksach państw zaborczych⁵⁰⁷. W przypadku powiatów Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej obowiązywały procedury ustanowione przez prawo rosyjskie. Istotne zmiany w realizacji czynności procesowych nastąpiły po wejściu w życie Kodeksu postępowania karnego, wprowadzonego rozporządzeniem Prezydenta RP z 19 marca 1928 r. który ujedynolicił procedurę karną na terenie całego kraju. W pierwszych latach odbudowy państwa polskiego policjanci z byłego zaboru rosyjskiego zachowali za zgodą sądów i przełożonych zwyczaj sporządzania dokumentów procesowych w postaci protokołów, a nie doniesień karnych, jak było to w byłym zaborze austriackim i pruskim.

Do zadań policji w związku z funkcjonowaniem systemu penitencjarnego należało między innymi poszukiwanie i doprowadzanie do więzień skazanych, ukrywających się przed wymiarem sprawiedliwości. Podstawą do policyjnych poszukiwań stanowiły listy gończe. Zgodnie z orzeczeniem Senatu Rządzącego z 7 sierpnia 1878, nr 915⁵⁰⁸, na polecenie Królewsko-Polskiego Sądu Okręgowego we Włocławku, a od 10 grudnia 1919 r. Sądu Okręgowego we Włocławku, listy gończe były wywieszane na tablicy ogłoszeń przy wejściu do starostwa. Rządziej trafiały tam listy gończe z innych sądów, np. Sądu Okręgowego w Kaliszu, sędziego śledczego w Lipnie na rewir w Lipnie. Umieszczano komunikaty o osobach poszukiwanych przez policję, a nawet przez Centralę Inwigilacyjną Dowództwa Żandarmerii przy DOK nr V w Krakowie. Sąd informował starostę o zaprzestaniu poszukiwań. Komunikaty o osobach poszukiwanych publikowano w wydawanej przez starostwo „Gazecie Urzędowej”. Nie rzadko zdarzały się ucieczki z aresztów policyjnych oraz posterunków. Miejscowa policja łapała uciekinierów z innych więzień i aresztów na terenie kraju⁵⁰⁹.

Policjanci dawali liczne dowody patriotyzmu i ofiarności. W 1921 r. włocławscy policjanci zebrali kilkaset milionów marek na srebrną koronę z inicjałami ofiarodawców dla wizerunku Jezusa Chrystusa na obrazie Matki

⁵⁰⁶ Tamże, s. 84.

⁵⁰⁷ S. Płaza, *Historia prawa w Polsce na tle porównawczym, Część III. Okres międzywojenny*, Kraków 2001, s. 563-568.

⁵⁰⁸ Zbiór Praw i Rozporządzeń Władzy z dnia 28 grudnia 1878 r., nr 207, s. 1455.

⁵⁰⁹ APT OW, Starostwo Powiatowe Włocławskie, Pismo Komendanta Policji Powiatu Nieszawskiego z 21 grudnia 1918 r., sygn. 616.

Boskiej Częstochowskiej, sprowadzonego do kościoła św. Jana we Włocławku. Za przykładem nadkom. S. Micińskiego, do organizacji Polskiego Czerwonego Krzyża wstąpili oficerowie, przodownicy i posterunkowi. W 1924 r. członkowie policji zaangażowali się w akcję gromadzenia darów na kupno samolotu dla wojska. Policjanci zapisywali się do Ligi Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej tworząc w miastach i gminach stałe komitety tej organizacji. Niezależnie od różnych składek na cele społeczne policja dożywała zimą dzieci bezrobotnych. Była organizatorem akcji charytatywnych. Komendanci Powiatowi Policji Państwowej organizowali spotkania opłatkowe z udziałem starosty, burmistrza, prezydenta miasta, prokuratora, podprokuratorów oraz redaktorów naczelnych, dziennikarzy, księży. Bogaty program spotkań przewidywał między innymi występy dzieci, śpiewanie kolęd, recytację wierszy oraz inscenizacje. W województwie warszawskim do tradycji należały organizowane cyklicznie spotkania Rodzin Policyjnych. Ówczesne elity dbały o prestiż funkcjonariuszy policji, a kierownictwo służbowe przywiązywało dużą wagę do integracji środowiska zawodowego.

Samorząd powiatowy nie aspirował do wpływania na policję. Ambicje takie przejawiały w pierwszych latach odbudowy państwa polskiego władze miejskie, które słabo orientowały się w kompetencjach policji. Jest to zrozumiałe, ponieważ w czasie zaborów na terenie Królestwa Polskiego możliwość zdobycia doświadczeń samorządowych były nieporównanie mniejsze niż w zaborze pruskim, czy austriackim. Samorządowcy z tych terenów mający już wcześniej pewien wpływ na służby porządkowe, prezentowali znacznie „dojrzałe” postawy niż na terenach Królestwa Polskiego, gdzie przez ostatnie dziesięciolecie władza policyjna znajdowała się wyłącznie w rękach zaborcy z wyjątkiem krótkich okresów w czasie I wojny światowej⁵¹⁰.

Stosunek między miastem a Policją Państwową został określony dekretem z dnia 4 lutego 1919 r. o samorządzie miejskim, gdzie zgodnie z art. 52 burmistrz względnie prezydent zarządzał policją miejscową, o ile należała ona do zakresu działań gminy⁵¹¹.

Mimo wyraźnego zainteresowania działaniem policji radni miejscy nie zawsze chętnie wspierali ją finansowo. Miasta ociążały się z przekazywaniem budżetowi państwa całej kwoty stanowiącej jedną czwartą kosztów utrzymania Policji Państwowej, do czego były zobowiązane na podstawie art. 3 ustawy z dnia 24 lipca 1919 r.⁵¹² Ustawa z 24 lipca 1919 r. wprowadziła jednolitość i wyłączność organizacji Policji Państwowej, ustanowiła państwowy jej charakter, centralistyczny system organizacji, pokrycie przez samorządy wysokości ¼ kosztów utrzymania.

⁵¹⁰ B. Sprengel, *Policja Państwowa...*, s. 57.

⁵¹¹ DzP PP z 1919 r. Nr 13, poz. 140.

⁵¹² B. Sprengel, *Policja Państwowa...*, s. 63.

Zgodnie z ustawą Policja Państwowa była organem wykonawczym władz państwowych i samorządowych, którego zadaniem była ochrona bezpieczeństwa, spokoju i porządku publicznego. Funkcjonariusze policji dzielili się na oficerów i szeregowców. Przysługiwały im korzystniejsze w stosunku do innych funkcjonariuszy państwowych uprawnienia w zakresie uposażenia, urlopów, rent i emerytur. W sprawach porządku publicznego policja wspomagała i nadzorowała organy państwowe i samorządowe oraz inne organy powołane do wykonywania przepisów regulujących sprawy porządku publicznego. Przy wykonywaniu swych zadań funkcjonariusze policji byli uprawnieni do stosowania niezbędnych środków przymusowych, a wśród nich do użycia siły fizycznej i broni palnej. Gdy jednostki policji nie były w stanie zapewnić ochrony bezpieczeństwa i spokoju publicznego, do zadań tych mogło być użyte wojsko⁵¹³.

Policja podobnie jak wojsko była z założenia instytucją apolityczną. Funkcjonariusze nie mogli należeć do partii i stronnictw, uczestniczyć w wiecach i manifestacjach oraz ujawniać publicznie swe sympatie i antypatie polityczne. Przynależność do organizacji społecznych, kulturalnych i oświatowych uzależniona była od uzyskania zgody przełożonych. Zasadę tę utrzymano do końca II Rzeczypospolitej. Niemniej jednak w praktyce w pełni nie przestrzegano zasady pełnej apolityczności

Do zamachu majowego przeważały w policji sympatie prawicowe. Potem wymagano od członków kadry oficerskiej, podobnie jak i od pozostałych funkcjonariuszy, akcentowania pozytywnego stosunku do rządzącej ekipy politycznej, a angażowanie się w działalność wielu organizacji społecznych, zwłaszcza paramilitarnych i posanacyjnych, było mile widziane. Przez cały okres międzywojenny policja konsekwentnie zwalczała wszelkie przejawy działalności komunistycznej. Podobne stanowisko zajmowano wobec partii i organizacji mniejszości narodowych, które niezależnie od ich oficjalnych deklaracji podejrzewano o prowadzenie działalności na szkodę państwa polskiego.

Chociaż policja i armia wykazywały wiele podobieństw (zasada hierarchiczności, umundurowanie, uzbrojenie, obowiązki karność i posłuszeństwa), to jedna różnica była między nimi wyraźna. W wojsku wśród szeregowych liczącą się grupę tworzyli przedstawiciele mniejszości narodowych. Policja natomiast była prawie czysto polska.

Odrębny problem stanowiło przygotowanie policji do wypełniania powierzonych jej zadań. Zasadniczym elementem był poziom wykształcenia ogólnego. Był on zróżnicowany w zależności od spełnianych funkcji, ale generalnie niezbyt wysoki, zwłaszcza w pierwszych latach niepodległości. Lepiej prezentowała się kadra oficerska. Większość ukończyła uczelnie wyższe lub szkoły średnie. Olbrzymia część niższych funkcjonariuszy kończyła edukację

⁵¹³ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1985, s. 465–466.

na poziomie elementarnym. Starano się w połowie lat dwudziestych poprawić tę sytuację, uzależniając przyjęcie do pracy od ukończenia czterech klas szkoły podstawowej, a uzyskanie stopnia oficerskiego od posiadania świadectwa maturalnego. W pierwszym okresie po odzyskaniu niepodległości osoby pracujące wcześniej w organach bezpieczeństwa lub instytucjach z nimi związanych stanowiły zdecydowaną mniejszość grupy oficerskiej (niecałe 30%). Pozostałe zdobywały niezbędne doświadczenie w trakcie służby. W latach 1918–1928 dominowały krótkotrwałe trzymiesięczne przeszkolenia, na których zapoznawano pracowników i kandydatów z podstawowymi przepisami prawnymi ogólnymi i resortowymi, specyficznymi technikami pracy, ponadto przekazywano wiedzę ogólną, zwłaszcza z zakresu historii, geografii i stosunków narodowościowych Polski.

Oceny funkcjonowania policji były bardzo zróżnicowane. W miarę upływu czasu charakteryzowała się ona coraz większym profesjonalizmem i odnotowywała liczne sukcesy w zwalczaniu przestępczości pospolitej. Systematycznie ponoszono poziom przygotowania zawodowego funkcjonariuszy. Dla większości społeczeństwa, co jest w pełni zrozumiałe, bardziej widoczne były jednak niedociągnięcia i funkcja spełniana przez policję w rozbijaniu manifestacji, wieców i zgromadzeń organizowanych bardzo często bez odpowiedniego zezwolenia. Społeczeństwo z niechęcią odnosiło się do problemu nagminnego nadużywania alkoholu przez policjantów, co nie było cechą specyficzną dla tej służby, a swoistym dziedzictwem po zaborach, zwłaszcza zwyczajów panujących w Królestwie Polskim. Liczne doniesienia prasowe, interpelacje poselskie, zgłaszane głównie przez kluby lewicowe i mniejszości narodowe, koncentrowały się na nadużywaniu władzy przez organa policyjne. Potwierdzeniem przynajmniej części tych zarzutów były również liczne kary dyscyplinarne, łącznie z usuwaniem ze służby za przekroczenie uprawnień i działania niezgodne z obowiązującymi przepisami⁵¹⁴.

⁵¹⁴ Cz. Brzoza, A.L. Sowa, dz. cyt., s. 103–104.

Organizacja sądownictwa

W czasie pierwszej wojny światowej na terenie Mazowsza Płockiego utworzone były dwie okupacyjne gubernie wojenne: płocka (obejmująca powiaty płocki, sierpecki, lipnowski i rypiński) i mławska (z powiatami: mławskim, płońskim, ciechanowskim i przasnyskim). Pod względem administracyjnym obszar Mazowsza Płockiego dzielił się na trzy okręgi: płocki (powiat płocki, płoński i sierpecki), lipnowski (powiat lipnowski i rypiński) oraz mławski (powiat mławski, ciechanowski i przasnyski). Do wojny światowej była gubernia płocka stanowiła jeden teren Sądu Okręgowego i hipoteki z siedzibą w Płocku. W czasie okupacji uruchomiono trzy sądy okręgowe w Płocku, Lipnie i Mławie⁵¹⁵. Na Kujawach wschodnich sąd Okręgowy mieścił się we Włocławku.

Po odzyskaniu niepodległości Mazowsze Płockie przyłączono do województwa warszawskiego, jednakże w innych poza administracyjną dziedzinach życie społeczne powiatów Mazowsza Płockiego zazębiało się ze sobą lub tworzyło pewną całość, jak podział na dwa okręgi sądowe: Płock, Mława, podział na okręgi wyborcze itp.⁵¹⁶.

Do unifikacji ustroju sądownictwa dokonanej w 1928 r. obowiązywały na ziemiach odrodzonego państwa polskiego cztery różne systemy prawne, jako następstwo czterech różnych systemów prawnych byłych państw zaborczych. Dla obszaru byłego Królestwa Polskiego oraz tzw. ziem wschodnich zostały wydane w 1917 r. jeszcze w czasie okupacji niemieckiej, Przepisy tymczasowe o urządzeniu sądownictwa w Królestwie Polskim⁵¹⁷ oraz Tymczasowa instrukcja ogólna dla sądów byłego Królestwa⁵¹⁸.

Na ziemiach byłego obszaru austriackiego utrzymano w mocy austriacką ustawę organizacyjną sądową z 1896 r. oraz instrukcję sądową z 1897 r. ze zmianami wprowadzonymi dekretem z 8 lutego 1919 r.⁵¹⁹. Na ziemiach byłego obszaru pruskiego utrzymano w mocy niemiecką ustawę o ustroju sądownictwa z 1877 r. z późniejszymi zmianami z 1898 r. i 1900 r., a także z 1920 r.⁵²⁰. Odrębną pod pewnymi względami organizację sądownictwa miało województwo śląskie.

⁵¹⁵ T. Świecki, dz. cyt., s. 9.

⁵¹⁶ Tamże.

⁵¹⁷ Dziennik Urzędowy Departamentu Sprawiedliwości Tymczasowej Rady Stanu nr 1, Dział I, poz. 1

⁵¹⁸ Tamże, nr 2, poz. 4.

⁵¹⁹ DzP PP z 1919 r. Nr 15, poz. 100.

⁵²⁰ S. Gołąb, *Organizacja sądów powszechnych*, Kraków 1938, s. 55.

Dekretem Naczelnika Państwa z 8 lutego 1919 r. powołany został do życia Sąd Najwyższy w Warszawie⁵²¹, któremu stopniowo podporządkowano sądownictwo powszechne całego kraju. Wymienione przepisy obowiązywały do 31 grudnia 1928 r. Niezależnie od uprawnień apelacyjnych Sąd Najwyższy miał m.in. także prawo interpretowania i wyjaśniania budzących wątpliwości przepisów prawnych oraz rozstrzygania o ważności oprotestowanych wyborów do parlamentu.

Prace nad unifikacją ustroju sądownictwa polskiego rozpoczęte zostały zaraz po odzyskaniu niepodległości i prowadzone były dwutorowo. Dyskusja nad podstawowymi zasadami ustrojowymi sądownictwa miała miejsce na forum sejmów w trakcie prac nad uchwaleniem Konstytucji marcowej z 1921 r. Zasady te zostały utrwalone w art. 74-86 i art. 98 Konstytucji marcowej przesądzając w tym zakresie kierunek ustawodawstwa zwykłego oraz w powołanej Komisji Kodyfikacyjnej. Podkomisja ustroju sądownictwa miała za zadanie opracować jednolite dla terenu całego państwa prawo o ustroju sądów. Podstawą prac podkomisji stały się Zasady ustroju sądownictwa, uchwalone w 1920 r. na podstawie referatu prof. K. Stefki. W latach 1920-1924 Komisja Kodyfikacyjna opracowała kolejno cztery różne projekty. Ostateczny projekt Komisji Kodyfikacyjnej został przedłożony ministrowi sprawiedliwości 30 grudnia 1924 r. Projekt rządowy ustawy o sądach powszechnych został przedstawiony sejmowi 23 maja 1925 r. Dyskusja w sejmie nad projektem w międzyczasie częściowo zmodyfikowanym, miała miejsce w latach 1925-1928. Ostatecznie projektowi nadano moc obowiązującego prawa, nie drogą ustawy, lecz rozporządzenia Prezydenta RP z 6 lutego 1928 r., pod nazwą Prawo o ustroju sądów powszechnych. Przepisy tego prawa weszły w życie z dniem 1 stycznia 1929 r.⁵²². W krótkim czasie po ogłoszeniu, prawo o ustroju sądów powszechnych zostało w istotny sposób znowelizowane, najpierw ustawą z 4 marca 1928 r., a następnie trzema kolejnymi rozporządzeniami Prezydenta RP⁵²³. Zmiany wewnętrznego urzędowania sądów powszechnych określały ponadto regulaminy sądowe. Istotne zmiany w zakresie zasad ustrojowych sądownictwa wprowadziła Konstytucja kwietniowa z 1935 r. Konsekwencją tego były późniejsze zmiany ustawodawstwa⁵²⁴.

⁵²¹ DzP PP z 1919 r. Nr 15, poz. 199.

⁵²² *Historia państwa i prawa Polski 1918-1939*, cz. II, pod red. F. Ryszki, Warszawa 1968, s. 12.

⁵²³ Rozporządzenie Prezydenta RP z 24 listopada 1930 r. DzU RP z 1930 r. Nr 5, poz. 626; Rozporządzenie Prezydenta RP z 23 sierpnia 1932 r. DzU RP z 1932 r. Nr 73, poz. 661; Rozporządzenie Prezydenta RP z 7 października 1932 r. DzU RP z 1932 r. Nr 86, poz. 734; obwieszczenie Ministerstwa Sprawiedliwości z 15 listopada 1932 r. ogłoszenie jednolitego tekstu DzU RP z 1932 r. Nr 102, poz. 863; rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z 21 listopada 1938 r. o usprawnieniu postępowania sądowego. DzU RP z 1938 r. Nr 89, poz. 609.

⁵²⁴ Dokonano je ustawą z dnia 14 kwietnia 1937 r. DzU RP z 1937 r. Nr 30, poz. 220; ustawą z dnia 9 kwietnia 1938 r. DzU RP z 1938 r. Nr 24, poz. 213 i Rozporządzeniem Prezesa Rady Ministrów z 21 listopada 1938 r. Dz. U. z 1938 r. Nr 89, poz. 609.

Zgodnie z Konstytucją marcową niezależne sądy były obok władzy ustawodawczej i wykonawczej organami narodu. Normą konstytucyjną była jawność rozpraw. Sędziowie pochodzili wyłącznie z nominacji prezydenta. Mieli zagwarantowaną niezależność, co oznaczało, że nie można ich było bez orzeczenia sądowego usunąć, przenieść w stan spoczynku lub zawiesić w czynnościach urzędowych, a nawet przenieść do innej miejscowości. Zmiany mogły nastąpić tylko w wypadku reorganizowania struktur sądowych. Swobodę działania gwarantował im immunitet. W zamian za to wymagano od nich całkowitej bezstronności podczas rozpatrywania spraw i ferowania wyroków. Wyłączność kompetencji sądów w wymiarze sprawiedliwości bardzo mocno podkreślała Konstytucja marcowa, która gwarantowała obywatelom, że żadna ustawa nie może ich pozbawić prawa do drogi sądowej przy dochodzeniu doznanych szkód lub krzywd. Sądy miały rozstrzygać sprawy zgodnie z obowiązującymi aktami prawnymi (ustawami, dekretemi), ale nie mogły badać ich właściwości. Dzieliły się na powszechne rozpatrujące sprawy cywilne i karne oraz szczególne zajmujące się ściśle określonymi kwestiami.

Najbardziej rozbudowane były sądy powszechne. Ich zróżnicowana organizacja została ujednolicona dekretem Prezydenta z 6 lutego 1928 r. Od tego czasu dzieliły się na grodzkie (rozpatrujące najdrobniejsze sprawy), okręgowe i apelacyjne⁵²⁵ oraz Sąd Najwyższy⁵²⁶. Okręgi sądów grodzkich były znacznie mniejsze niż powiaty administracyjne. Okręgi sądów okręgowych, we Włocławku i w Płocku, obejmowały po kilkanaście sądów grodzkich. Sądy grodzkie we Włocławku, w Nieszawie, Lipnie i Rypinie składały się z jednego lub kilku sędziów, z których każdy rozstrzygał przydzielone mu sprawy samodzielnie jako tak zwany sędzia jednostkowy. Drugą instancją dla odwołań i zażaleń przeciw orzeczeniom sądów powiatowych były sądy okręgowe. Według stanu z 1 listopada 1929 r. Sąd Okręgowy w Płocku obejmował sąd grodzki w Rypinie, Sierpcu, Gostyninie, Płońsku i Płocku. Sąd Okręgowy we Włocławku obejmował sąd grodzki w Lipnie, we Włocławku, w Kutnie, Nieszawie⁵²⁷. Drugą instancją dla sądów okręgowych był sąd apelacyjny w Warszawie. Trzecią instancją dla wszystkich spraw cywilnych i karnych z całej Polski był Sąd Najwyższy w Warszawie. Sądy drugiej i trzeciej instancji rozstrzygały wszystkie sprawy kolegialnie, zazwyczaj w składzie trzech sędziów.

Organem pomocniczym sądów była zhierarchizowana prokuratura, powołana do ścigania przestępstw z urzędu. Przepisy o ustroju prokuratury zawarte były w zasadzie w aktach prawnych dotyczących ustroju sądów powszech-

⁵²⁵ Sądy apelacyjne mieściły się w Warszawie, we Lwowie, w Krakowie, Lublinie, Poznaniu, Toruniu, Wilnie i Katowicach

⁵²⁶ Cz. Brzoza, A. L. Sowa, dz. cyt., s. 83–84.

⁵²⁷ J. Suski, dz. cyt., s. 23.

nych⁵²⁸. Zagadnienia wewnętrznego urzędowania prokuratur uregulowane były w regulaminach⁵²⁹ Strukturę organizacyjną prokuratury dostosowano do struktury sądownictwa. Istniały prokuratury przy odpowiednich sądach, oprócz sądów grodzkich. Funkcje oskarżycieli publicznych przed sądami obok prokuratorów sądów okręgowych pełniła z ich upoważnienia Policja Państwowa i w określonych sprawach organy administracji ogólnej pierwszej instancji⁵³⁰.

Przepisami obowiązującymi do 1932 r., na obszarach b. Królestwa Polskiego był Statut Tymczasowy Palestry Państwa Polskiego z 1918 r.⁵³¹ i dekret Naczelnika Państwa z 8 lutego 1919 r. w przedmiocie przepisów tymczasowych o obrońcach sądowych i obrońcach przy sądach pokoju⁵³². Na obszarze b. zaboru austriackiego i pruskiego obowiązywało ustawodawstwo byłych państw zaborczych. Unifikacja przepisów o adwokaturze nastąpiła po raz pierwszy na mocy rozporządzenia Prezydenta RP z 7 października 1932 r.⁵³³, zastąpionego ustawą o ustroju adwokatury z dnia 4 maja 1938 r.⁵³⁴. Przepisy dotyczące notariatu jednolite dla terenu całej Polski regulowało rozporządzenie Prezydenta RP z 27 października 1933 r.⁵³⁵

Na podstawie kodeksu postępowania karnego z 1928 r. Policja Państwowa miała prawo do wykonywania czynności procesowych z własnej inicjatywy oraz na polecenie sądu i prokuratury. Do samodzielnych działań należało np. wszczynanie dochodzeń w sprawach podlegających orzecznictwu sądów grodzkich, bez obowiązku zawiadamiania o tym prokuratora. W sprawach, w których właściwy był sąd grodzki, policja miała prawo wnioskowania o umorzenie i sporządzenie aktu oskarżenia. Podczas postępowania przed sądem grodzkim policja występowała jako oskarżyciel publiczny. Powierzenie tej funkcji policji było rozwiązaniem doraźnym ze względu na brak prokuratorów, których można by przydzielić do każdego sądu grodzkiego. Z czasem takie rozwiązanie uznano za korzystniejsze ze względów oszczędnościowych.

⁵²⁸ Do wydania Prawa o ustroju sądów powszechnych z 1928 r. na terenie Królestwa Polskiego ustrój prokuratury regulowała Instrukcja dla rządów prokuratorskich z 1918 r. Dziennik Urzędowy Ministerstwa Sprawiedliwości nr 9, poz. 21. Na terenie byłego zaboru austriackiego i pruskiego przepisy te zawarte były w ustawach o ustroju sądów. Od 1 stycznia 1929 r. jednolite przepisy dla całego kraju zawarte były w art. 231-254 Prawa o ustroju sądów powszechnych z 1928 r. Do prokuratorów miały również zastosowanie przepisy Prawa o ustroju sądów powszechnych wymienione w art. 243 tego prawa.

⁵²⁹ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 1 grudnia 1932 r. Regulamin wewnętrznego urzędowania prokuratur sądów apelacyjnych i okręgowych. DzU RP z 1932 r. Nr 102, poz. 784; Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 1 grudnia 1932 r. Regulamin urzędowania Prokuratury Sądu Najwyższego. DzU RP z 1932 r. Nr 110, poz. 912.

⁵³⁰ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1985, s. 500.

⁵³¹ DzP PP z 1918 r. Nr 22, poz. 75.

⁵³² DzP PP z 1918 r. Nr 15, poz. 205.

⁵³³ DzU RP z 1932 r. Nr 86, poz. 733.

⁵³⁴ DzU RP z 1938 r. Nr 33, poz. 289.

⁵³⁵ DzU RP z 1933 r. Nr 84, poz. 609.

W sprawach podlegających orzecznictwu sądów okręgowych policja mogła prowadzić dochodzenie tylko na polecenie prokuratora. Zasadnicze zmiany polegały między innymi na powrocie do zapiskowej formy czynności policyjnych. Po uzyskaniu informacji o przestępstwie ściganym z urzędu policja miała obowiązek zabezpieczyć ślady i dowody oraz zawiadomić o tym właściwego dla miejsca prokuratora. Na polecenie prokuratora policja mogła prowadzić dochodzenie wykonując czynności operacyjno-rozpoznawcze. Na polecenie prokuratora policja mogła także podejmować działania wymagające formy protokołu, np. przesłuchanie świadka. Kodeks postępowania karnego z 1928 r. przewidywał m.in. instytucję zatrzymania przez policję podejrzanego na 48 godzin w przypadku, gdy istniały podstawy do zastosowania wobec niego środka zapobiegawczego w postaci tymczasowego aresztowania, a zwłoka mogłaby spowodować jego ucieczkę lub zatarcie śladów. Także w przypadkach nie cierpiących zwłoki policjanci mieli prawo dokonać przeszukania bez nakazu sądowego. Każda taka czynność wymagała zatwierdzenia sędziego. Podobne uprawnienia zawierały obowiązujące wcześniej procedury karne państw zaborczych, które z pewnymi modyfikacjami obowiązywały do czasu wejścia w życie Kodeksu postępowania karnego⁵³⁶.

Pomimo trwających intensywnych szkoleń z zakresu prawa karnego procesowego policjanci podczas czynności procesowych popełniali uchybienia formalne, które rzutowały na efekty pracy śledczej. Wskazywali na nie sędziowie orzekający w sądach grodzkich. Najwięcej usterek popełniali w czynnościach wykonywanych bez nadzoru prokuratorskiego. Było to konsekwencją niskiego poziomu nadzoru służbowego nad czynnościami procesowymi, zwłaszcza, że posterunki były przyzwyczajone do bezpośredniego przesyłania spraw do sądów pokoju, a od 1 stycznia także do sądu okręgowego⁵³⁷.

Sędziowie wskazywali na zbyt ogólnikowe opisy przebiegu wydarzeń i popełnionych przestępstw. W protokołach policjanci używali niezrozumiałych dla sędziów skrótów. Przekręcali nazwiska i pisali nieczytelnie. Nie wpisywano danych świadków, pomijano adresy oskarżonych i pokrzywdzonych. Brakowało dat wszczęcia dochodzenia. Powodowało to konieczność prowadzenia dodatkowej korespondencji i wydłużało tok postępowania. Często protokoły skierowane do starostwa pisane były nieczytelnie. Zdarzało się, że policjanci nie potwierdzali tożsamości osoby na podstawie dokumentów poprzestając na oświadczeniach ustnych. Policjanci doręczający stronom i świadkom wezwania sądowe w sprawach karnych, nie wiedzieli

⁵³⁶ B. Sprengel, *Policja Państwowa...*, s. 90-91.

⁵³⁷ Tamże, s.91.

o konieczności potwierdzenia przez odbiorcę. Po skardze złożonej 31 stycznia 1921 r. przez prezesa Sądu Okręgowego we Włocławku, Władysława Nowcy, wojewoda polecił, aby starosta spowodował zapoznanie policjantów z obowiązującymi przepisami⁵³⁸.

Sąd i policja miały problem z przechowywaniem dowodów rzeczowych. Często dowody rzeczowe np. aparaty gorzelnicze przechowywano na komisariacie. Do komisariatu oprócz dowodów rzeczowych przekazywano przedmioty znalezione, a nawet zwierzęta. Nadkomisarz S. Miciński z Komendy Powiatowej Policji we Włocławku zwracał uwagę policjantom z powodu lekceważenia obowiązków stawiania się w sądzie w charakterze świadków. Komendant Okręgowy Policji Państwowej insp. Henryk Wardęski przypominał, aby policjant występujący w sądzie jako oskarżyciel publiczny posługiwał się poprawnym językiem⁵³⁹.

⁵³⁸ APT OW, Pismo wojewody z 31 stycznia 1921 r., sygn. 620; B. Sprengel, *Policja Państwowa...*, s. 91.

⁵³⁹ B. Sprengel, *Policja Państwowa...*, s. 93.

Życie polityczne

W okres niepodległości Polska wkraczała z ukształtowanymi na przełomie XIX i XX w. partiami politycznymi. Odegrały one w tym czasie szczególną rolę reprezentując interesy warstw społecznych, środowisk zawodowych i regionalnych. W Sejmie Ustawodawczym ukształtował się tradycyjny podział partii na prawicę, centrum i lewicę. Wśród partii prawicowych główną rolę odgrywała Narodowa Demokracja (endecja) pod ideowym i politycznym przywództwem Romana Dmowskiego. W 1919 r. endecja przyjęła oficjalną nazwę Związek Ludowo-Narodowy, jednoczący działaczy narodowych ze wszystkich trzech zaborów. Politycznym sprzymierzeńcem endecji był ruch chrześcijańsko-społeczny. Ruch ten kierował się zasadami solidaryzmu społecznego. Najwięcej zwolenników miał na ziemiach byłego zaboru pruskiego.

Podstawowym punktem programu (endecji) stał się postulat o nienaruszalności własności prywatnej. Partia ta akcentowała swój silny związek z warstwą posiadającą oraz z Kościołem katolickim, o którego interesy dbano w sposób szczególny. Wynikało to przede wszystkim z chęci zdobycia wśród wierzącej ludności politycznego poparcia dla sił prawicowo-nacjonalistycznych. Głoszone przez endecję hasło unarodowienia przemysłu, rzemiosła i handlu przysparzało jej wielu zwolenników⁵⁴⁰. Kościół czynnie włączył się w nurt życia politycznego. Na zjeździe dziekanów (zarządców kilku parafii – dekanatów) we Włocławku w dniach 12 i 13 stycznia 1921 r. opracowano wytyczne działalności społeczno-politycznej duchowieństwa.

Wśród partii lewicy czołową rolę odgrywała Polska Partia Socjalistyczna. PPS zachowała charakter organizacji kadrowej, a swoją działalnością obejmowała tylko niektóre większe ośrodki robotnicze. Jeszcze w okresie między XV Zjazdem, który rozpoczął się 18 grudnia 1918 r., a Kongresem Zjednoczeniowym, obradującym w kwietniu 1919 r., wzrastały szeregi PPS na terenie Królestwa Polskiego. W jej skład weszli robotnicy rolni, natomiast w większych ośrodkach przemysłowych, takich jak Łódź i Włocławek, miała ona wyraźnie proletariacki charakter⁵⁴¹.

⁵⁴⁰ Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, red. Z. Waszkiewicz, Włocławek 1982, s. 62–63

⁵⁴¹ Tamże, s. 63.

Polska Partia Socjalistyczna w początkowym okresie po odzyskaniu niepodległości odgrywała znaczącą rolę na terenie powiatów lipnowskiego i rypińskiego. Dążyła do utworzenia ścisłej sieci ogniw terenowych⁵⁴². W Rypinie PPS powstała w połowie 1918 r., a jej założycielami byli: S. Meller, B. Grabowski, F. Mażewski, S. Boruszkowski, W. Dziubakiewicz, Z. Jagielski i inni. S. Meller, B. Grabowski i F. Ogrodnik już przed wojną skłaniali się wyraźnie ku lewicy PPS. F. Mażewski wcześniej związany był z PPS-Frankcją Rewolucyjną. S. Meller, sekretarz Związku Zawodowego Robotników Rolnych, działał w okręgowym Komitecie Wyborczym PPS. W cukrowni w Chełmicy z ramienia PPS kampanię rekrutacyjną prowadził B. Wyszkowski⁵⁴³. W kampanii wyborczej PPS występowała przede wszystkim z hasłami walki o utrwalenie praw socjalnych, utrzymania rządu J. Moraczewskiego oraz realizacji reform zapowiedzianych przez rząd. Odrzucała koncepcję rewolucji proletariackiej, podkreślając znaczenie własnego państwa dla sprawy robotniczej.

W pierwszych latach niepodległości zaczął się kształtować obóz polityczny skupiony wokół osoby Józefa Piłsudskiego, nazywany „obozem belwederским”. Stanowili go przede wszystkim byli legionieści, peowiaci, część działaczy Polskiej Partii Socjalistycznej. Na XVI Kongresie PPS w 1919 r. stworzono podstawy do rozwoju PPS jako partii masowej o zasięgu ogólnopolskim. Wśród nowo utworzonych okręgów były m.in. plocki, rypiński, kutnowski i wrocławski. Mimo powstania nowych okręgów w drugiej połowie 1919 r. nastąpiło wyraźne załamanie wzrostu liczbowego partii, na które złożyło się osłabienie aktywności klasy robotniczej po walkach prowadzonych w pierwszych miesiącach 1919 r. i podczas wojny polsko-bolszewickiej 1920 r., chaos organizacyjny w wielu komórkach terenowych, utworzenie komitetów rewolucyjnych w powiecie lipnowskim, rypińskim i wrocławskim⁵⁴⁴.

W styczniu 1919 r. wśród członków PPS nastąpiło ożywienie dyskusji na temat programu i taktyki walki o władzę. Z koniecznością demokratyzacji ustroju i reformami społecznymi zgadzały się wszystkie frakcje tego ugrupowania, ale sposób, w jaki zamierzano wprowadzić te postulaty, budziły większe kontrowersje. Zarówno lewica, jak i prawica PPS opowiadały się za rządem robotniczo-włościańskim, przy czym pierwsza zamierzała osiągnąć ten cel przez rewolucję społeczną, druga zaś chciała stosować środki legalne. Radykalizacja nastojów spowodowała, że część organizacji terenowych, w tym najprawdopodobniej rypińska, zaczęła się opowiadać za programami grup opozycyjnych w partii⁵⁴⁵.

⁵⁴² J. Borkowski, *Ludowcy w II Rzeczypospolitej*, t. 1. Warszawa 1987, s. 45.

⁵⁴³ B. Kapłan, *Z rewolucyjnych tradycji Rypina i powiatu rypińskiego*, [w:] *Szkice rypińskie. Materiały z sesji popularno-naukowej zorganizowanej z okazji 900-lecia Rypina*, Bydgoszcz 1965, s. 42–43.

⁵⁴⁴ Tamże.

⁵⁴⁵ Tamże, s. 63–64.

Od stycznia 1919 r. w gronie PPS ponownie ożywiła się dyskusja na temat taktyki w walce o władzę, aczkolwiek program demokratyzacji ustroju i reform społecznych nie budził na ogół kontrowersji. Partia stała na gruncie niepodległości państwa polskiego. Opowiadała się za reprezentacją klasy robotniczej w Sejmie. Nie głoszone wprost hasła dyktatury proletariatu, a Rady Delegatów Robotniczych traktowano, w przeciwieństwie do komunistów, jako jednego z partnerów w sprawowaniu władzy. W programie PPS mieścił się postulat rewolucyjnej walki o władzę, która dominowała w lewicowym nurcie partii⁵⁴⁶. Radykalizacja nastrojów spowodowała, że część organizacji terenowych – np. płożka – opowiadała się za programem opozycji w PPS, uważając, że „podporządkowanie klasowych celów proletariatu interesom państwa nie doprowadzi do poprawy warunków życia”⁵⁴⁷.

Partią stosunkowo silną, współpracującą z PPS, był Powszechny Żydowski Związek Robotniczy (Algemener Jidyszer Arbeter Bund). Do partii lewicowych należy zaliczyć Poale-Sjon Lewicę – powstała w wyniku rozbięcia Poale-Sjon w 1920 r. Członkowie Żydowskiego Związku Robotniczego we Włocławku współdziałali na forum Rady Miejskiej z PPS.

Po odzyskaniu niepodległości wszystkie stronnictwa polityczne próbowały określić swój kierunek działania i program. Główna walka polityczna rozegrała się w związku z pierwszymi w niepodległej Polsce wyborami do Sejmu Ustawodawczego. W kampanii wyborczej wzięły udział wszystkie partie i organizacje polityczne. Działacze partii prawicowych starali się wykorzystać poparcie znacznej części społeczeństwa.

Partie prawicowe skupiały się pod egidą Stronnictwa Demokratycznego – Narodowego, w utworzonym w połowie grudnia 1918 r. Narodowym Komitecie Wyborczym Stronnictw Demokratycznych⁵⁴⁸.

Na czele „Akcji Katolicko-Narodowej” w powiecie lipnowskim stał Hipolit Wąsowicz, ziemianin, przewodniczący lipnowskiej rady powiatowej⁵⁴⁹, a w powiecie rypińskim Władysław Żochowski, działacz narodowy i społeczny, który razem z ks. prof. Władysławem Mąkowskim stanęli na czele rypińskiego Narodowego Komitetu Wyborczego Stronnictw Demokratycznych. W. Żochowski kierował także Związkiem Ludowo-Narodowym w powiecie rypińskim⁵⁵⁰. W powiecie lipnowskim i w powiecie rypińskim utworzono pozostające w ścisłym kontakcie z Komitetem Wyborczym Stronnictw Demokratycznych w Warszawie gminne i okręgowe chrześcijańsko-narodowe komitety wyborcze.

⁵⁴⁶ K. Więch, *Polska Partia Socjalistyczna 1918-1921*, Warszawa 1978, s. 87–88.

⁵⁴⁷ Tamże, s. 89.

⁵⁴⁸ R. Wapiński, *Narodowa Demokracja 1893-1939*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980, s. 164.

⁵⁴⁹ M. Krajewski, *Dobrzyński słownik biograficzny. Ludzie europejskiego regionu*, Włocławek 2002, s. 665–666.

⁵⁵⁰ Tamże, s. 748.

Program wyborczy endecji zawierał m. in. takie postulaty jak, wprowadzenie jednolitego ustawodawstwa pracy dla robotników fabrycznych i rolnych, stopniowe upaństwowienie kopalń, kontrola państwa nad handlem zagranicznym. W stosunku do innych narodów zamieszkujących państwo polskie postulowano stosowanie zasady „równy z równymi – wolny z wolnymi” i zapewnienie im swobody rozwoju narodowego⁵⁵¹. Duchowieństwo aktywnie uczestniczące w spotkaniach przedwyborczych poparło kandydatów Narodowego Komitetu Wyborczego⁵⁵². Stronnictwa chłopskie: PSL- Piast i PSL – Wyzwolenie wskazywały na konieczność przeprowadzenia demokratycznych reform w państwie, a zwłaszcza reformy rolnej uchwalonej przez Sejm. PPS w programie wyborczym wysuwała na czoło reformę rolną i wprowadzenie republiki ludowej. Lewica socjalistyczna widziała w przyszłym parlamencie jedyną możliwość dokonania przebudowy ustrojowej i społecznej kraju⁵⁵³.

We Włocławku, ruch komunistyczny był stosunkowo silny. Utworzono tutaj w listopadzie 1918 r. Radę Delegatów Robotniczych składających się w lutym 1919 r. z 45 delegatów w tym 20 z KPRP i 25 z PPS. W grudniu 1918 r. na zebraniu przedstawicieli SDKPiL i PPS-Lewicy podjęto uchwałę o utworzeniu włocławskiej organizacji zjednoczonej Komunistycznej Partii Robotników Polskich. Pierwsze komórki KPRP powstały w fabryce „Bracia Szwarz”⁵⁵⁴. KPRP stawiała sobie za cel obalenie w drodze rewolucji ustroju i wprowadzenie rządów komunistycznych. Wyznaczenie Włocławka na siedzibę Okręgowego Komitetu KPRP, obejmującego swoim zasięgiem powiaty: kutnowski, kolski, koniński, turecki, lipnowski, nieszawski i gostyński, powodowało, że miejscowa policja musiała od początku dużo uwagi poświęcać ruchowi komunistycznemu i wielokrotnie miała trudności z identyfikacją przybyłych tu działaczy z innych miejscowości, również z Warszawy. Jeden z aktywniejszych włocławskich działaczy komunistycznych Stanisław Suski znalazł się wśród uczestników II i III Konferencji KPRP, które odbyły się w lutym i kwietniu 1921 r., a w dniach od 19 września do 2 października 1923 r. brał udział w obradującym pod Moskwą II Zjeździe Komunistycznej Partii Robotniczej Polski.

Komunistyczna Partia Robotnicza Polski zbojkotowała wybory. Zgodnie z przyjętą rezolucją „partia bojkotując pierwsze wybory do Sejmu w 1919 r. nie przesądzała swojego stanowiska do spraw parlamentaryzmu... Uznano, że decyzję tę usprawiedliwiała możliwość bezpośredniego przejęcia władzy przez rady”⁵⁵⁵. Inaczej kształtowała się sytuacja w sprawie wyborów do

⁵⁵¹ Tamże.

⁵⁵² A. Ajnenkiel, *Parlamentaryzm II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1975, s. 117.

⁵⁵³ A. Ajnenkiel, *Spór o model parlamentaryzmu polskiego do roku 1926*, Warszawa 1972, s. 190.

⁵⁵⁴ *Województwo włocławskie. Monografia regionalna*, Łódź 1980, s. 148.

⁵⁵⁵ A. Belcikowska, *Stronnictwa i związki polityczne w Polsce. Charakterystyka, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy*, Warszawa 1925, s. 401.

rad miejskich. Zadanie wygrania wyborów nie było łatwe do zrealizowania z uwagi na liczne demonstracje, a także działalność lewicy. Komisarz RP na powiat wrocławski Waclaw Podwiński w raporcie z 4 lutego 1919 r. wyraźnie podkreślał niebezpieczeństwo oddziaływania komunistycznego, uważając, że w takiej sytuacji „lepiej działać na zwłokę i w drodze kompromisu przeciągać sprawy sporne poza wybory”⁵⁵⁶.

Przekonanie o zagrożeniu komunistycznym spowodowało także określone działania Narodowej Demokracji i posłużyło jej za pretekst, by domagać się przesunięcia wyborów z 18 stycznia 1919 r. na termin późniejszy. Inicjatywa złożona przez część wrocławskich stowarzyszeń została uwzględniona przez władze i ostatecznie wybory odbyły się 9 marca 1919 r.⁵⁵⁷ Na ogólną liczbę 29 radnych endecja uzyskała 15 mandatów. Prezesem i wiceprezesem nowo wybranej Rady Miasta we Wrocławku zostali przedstawiciele endecji: sędzia A. Wawrzyniecki i dr W. Piasecki. W Radzie Miejskiej utworzyły się ugrupowania: Grupa Narodowa, Grupa Pracy, Grupa Narodowa Żydowska, Grupa Bundu i Grupa Poale-Sjon. Grupa Bundu nie połączyła się z innymi ugrupowaniami żydowskimi, ale wspólnie walczyła z PPS o sprawy socjalno-bytowe robotników⁵⁵⁸. W okresie od stycznia do marca 1919 r. przeprowadzono wybory w Lubieniu, Kowalu, Przedczu, Lubrańcu, Brześciu Kujawskim⁵⁵⁹.

KPRP walczyła o poprawę warunków pracy i płacy, organizując liczne strajki we Wrocławku i w Brześciu Kujawskim. W powiatach wrocławskim i lipnowskim organizowano strajki robotników rolnych o podłożu politycznym i ekonomicznym. W strajku rozpoczętym 16 września 1919 r. robotnicy rolni powiatu wrocławskiego żądali utworzenia Polskiej Republiki Rad i przeprowadzenia pełnej reformy rolnej. Strajk objął około 50 majątków, uczestniczyło w nim około 1000 robotników rolnych. Kierowany był przez działaczy Związku Zawodowego Pracowników Rolnych pozostającego pod wpływem lewicy PPS. Wrocławek był jednym z najprężniejszych ośrodków działalności KPRP (KPP). Jej przedstawiciele stanowili najsilniejszą grupę w Radzie Nadzorczej i zarządzie utworzonej w 1922 r. Kasy Chorych, której prezesem był F. Olejniczak. Do aktywnych członków Rady Nadzorczej należeli J. Konarski i J. Małkowski⁵⁶⁰. Głównym celem działalności wrocławskich komunistów przez całe dwudziestolecie była destabilizacja sytuacji w mieście i w powiecie. Oprócz strajków i demonstracji ulicznych podejmowali także inne działania. Jedną z metod był kolportaż nielegalnej literatury, ulotek i wywieszanie transparentów. Latem 1921 r. komuniści starali się

⁵⁵⁶ APT OW, Akta Starosta Powiatowego Wrocławskiego, sygn. 328 a.

⁵⁵⁷ APT OW, Akta Magistratu miasta Wrocławka. Wydział ogólny, sygn. 1/2, 1918–1919.

⁵⁵⁸ *Rozwój samorządu miasta Wrocławka*, red. S. Krzewski, Wrocławek 1926, s. 6, 14.

⁵⁵⁹ APT OW, Akta Starostwa Wrocławskiego, sygn. 328 a, sprawozdanie starosty za styczeń i luty 1919 r.

⁵⁶⁰ *Monografia powiatu wrocławskiego*, red. S. Laguna, Wrocławek 1968, s. 148–149.

w starostwie o wznowienie wydawania tygodnika „Kuźnia”. Utworzyli także bojówki atakujące wiece i zebrania organizowane przez PPS, Bund, Chrześcijańskie Związki Zawodowe.

Od początku lat dwudziestych zaczęło docierać na wieś ideologiczne oddziaływanie partii komunistycznych. KPRP tworzyła w 1921 r. komórki partyjne w wioskach powiatu rypińskiego i lipnowskiego. Jednostki takie powstały m.in. w Okalewie, Rokitnicy, Ostrowitem. W 1921 r. członkowie rypińskiej PPS J. Fanelski, S. Boruszkowski, S. Meller nawiązali kontakt z KPRP w Sierpcu. Pierwsza komórka KPRP powstała w Rypinie na początku 1922 r., podobnie jak w Brześciu Kujawskim. Reprezentowali ją B. Grabowski, F. Małżeński, J. Stankiewicz, P. Bojarski, A. Anyż i inni. Początkowo organizacją opiekował się M. Pakulski, potem. S. Załęski. Rypin wchodził w skład okręgu płockiego KPRP, natomiast Włocławek, Nieszawa i Lipno w skład włocławskiego okręgu KPRP⁵⁶¹. Stałe kontakty okręg włocławski utrzymywał w terenie z organizacjami za pośrednictwem F. Olejniczaka⁵⁶².

Pewną próbą organizowania władz rewolucyjnych w czasie wojny polsko-bolszewickiej było utworzenie w 1920 r. na terenach zajętych przez Armię Czerwoną, komitetów rewolucyjnych (rewkomów). 15 sierpnia 1920 r. ukonstytuował się Powiatowy Komitet Rewolucyjny w Lipnie. Na jego czele stali J. Zaborowski i J. Kuliński. W Rypinie do rewkomu weszli głównie pepeesowcy. Powstały też Rewolucyjne Komitety Folwarczne w Okalewie, Wąpielsku, Kowalkach, Długiem i Ugoszczu. Po kontrofensywie wojsk polskich, 15 sierpnia 1920 r. rozpoczęły się w powiecie lipnowskim i w powiecie rypińskim masowe egzekucje działaczy żydowskich i komunistycznych⁵⁶³. Wojna polsko-bolszewicka spowodowała, że na pewien czas zaniechano walk między partiami politycznymi: Narodową Demokracją, PPS, PSL-Wyzwoleniem.

Na zjeździe Komitetu Wyborczego Chrześcijańsko-Narodowego w Płocku, 4 maja 1919 r., postanowiono powołać w terenie gminne i powiatowe ogniwa Narodowej Demokracji. Działalność obozu prawicowego w ziemi dobrzyńskiej rozpoczęła się latem 1921 r. i kierowana była przez Franciszka Wybultę, oddelegowanego przez zarząd Związku Ludowo-Narodowego w Warszawie. Główne decyzje zapadały w majątku Radomice, należącym do Tadeusza Świeckiego. Akcją konsolidacji ziemiaństwa i bogatych chłopów kierował w powiecie lipnowskim Kazimierz Różycki, właściciel Jastrzębia, przy udziale J. Starzyńskiej, żony właściciela majątku Maliszewo. W powiecie rypińskim na czele Związku Ludowo-Narodowego stanął notariusz Wła-

⁵⁶¹ Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne...*, s. 73.

⁵⁶² *Taż, dziejów ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Studia z dziejów ziemi dobrzyńskiej XV–XX wiek*, red. M. Wojciechowski, Warszawa–Poznań–Toruń 1987, s. 130.

⁵⁶³ E. Kołodziej, *Komunistyczna Partia Robotnicza Polski w ruchu zawodowym 1918–1932*, Warszawa 1975, s. 39; Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej...*, s. 129.

dysław Żochowski. Aktywną działalność w ZLN prowadzili ziemianie: Antonina Gniazdowska z Radzik Małych, Seweryn Orzeszkowski z Marianek, Wincenty Koskowski z Ruszkowa, Janina Kretkowska z Sadłowa.

Ożywieniu społeczeństwa sprzyjało powstawanie licznych ugrupowań partyjnych, organizacji społeczno-kulturalnych i gospodarczych oraz związków i stowarzyszeń. Na uwagę zasługują, działające głównie we Włocławku i w okolicznych miasteczkach, żydowskie partie polityczne. Do największych i najbardziej znaczących z nich należał Powszechny Żydowski Związek Robotniczy (tzw. Bund), który ściśle współpracował z PPS. Drugą pod względem wpływów partią żydowską na omawianym terenie był działający wśród robotników i rzemieślników Związek Socjalistów Żydów Poale-Sjon. Pozostałe ugrupowania nie odgrywały praktycznie żadnej większej roli politycznej. Duże poparcie, zwłaszcza na obszarze ziemi dobrzyńskiej, miał Ewangelicki Związek Ludowy. Partia ta skupiała drugą co do wielkości mniejszość wyznaniową występującą na omawianym terenie⁵⁶⁴.

W 1920 r. w wyniku tarć programowych wyodrębniła się Żydowska Partia Poale Sjon Prawica (PSjP) licząca około 200 członków i posiadająca wpływy w Związku Zawodowym Robotników Niefachowych we Włocławku i Lubieniu oraz w Związku Zawodowym Robotników Tragarzy, Furmanów i Pokrewnych Zawodów. Oprócz PSjP we Włocławku działała Poale Sjon Lewica (PSjL), powstała w wyniku rozłamu w 1920 r. na V światowej Konferencji w Wiedniu. We Włocławku PSjL prowadziła, podobnie jak w innych miastach, stowarzyszenie Strzecha Robotnicza (Arbeiterheim). Po jej zamknięciu na początku 1921 r. z powodu prowadzenia działalności antypaństwowej podjęła penetrację innych związków zawodowych i kooperatyw. Poale Sjon Lewica opanowała liczącą około 80 członków organizację żydowskiej młodzieży Jugend, która miała słabe wpływy w związkach zawodowych pracowników przemysłu odzieżowego, skórzanego itp. Członkowie Jugendu utrzymywali kontakty ze Związkiem Młodzieży Komunistycznej⁵⁶⁵.

Policja kontrolowała założoną przez Poale Sjon w 1921 r. organizację młodzieży żydowskiej Jugendu. Doszło do zatrzymania sekretarza Jugendu, Abrama Pelerberga, który był autorem anonimowych listów pogróżkowych pisanych do funkcjonariuszy miejscowej ekspozytury Policji Państwowej. Podczas rewizji znaleziono u niego archiwum Jugendu i spis wszystkich członków. Łącznie zatrzymano 30 osób. Pelerberg został zwolniony za kaucją i w 1925 r. przy pomocy Jakuba Szmula Lichtensztajna próbował reaktywować Jugend organizując drużynę piłki nożnej „Dzwon”. Jugend działał w konspiracji i jego członkowie kontaktowali się z komunistami⁵⁶⁶.

⁵⁶⁴ Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej...*, s. 124.

⁵⁶⁵ B. Sprengel, *Policja Państwowa...*, s. 266.

⁵⁶⁶ Tamże.

Wśród włocławskich rzemieślników, kupców i handlarzy działał od 1902 r., Powszechny Związek Robotniczy Bund, przez polskie władze często identyfikowany z ruchem komunistycznym. Organizował konspiracyjne zebrania w Ciechocinku. W 1922 r. część najbardziej radykalnych działaczy Bundu przeszła do partii komunistycznej⁵⁶⁷.

Bund liczący w powiecie włocławskim około 60 członków, miał duże wpływy wśród żydowskich robotników i rzemieślników, a zwłaszcza krawców. Bund opanował Związek Pracowników „Igly”, przemianowany potem na Związek Zawodowy Przemysłu Odzieżowego, liczący 117 członków, Związek Zawodowy Przemysłu Skórzanego – liczący 35 członków, Związek Pracowników Przemysłu Papierniczego, Towarzystwo Kultury Robotniczej” Przyszłość” i Powszechną Spożywczą Spółdzielnię Robotniczą „Jedność”, posiadającą 350 członków. Organizacje te utworzyły sekcje młodych robotników, z których część należała do organizacji młodzieży żydowskiej „Cukunft” (Przyszłość). Do czołowych działaczy Bundu należy zaliczyć: Zelmana Lichtensztajna, korespondenta pisma „Unzere Folkscajtung”, Kadryła Gerlica, Szyję Izraela Chrząszczewskiego, Grosmana i Herszka. Bund miał 4 radnych: Chajma Wyszogrodzkiego, Szlama Hillera, Toruńczyka i Hajmanowicza. Cieszył się obecnością mężów zaufania w Lubrańcu, Kowalu, Lubieniu i Brześciu Kujawskim. „Cukunft” zwalczała antysemicka część działaczy Związku Młodzieży Komunistycznej, inspirowanej przez niektórych działaczy KPP⁵⁶⁸

Wpływ na kształtowanie się życia politycznego w pierwszych latach niepodległości wywarł ruch ludowy. Do najważniejszych partii chłopskich w tym okresie należały: Polskie Stronnictwo Ludowe „Piast”, Polskie Stronnictwo Ludowe „Wyzwolenie” i Stronnictwo Chłopskie. Wybitną postacią historyczną był przywódca PSL- „Piast” Wincenty Witos, chłop z Wierzchoślawic. Witos dążył do przekształcenia ruchu ludowego w masowy polityczny ruch chłopski.

W powiecie rypińskim pewne wpływy miało PSL-Piast. Szczególnie wiele uwagi poświęcano problemom polityki agrarnej i reformie rolnej. PSL oraz partie robotnicze opowiadały się za rozparcelowaniem wielkich majątków. Nie określano jednak precyzyjnie wielkości gospodarstw, które miałyby polegać parcelacji, i formy przekazania ziemi w ręce chłopów. Różnice ujawniły się w kwestii odszkodowań dla ziemian. Zarówno „Wyzwolenie”, jak i „Piast” do 1925 r. broniły parcelacji za odszkodowaniem. PSL „Piast” od 1923 r. skłaniał się ku propagowaniu takiej reformy, która byłaby korzystna dla zamożnych chłopów.

⁵⁶⁷ Tamże, s. 267.

⁵⁶⁸ Tamże, s. 267-268.

Na terenie Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej znacząca rolę odegrało Polskie Stronnictwo Ludowe „Wyzwolenie”. Partia ta miała wielu zwolenników w powiatach nieszawskim, lipnowskim i częściowo rypińskim. Nazwa partii została przyjęta na Zjeździe PSL 1 listopada 1919 r. Program partii znajdował poparcie tam, gdzie istniały większe skupiska klasy robotniczej. Tam, gdzie większość ludności stanowili chłopi mało- i średniorolni, największe zainteresowanie budziła wyeksponowana we wszystkich programach partii ludowych sprawa polityki agrarnej, szczególnie reformy rolnej. W powiecie lipnowskim koła PSL „Wyzwolenia” istniały na terenie: Chrostkowa Mazowska, Jonczyka, Wólki Dużej Dobrzejewic, Żuchowa, Karnkowa, Józefkowie (gmina Skępe). W powiecie rypińskim na czele akcji „Wyzwolenia” stali: I. Gratkowski, T. Gabryś, a w powiecie lipnowskim A. Anusiak.

Z poparciem ludności wiejskiej spotykał się postulat zorganizowania obowiązkowej i bezpłatnej szkoły powszechnej, której poziom nie odbiegałby od poziomu szkół w miastach. PSL-Wyzwolenie oraz PSL-Piast były inicjatorami rozbudowy szkolnictwa zawodowego, przede wszystkim rolniczego. Nie bez znaczenia pozostawała teza o „ścisłym powiązaniu dążeń chłopskich z narodowymi i państwowymi”, przy czym „lud wiejski uważano za podstawę narodu i państwa”⁵⁶⁹.

W okresie przed wyborami do Sejmu Ustawodawczego działalność partii ludowych zmierzała do realizacji zasad parlamentarno-demokratycznych w życiu politycznym kraju jako warunku „skutecznej aktywności chłopów”. Przywódcy stronnictw ludowych, głównie PSL-Wyzwolenia i PSL-Lewicy, skupili się na uzyskaniu odpowiedniego wpływu na wsi. Starano się też o zmniejszenie wpływów prawicy. Dążono do osiągnięcia takiej aktywności politycznej chłopów, która pozwoliłaby stworzyć zręby administracji, samorządu i policji. Odmienne stanowisko zajmowało PSL-Piast, które nie decydując się na wyraźną opozycję wobec rządów ludowych, utrzymywało jednocześnie kontakty z Narodową Demokracją⁵⁷⁰.

Od grudnia 1918 r. do kwietnia 1919 r., tj. do kongresu zjednoczeniowego, PPS w okręgu plockim przeżywała kryzys. W kwietniu prawica PPS zwołała konferencję okręgową, przybyli na nią reprezentanci tylko kilku miejscowości: Płocka, Bodzanowa, Dobrzynia nad Wisłą, Maszewa, Soczewki, Wyszogrodu i Rypina. Przyjęto wówczas rezolucję wzywającą CKW PPS i klub poselski do prowadzenia takiej polityki, która umożliwiłaby przejście władzy przez rząd socjalistyczny. W Lipnie pracę PPS utrudniło aresztowanie 8 marca 1920 r. członków zarządu – Makulskiego i Kulińskie-

⁵⁶⁹ J. Holzer, *Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1974, s. 161–162.

⁵⁷⁰ J. Holzer, dz. cyt., s. 164–165; Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej...*, s. 125.

go, członków Związku Zawodowego Robotników Rolnych i Kooperatywy. Członkowie PPS zadeklarowali chęć założenia za aresztowanych kolegów wymaganej kaucji. Przewodniczącym Komitetu PPS w Lipnie był w tym czasie Jurkiewicz, a sekretarzem Raczkowski⁵⁷¹. W 1920 r. dokonano zmian w strukturze organizacyjnej PPS. Wśród utworzonych okręgów znalazły się m.in. kutnowski, włocławski, płocki i rypiński⁵⁷². Okręgowy Komitet Robotniczy PPS we Włocławku, obejmował powiaty: włocławski, nieszawski i lipnowski. W wiecu PPS, odbytym 30 listopada 1921 r. we Włocławku w sali „Makabi”, zdominowanym przez komunistów, Stanisław Suski zyskał największe poparcie wśród obecnych 400 uczestników.

Na ziemi dobrzyńskiej duże poparcie posiadał obóz prawicy. Na listy Narodowego Komitetu Wyborczego w wyborach do Sejmu Ustawodawczego, oddała głosy znaczna część ludności chłopskiej. Były to głosy zamożniejszej części wsi, w tym chłopów średniorolnych. 4 maja 1919 r. z inicjatywy byłego Chrześcijańsko-Narodowego Komitetu Wyborczego w Płocku odbył się zjazd, na którym postanowiono m.in. powołać do życia w okręgu płockim gminne i powiatowe Narodowe Komitety Wyborcze. W powiecie lipnowskim do zarządu Narodowego Komitetu weszli: K. Różycki, M. Borowski, Dmochowski, J. Starzyńska, Maj i inni. W powiecie rypińskim na czele ruchu narodowego stał W. Żochowski⁵⁷³.

Związek Ludowo-Narodowy, mając poparcie ziemiaństwa i bogatego chłopstwa oraz części inteligencji, postanowił nie dopuścić do rozwoju sytuacji rewolucyjnej. Nie było to wcale łatwe, zwłaszcza że pierwsze dziesięć miesięcy 1919 r. odznaczały się wyjątkową aktywnością robotników rolnych. W lutym 1919 r. odbył się w Lipnie zjazd delegatów Związku Zawodowego Robotników Rolnych. Przewodniczącym został P. Chenczyński, jego zastępcą Z. Perkowski, skarbnikiem W. Marcinkowski, sekretarzem W. Baranowski. Związek wzywał do zaniechania strajków na folwarkach do czasu rozstrzygnięcia wszystkich spraw przez Sejm Ustawodawczy⁵⁷⁴.

Współpracy z partią komunistyczną na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej nie podjęły PPS i Stronictwo Ludowe. Społeczeństwo tego regionu nie chciało akceptować metod pracy stosowanych przez komunistów. KPRP borykała się z trudnościami natury kadrowej i organizacyjnej.

Komunistyczna Partia Robotnicza Polski zwalczała między innymi za pomocą akcji strajkowych i związków zawodowych antyrobotniczą politykę ekonomiczną rządu. Występowała przeciwko obniżeniu płac robotników i pracowników umysłowych, ograniczaniu robót publicznych, ograniczaniu świad-

⁵⁷¹ Tamże, s. 126.

⁵⁷² Tamże, s. 127.

⁵⁷³ T. Świecki, F. Wybult, dz. cyt., s. 365–366; Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej...*, s. 127.

⁵⁷⁴ Gazeta Urzędowa na Powiat Lipnowski z 13.02.1919 r., nr 29, s. 8–10.

czeń socjalnych, przeciwko bezrobociu. Nie rezygnowano z wprowadzenia członków bądź sympatyków KPP do rad miejskich i zarządów Kas Chorych⁵⁷⁵. Wzmoczenie działalności komunistycznej spowodowało represje przejawiające się w masowych aresztowaniach i wysokich wyrokach sądowych.

Na Kujawach wschodnich, szczególnie we Włocławku KPP swoją działalność polityczną koncentrowała na walce o poprawę sytuacji bezrobotnych. Podobnie jak w okresie wcześniejszym wykorzystywano dla obrony interesów robotników posiedzenia Rady Miejskiej we Włocławku, a głównym inicjatorem wielu akcji był Stanisław Suski. Kilka udanych akcji przeprowadzonych przez komunistów spowodowało, że rysowały się możliwości stworzenia jednolitego frontu walki o poprawę sytuacji ekonomicznej najbiedniejszych grup ludności.

We Włocławku prężnie działały związki zawodowe będące pod wpływem Kościoła katolickiego, PPS i komunistów oraz żydowskie o różnych orientacjach. Pod wpływem Kościoła katolickiego rozwijało swoją działalność powstałe w lutym 1921 r. Chrześcijańskie Zjednoczenie Zawodowe Rzeczypospolitej Polskiej (ChZZ). W grudniu 1919 r., powstał Chrześcijański Związek Robotników Niefachowych, który stworzył najsilniejszą w mieście grupę zawodową.

Powstawały związki będące pod wpływem partii lewicowych. Rada Klasowych Związków Zawodowych, skupiała związki branżowe: metalowy, skórzany, fajansowo-porcelanowy, spożywczy. Komuniści opanowali zarząd Związku Metalowców i próbowali podobnie postąpić ze Stowarzyszeniem Spożyców „Praca” i Stowarzyszeniem Spożyców „Przyszłość w Pracy”, a w konsekwencji opanowali całą Radę i wprowadzili do niej swoich aktywistów. Latem 1921 r., akcją strajkową w przemyśle żelaznym we Włocławku, kierował Związek Zawodowy Robotników Przemysłu Żelaznego, który nie dopuszczał komunistów do przejęcia inicjatywy⁵⁷⁶.

W procesie odbudowy państwa polskiego poszczególne ugrupowania polityczne formułowały w zakresie kształtowania administracji lokalnej i samorządu terytorialnego zróżnicowane opcje modelowe. Partie prawicowe optowały za potraktowaniem zdecentralizowanej administracji państwowej za trzon systemu administracji terytorialnej. Ugrupowania lewicowe (lewica chłopska oraz KPRP) opowiadały się za zagwarantowaniem administracji lokalnej znacznego stopnia zdecentralizowania i samodzielności bez określania, w jakim stopniu ma to być administracja państwowa, a w jakim samorządowa. Ugrupowania centrowe i umiarkowanej lewicy opowiadały się za ukształtowaniem szerokiego samorządu terytorialnego⁵⁷⁷.

⁵⁷⁵ Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne...*, s. 78.

⁵⁷⁶ B. Sprengel, *Policja Państwowa...*, s. 261-262.

⁵⁷⁷ M. Grzybowska, *Decentralizacja i samorząd w II Rzeczypospolitej (aspekty ustrojowo-polityczne)*, Kraków 2003, s. 15.

Ruch ludowy w chwili odzyskania niepodległości przez Polskę miał liczną grupę działaczy samorządowych, którzy stali się niejako pionierami samorządu w odrodzonej Polsce. Stronnictwa ludowe za podstawę ustroju politycznego przyjęły zasadę zwierzchnictwa narodu. Zmierzały do zapewnienia chłopom roli współgospodarza kraju przez zdobycie większości w Sejmie oraz opanowanie samorządu w gminach⁵⁷⁸.

Traktowały samorząd jako szkołę życia obywatelskiego i przeciwwagi biurokracyzmu. Samorząd terytorialny na szczeblu gminy, powiatu i województwa miał koncentrować swoją aktywność na realizacji lokalnych zadań gospodarczych i trosce o zaspokajanie potrzeb zbiorowych mieszkańców. Zasadniczą postać nadzoru nad działalnością organów samorządowych w jednostkach niższego szczebla miał stanowić nadzór powierzony wydziałowi wykonawczemu samorządu powiatowego lub odpowiednio wojewódzkiego.

Polska Partia Socjalistyczna wiele uwagi poświęciła wyborom samorządowym. Do wyborów przystępowała na ogół w tych miastach i wioskach, gdzie organizacja miała swoje silne wpływy. Listy wyborcze wystawiała przeważnie ze związkami zawodowymi, będącymi pod wpływami partii⁵⁷⁹. Radni PPS tworzyli na forum rady miejskiej klub (frakcję) PPS, której zadaniem była realizacja programu partii na gruncie samorządowym. Ze swej działalności radni składali sprawozdania na zebraniach partyjnych i wiecach organizowanych przez komitety lokalne. Uchwały i dezyderaty wysuwane na zebraniach i wiecach stanowiły dla radnych wytyczne dla dalszej pracy w samorządzie.

Wychodząc z założenia, że miasto winno być największym przedsiębiorcą, radni wpływali na organizowanie przez władze samorządowe komunikacji lokalnej, uruchamianie elektrowni, zakładanie cegielni itp. Widoczne zmiany odnotowano w budownictwie mieszkaniowym dla robotników. Dbano o rozwój oświaty i kultury, stan sanitarny miast, przeprowadzano kanalizację, zakładano wodociągi, parki i zieleńce. W trosce o zdrowie mieszkańców zajęto się rozwojem szpitalnictwa, organizowaniem Kas Chorych⁵⁸⁰.

⁵⁷⁸ A. Łuczak, dz cyt., s. 74-75; *Materiały źródłowe do historii...*, s. 219.

⁵⁷⁹ R. Szwed, *Samorząd terytorialny w polityce i działalności PPS 1918-1939*, Łódź 1989, s. 218.

⁵⁸⁰ Tamże, s. 223–224.

Życie gospodarcze

W pierwszych latach odbudowy państwa jego polskiego sytuacja gospodarcza była bardzo trudna. Społeczeństwo dotkliwie odczuwało braki aprowizacyjne, przede wszystkim brak żywności, opału i mieszkania. Szalała inflacja. Zniszczeniom wojennym uległo $\frac{3}{4}$ budynków mieszkalnych i gospodarczych, dziesiątki gospodarstw rolnych zostało spalonych. Inwentarz żywy i martwy w rolnictwie został całkowicie przetrzebiony. Obszar odłogów wynosił około $\frac{1}{5}$ obszaru gruntów ornych. Sieć i tabor kolejowy były całkowicie zniszczone. Wojska niszczyły i łupły kraj. Wykopywano z ziemi kable elektryczne, wyrwano kilogramy miedzi z najcenniejszych olbrzymich maszyn, zarekwirowano tysiące mosiężnej armatury fabrycznej, silników i obrabiarek. Fabryki, które przed wojną konkurowały samodzielnie z produkcją niemiecką zniszczono z premedytacją, a zapasy produktów gotowych spalono. Zniszczono wszystkie arterie i środki komunikacji. Prawie tysiące hektarów lasów polskich uległo zniszczeniu, a kilkadziesiąt tysięcy metrów sześciennych masy drzewnej wywieziono bez jakiegokolwiek odszkodowania. Wysiedlono gwałtem ludność, niszcząc niszcząc cały jej dobytek. Były miasta w których 75% budynków uległo zniszczeniu, były wsie, które całkowicie doszczętnie zniknęły z powierzchni ziemi, gdzie dosłownie kamień nie pozostał na kamieniu. Tysiące mieszkańców poległo na wojnie lub odniosło rany. Przepadły majątki, nieruchomości.

Ocalała z pożogi wojennej ludność z trudem organizowała swoje życie w wolnej ojczyźnie. Brakowało pracy, pieniędzy, chleba i produktów codziennego użytku. Większość fabryk była zamknięta, zdekompletowano urządzenia. Brakowało surowców do produkcji. Panowało wysokie bezrobocie szczególnie wśród robotników. Brak materiałów uniemożliwił pracę rzemieślnikom. Niedostatek towarów odbijał się na pracy kupców.

Władze państwowe od pierwszych dni po odzyskaniu niepodległości wydawały akty prawne, których działanie łagodziło braki aprowizacyjne, tonowało niepokoje społeczne, przyczyniało się do odbudowy zniszczeń i generowania środków budżetowych⁵⁸¹. Rząd Jędrzeja Moraczewskiego jeszcze przed wyborami do Sejmu wydał kilka aktów prawnych w sprawie ośmiogodzinnego dnia pracy, inspekcji pracy, o obowiązkowych ubezpieczeniach na wypadek choroby, ochronie lokatorów. Instytucjami realizującymi te posta-

⁵⁸¹ C. Lusiński, *Społeczno-gospodarcze ustawodawstwo dekretowe Naczelnika Państwa*, [w:] *Rok 1918 odrodzona Polska w nowej Europie*, red. A. Ajnenkiel, Warszawa 1999, s. 92.

nowienia miały być pochodzące z wyborów Kasy Chorych, inspekcje pracy, zaś w rolnictwie i przemyśle komisje rozjemcze, które miały początkowo w sposób polubowny rozstrzygać spory między robotnikami a pracodawcami. Ustalono wysokość płac minimalnych w zakładach przemysłowych oraz poczyniono kroki w kierunku stworzenia sieci urzędów pośrednictwa pracy, szczególnie potrzebnych w obliczu rosnącego bezrobocia. Z tego samego względu zapoczątkowano roboty publiczne. Rząd wydał dekret o zawieszeniu opłat komornego dla bezrobotnych⁵⁸². Władzom lokalnym pozostawiono wybór metod i środków, które zapobiegałyby radykalizacji nastrojów najbardziej niezadowolonych warstw społeczeństwa. Rząd Jędrzeja Moraczewskiego skłonny był do decyzji, które sprzyjały poprawie warunków życia i pracy biedniejszych warstw ludności.

W celu zapewnienia minimalnego zaopatrzenia ludności w żywność i opał oraz rzemiosła wytwarzającego artykuły pierwszej potrzeby, 23 listopada 1918 r. Naczelnik Państwa wydał dekret o sekwestrze surowców, półfabrykatów i towarów⁵⁸³, który utrzymywał ograniczenia obrotu i przewozu cukru, tłuszczów, węgla, koks, drewna i innych towarów wprowadzone przez władze niemieckie. Podziału towarów dokonywało Ministerstwo Apropowizacji i Ministerstwo Przemysłu i Handlu. Na podstawie dekretu z 18 grudnia 1918 r. powołano do życia Państwową Urząd Zakupu Artykułów Pierwszej Potrzeby podlegający Ministerstwu Apropowizacji⁵⁸⁴. Urząd miał wyłączne prawo sprowadzania z zagranicy i sprzedaży w kraju towarów pierwszej potrzeby⁵⁸⁵.

Kolejnym dekretem regulującym funkcjonowanie gospodarki wojennej był dekret w sprawie tworzenia tymczasowych powiatowych rad aprowizacyjnych z 11 stycznia 1919 r.⁵⁸⁶, których zadaniem była redystrybucja podstawowych produktów wśród ludności powiatu oraz zwalczanie lichwy i spekulacji. Tymczasowe powiatowe rady aprowizacyjne tworzone były na zasadzie szerokiej reprezentacji społeczności lokalnej. Skrupulatna reglamentacja obejmowała produkty żywnościowe, produkty zbożowe, ziemniaki, rośliny strączkowe. Dekrety ustanawiały też restrykcje za spekulację i uchybienia przeciwko reglamentacyjnemu systemowi aprowizacyjnemu. Taką rolę odegrał dekret w przedmiocie obrony ludności przed lichwą wojenną z 5 grudnia 1918 r.⁵⁸⁷ i dekret w sprawie utworzenia urzędu do walki z lichwą i spekulacją przy Ministerstwie Apropowizacji z 11 stycznia 1919 r.⁵⁸⁸. Urząd do walki z lichwą i spe-

⁵⁸² A. Ajnenkiel, *Od rządów „ludowych” do przewrotu majowego. Zarys dziejów politycznych Polski 1918–1926*, Warszawa 1964, s. 17; Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne...*, s. 62.

⁵⁸³ Dz P PP z 1918 r. Nr 17, poz. 44.

⁵⁸⁴ Dz P PP z 1918 r. Nr 21, poz. 69.

⁵⁸⁵ C. Lusiński, dz. cyt., s. 94.

⁵⁸⁶ Dz P PP z 1919 r. Nr 8, poz. 114.

⁵⁸⁷ Dz P PP z 1918 r. Nr 19, poz. 51.

⁵⁸⁸ Dz P PP z 1919 r. Nr 7, poz. 109.

kulacją powstał z przekształcenia Wydziału Walki z Lichwą Żywnościową Ministerstwa Apropowizacji. Miał prawo konfiskować zakwestionowane produkty i nakładać na ich właścicieli kary administracyjne do trzech miesięcy aresztu lub 50 000 marek polskich grzywny. Rozwiązania te nie były wystarczająco skuteczne, gdyż po niespełna trzech tygodniach, 29 stycznia 1919 r., przepisy zostały zaostrome w kolejnym dekrete w sprawie odpowiedzialności za niedostarczanie ziemiopłodów w terminach przepisanych⁵⁸⁹. Zgodnie z nimi winni niedostarczenia ziemiopłodów w terminach wskazanych przez organy Ministerstwa Apropowizacji podlegać mieli w drodze administracyjnej karze więzienia do sześciu miesięcy i karze pieniężnej do 100 000 marek polskich. W wyniku utrzymania gospodarki reglamentacyjnej kupcy zobowiązani byli do ujawnienia cen i wykazów towarów, posiadania faktur i uzgadniania cen sprzedaży z urzędami lub przestrzegania wyznaczonych cen maksymalnych⁵⁹⁰.

Naczelnik Państwa w drodze dekretów uporządkował sprawę przejęcia majątku kontrolowanego dotychczas przez władze zaborcze i okupacyjne. Dekret w przedmiocie przymusowego zarządu państwowego z 16 grudnia 1918 r.⁵⁹¹ stanowił, iż zarządem państwowym może być objęty majątek ruchomy i nieruchomy należący do ordynacji Paskiewiczów oraz pocerkiewny, a także przedsiębiorstwa przemysłowe i handlowe, których właściciele bądź ustanowieni zarządcy nie są obecni w kraju, fabryki i zakłady użyteczności publicznej, a także majątki ziemskie, których uruchamianie leży w interesie państwa. Wykonanie zarządu nad nieruchomościami rolnymi oraz przedsiębiorstwami przemysłu rolnego i leśnego należało do Ministra Rolnictwa i Dóbr Państwowych; nad przedsiębiorstwami przemysłowymi i handlowymi – do ministra przemysłu i handlu; nad zakładami użyteczności publicznej – do ministra spraw wewnętrznych; sprawami kapitałami w gotówce lub papierach wartościowych zarządzał minister skarbu⁵⁹².

Naczelnik Państwa na wniosek Rady Ministrów pod przewodnictwem premiera Ignacego Paderewskiego wydał dekret w przedmiocie poboru jednorazowej państwowej daniny od nieruchomości i majątku w kapitale⁵⁹³. Dekret ustanawiał pobór na terenie byłego zaboru rosyjskiego zaliczki na ogólną państwową daninę. Danina od nieruchomości w miastach i miasteczkach oraz od kapitałów ustalona została progresywnie od 0,5 do 2% wartości – kwotowo, natomiast od gruntów rolnych w zależności od obszaru i wydajności upraw. Instytucje dobroczynne zostały zwolnione z daniny⁵⁹⁴.

⁵⁸⁹ Dz P PP z 1919 r. Nr 10, poz. 126.

⁵⁹⁰ C. Lusiński, dz. cyt., s. 94–95.

⁵⁹¹ Dz P PP z 1918 r. Nr 21, poz. 67

⁵⁹² C. Lusiński, dz. cyt., s. 96–97.

⁵⁹³ Dz P PP z 1919 r. Nr 11, poz. 128.

⁵⁹⁴ Cz. Lusiński, dz. cyt., s. 98.

Poszukiwanie środków finansowych było istotne nie tylko w realizacji polityki gospodarczej i społecznej, ale także dla potrzeb wojska, administracji, oświaty i pozostałych dziedzin, w które angażowało się państwo. Starania o zrównoważenie budżetu w pierwszych miesiącach funkcjonowania państwa nie zostały uwieńczone powodzeniem.

Dekrety niewątpliwie porządkowały trudną sytuację gospodarczą, utrzymały system reglamentacyjny głównie w celu zabezpieczenia potrzeb wojska i interesów biedniejszych warstw ludności miejskiej. System reglamentacji obrotu podstawowymi produktami rolnymi i surowcami przemysłowymi ograniczał możliwości normalnych działań gospodarczych i budził niezadowolenie chłopów pozbawionych szans na swobodną sprzedaż swojej produkcji, drobnych producentów, dla których nie wystarczyło surowców, kupców, którzy nie otrzymali ze strony państwa wsparcia dla swej działalności⁵⁹⁵. Gospodarka reglamentacyjna stosowana była do jesieni 1921 r., po czym nastąpił powrót do gospodarki rynkowej, niereglamentowanej już dekrétami charakterystycznymi dla gospodarki wojennej. Niewątpliwie wpływ na takie ukształtowanie się cezury miało przewyciężenie zniszczeń i dezorganizacji gospodarczej po działaniach wojennych lat 1919–1920 oraz zniesienie wewnętrznych granic celnych⁵⁹⁶.

Na wsi powszechnym zjawiskiem był proces rozdrobnienia gruntów i wzrost liczby małych gospodarstw. Prowadziło to do ciągłego obniżania poziomu życia ludności wiejskiej. Złej sytuacji ekonomicznej nie poprawiał słabo rozwinięty przemysł, który nie był w stanie wchłonąć nadmiaru ludności pochodzącej ze wsi. Bezrobocie występujące z różnym nasileniem w okresie międzywojennym było jednym z podstawowych powodów zaost్రzenia się stosunków społecznych. Był to problem, którego władze lokalne nie mogły rozwiązać; tak zresztą było w całym kraju. W grudniu 1918 r. sprawa bezrobocia, którego symptomy obserwowano dużo wcześniej, w coraz ostrzejszy sposób zaczynała występować we Włocławku. W grudniu 1918 r. zarejestrowanych było w powiecie włocławskim 7855 bezrobotnych, a w powiecie nieszawskim 5594⁵⁹⁷.

Kryzys gospodarczy, który wystąpił po zakończeniu wojny, spowodował, że nie można było uruchomić wielu zakładów z powodu braku węgla i trudności w zbyciu wyprodukowanych towarów, zwłaszcza że odpadł dla tego zbytu rynek rosyjski. Rozwiązanie problemu bezrobocia było często przedmiotem dyskusji podczas obrad sejmików powiatowych. Powołano Powiatowe Komitety Pomocy Bezrobotnym. Jedyną drogę widziano w podjęciu robót publicznych, głównie przy budowie dróg, ale na przeszkodzie stawał zwykle brak funduszy.

⁵⁹⁵ Tamże, s. 99–100.

⁵⁹⁶ Tamże, s. 100.

⁵⁹⁷ APT OW, Akta Starostwa Powiatowego we Włocławku, Referat Bezpieczeństwa i Porządku Publicznego, sygn. 328 a.

Biedni, głodni, pozbawieni pracy mieszkańcy występowali z licznymi żądaniami poprawy warunków życia. Swoje prośby i petycje kierowali do ziemian, właścicieli fabryk i władz samorządowych. Wobec braku skuteczności podjętych działań tworzone były związki zawodowe, organizowano strajki i demonstracje. W grudniu 1918 r. powstawały Związki Zawodowe Robotników Rolnych, które rozszerzyły swoje wpływy na większość majątków. Na początku 1919 r. utworzono Związek Zawodowy Służby Folwarcznej. W końcu grudnia 1918 r. wybuchły strajki robotników rolnych w majątkach Radziki Małe i Ugoszcz w powiecie rypińskim. Strajkujący robotnicy uzbrojeni w kosy przyszli nawet do Rypina. Tadeusz Świecki napisał: „Strajki, szczególnie służby folwarcznej były na porządku dziennym. Mimo obowiązującej obustronnie przyjętej umowy zbiorowej. W powiecie lipnowskim w sierpniu i wrześniu 1919 roku odbyło się szereg strajków w poszczególnych majątkach, np. w majątku w Olesznie, robotnicy folwarczni domagali się od właściciela majątku Ignacego Karnkowskiego podziału rzepaku nieobjętego umową”⁵⁹⁸.

Lokalne władze administracyjne próbowały znaleźć metody i środki zapobiegające radykalizacji najbardziej niezadowolonych warstw społeczeństwa. 27 listopada 1918 r. Wydział Wykonawczy Rady Powiatowej w Lipnie polecił radom gminnym, aby skontaktowały się z delegatami robotników rolnych w celu zapoznania z żądaniami ekonomicznymi i społecznymi oraz spełniły przynajmniej część z ich. Zapowiedziano także utworzenie komisji społecznej składającej się z robotników rolnych i pracodawców. „W grudniu 1918 r., dla zapewnienia pracy robotnikom niewykwalifikowanym, pozostającym bez środków do życia, Wydział Wykonawczy Rady Powiatowej w Lipnie, wyszedł z propozycją zatrudnienia bezrobotnych przy budowie szosy z Dobrzyń nad Wisłą do wsi Mochowo w powiecie sierpeckim. Część środków finansowych na budowę drogi zamierzano uzyskać od państwa, a połowę miały pokryć gminy: Chalin, Tłuchowo, Dobrzyń nad Wisłą”⁵⁹⁹. Władze powiatowe obawiały się wystąpień robotników folwarcznych i bezrobotnych. Jediną możliwością ograniczenia bezrobocia widziały w budowie dróg, co znalazło odbicie podczas obrad sejmików powiatowych, stwarzając jednocześnie korzystniejsze warunki do rozwoju przemysłu⁶⁰⁰.

14 stycznia 1919 r., zastrajkowali robotnicy Celulozy, Cegielni Bajończyka, a 1 lutego w Fabryce Koszykarskiej M. Kaufmanna, M. Bajstera, T. Koneckiego. W tym czasie odbył się też pierwszy strajk powszechny. Kupców, zmuszano do zamykania sklepów. Przyczyną strajków były postulaty płacowe. Miały one

⁵⁹⁸ T. Świecki, F. Wybult, dz. cyt., s. 300.

⁵⁹⁹ Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej...*, s. 121; też, *Z problematyki dziejów społeczno-politycznych ziemi dobrzyńskiej w okresie II Rzeczypospolitej*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie 1979, seria B: *Stosunki polityczno-społeczne w XX w.*, s. 62.

⁶⁰⁰ Z. Waszkiewicz, *Z problematyki dziejów...*, s. 69.

również podłoże polityczne. Były jednym z elementów działań komunistycznych w celu destabilizacji sytuacji w kraju. 26 stycznia odbyły się pierwsze wybory parlamentarne, a ich spokojny przebieg był sukcesem sił opowiadających się za budowaniem demokratycznej Polski. Nieprzypadkowo komuniści zorganizowali strajk 10 lutego w dzień inauguracyjnego posiedzenia Sejmu. W tych dniach doszło do nielegalnych demonstracji, zamknięto dyrektorów Celulozy w kantorze. Mediacje w sporze prowadził inspektor pracy Kowalik. W 1919 r. pierwszy raz użyto policji przeciwko uczestnikom nielegalnych strajków. 14 października 1919 r. odbył się strajk robotników rolnych w majątkach Biernecki i Lubraniec, który ogarnął cały powiat. Doszło do starć z policją, która aresztowała przywódców strajku⁶⁰¹.

Policja informowała władze o wszystkich strajkach w poszczególnych powiatach. Wskazywała na podłoże strajków, liczbę uczestników oraz relacjonowała ich przebieg. W lutym Komendant Powiatowej Policji Państwowej we Włocławku, polecił utrzymywać stałe kontakty z właścicielami folwarków, po to aby znać nastroje panujące wśród robotników rolnych. Policja relacjonowała także przebieg negocjacji, zwracając uwagę na postawę stron konfliktu. Pisano o ustępliwości przedstawicieli związków zawodowych i upartej postawie przemysłowców. Wobec braku porozumienia robotnicy zrywali obrady i ponownie strajkowali⁶⁰².

Chłopi identyfikowali niepodległość państwa polskiego z przekreśleniem niesprawiedliwości społecznej, którą symbolizował dwór. Pragnęli ziemi, reformy rolnej, zniesienia nierzadko upokarzającego traktowania przez dziedzica i oficjalistów. Chłopskie zmagania przyniosły częściowe sukcesy. Sejm pod presją ruchu agrarnego i partii chłopskich uchwalił 28 lutego 1919 r. ustawę o zaopatrzeniu ludności w drewno budulcowe i opałowe z lasów państwowych i prywatnych według ustalonych cen, a 8 marca przyjął tymczasową ustawę o przymusowym oddawaniu w dzierżawę chłopom małorolnym i bezrolnym ziemi leżącej odłogiem⁶⁰³.

Robotnicy folwarczni żądali polepszenia warunków pracy, podniesienia zarobków, a także podziału ziemi. W Rypinie 1 maja 1919 r. odbyła się manifestacja z udziałem robotników rolnych z Okalewa, Ugoszcza, Osieka, Zbójna i Rusinowa o charakterze ekonomicznym. Była wynikiem trudnej sytuacji materialnej robotników. Podczas zorganizowanej manifestacji w obronie swoich praw wystąpili przedstawiciele Związków Zawodowych Robotników Rolnych. Najbardziej drastyczne wystąpienia robotników nastąpiły w maju 1919 r. Został wówczas zamordowany właściciel Tulibowa, Glewa

⁶⁰¹ W. Kubiak, *Witanie niepodległości*, „Kujawy” z 9 listopada 1988 r., nr 46, s. 6.

⁶⁰² B. Sprengel, *Policja Państwowa...*, s. 279–280.

⁶⁰³ M. Leczyk, *Oblicze społeczno-polityczne Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1988, s. 113–114.

i Grochowalska Stefan Gościcki za odmowę opuszczenia majątku⁶⁰⁴. W październiku 1919 r. Związek Zawodowy Robotników Rolnych ogłosił strajk powszechny, który objął ziemię dobrzyńską. Strajk spowodował ogromne straty materialne. Wymarzły w folwarkach niezebrane duże ilości ziemniaków i buraków cukrowych⁶⁰⁵.

Ruch strajkowy robotników rolnych obejmując coraz większe rejony kraju, zmusił Sejm Ustawodawczy do powołania w marcu 1919 r. komisji rozjemczych dla rozpatrywania sporów między robotnikami rolnymi a pracodawcami. Komisja rozjemcza powstała na ziemi dobrzyńskiej 23 maja 1919 r. na podstawie porozumienia między delegatami Towarzystwa Rolniczego Ziemi Dobrzyńskiej i Związku Zawodowego Robotników Rolnych. W skład komisji ze strony ziemiaństwa weszli: Z. Godlewski, J. Przyległowiec, J. Starzyński, Z. Rutkowski, J. Zieliński. Pracowników rolnych reprezentowali: P. Chęciński, A. Fedorowicz, W. Józwicki, K. Sobczak, S. Wiśniewski. Przewodniczącym komisji był A. Tański⁶⁰⁶. Wywalczone wówczas przez robotników prawo do umów zbiorowych wpłynęło korzystnie na poprawę warunków bezrobotnych. Związek Ziemian bojkotował w 1920 r. rozmowy w sprawie nowych umów zbiorowych, wykorzystując trudną sytuację państwa prowadzącego wojnę polsko-bolszewicką i potrzebującego dużych rezerw żywnościowych dla milionowej armii. W odpowiedzi na ten bojkot w marcu 1921 r. Sejm uchwalił zasady powoływania nadzwyczajnych komisji rozjemczych⁶⁰⁷.

Przejęciowe złagodzenie napięcia na wsi nastąpiło na przełomie 1919 i 1920 r. Walka chłopska zmieniła formy, ustawały strajki rolne. Jednak w dalszym ciągu chłopów nurtowało niezadowolenie z powodu opieszałego traktowania przez władze państwowe reformy rolnej. Ciężka sytuacja aprowizacyjna, brak podstawowych produktów żywnościowych ziemniaków, chleba, soli, cukru, mydła, nafty, niedostateczna opieka zdrowotna, niedobory lekarstw były przyczyną wysokiej śmiertelności na wsi. Źródłem dodatkowych nieszczęść była wojna polsko-bolszewicka, która pociągała za sobą zniszczenia oraz przymusowe rekwizycje na rzecz armii. Na tym tle kształtowały się nastroje antywojenne wśród ludności. Sytuacja ta sprzyjała rozwojowi ruchu komunistycznego.

Strajki i wystąpienia robotników rolnych miały wpływ na wzrost wypłacanych w naturze wynagrodzeń, tak zwanych ordynarii. Poprawie uległy warunki pracy, zniesiono zakaz zrzeszania oraz kary więzienia za nieposłu-

⁶⁰⁴ T. Świecki, F. Wybult, dz. cyt., s. 300–301.

⁶⁰⁵ W. Stankiewicz, *Konflikty społeczne na wsi polskiej 1918–1920*, Warszawa 1963, s. 102.

⁶⁰⁶ Z. Waszkiewicz, *Z problematyki dziejów...*, s. 69.

⁶⁰⁷ M.M. Drozdowski, *Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Polska odrodzona 1918–1939. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. J. Tomicki, Warszawa 1982, s. 423.

szeństwo. Czas pracy robotników rolnych został skrócony do 9,5 godziny dziennie. Robotnikom przyznano im prawo do kilkunastodniowego urlopu oraz do opieki ze strony Inspekcji Pracy. Mimo inflacji nastąpił znaczny wzrost płac realnych robotników przemysłowych⁶⁰⁸.

Ostre konflikty bezrobotnych usiłowały wykorzystać partie i organizacje o zabarwieniu lewicowym, które włączyły się do walki o poprawę warunków bytowych robotników i najbiedniejszej ludności wiejskiej. W 1919 r. wzrosły wpływy KPRP we Włocławku i w powiecie włocławskim. Strajki rolne w powiecie włocławskim ciągnęły się z krótkimi przerwami przez cały 1919 r., ze szczególnym nasileniem w czerwcu i październiku. Żądano bezpłatnego przejęcia ziemi obszarnej. Dochodziło do starć z policją i aresztowania organizatorów strajków między innymi Henryka Ciborowskiego, przewodniczącego Związku Zawodowego Robotników Rolnych na powiat włocławski. 12 stycznia zorganizowano wiec zdemobilizowanych żołnierzy, a następnego dnia uformowany tłum 400 osób dotarł do gmachu urzędu powiatowego. Delegaci na czele z Ludomirem Janowskim domagali się uchwalenia przez radę miejską dodatków jako odszkodowania za czas wojny. Przeciwno demonstrantom wysłano patrole wojskowe, a żandarmeria wojskowa aresztowała L. Janowskiego. We Włocławku 1 lutego 1919 r. ogłoszono jednolity strajk manifestacyjny we wszystkich fabrykach. Włocławek był widownią licznych strajków oraz antyrządowych demonstracji ulicznych⁶⁰⁹. Na ziemi dobrzyńskiej pierwsze dziewięć miesięcy 1919 roku, zaznaczyły się dużą aktywnością robotników rolnych. W lutym 1919 r. odbył się w Lipnie Zjazd Delegatów Związku Zawodowego Robotników Rolnych powiatu lipnowskiego. Sformułowano wówczas formy „kontraktu”, a związek wzywał do zaniechania strajków na folwarkach do czasu rozstrzygnięcia spraw przez Sejm Ustawodawczy. Do akcji przeciwdziałającej strajkom włączyło się również Towarzystwo Rolnicze Ziemi Dobrzyńskiej. 28 marca 1919 r. utworzono komisję rozejmową mającą rozstrzygać wszystkie sprawy sporne między pracodawcami a robotnikami rolnymi. Władze powiatowe obawiały się wystąpień robotników folwarcznych i licznych bezrobotnych. Jedynym częściowym rozwiązaniem tej sytuacji była możliwość stworzenia dla niewielkiej grupy bezrobotnych miejsc pracy przy budowie dróg⁶¹⁰.

Ekonomiczne skutki wojny polsko-bolszewickiej spowodowały zastój w przemyśle oraz niedobory aprowizacyjne, co spowodowało kolejną falę strajków. We Włocławku obronę interesów robotników wzięła na siebie utworzona po rozwiązaniu na jesieni 1919 r. Rady Delegatów Robotniczych – Rada

⁶⁰⁸ Tamże, s. 423–424.

⁶⁰⁹ Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne...*, s. 70.

⁶¹⁰ Gazeta Urzędowa na Powiat Lipnowski z 30 maja 1919 r., nr 40, s. 11.

Klasowych Związków Zawodowych. Wśród jej założycieli znaleźli się komuniści S. Suski i W. Kisiel. W skład Rady wchodziły związki: metalowy, skórzany, fajansowo-porcelanowy, spożywczy. Działalność Rady Klasowych Związków Zawodowych przyczyniła się do ożywienia agitacji komunistycznej we Włocławku i w powiecie włocławskim. Od listopada 1920 r. rozpoczął działalność Związek Robotników Rolnych Oddział Włocławsko-Lipnowski, którym przewodniczył P. Muszyński. Liczył 5392 członków z powiatu włocławskiego i lipnowskiego⁶¹¹. 15 marca 1919 r. we Włocławku Związek Metalowców zorganizował demonstrację bezrobotnych z udziałem 1000 osób⁶¹².

Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska były regionem rolniczym. Według danych spisu z 1921 r. około połowy powierzchni ogólnej gruntów rolnych należało do wielkiej własności ziemskiej, tj. gospodarstw o obszarze ponad 50 ha. Prywatne gospodarstwa o obszarze ponad 50 ha zajmowały ponad jedną trzecią ogólnej powierzchni ziemi użytkowanej rolniczo (wraz z lasami), reszta stanowiła własność państwową, poza tym kościelną i tzw. inną własność publiczną (samorządu terytorialnego, fundacji itp.).

Ważną kwestią dla mieszkańców wsi było przeprowadzenie reformy rolnej. Oczekiwano na decyzje Sejmu. Sejm Ustawodawczy 10 lipca 1919 r. podjął uchwałę w przedmiocie zasad reformy rolnej⁶¹³. Ustalono maksimum posiadania ziemi na 180 ha. Stan ten mógł ulec zmniejszeniu na terenach podmiejskich i w okręgach uprzemysłowionych bądź zwiększeniu w województwach wschodnich i w gospodarstwach uprzemysłowionych. Nadwyżki ziemi powyżej 180 ha podlegać miały wywłaszczeniu dokonanemu przez organy administracji rolnej, a następnie parcelacji wśród chłopów. Konkretyzację ogólnych założeń uchwały przyniosła ustawa z 15 lipca 1920 r. o wykonaniu reformy rolnej⁶¹⁴. Ustawa przekazała czynności związane z wywłaszczeniem, a następnie z parcelacją organom administracji państwowej, komisjom ziemskim. Właściciel parcelowanego majątku miał otrzymać za ziemię odszkodowanie w wysokości połowy ceny rynkowej.

Sejm 28 grudnia 1925 r. uchwalił kolejną nową ustawę o realizacji reformy rolnej. Utrzymała ona określone uprzednio maksimum indywidualnego podziału ziemi. Wykonanie reformy rolnej oparte zostało na systemie parcelacji, którą przeprowadzały organy administracji ogólnej, Państwowy Bank Rolny oraz upoważnione instytucje i osoby prywatne.

Nabywanie parcelowanej ziemi uzależnione było od posiadania odpowiednich funduszy. Konieczność uiszczenia od razu pełnej należności stawiała w korzystniejszej sytuacji nabywców zamożniejszych. Ustawy o reformie rolnej przewidywały, że jednostką modelową będzie gospodarstwo zdolne do prawidłowej

⁶¹¹ Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne...*, s. 72.

⁶¹² Tamże, s. 73.

⁶¹³ DzU RP z 1919 r. Nr 73, poz. 428.

⁶¹⁴ Dz U RP z 1920 r. Nr 70, poz. 462.

wytwórczości i stanowiące osobistą własność osób je uprawiających. Nowo tworzone w wyniku reformy rolnej gospodarstwa nie mogły przekroczyć 20 ha, a na ziemiach wschodnich 35 ha. Przeprowadzona z dużymi oporami i trudnościami reforma rolna, mimo że powiększyła ogólny areał ziemi chłopskiej, nie była jednak w stanie poprawić istniejącej struktury agrarnej na wsi⁶¹⁵.

Średnio każde gospodarstwo miało otrzymać około 10 ha ziemi. Gospodarstwa, które były powiększane, dokupywały przeciętnie od 3 do 4 ha. Uzupełnieniem reformy rolnej była komasacja, likwidacja służebności i regulacja wspólnot gruntowych. Komasacja polegała na scalaniu rozdrobnionych i rozmieszczonych w szachownicy gruntów chłopskich i wydzieleniu w jej wyniku jednolitych działek. Komasację przeprowadzały organy administracji rolnej na wniosek zainteresowanych rolników lub z urzędu.

Znoszenie służebności (serwitutów), przeważnie leśnych i pastwiskowych, w byłym Królestwie Polskim następowało w trybie umownym lub przymusowym, za odszkodowaniem. Regulacja wspólnot gruntowych polegała na dokonaniu ich podziału lub ustaleniu praw właścicieli i określeniu zasad gospodarowania.

Dla sprawowania administracji w dziedzinie rolnictwa, popierania wytwórczości rolnej i przeprowadzania przebudowy ustroju rolnego powołany został specjalny zespół organów administracyjnych. Dzielił się on na dwa piony: administracji rolnej na czele z Ministrem Rolnictwa i Administracji Reform Rolnych z Głównym Urzędem Ziemskim, a od 1923 r. z Ministrem Reform Rolnych.

Urzędy Ziemskie powstały w 1918 r. Kontynuowały one działalność dawnych rosyjskich urzędów do spraw włościańskich. Podstawą prawną pracy urzędów ziemskich na terenie byłego zaboru rosyjskiego był dekret Rady Regencyjnej z dnia 11 października 1918 r.⁶¹⁶ Przepisy tymczasowe o urządach ziemskich ustaliły organizację i kompetencje władz ziemskich: Urzędu Komisarza Ziemskiego, Urzędu Komisji Ziemskiej Okręgowej, Głównej Komisji Ziemskiej. Do kompetencji urzędów ziemskich należały sprawy dotyczące regulowania struktury gospodarstw rolnych, scalania gruntów, układu służebności, podziału gruntów wspólnych, melioracji rolnych oraz sprawy regulowania obrotu ziemią. Do kompetencji władz ziemskich nie należały spory o własność i posiadanie, spory graniczne i spory serwitutowe. Szczegółowy zakres działania urzędów ziemskich określały liczne przepisy prawne normujące tok postępowania administracyjnego w sprawach przebudowy ustroju rolnego⁶¹⁷.

⁶¹⁵ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1985, s. 477.

⁶¹⁶ Dz Pr. PP z 1918 r. Nr 11, poz. 22.

⁶¹⁷ Archiwum Miasta Stołecznego Warszawy (AMSW) Okręgowy Urząd Ziemski w Warszawie 1918–1934–1938, nr zespołu 477.

Zgodnie ustawą z dnia 6 lipca 1920 r. o organizacji urzędów ziemskich⁶¹⁸ do władz ziemskich należał: Główny Urząd Ziemski i działające przy nim Główne Komisje Ziemskie, Okręgowe Urzędy Ziemskie i działające przy nich Okręgowe Komisje Ziemskie oraz Powiatowe Urzędy Ziemskie. Ustawa z 1920 r. powołała ciała doradcze w sprawach związanych z przeprowadzeniem reformy rolnej na obszarze działalności Powiatowych Urzędów Ziemskich – Powiatowe Komisje Ziemskie, a na terenie gmin – Gminne Komisje Ziemskie. Ustawa uchylila przepisy tymczasowe o urzędach ziemskich z 1918 r., wprowadzając zmiany w organizacji urzędów ziemskich. Władzami wykonawczymi w sprawach reformy rolnej stały się Okręgowe Urzędy Ziemskie podległe bezpośrednio Głównemu Urzędowi Ziemskiemu⁶¹⁹.

1 stycznia 1919 r. powstało siedem Okręgowych Komisji Ziemskich w: Warszawie, Łomży, Płocku, Łodzi, Kielcach, Lublinie i Siedlcach. Komisja Ziemska Okręgowa w Płocku obejmowała powiaty: płocki, sierpecki, rypiński, lipnowski, nieszawski, włocławski, kutnowski i gostyniński⁶²⁰. Utworzono Powiatowe Komisje Ziemskie.

Ustawa o reformie rolnej z 15 lipca 1920 r. przewidywała wykup ziemi przez państwo na cele reformy rolnej za połowę ceny rynkowej. Deklarowała, że 80% zapasu ziemi przeznaczonej do parcelacji otrzymają bezrolni i małorolni chłopi. Zastrzegła pierwszeństwo w nabywaniu gruntów inwalidom i robotnikom rolnym pozbawionym pracy. Określała wysokość ceny ziemi obszarniczej wykupywanej do celów reformy przez państwo na poziomie 50% ceny rynkowej oraz zapowiadała udzielanie długoterminowego kredytu na zakup ziemi. Specjalny fundusz miał umożliwić bezpłatne przekazywanie ziemi inwalidom i zasłużonym żołnierzom⁶²¹. Prawo przeprowadzenia reformy rolnej otrzymały wyłącznie komisje ziemskie.

Powołany 22 lipca 1919 r. Główny Urząd Ziemski przygotował szczegółowe zasady reformy rolnej i czuwał nad przebudową ustroju rolnego. Władzami wykonawczymi w sprawach reformy rolnej podległymi bezpośrednio Głównemu Urzędowi Ziemskiemu były Okręgowe Urzędy Ziemskie. Na ich czele stał prezes mianowany przez Naczelnika Państwa na wniosek Prezesa Głównego Urzędu Ziemskiego. Przy Okręgowych Urzędach Ziemskich urzędowały Okręgowe Komisje Ziemskie jako organy pierwszej instancji. Zajmowały się one między innymi rozstrzyganiem wszelkich spraw spornych wynikających z postępowania regulacyjnego przy scalaniu i zamianie gruntów, likwidacji serwitutów oraz podziału i regulacji wspólnot, o ile sprawy te w myśl obowiązujących ustaw nie były przekazane sądom.

⁶¹⁸ Dz. U. RP z 1920 r. Nr 70, poz. 461.

⁶¹⁹ AMSW, Okręgowy Urząd Ziemski w Warszawie 1918–1934–1938, nr zespołu 477.

⁶²⁰ Dz. Pr. PP z 1919 r. Nr 3, poz. 85, art. 1.

⁶²¹ M. M. Drozdowski, dz. cyt., s. 413; B. Zientara, A. Mączek, I. Ihnatowicz, Z. Landau, *Dzieje gospodarcze Polski do roku 1939*, Warszawa 1996, s. 486.

Czynności wykonawcze i przygotowawcze do przeprowadzenia reformy rolnej w terenie wykonywały Powiatowe Urzędy Ziemskie z komisarzami lub podkomisarzami ziemskimi na czele. Prezes Głównego Urzędu Ziemskiego powoływał do życia Powiatowe Komisje Ziemskie jako ciała doradcze. Przedkładały one wnioski w sprawach dotyczących reformy rolnej powiatowym względnie okręgowym urzędem ziemskim. W skład Powiatowej Komisji Ziemskiej wchodził: komisarz lub podkomisarz ziemski względnie delegat Okręgowego Urzędu Ziemskiego jako przewodniczący, osoba wyznaczona przez prezesa właściwego sądu okręgowego spośród zawodowych pracowników, dwaj przedstawiciele sejmiku powiatowego (rady powiatowej), starosta lub w jego zastępstwie referent rolny starostwa, sześciu przedstawicieli rolników względnie ich zastępcy (trzech z małych miejscowości, dwóch z bezrolnych, jeden z większej własności akceptowany przez miejscowe organizacje rolnicze)⁶²². Przeprowadzeniem reformy rolnej na terenie poszczególnych gmin zajmowały się Gminne Komisje Ziemskie złożone z przedstawicieli rad gminnych, w liczbie od 5 do 7 osób⁶²³.

Zgodnie z ustawą o wykonaniu reformy rolnej z 15 lipca 1920 r.⁶²⁴ parcelacja folwarków prywatnych mogła nastąpić dopiero po rozparcelowaniu dóbr państwowych oraz przymusowym wykupie majątków nabytych w czasie wojny przez osoby niezajmujące się rolnictwem zawodowo. Parcelacja miała być prowadzona w dwóch etapach. Najpierw państwo wykupywało ziemię od właściciela, płacąc połowę jej wartości rynkowej. Odszkodowanie to wypłacano w tzw. listach renty ziemskiej. Następnie ziemię podzieloną nabywali chłopci.

W Polsce centralnej parcelacji miały podlegać folwarki o powierzchni powyżej 180 ha. Wyłączone były lasy jako majątek o szczególnym znaczeniu dla gospodarki narodowej, urządzenia przemysłowe, zakłady przetwórcze i inwentarz. Budynki mogły być przejęte tylko wtedy, gdy znajdowały się na gruntach parcelowanych. Po uchwaleniu Konstytucji marcowej w sprzeczności znalazł się zapis o niepełnym odszkodowaniu wypłacanym za parcelowaną ziemię i dlatego wkrótce dokonano odpowiednich zmian. Ustawodawca przyjmował, że odszkodowanie przeznaczone zostanie na rozwój pozostałej po parcelacji części folwarku⁶²⁵.

Parcelację przeprowadzano w znacznym stopniu w formie sprzedaży gruntów bezpośrednio przez samych właścicieli majątków lub przy pomocy pośredników. Ceny parcelowanej ziemi były bardzo wygórowane, toteż

⁶²² AMSW, Okręgowy Urząd Ziemski w Warszawie 1918–1934–1938, nr zespolu 477.

⁶²³ K.W. Kumaniecki, *Ustrój terytorialny*, [w:] *Encyklopedia prawa obowiązującego w Polsce*, red. Peretiatkiewicz, Poznań 1923, s. 68–70.

⁶²⁴ Dz. U. RP z 1920 r. Nr 70, poz. 462.

⁶²⁵ Dz. U. RP z 1920 r. Nr 70, poz. 462.

posiadający gotówkę zamożniejsi chłopci brali większy udział w parcelacji i odnosili z niej większe korzyści niż rzeczywiście potrzebujący ziemi chłopci bezrolni i małorolni. Ustawa z 1920 r. przewidywała sprzedaż ziemi chłopom bezrolnym i małorolnym, ale obchodzono ten przepis, zakupując grunty na nazwisko żony lub dzieci, które z prawnego punktu widzenia były bezrolne, ponieważ całe gospodarstwo zapisane było na nazwisko męża lub ojca⁶²⁶.

W latach 1919–1922 przeprowadzono w powiecie lipnowskim parcelację 10 majątków, w tym 6 przez osoby prywatne i 4 przez instytucje. Średnia powierzchnia majątku przeznaczanego do parcelacji wynosiła w powiecie lipnowskim 73,5 ha, a w rypińskim 31,4 ha. Nowo utworzone gospodarstwa chłopskie w powiecie lipnowskim liczyły w pierwszej połowie lat dwudziestych średnią powierzchnię liczącą około 3 ha. Przeciętny obszar gospodarstw tworzonych w ramach parcelacji Polsce w całym okresie międzywojennym wynosił 10 ha. Drobne działki służby folwarcznej nie przekraczały 4 ha⁶²⁷.

Na wsi istniały jeszcze przeżytki feudalne w postaci obciążenia majątków serwitutami. Były one stopniowo likwidowane zgodnie z ustawą z dnia 7 maja 1920 r. o przymusowej likwidacji serwitutów w Królestwie Polskim. Prawa serwitutowe stanowiły jedną z przyczyn konfliktów między dworem a chłopami. Serwituty utrudniały właścicielom folwarków sprzedaż ziemi, ponieważ obciążone były służebnościami. Prawnie lasy i pastwiska obciążone serwitutami stanowiły własność dziedzica, ale faktycznie ich współwłaścicielami byli chłopci. Najszybciej zostały zlikwidowane serwituty indywidualne, w drodze administracyjnych umów z każdym użytkownikiem. Chłopci otrzymywali ziemię za zrzeczenie się swych praw do korzystania z lasów, łąk i pastwisk należących do dworu. Likwidacja serwitutów połączona była zwykle z regulacją administracyjną wsi. Chłopci oddawali część lub całość własnego gospodarstwa, które było przyłączane do gruntów folwarcznych, a następnie otrzymywali ziemię w innym miejscu, zwykle o większej powierzchni.

W 1921 r. obciążonych służebnościami było średnio około 35% majątków. W latach 1919–1921 sytuacja polityczna w kraju nie sprzyjała likwidacji serwitutów. Na szerszą skalę proces ten rozpoczął się dopiero po 1921 r. Przeciętnie każde gospodarstwo chłopskie otrzymywało od 2 do 3 ha ziemi.

Zdecydowanie rolniczy charakter Kujaw wschodnich i ziemia dobrzyńskiej oraz urodzajne grunty sprawiały, iż najlepiej rozwiniętą gałęzią przemysłu było cukrownictwo. Miało to związek z koniecznością zaopatrywania guberni warszawskiej w produkty przemysłu cukrowniczego, dlatego też już

⁶²⁶ B. Zientara, A. Mączek, I. Ihnatowicz, Z. Landau, dz. cyt., s. 487.

⁶²⁷ P. Galkowski, *Ziemianie i ich własność w ziemi dobrzyńskiej w latach 1918-1947*, Rybin 1999, s. 160-163.

po zakończeniu działań wojennych uruchomiono dwie cukrownie – w Chełmicy i Ostrowitem⁶²⁸. Z innych dobrze rozwiniętych się przed wojną gałęzi przemysłu były gorzelnictwo i piwowarstwo⁶²⁹.

W pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości, przystąpiono do odbudowy zniszczonego przemysłu. Z trudem udawało się osiągnąć poziom przedwojennej produkcji⁶³⁰. W powiatach niezawskim, lipnowskim i rypińskim przeważały przedsiębiorstwa małe, trudniące się przede wszystkim drobną sprzedażą artykułów spożywczych, a także skupem⁶³¹. Sytuacja taka powodowała ciągły wzrost bezrobocia oraz postępujące zubożenie mieszkańców.

Lepszy obraz stosunków społeczno-gospodarczych panował w powiecie włocławskim. Powiat włocławski pod względem gęstości zaludnienia oraz liczby osób zamieszkujących ośrodki miejskie kształtował się na poziomie znacznie przekraczającym średnią wojewódzką. Zdecydował o tym przemysłowy charakter Włocławka, głównego miasta powiatu.

Na terenie Włocławka pierwsze zakłady przemysłowe powstały już na początku XIX w. Rozwojowi przemysłu sprzyjało zniesienie w 1850 r. granicy celnej między Królestwem Polskim a Rosją. Przed pierwszą wojną światową we Włocławku funkcjonowały 53 zakłady przemysłowe reprezentujące przede wszystkim przemysł spożywczy, celulozowo-papierniczy oraz maszyn rolniczych. W przedsiębiorstwach tych pracowało łącznie 3354 robotników⁶³².

Rozwój przemysłu włocławskiego został zahamowany przez wybuch pierwszej wojny światowej. Po jej zakończeniu, mimo niekorzystnej koniunktury, jaka panowała na rynku, przemysł pozostawał podstawowym czynnikiem rozwoju miasta i sprzyjał wzrostowi liczby ludności Włocławka, która w 1920 r. wynosiła 43 136 mieszkańców⁶³³.

Po odzyskaniu niepodległości przystąpiono we Włocławku do uruchamiania większości zniszczonych podczas wojny fabryk, w tym założonej w 1895 r. Fabryki Celulozy braci Cassirerów, która była największym funkcjonującym zakładem w mieście oraz zakładów przemysłu chemicznego, metalowego, spożywczego, ceramicznego, drzewnego, budowlanego, mineralnego i celulozowo-papierniczego.

W latach 1918–1921 we Włocławku zostały uruchomione nie tylko zniszczone podczas wojny fabryki, ale również zbudowano wiele nowych zakła-

⁶²⁸ P. Gałkowski, *Ziemianie i ich własność...*, s. 123-124.

⁶²⁹ Tamże, s. 118-120.

⁶³⁰ T. Świecki, F. Wybult, dz. cyt., s. 480–482.

⁶³¹ Tamże.

⁶³² A. Ginsbert, *Włocławek. Studium monograficzne*, Warszawa 1968, s. 38.

⁶³³ *Przewodnik ilustrowany po Włocławku*, red. S. Jankowski, Włocławek 1922, s. 30.

dów, między innymi: Przedsiębiorstwo Budowlane W. Popławski i E. Furstenwald w 1918 r. zatrudniające w sezonie około 300 robotników; Mechaniczna Cegielnia Miejska – 1920 r.; Garbarnia J. Jabłonki 1920 r. Fabryka Skrzyń C. i J. Blumentalów – 1920 r.; Fabryka Superfosfatów w 1922 r., później została przejęta przez firmę R. May, Towarzystwo Akcyjne w Poznaniu; Fabryka Gwoździ i Drutów „Clavus” utworzona w 1922 r., należąca do L. Bądźdzrów, zatrudniająca około 500 robotników; Fabryka Giętych Mebli „Polars” utworzona w 1923 r., należąca do W. Wołkowicza i H. Fiszlewicza⁶³⁴.

Miastem przemysłowym stawał się Brześć Kujawski, ze względu na dobrą komunikację z Włocławkiem oraz mieszczące się na jego terenie dwa duże przedsiębiorstwa, sezonową cukrownię i Towarzystwo Akcyjne Zakładów Ceramicznych- Rumaki – zatrudniające średnio 160 osób – oraz dwie małe wytwórnie cykorii. O rozwoju miasta świadczył wzrost liczby mieszkańców, który w 1921 r. osiągnął 3305 osób⁶³⁵. Powierzchnia obszaru miejskiego Brześcia Kujawskiego w latach 1918–1939 wzrosła prawie sześciokrotnie przez włączenie do miasta osad i kolonii położonych wcześniej w gminach: Falborz, Piaski, Wieniec, Gruzlin⁶³⁶.

W powiecie nieszawskim przeważali właściciele małych gospodarstw, których produkcja pokrywała wyłącznie potrzeby najbliższej rodziny. Aleksandrów Kujawski, ze znanym węzłem komunikacyjnym, oraz cukrownia w Dobrem, zatrudniały niewielką liczbę pracowników.

W strukturze przemysłu na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej dominował przemysł rolny i cukrowniczy. Sposoby produkcji i organizacji pracy pochodziły z rozwiązań stosowanych jeszcze przed pierwszą wojną światową. Najwięcej ludności zatrudniały cukrownie w Brześciu Kujawskim (powiat włocławski), w Dobrem (powiat nieszawski), Chełmicy (powiat lipnowski) i w Ostrowitem (powiat rypiński) oraz przemysł gorzelniany. Największe gorzelnie w powiecie lipnowskim wybudowane zostały w dużych majątkach ziemskich na Mazowszu, w Karnkowie, Skępem, Wielgiem, Okalewie, Głodowie oraz w Skrwilnie w powiecie rypińskim⁶³⁷.

Uruchomiono młyny parowe, suszarnie płatków ziemniaczanych, tartaki, polowe cegielnie, fabryki cegły wapiennej, młyny gazowe, młyny parowe, młyny wodne, wiatraki, zakłady wyrobów cementowych, ryflarnie walców młyńskich, mleczarnie i garbarnie i inne⁶³⁸.

⁶³⁴ F. Szeliga, dz. cyt., s. 84–85; A. Ginsbert, dz. cyt., s. 98; Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne...*, s. 45.

⁶³⁵ B. Głębowicz, *Okres międzywojenny 1918–1939*, [w:] *Monografia Brześcia Kujawskiego*, Włocławek 1930, s. 101–102; E. Kwiatkowska, *Miasta*, [w:] *Województwo bydgoskie. Krajobraz, dzieje, kultura, gospodarka*, Poznań 1967, s. 257.

⁶³⁶ B. Głębowicz, dz. cyt., s. 98; Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne...*, s. 46.

⁶³⁷ Z. Żuchowski, *Przeszłość ziemi dobrzyńskiej. Materiały do podręcznika szkolnego*, Rocznik Dobrzyński 2008, t. 1, s. 40.

⁶³⁸ T. Świecki, F. Wybułt, dz. cyt., s. 480–482.

Na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej najliczniejszą grupę stanowili ludzie gospodarujący na własnej ziemi. Dominowały gospodarstwa małorolne, drobnotowarowe do 5 ha pokrywające wyłącznie potrzeby rodziny. Na wsi znajdowała sezonowo zatrudnienie ludność z okolicznych miast. Wielka własność ziemska (powyżej 45 ha) stanowiła od 52% ogólnego obszaru gruntów w powiecie lipnowskim do 34,4% gruntów w powiecie włocławskim. Działki chłopskie poniżej 0,5 ha zajmowały 11% ogólnej powierzchni gospodarstw. Gospodarstwa powyżej 15 ha położone były na żyznych gruntach co sprzyjało stosunkowo wysokiej produkcji rolnej i hodowli oraz rozwojowi przemysłu spożywczego⁶³⁹. W strukturze własności gruntów dominowały gospodarstwa samodzielne, zwykle skomasowane i rozrzucone w kolonie.

Tabela nr 11. Powierzchnia gospodarstw rolnych w powiecie włocławskim.

Gospodarstwa	Powierzchnia w hektarach	Procent
do 5 ha	9 195	8,1
od 5 do 20 ha	38 857	34,6
od 20 do 45 ha	15 548	13,9
ponad 45 ha	49 126	43,4
Ogółem	112 726	100,0

Źródło: Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, red. Z. Waszkiewicz, Włocławek 1982, s. 48.

W powiecie lipnowskim i w powiecie rypińskim w 1921 r. przeważały gospodarstwa do 5 ha, których łącznie było 8883. Liczba gospodarstw mało i średniorolnych od 5-15 ha, wynosiła 6859. Liczba majątków ziemiańskich powyżej 150 ha wynosiła 190, w tym cztery majątki posiadały powierzchnię powyżej 2000 ha.

Do największych rodów powiatu lipnowskiego w okresie międzywojennym należeli Zielińscy herbu Świnka. W ich posiadaniu znajdowały się majątki: Skępe, Żuchowo, Kukowo, Szminek, Zajeziórze, Skępska Wioska, Wy-myślin, Łążyn A, Łążyn B, Zębowo, Wierzbick, łącznie 8644 ha. Władysław Zieliński w 1926 r. posiadał majątek o łącznej powierzchni 6594 ha. Dobra te odziedziczył po ojcu Gustawie znanym poecie, bibliofilu i działaczu społecznym. Od XV stulecia posiadłości swoje rozszerzał ród Karnkowskich herbu Junosza, do którego w okresie dwudziestolecia międzywojennego należały majątki: Karnkowo, Kolankowo, Mazowsze, Szpiegowi, Oleszno, łącznie 2872 ha. W powiecie rypińskim najwięcej ziemi zgromadził ród Chelmieckich herbu Nałęcz, zamieszkujący ziemię dobrzyńską od XIV w. W posiadaniu

⁶³⁹ Tamże, s. 337; Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne...*, s. 48.

tej rodziny znajdowały się folwarki w Okalewie, Świętosławiu, Kiełpinach, Godziszewach, Suchym Gruncie, Szustku i Kowalkach, łącznie 3738 ha. Od XVII w. związany był z ziemią dobrzyńską ród Piwnickich herbu Lubicz, który posiadał folwarki w Gulbinach, Cetkach⁶⁴⁰, Starorypinie, Iwanach, Korzeniewie i Sosnowie, łącznie 2124 ha⁶⁴¹. Do rodu Gniazdowskich herbu Korab, związanych z powiatem rypińskim od XVII wieku, należały majątki w Świdziebni, Warpalicach, Łapinóżku i Radzikach Małych, łącznie 2096 ha⁶⁴². W 1926 r. w powiecie rypińskim największy majątek o powierzchni 5016 ha, znajdował się w posiadaniu braci Augusta i Dominika Jeżewskich herbu Lis. Majątek Skrwilno o powierzchni 4354 ha, w latach 1891-1922, był jednym z najlepiej zarządzonych gospodarstw w powiecie rypińskim i całej ziemi dobrzyńskiej⁶⁴³.

Tabela nr 12. Liczba gospodarstw w poszczególnych kategoriach w powiecie lipnowskim i w powiecie rypińskim w 1921 r.

Powiat	Do 5 ha	5–15 ha	15–60 ha	60–150 ha	150–500 ha	500–2000 ha	powyżej 2000 ha
Lipnowski	5 698	3 730	1 315	55	73	45	2
Rypiński	3 185	3 129	1 103	49	49	19	2
Ogółem	8 883	6 859	2 418	104	122	64	4

Źródło: Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Studia z dziejów ziemi dobrzyńskiej XV–XX wiek*, red. M. Wojciechowski, Warszawa–Poznań–Toruń 1987, s. 111.

W administracji gruntami rolnymi najlepiej wypadały największe gospodarstwa ziemian. Były to majątki powyżej 100 ha, składające się z gruntów ornych, łąk, stawów, lasów. W majątkach znajdowały się młyny i tartaki, suszarnie płatków ziemniaczanych, gorzelnie i inne. W majątkach hodowano bydło i owce. Stosowano mechanizację i nawożenie gruntów. Były to gospodarstwa produkujące żyw-

⁶⁴⁰ Piwnicki Ignacy, Ludwik, Jan, Nepomucen (1821-1879) po śmierci ojca w 1834 r. odziedziczył majątek Gulbiny. W 1886 r. dokupił Cetki. W dobrach tych przeprowadził uwłaszczenie chłopów. Pozostawił czterech synów: Tytusa, Witolda, Mariana, Gabriela i Włodzimierza. W wyniku podziałów rodzinnych syn Witold - malarz uczeń Jana Matejki otrzymał Gulbiny i Cetki. Syn Włodzimierz otrzymał majątek Cetki i Łączonek. Posiadał je do 1904 r. Zob. M. Krajewski, *Dobrzyński słownik biograficzny. Ludzie europejskiego regionu*, Włocławek 2002, s. 498, s. 502.

⁶⁴¹ P. Gałkowski, *Ziemia i ich własność...*, s. 77-78.

⁶⁴² Zob. M. Krajewski, *Dobrzyński słownik...*, s. 222; Gniazdowski Ignacy w końcu XVIII i na początku XIX wieku posiadał część Ostrowitego oraz Rakowa, Czyżewa i Cetek. Prawdopodobnie po ojcu odziedziczył większą część Ostrowitego, a następnie rozszerzył stan posiadania na Rakowo i Czyżewo, kupując te wsie od Franciszka Płastkowskiego. W latach 1804-1815 wykupił od cząstkowych właścicieli, szczególnie z rodziny Cekowskich, wieś Cetki. W 1815 r. zapisał synowi Władysławowi część majątku w Ostrowitem. W 1817 r. sprzedał Rakowo z Czyżewem i Borowem Ignacemu Dembowskiemu i zamieszkał w Cetkach.

⁶⁴³ P. Gałkowski, *Ziemia i ich własność...*, s. 77.

ność nie tylko na potrzeby własne ale i na sprzedaż. W ogólnej strukturze gruntów rolnych przeważały gospodarstwa małorolne do 5 ha, o stosunkowo niskim poziomie produkcji, co przy braku rozwiniętego przemysłu zdecydowało o niskim poziomie życia zdecydowanej większości ludności zamieszkałej na tym terenie.

Tabela nr 13. Powierzchnia gruntów rolnych obejmująca poszczególne kategorie gospodarstw w powiecie lipnowskim i w powiecie rypińskim w 1921 r.

Powiat	do 5 ha	5–15 ha	15–60 ha	60–150 ha	150–500 ha	500–2000 ha	Powyżej 2000 ha	Razem
Lipnowski	29 920	24 754	29 335	5 816	18 006	25 818	11 680	140 324
Rypiński	8 575	37 380	24 931	4 850	14 518	16 710	10 592	108 348

Źródło: Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Studia z dziejów ziemi dobrzyńskiej XV–XX wiek*, red. M. Wojciechowski, Warszawa–Poznań–Toruń 1987, s. 112

Dogodnymi warunkami dla rozwoju rolnictwa zwłaszcza na Kujawach były zarówno dobre ziemie jak i korzystna struktura własności ziemskiej. Wprowadzone po uwłaszczeniu nowe systemy upraw trójpolówka uprawowa, płodozmian sprzyjały uprawom roślin zbożowych, okopowych i pastewnych. Podstawowym zbożem uprawianym w obu regionach było żyto stanowiące prawie połowę powierzchni obsianej na ziemi dobrzyńskiej oraz pszenica uprawiana na bardzo urodzajnych gruntach głównie na Kujawach. Z innych zbóż uprawiano owies i jęczmień, a z roślin okopowych największe znaczenie miały ziemniaki stanowiące podstawowy produkt spożywczy ludzi i cenną paszę dla zwierząt. Rozwijała się uprawa buraków pastewnych i cukrowych, koniczyny, wyki, lucerny i cykorii. W grupie roślin włóknistych znaczną rolę odgrywała uprawa lnu, podstawowej rośliny wykorzystywanej w tkactwie do produkcji oleju.

Prowadzona melioracja łąk dawała świeżą karmę dla rozwijającej się hodowli krów i pozyskiwania mleka, z którego otrzymywano cenne produkty spożywcze masło i sery. Krowy, zwłaszcza w biedniejszych gospodarstwach, stanowiły ważną siłę pociągową, głównie dlatego, że w obu regionach w zaniu była już w tym czasie hodowla wołów, starych zwierząt pociągowych. Zasadniczą siłą pociągową w dużych gospodarstwach były konie, których liczba podnosiła prestiż ich właścicieli. Używano ich do przewożenia towarów i ludzi między innymi na targi, jarmarki, wesela. Coraz większe znaczenie miała hodowla trzody chlewnej i owiec. W gospodarstwach domowych hodowano drób, kury, kaczki i indyki oraz gęsi dostarczające cennego pierza i mięsa⁶⁴⁴.

Dobrze rozwinięta sieć wodna w postaci rzek, strug, jezior i mniejszych oczek wodnych sprawiła, że w obu regionach, zwłaszcza na ziemi dobrzyńskiej rybołówstwo było nie tylko ważnym zajęciem, lecz niekiedy i podsta-

⁶⁴⁴ Tamże, s. 8.

wowym źródłem utrzymania. Rybna niegdyś Wisła sprzyjała rybołówstwu zawodowemu. Znaczenie Wisły jako rzeki rybnej podkreśla fakt, że jeszcze po koniec XIX wieku odbywały się tutaj kilkudniowe wyprawy rybackie na połowy jesiotrów, ogromnych ryb dostarczających nie tylko cennego mięsa, lecz również poszukiwanego kawioru⁶⁴⁵.

Większość narzędzi, którymi posługiwano się podczas prac polowych wykonywali sami gospodarze lub wiejscy rzemieślnicy. Nieomal w każdej większej wsi powstawały warsztaty kowalskie kuźnie. Na wyposażeniu kuźni znajdowały się liczne narzędzia niezbędne przy obróbce żelaza. Największym sprzętem w kuźni był miech skórzany, tzw. dymak, służący do utrzymania płomienia w palenisku. Ważnym przedmiotem było kowadło, na którym odbywało się kucie przedmiotów. Do kucia służyły różnego rodzaju młotki, od dużego dwuręcznego do mniejszych i lżejszych jednoręcznych, którymi przecinano, gładzono i formowano okuwany przedmiot.

W warsztatach kołodziejskich wyrabiano koła nieobute zwane bosymi oraz koła okute z żelaznymi obręczami i osiami. Do tradycyjnych narzędzi kołodzieja należały różnego rodzaju dłuta, świdry, topory, strugi, cyrkle, znaczniki. W warsztatach kołodziejskich, oprócz kół, wyrabiano także bryczki, sanie, drewniane części narzędzi rolniczych i wozów. W kołodziejstwie najbardziej pożądanym surowcem było drewno drzew liściastych, zwłaszcza dębina, brzoza, jesion, akacja i wiąz. Drewno to jest elastyczne i łatwo daje się wyginać. Natomiast twardego grabu używano jedynie do produkcji narzędzi rolniczych⁶⁴⁶.

Wielowiekową tradycję na polskiej wsi posiadało bednarstwo. Warsztat bednarski nie wymagał wielu narzędzi. W jego skład wchodziła ława bednarska, tzw. kobyłka, na której bednarz opracowywał przygotowane wcześniej drewniane klepki. Do najważniejszych naczyń klepkowych, niezbędnych w każdym gospodarstwie należały beczka, stągiew (z przykryciem na czystą wodę), kierzanka (masielnica do wyrobu masła), balia owalna wanna do mycia, tynka (wysokie zwężające się ku górze naczynie do przechowywania mąki), dzieża (do ciasta chlebowego), cerber z dwoma uchwytyami do przechowywania solonego mięsa oraz wiadra. Prawie wszystkie naczynia były wyrabiane z klepek prostych. Beczki posiadały klepki krzywe, dlatego też proces składania tego naczynia należy do najtrudniejszych czynności bednarskich. Do produkcji naczyń klepkowych używano głównie drewna dębowego i sosnowego⁶⁴⁷.

⁶⁴⁵ K. Pawłowska, D. Kalinowska, *Kultura ludowa Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. Przewodnik po muzeum*, Włocławek 2005, s. 10.

⁶⁴⁶ Tamże, s. 16-17.

⁶⁴⁷ Tamże, s. 18-19.

Jednym z najbardziej złożonych w produkcji dziedzin rękodzieła ludowego było garncarstwo. Wykonanie najprostszego naczynia wymagało oprócz specjalnego surowca, odpowiednio wyposażonego warsztatu. W każdym warsztacie znajdowało się koło garncarskie, miejsce do suszenia naczyń, piec do wypalania wykonanych przedmiotów oraz cały szereg drobnych narzędzi niezbędnych podczas produkcji. Umiejętność wyrabiania naczyń glinianych zdobywana dzięki wieloletniej praktyce przekazywana była przeważnie z pokolenia na pokolenie. Zapotrzebowanie na wyroby garncarskie było bardzo duże. Podstawowym surowcem do wyrobu naczyń była glina, która pochodziła z pól lub lasów położonych w pobliżu warsztatu. Ludowa ceramika gliniana na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej to przede wszystkim wyrób naczyń użytkowych; garnków do gotowania i przechowywania gotowych produktów, dzbanki do mleka, kiszenia żuru, dwojaki do noszenia posiłków na pole, tygły do topienia tłuszczów, różnej wielkości misy do jedzenia, formy dopieczenia bab, garnki o dużych rozmiarach służące do solenia mięsa i kiszenia ogórków⁶⁴⁸.

Na Kujawach jak i na ziemi dobrzyńskiej powszechnym zajęciem wielu mieszkańców oraz zawodowych koszykarzy było plecionkarstwo. Plecionki z różnych surowców miały szerokie zastosowanie w takich dziedzinach życia jak: budownictwo, zbieractwo, hodowla, rolnictwo. Surowiec do wyrobu plecionek był łatwo dostępny, była to: wiklina, słoma, korzenie sosny i jałowca oraz rzadziej spotykaną rogożynę (łodyga roślinna). Plecionkarstwo nie wymagało specjalistycznego warsztatu, a jedynie kilku odpowiednich narzędzi. Był to sekator, sznycel (zakrzywiony nóż z trzonkiem), szczypce do łuszczenia kory, begajz (do prostowania krzywych kijów wiklinowych), rajcerek (do porozdzielania witek na taśmy), hebeleki (do gładzenia taśmy), szpilor prosty i krzywy służący do rozchylania plecionki. Z wikliny wyplatano różnego rodzaju kosze małe i duże do ziemniaków (kipy), opałki o owalnym kształcie, koszyki z pałkami i z pokrywami; przedmioty codziennego użytku: osłony na butle i gąsiorzy do wina; narzędzia rybackie: kosze o stożkowej formie do połowu ryb (wiersze) i pełne kosze do przechowywania ryb (sadze). Na wsiach wyplatano z wikliny płoty ogradzające domostwa i ogródki. Drugim po wiklinie ważnym surowcem w plecionkarstwie była słoma. Z niej wyrabiano m.in. pojemniki w kształcie beczek do przechowywania zboża, miski o niskich ściankach służące do wyrastania ciasta chlebowego, ule zwane kószkami, kosze-gniazda do nasadzania kwok na jajkach. Plecione warkocze słomiane służyły do uszczelniania na zimę okien i drzwi. Ze słomy wyrabiano letnie kapelusze, grzebieniaki, buty, pudełeczka i różne ozdoby. Popularnym surowcem stosowanym w plecionkarstwie był korzeń sosny i jałowca, z którego plecionkarze wyrabiali różnego rodzaju koszyki o półokrągłych dnach z pałkami.

⁶⁴⁸ Tamże, s. 12-13.

Służyły one w gospodarstwach do przechowywania warzyw i do zbioru grzybów. Rządziej używano rogożyny, z której wyplatano taśmy i warkocze służące do wyrobu mat, butów i toreb. Z tradycyjnego wiejskiego plecionkarstwa zaczęły powstawać w małych miasteczkach, zakłady koszykarskie, w których wykonywano na zamówienie drobne meble: łóżeczka dziecięce, kołyski, foteliki, kwietniki, a także walizy i kufrы podróżne⁶⁴⁹

Istotną rolę w gospodarce Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej odgrywało rzemiosło. Skoncentrowane było wokół miast, wśród których dominował Włocławek⁶⁵⁰. Do najważniejszych i najliczniejszych włocławskich rzemiosł należały: spożywcze, odzieżowe, skórnice, ceramiczne i budowlane oraz drzewne. We Włocławku w latach 1918-1921 uruchomiono 23 cechy rzemieślnicze, w tym 11 cechów chrześcijańskich i 12 żydowskich, które zaspokajały nie tylko potrzeby miejscowej ludności, ale i okolicznych miast⁶⁵¹. Podobnie jak losy rzemiosła kształtowały się dzieje włocławskiego handlu, dla rozwoju którego podstawowe znaczenie miało korzystne położenie miasta nad Wisłą oraz biegnące przez nie lądowe szlaki kupieckie.

Dużą rolę w rozwoju produkcji spożywczej odegrała spółdzielczość. W 1919 r. czynne były na ziemi dobrzyńskiej spółdzielnie mleczarskie w Dulsku, Głębocku, Wilczewie, Trąbinie i Radzikach Dużych, w 1921 r. uruchomiono spółdzielnię w Rużu, a w 1922 r. w Borzyminie, Łukaszowie i Szafarni. W odbudowie spółdzielni zainteresowany był Związek Spółdzielni Mleczarskich i Jajczarskich w Rypinie (filia warszawska), którym w latach 1921-1925 kierował T. Gabryś⁶⁵².

W pierwszych latach odbudowy państwa polskiego wystąpiły ogromne trudności aprowizacyjne. Szczególnie dotknięte zostały nimi miasta. 11 stycznia 1919 r. utworzono przy Ministerstwie Aproprowizacji urząd do walki z lichwą i spekulacją. W styczniu 1919 r., na mocy rozporządzenia ministra aprowizacji A. Minkiewicza, do czasu zwołania sejmików powiatowych powołano rady aprowizacyjne, które miały regulować obrót artykułami pierwszej potrzeby na terenie powiatu. W październiku 1919 r. weszło w życie rozporządzenie, które ograniczało handel ziemiopłodami na terenie miast. W marcu 1919 r. uprawnienia rad aprowizacyjnych przejęły sejmiki powiatowe, które stały się inicjatorami tworzonych związków spółdzielczych.

Rozwój rolnictwa i hodowli popierały towarzystwa kredytowe przemianowane w banki spółdzielcze. Bank spółdzielczy udzielał pomocy przy zakupach maszyn i urządzeń dla przemysłu i rolnictwa, wspierał handel i rzemiosło. Członkami banku byli rolnicy, urzędnicy państwowi i prywat-

⁶⁴⁹ Tamże, s. 20-21.

⁶⁵⁰ A. Ginsbert, dz. cyt., s. 21-25.

⁶⁵¹ Tamże, s. 92.

⁶⁵² Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej...*, s. 117-118.

ni, rzemieślnicy, przedstawiciele innych zawodów, kupcy, przemysłowcy, spółdzielnie i inne instytucje⁶⁵³. Dużą rolę w gospodarce regionu odgrywały syndykaty rolnicze. Zaopatrywały one rolników w narzędzia, materiał siewny oraz w nawozy. Przekształciły się w latach trzydziestych w spółdzielnie rolniczo-handlowe, których zadaniem była także organizacja zbytu i sprzedaży produktów rolnych⁶⁵⁴.

Prawo przemysłowe wprowadziło podział przemysłu na: przemysł ze stałą siedzibą, przemysł okrężny, targi gminne. Przemysł ze stałą siedzibą dzielił się na przemysł wolny, przemysł koncesjonowany, rzemiosło. Przemysł wolny nie wymagał zezwolenia, tylko zgłoszenia faktu rozpoczęcia działalności organom administracji przemysłowej. Prowadzenie działalności gospodarczej w zakresie przemysłów koncesjonowanych uzależnione było od zezwolenia (koncesji) organów administracji przemysłowej. Wykaz przemysłów koncesjonowanych ustalało prawo przemysłowe⁶⁵⁵.

Za przemysł okrężny (wędrowny, domokrężny) prawo przemysłowe uznawało sprzedaż towarów, skupowanie towarów celem odsprzedaży oraz wykonywanie drobnych świadczeń o charakterze przemysłowym. Przemysł okrężny prowadzony był tylko osobiście, po uzyskaniu odpowiedniego zezwolenia organów administracji przemysłowej⁶⁵⁶.

Targi gminne dzieliły się na małe (zwykle, tygodniowe) i wielkie (powiatowe, wojewódzkie, odpustowe, kiermasze, jarmarki). Obrót targowy na targach małych ograniczono do surowych płodów rolnych, zwierząt domowych (z wyłączeniem koni, krów, wołów), artykułów żywnościowych, naczyń i narzędzi gospodarczych i rolniczych oraz innych wytworów miejscowej ludności. Targi wielkie obejmowały wszystkie przedmioty wolnego obrotu towarowego, o ile poszczególne uprawnienia targowe nie ograniczały ich do pewnych tylko rodzajów towarów, np. do bydła, wełny, zboża itp. Uprawnień na małe targi udzielał pierwszej instancji starosta, a w miastach wydzielonych zarządy miejskie, a na wielkie władza przemysłowa, po wysłuchaniu opinii izb przemysłowo-handlowej, rzemieślniczej i rolniczej. Targi odbywały się na targowiskach zorganizowanych przez gminę, a obrót towarowy poza targowiskiem. Każdy miał prawo sprzedawać i kupować dozwolone na nich towary. Regulamin targowy uchwalala rada gminna względnie miejska, a zatwierdzał organ dający uprawnienie na odbywanie targów. Organizację obrotu targowego byłem rogatym normowały odrębne przepi-

⁶⁵³ Tamże, s. 120; M. Krajewski, *Spoleczno-gospodarczy rozwój Rypina w latach Drugiej Rzeczypospolitej*, Włocławek 1998, s. 249.

⁶⁵⁴ M. Krajewski, *Spoleczno-gospodarczy rozwój Rypina...*, s. 248.

⁶⁵⁵ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, dz. cyt., s. 479.

⁶⁵⁶ Tamże.

sy⁶⁵⁷. Na pokrycie wydatków zakładania, administracji i nadzoru urzędów targowych oraz komisji notowań cen gmina miała prawo pobierać opłaty targowe, a dochody i rozchody były wydzielone z ogólnego budżetu administracyjnego⁶⁵⁸. Targi duże i małe pełniły ważną funkcję w procesie wymiany towarów między wsią i miastem. Na targach mógł sprzedawać drobne produkty rolne i przemysłowe każdy wytwórca bez zezwolenia i zawiadomienia organów administracji przemysłowej, a kupować mogła cała ludność⁶⁵⁹.

Rząd Jędrzeja Moraczewskiego prowadził politykę utrzymania produkcji w zakładach czynnych i szybkiego uruchamiania fabryk chwilowo zamkniętych. W swoim programie głosił częściową nacjonalizację przemysłu i komunikacji, ośmiogodzinny dzień pracy, rozwój związków zawodowych, rozszerzenie umów zbiorowych, udział robotników w zarządzaniu przedsiębiorstwami i inne postępowe reformy. Trudna sytuacja ekonomiczna państwa polskiego nie pozwoliła w praktyce zrealizować wszystkich założeń programowych rządu. Należy podkreślić, że rok 1921 był na ogół pomyślny dla gospodarki i przemysłu odrodzonego państwa polskiego. Administracja przemysłu stopniowo odeszła od wojennej reglamentacji surowcowo-towarowej, zbytu, zaopatrzenia i cen. Została zastąpiona przez politykę wolnego handlu artykułami żywnościowymi⁶⁶⁰.

Zdecydowana większość kapitału w przemyśle rolno-spożywczym znajdowała się w posiadaniu większej własności ziemskiej. Byli to przeważnie właściciele folwarków o powierzchni od 500 do 1000 ha. Niewielki udział posiadali mieszczanie i chłopci. Ziemiaństwo we własnych folwarkach prowadziło działalność związaną z gorzelnictwem, młynarstwem, budowało tartaki, krochmalnie i cegielnie. W 1921 r. większa własność ziemska posiadała w powiecie lipnowskim sześć gorzelni, jeden browar, trzy krochmalnie, sześć suszarni płatków ziemniaczanych, dziesięć młynów, jeden tartak, pięć cegielni. W powiecie rypińskim w ręku ziemiaństwa znajdowały się dwie gorzelnie, jedna suszarnia płatków ziemniaczanych, cztery młyny, dwa tartaki, siedem cegielni. Gorzelnie zakładane były w największych majątkach, powyżej 120 ha. Do czasu wprowadzenia monopolu spirytusowego gorzelnictwo stanowiło ważne źródło dochodów w majątkach ziemniackich. Zdecydowana większość gorzelni została założona przed pierwszą wojną światową. W powiecie rypińskim dużą parową suszarnię płatków ziemniaczanych zbudował w 1911 r. Bolesław Płoski w swoim majątku w Bocheńcu. Zakład

⁶⁵⁷ Rozporządzenie Ministerstwa Przemysłu i Handlu, Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych z 13 kwietnia 1928 r., DzU z 1928 r. Nr 28, poz. 501.

⁶⁵⁸ K.W. Kumaniecki, J.S. Langrod, Sz. Wachholz, *Zarys ustroju, postępowania i prawa administracyjnego w Polsce*, Kraków–Warszawa 1939, s. 648–649.

⁶⁵⁹ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, dz. cyt., s. 480.

⁶⁶⁰ M.M. Drozdowski, dz. cyt., s. 415

ten pracował do 1939 r. Przed pierwszą wojną światową płatkarnię w Skępem pobrał Władysław Zieliński, a w Olesznie Piotr Karnkowski. Na obszarze ziemi dobrzyńskiej czynny był browar parowy założony przez Karola Teodora Płaskowskiego jeszcze w końcu XIX w. w majątku Głodowo. Był to największy browar na Mazowszu Płockim, o rocznej produkcji około 8 tys. hektolitrów piwa⁶⁶¹.

Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska były regionami znanymi z uprawy cykorii, używanej jako surogat kawy. Cykoria uprawiana była w majątku Obrowo należącym do Romana Góreckiego, w Kijaszkowie u Leona Lisowskiego, w Dyblinie, w majątku Karola Pruskiego i w Chalinie, w majątku Franciszka Zielińskiego. Fabryka cykorii znajdowała się w dobrach Wierznica należących do Jana Niedźwiedzkiego. Suszarnię cykorii posiadał w Szpetalu Artur Rutowski. Wysuszony surowiec transportowany był z powiatu lipnowskiego do Fabryki Cykorii „Gleba” we Włocławku. Zakład ten wykupili ziemianie lipnowscy z inicjatywy Zdzisława Rutkowskiego i Karola Pruskiego w 1919 r. z rąk żydowskich. Fabryka Cykorii „Gleba” połączyła się w 1928 r. z fabryką cykorii Bohma i stała się jednym z największych zakładów tej branży z kapitałem polskim.

Dobrze administrowany przemysł rolno-spożywczy spowodował, że duża liczba mniejszych młynów i prawie wszystkie wiatraki znajdowały się w posiadaniu bogatego chłopstwa i mieszczaństwa. Ziemianie byli właścicielami dużych młynów motorowych i wodnych. Do większych młynów w latach dwudziestych należały: młyn wodny w Brzeźnie – własność Janusza Tymienieckiego, w Maliszewie – Juliana Przybyłowicza, w Miszku – Emila Mulzana, motorowy w Wielgiem – Stanisława Wilskiego, w Karnkowie – Ignacego Karnkowskiego, w Biskupinie – Antoniego Klimkiewicza, w Kępie – Władysława hr. Miączyńskiego, w Płonnem – Ludwika Łempickiego, w Żuchowie – Stanisława Zielińskiego, w Chełmicy – Pauliny Kleszczyńskiej i w Dyblinie – Karola Pruskiego.

Cukrownictwo na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej opierało się na pracy czterech cukrowni w Ostrowitem, Chełmicy, Brześciu Kujawskim i w Dobrem. Cukrownia „Ostrowite” powstała jako Towarzystwo Akcyjne założone przez ziemian powiatu rypińskiego. 28 października 1899 r. odbyło się poświęcenie kamienia węgielnego pod budowę zakładu. Pierwsze zebranie udziałowców, pod przewodnictwem Antoniego Piwnickiego właściciela dóbr Rusinowo, odbyło się 20 czerwca 1900 r. w Warszawie. Do zarządu cukrowni powołano wówczas ziemian: Antoniego Borzewskiego właściciela Ugoszcza, Edwarda Rudowskiego z Półwieska Małego, Lu-

⁶⁶¹ T. Świecki, F. Wybult, dz. cyt., s. 481–482; M. Eckert, *Przemysł rolno-spożywczy w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1974, s. 68; P. Gałkowski, *Ziemianie i ich własność...*, s. 117–120.

dwika Zielińskiego z Wierzbicka i Bronisława Chełmickiego z Kowalk. Na zebraniu postanowiono zaciągnąć kredyt na budowę obiektu w wysokości 250 tys. rubli. Prace zostały rozpoczęte już kilka miesięcy wcześniej z pieniędzy udziałowców. W tym samym czasie uruchomiono z inicjatywy ziemiaństwa lipnowskiego Cukrownię Chełmica jako spółkę akcyjną. Odbudowa cukrowni odbywała się głównie z zasobów finansowych ziemian najbogatszych akcjonariuszy. W okresie międzywojennym Cukrownia Ostrowite była największą na Mazowszu Płockim. Prezesem zarządu cukrowni był Jerzy Siemiątkowski, właściciel Wąpielska. W 1921 r. Cukrownia przerabiała 105 945 q buraków z powierzchni areału 798 ha, produkując 16 105 q cukru.

Cukrownie inwestowały w sieć drogową, niezbędną do transportu buraków. Z inicjatywy ziemiaństwa wybudowano drogę brukowaną z Rypina przez Ostrowite do Golubia o długości 30 km oraz szosę w stronę Lipna. Cukrownia Ostrowite połączona została kolejką wąskotorową z linią szerokotorową na stacji Brodnica oraz szosą z Rypinem. Cukrownia Chełmica, posiadała kolejkę trakcji parowej dla zwózki buraków na trasie Fabianki–Krojczyn–Dyblin–Oleszno z gmin: Szpetal, Zaduszniki, Chalin i miasto Dobrzyń nad Wisłą. Północna część powiatu lipnowskiego gminy: Nowogród, Dobrzejewice, Mazowsze, Ossówka, Kikół, Czernikowo dostarczały buraki do Cukrowni Wierzchosławice, która także posiadała kolejkę o trakcji konnej w gminie Czernikowo i Mazowsze⁶⁶².

Sieć spółdzielcza najbardziej rozwinięta była w gminach hodujących bydło i zajmujących się produkcją mleka. Dużej pomocy przy tworzeniu spółdzielni udzieliła Agencja Związku Spółdzielni Mleczarskich i Jajczarskich w Rypinie oraz Okręgowe Towarzystwo Rolnicze, kierowane przez Jana Rudowskiego, właściciela dóbr w Półwiesku. Tartaki i przedsiębiorstwa zajmujące się eksploatacją lasów, skoncentrowane były w dużych dobrach leśnych. W 1921 r. czynnych było sześć tartaków, dwa tartaki usytuowane w majątkach ziemiańskich w powiecie włocławskim i w rypińskim oraz po jednym w powiecie nieszawskim i w powiecie lipnowskim.

Energicznie podnosiło się z wojennego upadku rolnictwo, w którym ważnym dodatkowym kapitałem była chłopska pracowitość i zapobiegliwość. Malą powierzchnią odłogów. Struktura zasiewów zbliżyła się do przedwojennej. Stopniowo osiągnano przedwojenną wydajność z jednego hektara, dzięki czemu zlikwidowano deficyt zbóż chlebowych. Powstały pewne nadwyżki, co wcale nie oznaczało, że cała wieś jadła już do syta, ale o tym decydowały funkcjonujące w tym środowisku układy społeczne nie rentowność gospodarki. Nieco wolniej rekonstruował się przemysł, chociaż

⁶⁶² T. Świecki, F. Wybult, dz. cyt., s. 480–481; R. Piotrowski, *Struktura agrarna w powiecie rypińskim w latach 1867–1939*, [w:] *Ziemia Dobrzyńska*, t. 3, Rypin 1995, s. 39;

i tutaj wiele zmieniło się na lepsze. Wzrosła liczba zatrudnionych pracowników w zakładach przemysłowych i związanych z nim instytucjach życia publicznego. Rozwijało się rzemiosło, które jeszcze przed 1918 r. przejęło część zadań unieruchomionego przez wojnę i okupację przemysłu. Liczba warsztatów rzemieślniczych wzrosła prawie dwukrotnie.

Życie społeczne

Jednym z najistotniejszych zadań państwa po odzyskaniu niepodległości było odbudowanie infrastruktury gospodarczej i społecznej. Był to problem szczególnie trudny, ponieważ zniszczeniu uległo $\frac{3}{4}$ budynków mieszkalnych i gospodarczych, dziesiątki gospodarstw rolnych zostało spalonych. Zniszczeniom materialnym towarzyszyły poważne straty osobowe. Tysiące obywateli polskich poległo na wojnie lub odniosło rany. Przepadły majątki, nieruchomości i finanse zamożnych grup społecznych i ich organizacji. Występowały poważne braki aprowizacyjne, duże bezrobocie. Powszechna bieda powodowała ogromne trudności gospodarcze, a przy tym występował niski poziom wykształcenia społeczeństwa.

Państwo nie mogło od początku wspierać pod względem ekonomicznym ludności miast i gmin, gdyż środki finansowe i datki społeczne były przekazywane na wojsko i Skarb Państwa, walczącego w pierwszych latach niepodległości z Ukraińcami, Czechami, Niemcami, a później z bolszewikami.

Polska była krajem rolniczym, 75% jej obywateli mieszkało na wsi. 65% ludności utrzymywało się bezpośrednio z pracy na roli. Odsetek robotników rolnych – 12% dorównywał niemalże przemysłowym 15%. Proporcje owego podziału na ludność utrzymującą się z rolnictwa oraz z pozostałych gałęzi gospodarki, będące najbardziej syntetycznym wskaźnikiem świadczącym o stosunkach społecznych i ekonomicznych plasowały Polskę wśród grona krajów najslabiej rozwiniętych w Europie.

Tak jak w całym kraju, tak też i na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej około 75% stanowiła ludność mieszkająca na wsi i związana zawodowo z pracą w rolnictwie. Odsetek ludności miejskiej wynosił od 11,9 do 21,1%. Najwięcej ludności miejskiej mieszkało w powiecie włocławskim (około 45,8%). Najbardziej zaludnionym miastem w powiecie włocławskim był Włocławek. Największa gęstość zaludnienia występowała w powiecie włocławskim (95 osób na 1 km²), najmniej zaludnione były powiaty rypiński (62,9 osób na 1 km²) i lipnowski (59,7 osób na 1 km²).

W strukturze ludności rolniczej największą grupę stanowili gospodarze. W powiecie włocławskim grupa ta liczyła około 43 654 osób, tj. 62,9 %. Drugą grupą pod względem liczebności była służba folwarczna licząca 13 377 osób, tj. 19,2%. Napływ robotników rolnych sezonowych w powiecie włocławskim był niewielki i wynosił 1,9%. Inaczej było w pozostałych powiatach. Emigracja tymczasowa na ziemi dobrzyńskiej była stosunkowo duża.

W powiecie lipnowskim wynosiła 16,2%, w rypińskim – 15,3%. W okresie międzywojennym liczba ludności wiejskiej systematycznie się powiększała. Przyrost ten wynikał głównie z małych możliwości znalezienia pracy poza rolnictwem.

Największym ośrodkiem przemysłowym na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej był Włocławek. Stąd też najliczniej reprezentowana była we Włocławku klasa robotnicza stanowiąca 25% ogółu ludności. Mniejszą grupą byli właściciele przedsiębiorstw handlowych i pracownicy handlu – 8,4% ogółu ludności. Najmniej liczną grupą społeczną byli we Włocławku rolnicy i ogrodnicy. W pozostałych miastach Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej robotnicy ze względu na słaby poziom uprzemysłowienia stanowili niewielki udział w strukturze społecznej. W powiecie włocławskim ludność wiejska stanowiła około 66,6% ludności. Najliczniejsi wśród ludności wiejskiej byli gospodarze – 62,9%. Służba folwarczna – 19,2%, robotnicy rolni sezonowi – miejscowi i bezrolni – 14,5%, właściciele ziemscy – 0,7%⁶⁶³. Ludność wiejska w powiecie lipnowskim stanowiła około 87,5% ogółu ludności. W zawodach nierolniczych pracowało 16% ogółu ludności. Słabo rozwinięty przemysł zatrudniał 4,2% ludności⁶⁶⁴. W powiecie rypińskim ludność wiejska stanowiła 77,2% ogółu ludności. Zatrudnionych w przemyśle było 12,6% ludności, w handlu 4,3%, i 0,09% w komunikacji⁶⁶⁵. W zawodach nierolniczych pracowało od 16 do 18% ludności. Grupę tę tworzyli przede wszystkim rzemieślnicy, kupcy, sklepikarze, robotnicy, właściciele fabryk, urzędnicy administracji państwowej i samorządowej oraz nauczyciele. W kategoriach społecznych byli to: robotnicy, drobnomieszczaństwo, inteligencja i ziemianie⁶⁶⁶.

Większa część drobnych rzemieślników mieszkająca w miastach trudniła się szewstwem, częściowo stolarstwem, a także tkactwem. Wśród przedsiębiorstw handlowych dominowała drobna sprzedaż, głównie artykułów spożywczych, oraz skup produktów rolnych. Ludność miejska znajdowała zatrudnienie przy robotach budowlano-remontowych, w biurach podań i porad prawnych. Czynne były małe zakłady gastronomiczne itd.

Rzemieślnicy świadczyli usługi na rzecz lokalnego społeczeństwa. Stanowili nieliczną grupę zawodową. Większość z nich wykonywała bieżące naprawy i z trudem utrzymywała swe liczne rodziny. Rzemieślnicy wykonywali swoją pracę ręcznie. Bardzo cenione były wyroby stolarskie, ślusarskie, ciesielskie i murarskie, które w wielu miejscowościach przetrwały do dnia

⁶⁶³ Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne ...*, s. 48.

⁶⁶⁴ Tamże, s. 51.

⁶⁶⁵ Tamże, s. 52.

⁶⁶⁶ Statystyka Polski, seria C, z. 57, s. 351; E. Kwiatkowska, *Miasta*, [w:] *Województwo bydgoskie. Krajobraz, dzieje, kultura, gospodarka*, Poznań 1967, s. 257.

dzisiejszego. Wielu bednarzy, kowali, krawców, malarzy, piekarzy, szewców, rzeźników, świadcząc swoje usługi, na trwale zapisało się w pamięci mieszkańców regionu. Rzemieślnicy byli członkami Ochotniczych Straży Pożarnych i orkiestr strażackich. Stanowili silną, wspierającą się grupę, dla której najbardziej istotna była wzajemna pomoc, a najwyższą wartością – patriotyzm⁶⁶⁷.

Wśród ludności wiejskiej utrzymującej się z rolnictwa przeważali chłopi, właściciele drobnych gospodarstw, uprawiających je siłami własnymi i najbliższej rodziny.

Tabela nr 14. Ludność w miastach na Kujawach wschodnich w 1921 r.

Miasto	Liczba ludności
Aleksandrów Kujawski	8 193
Brześć Kujawski	4 685
Chodecz	1 185
Kowal	4 634
Lubień Kujawski	2 120
Lubraniec	2 196
Nieszawa	2 381
Przedecz	3 040
Włocławek	43 136
Razem	71 570

Źródło: Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, red. Z. Waszkiewicz, Włocławek 1982, s. 46.

Tabela nr 15. Ludność w miastach na ziemi dobrzyńskiej w 1921 r.

Miasto	Liczba ludności
Lipno	8 467
Dobrzyń nad Wisłą	2 451
Rypin	7 234
Dobrzyń nad Drwęcą	2 565
Razem	20 717

Źródło: E. Kwiatkowska, *Miasta* [w:] *Województwo bydgoskie. Krajobraz, dzieje, kultura, gospodarka*, Poznań 1967, s. 257; Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, red. Z. Waszkiewicz, Włocławek 1982, s. 47.

Zmiany terytorialno-administracyjne w Polsce miały wpływ na strukturę społeczeństwa i przemiany wewnątrz poszczególnych grup społecznych. Dla stosunków panujących w społeczeństwie najważniejsza była hierarchia

⁶⁶⁷ T. Świecki, F. Wybult, dz. cyt., s. 499; Z. Wegner, *Rodem ze Skępego*, Skępe 2007, s. 74–75.

wynikająca z dostępu do dóbr materialnych i władzy, co przekładało się na prestiż i odgrywaną rolę społeczną. W zależności od gałęzi zatrudnienia i rodzaju wykonywanej pracy ludność podzielona była na mniej lub bardziej wyraźne grupy o zbliżonym systemie wartości, poziomie życia, stopniu możliwości i prestiżu.

Najliczniejszą grupą społeczną byli chłopci. Zaliczano do niej drobnych producentów rolnych, dla których podstawę utrzymania stanowiły samodzielne gospodarstwa. Mianem takim określano również osoby, które nie posiadały ziemi, ale mieszkaly na wsi i utrzymywały się z pracy na roli. O pozycji społecznej i poziomie życia mieszkańców wsi decydowała przede wszystkim ilość oraz jakość posiadanej ziemi i dlatego największym prestiżem cieszyła się najmniej liczna grupa ziemian właścicieli największych gospodarstw, liczących powyżej 60 ha. Z jej szeregów wywodziły się osoby, które zajmowały ważniejsze stanowiska w samorządzie oraz w tworzonych organizacjach gospodarczych, oświatowych i religijnych. Ziemianie w znacznym stopniu zasilali polityczną i przywódczą kadrę wsi. Dochód chłopów średniorolnych posiadających gospodarstwa od 5 do 15 ha pozwalał na utrzymanie rodziny. Najliczniejsza grupa chłopów małorolnych, posiadających gospodarstwa do 5 ha, z powodu biedy zmuszona była do poszukiwania dodatkowych źródeł zarobkowania. Towarzystwo Kredytowe i Rolnicze, Koło Gospodyń Wiejskich oraz ziemianie udzielali chłopom skutecznej pomocy w administrowaniu gospodarstwem. Dzięki aktywnej działalności organizacji lokalnych popularyzowano zasady prowadzenia gospodarstwa rolnego, upowszechniano oświatę, organizowano kursy szycia i prowadzenia domu. Mniejsze gospodarstwa mogły być uzupełniane podczas parcelacji majątków. Gospodarstwa pełnorolne i samodzielne były zwykle skomasowane i rozrzucone w kolonie. Rozwijały się sukcesywnie pod wpływem stosowanej techniki oraz nowszej technologii upraw i hodowli⁶⁶⁸.

Chłopi byli wewnętrznie zróżnicowani według grup zamożności, które formowały się w dużej mierze zależnie od wielkości posiadanej ziemi. Podstawową grupę stanowili chłopci średnio- i małorolni, tworzący razem ponad $\frac{3}{4}$ ludności chłopskiej. Przewaga liczebna małorolnych chłopów wzrastała z upływem lat, odbijając proces stopniowej pauperyzacji wsi w wyniku rozdrobnienia własności chłopskiej. Wzrastała liczba zamożnych chłopów, ale ton wsi nadawały warstwy ubogie i biedne. Trudno się dziwić, że w tej sytuacji poziom konsumpcji materialnej ludności chłopskiej kształtował się najniżej wśród wszystkich warstw w Polsce⁶⁶⁹. Jeszcze niżej niż samodzielni, czy drobni gospodarze, stała kategoria wyrobników.

⁶⁶⁸ R. Piotrowski, *Powiat rypiński na przełomie XIX i XX wieku*, Bydgoszcz 1967, s. 108–126.

⁶⁶⁹ J. Żarnowski, *Spoleczeństwo i klasy*, [w:] *Polska odrodzona 1918–1939. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. J. Tomicki, Warszawa 1982, s. 299; I. Ihnatowicz, A. Mączek, B. Zientara, J. Żarnowski, *Spoleczeństwo polskie od X do XX wieku*, Warszawa 1988, s. 620–624.

Sytuacja materialna ludności chłopskiej uległa w okresie międzywojennym dużym zmianom. Zniszczenia wojenne i konieczność odbudowy zaabsorbowały na parę lat administrację gmin i powiatów oraz energię niemałej części wsi. Pierwsze lata odbudowy państwa polskiego były na ogół pomyślne dla rolnictwa. Poziom konsumpcji chłopa w stosunku do robotnika kształtował się stosunkowo pomyślniej dla chłopów.

Pomimo trudności ekonomicznych w okresie międzywojennym nastąpiło zbliżenie obyczajowe wsi do miasta w zakresie ustroju, stosunków wewnątrzrodzinnych, czytelnictwa i zainteresowań. Dotyczyło to zwłaszcza młodego pokolenia chłopów. Budynki na wsi, mieszkania chłopskie przechodziły stopniową ewolucję i w wyższym stopniu uwzględniały potrzeby higieny, wygodę czy samodzielność jednostek. Jednak pomiędzy odmieniami pod względem zamożności i miejsca zamieszkania grupami chłopów istniało wiele podobieństw odnoszących do stylu życia czy pewnych cech świadomości świadczących o ich jedności społeczno-kulturowej.

Cechą okresu międzywojennego była „walka nowego ze starym na wsi”. Dawna tradycyjna kultura wsi przechodziła ewolucję, ustępując miejsca innym formom kultury, wnoszącym nowoczesność techniczną i społeczno-obyczajową. Inicjatorem rodzących się form kultury była otwarta na zdobywanie wiedzy i umiejętności młodzież. Wprowadzenie nowych technik produkcji i nowych rozwiązań w gospodarstwie rolnym ograniczały trudności ekonomiczne, oraz niski poziom oświaty przez niepełne upowszechnienie szkoły elementarnej⁶⁷⁰.

Obok chłopów na wsi żyli robotnicy rolni. Kategoria określona tak dla celów administracyjnych w spisach ludności skupiała około 38% ludności wiejskiej i nie zwiększała się liczebnie. Z jednej strony proces pauperyzacji powodował pojawienie się coraz większej liczby rodzin, które nie podawały w spisach gospodarstwa rolnego jako głównego źródła dochodu, choćby miały nawet niewielki kawałek ziemi, trafiali więc do kategorii „robotnicy”. Z drugiej strony słaba gospodarka, zła koniunktura i postępująca parcelacja redukowały liczbę stałych robotników folwarcznych, podobnie jak służby chłopskiej – stałych parobków zatrudnionych u zamożniejszych gospodarzy. Zajęcie to często w życiu młodego chłopca czy dziewczyny było przejściowe w zależności od sytuacji rodzinno-majątkowej. Mogli oni osiąść na własnym gospodarstwie albo zostać wyrobnikami w rolnictwie czy robotnikami poza rolnictwem.

Kategoria społeczno-zawodowa robotników rolnych obejmowała trzy grupy: wyrobników (ogrodnicy, chałupnicy, komornicy), stałych robotników folwarcznych i służbę dworską. Z roku na rok kurczyła się grupa stałych robotników folwarcznych i służby dworskiej, a rosła grupa wyrobników. Robotnicy folwarczni stanowili zwartą i odrębną grupę, która uzyskiwała szersze prawa socjalne. Jesienią

⁶⁷⁰ Tamże, s. 300–301.

1918 r. Naczelnik Józef Piłsudski wydał dekret, który został później zmieniony ustawami sejmowymi o prawach socjalnych obywateli. Wprowadzono bardzo postępowe prawo socjalne, które uchwaliło 46-godzinny tydzień pracy, powoływało ubezpieczenie na wypadek choroby, tworzyło Państwową Inspekcję Pracy, zabezpieczało wolność do organizowania się związkom zawodowym⁶⁷¹.

Robotnicy folwarczni tworzyli pewną hierarchię. Ich warunki bytu i mieszkania poza sezonowymi miejscowymi chałupnikami i komornikami pracującymi w folwarku były unormowane. Robotników folwarcznych można podzielić na stałych i sezonowych⁶⁷². Do pierwszej grupy należy zaliczyć dozorców, ordynariuszy, posyłki, stołowników i komorników. Najlepiej opłacani byli w majątkach dozorca, którzy nadzorowali pracę pozostałych robotników. Wyróżniali się wśród nich włodarze zajmujący się przydziałem i kontrolą pracy w zabudowaniach folwarcznych, oborach, chlewniach, stodołach itp. Dozorcy karbowi administrowali pracą bezpośrednio na polu. Posiadali urzędowe potwierdzenie swych kwalifikacji lub preferencje wystawione przez poprzednich pracodawców⁶⁷³. Dozorcem podporządkowane były wszystkie pozostałe kategorie robotników. Dobrze wynagradzani byli na folwarkach rzemieślnicy dworscy: kowale, stolarze, mechanicy, ogrodnicy i inni. Najbardziej ustabilizowaną i w zasadzie podstawową kategorię robotników folwarcznych tworzyli ordynariusze, zwani też deputatnikami, wśród których można wyróżnić fornali, rączniaków, stróżów, stangretów, pastuchów, czeladź i służących we dworze. Znaczną część wynagrodzenia za swoją pracę otrzymywali w naturze, tzw. ordynarię lub deputat. Ordynariusze dostarczali do pracy w majątku tzw. posyłki. Ordynariusz zatrudniał posyłkę i utrzymywał we własnym mieszkaniu. Zgodnie z administracyjną regulacją posyłki byli zatrudniani na wezwanie w razie zaistniałej potrzeby na 30 dni, dlatego nazywani byli „trzydziestownikami” lub „zaciężnikami”. Ordynariusz kierował posyłką do pracy, którą miał wyznaczoną przez rządcę lub karbowego. Za mieszkanie i wyżywienie „trzydziestownik” płacił ordynariuszowi lub oddawał swoje wynagrodzenie w naturze. Przymus utrzymywania posyłek został zniesiony prawnie w 1920 r., jednak ta forma pracy utrzymywała się na ziemi dobrzyńskiej do końca lat trzydziestych⁶⁷⁴.

W 1921 r. liczba robotników sezonowych stanowiła w folwarkach na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej od 30 do 35%. Najliczniejszą grupą robotników stałych byli ordynariusze i posyłki. Stanowili oni w 1921 r. od 33 do 50% ludności zatrudnionej w folwarkach⁶⁷⁵.

⁶⁷¹ M. Wawrzyński, *Samoorganizacja Polaków od XIX do XXI w.*, Toruń 2007, s. 182.

⁶⁷² W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej prywatnej własności ziemskiej w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1986, s. 148–149.

⁶⁷³ P. Gałkowski, *Ziemianie i ich własność...*, s. 174–175.

⁶⁷⁴ A. Ajnenkiel, *Położenie prawne robotników rolnych w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1962, s. 16–17; P. Gałkowski, *Ziemianie i ich własność...*, s. 175.

⁶⁷⁵ Tamże, s. 176.

Stali robotnicy folwarczni mieszkali w budynkach zwanych czworakami, które należały do dworu. Na ziemi dobrzyńskiej były one często nazywane „koszarami”. W zależności od powierzchni mieszkało w nich 4–8 rodzin⁶⁷⁶. Na ogół każda rodzina zajmowała samodzielne pomieszczenie. Pomieszczenia dla służby folwarcznej zazwyczaj nie miały podłóg tylko klepiska. Wokół czworaków jeszcze w latach trzydziestych nie było urządzeń sanitarnych. Czerpano wodę ze strugi, do której z obory wypływały nieczystości. Warunki mieszkaniowe robotników rolnych znacznie różniły się w poszczególnych folwarkach i zależały od administracji majątku i sytuacji finansowej właściciela. Robotnicy sezonowi, często zwani wolnonajemnymi, przyjeżdżali zwykle do pracy na folwarku z okolicznych wsi i miast. Zakwaterowani byli w specjalnie przygotowanych dla nich drewnianych budynkach, nazywanych w ziemi dobrzyńskiej benediami. W dużych majątkach były to budynki piętrowe, gdzie na parterze mieszkała służba stała, a na piętrze robotnicy sezonowi. Najczęściej były to budynki oddzielne. Robotnicy sezonowi spali w dużych wspólnych salach z piętrowymi pryzcami. W benedii znajdowała się wspólna kuchnia, do której przydzielano specjalną kucharkę gotującą dla robotników⁶⁷⁷.

Praca na folwarkach rozpoczynała się o 6.00 rano, a zimą o 7.30 i trwała do zachodu słońca. Pracę przydzielał wódarz. Średnia dniówka robotnika wynosiła od 6,5 godziny w zimie do 11–12 godzin w czasie żniw. Praca służby folwarcznej podlegała ocenie przez administrację majątku. Wypowiedzenie pracy przez właściciela następowało w dniu 1 stycznia z trzymiesięcznym wyprzedzeniem. W tym czasie robotnik musiał opuścić budynki dworskie. Przepisy administracyjne chroniły przed zwolnieniem ordynariuszy z tytułu wieku, jeżeli staż pracy w majątku wynosił 25 lat⁶⁷⁸.

Wynagrodzenie robotników rolnych składało się najczęściej z gotówki, ordynarii, mieszkania, opału, utrzymania inwentarza, ziemi pod ziemniaki. Uposażenie w sposób administracyjny ustalane było zwykle na zasadzie umowy indywidualnej z właścicielem majątku. Na terenie Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej obowiązywały ustalone w Towarzystwie Urzędników Gospodarczych i Związku Ziemiaków w Warszawie minimalne stawki wynagrodzeń – 3000 zł rocznie gotówki oraz procent, a także ordynaria: 28 q zboża, 80 q ziemniaków rocznie, 12 l mleka dziennie, mieszkanie, opał, światło, pomoc lekarska i apteka⁶⁷⁹. O wiele niższe było wynagrodzenie robotników folwarcznych. Zarobek ordynariusza uzależniony był od rodza-

⁶⁷⁶ Tamże.

⁶⁷⁷ R. Piotrowski, *Dobra Okalewskie w powiecie rypińskim do 1945 r.*, [w:] *Ziemia dobrzyńska*, t. 1, Rypin 1989, s. 79.

⁶⁷⁸ P. Gałkowski, *Ziemiaństwo i ich własność...*, s. 178–179.

⁶⁷⁹ A. Ajnenkiel, *Położenie prawne...*, s. 350.

ju wykonywanej pracy oraz od liczby dostarczanych przez niego posyłek. Przy czworakach znajdowały się pomieszczenia, w których ordynariusze hodowali świnie i kury. W oborze dworskiej mogli trzymać krowy, których liczba uzależniona była od liczby posyłek. Zwierzęta karmione były sianem dworskim i mogły się paść na pastwisku należącym do folwarku. Mieszkanie w czworakach było bezpłatne⁶⁸⁰.

Wynagrodzenie robotnika sezonowego liczone było według dniówek i wynosiło w folwarkach ziemi dobrzyńskiej 1 zł dla mężczyzn i 1,50 zł dla kobiet. Dzieciom, które przyjmowano do pracy od 11. roku życia, płacono około 90 gr dziennie⁶⁸¹. W majątku Szpetal robotnicy rolni przychodzący najczęściej do pracy z Włocławka otrzymywali na życzenie zapłatę w naturze liczoną od wykopania 1 morga (0,56 ha) buraków lub cykorii po 2,5 q żyta i 8 q ziemniaków. Kośnik otrzymywał dniówkę w wysokości 3 zł, wykaszając w tym czasie około 1,5 morgi żyta. Wysokość wynagrodzenia służby folwarcznej zależała od sytuacji finansowej majątku oraz od jego właściciela⁶⁸².

Nierzadko zdarzały się konflikty pomiędzy właścicielami majątków i robotnikami rolnymi spowodowane nieregularnym wypłacaniem wynagrodzeń. Atmosferę konfliktu wzmagala działalność partii lewicowych i Związku Zawodowego Robotników Rolnych. Ważna w tym zakresie stała się ustawa o załatwianiu zatargów zbiorowych między pracodawcami i pracownikami rolnymi uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w 1919 r. Zgodnie z ustawą źródłem prawa w zakresie podpisywanych umów o pracę, długości dnia pracy, stawek wynagrodzeń, urlopów, ubezpieczeń społecznych były układy zbiorowe zawierane przez związki zawodowe i organizacje ziemiańskie. System ten uregulował warunki wynagrodzenia robotników i wykonywanej przez nich pracy. Stał się jednak przyczyną częstych sporów i skarg, które wносиły do komisji rozjemczych związki zawodowe robotników. Warunki umów zbiorowych były szczególnie ciężkie w pierwszych latach odbudowy państwa polskiego i w okresie kryzysu gospodarczego, dlatego liczba skarg wnoszonych do komisji rozjemczych była w tym okresie największa⁶⁸³. Robotnicy przez cały okres dwudziestolecia międzywojennego żyli w ciężkich warunkach.

Rolniczy charakter Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej spowodował, że mniej liczną grupą od ludności chłopskiej byli robotnicy, czyli najemni pracownicy fizyczni⁶⁸⁴. Stanowili oni wraz z rodzinami około 15% ogółu ludności poszczególnych grup zawodowych. Robotnicy znajdowali

⁶⁸⁰ T. Karwicka, *Kultura ludowa ziemi dobrzyńskiej*, Warszawa–Poznań–Toruń 1979, s. 19.

⁶⁸¹ Tamże.

⁶⁸² A. Rutkowski, *Opisy gospodarstw Szpetal Górny. Księga Pamiątkowa na 75-lecie Gazety Rolniczej*, t. 2, Warszawa 1938, s. 722.

⁶⁸³ P. Gałkowski, *Ziemiaństwo i ich własność...*, s. 182–183.

⁶⁸⁴ Cz. Brzoza, A.L. Sowa., dz. cyt., s. 113.

zatrudnienie w przedsiębiorstwach przemysłowych, zakładach rzemieślniczych, usługowych oraz w rolnictwie i leśnictwie. Byli również wśród nich stali i sezonowi robotnicy rolni. Duża część robotników stałych, tzw. ordynariuszy, zatrudniona była w majątkach ziemskich oraz w dużych gospodarstwach chłopskich. Mieszkali oni w czworakach. Wynagrodzenie otrzymywali częściowo w gotówce i częściowo w postaci produktów rolnych oraz prawa użytkowania kawałka ziemi na własne potrzeby, a często także utrzymania własnego inwentarza, wypasanego na dworskiej łące. Poziom wykształcenia, warunki życia i status społeczny robotników był bardzo niski. W znacznie gorszej sytuacji znajdowali się robotnicy sezonowi. Robotnicy rolni tworzyli grupę przejściową między ludnością chłopską i robotniczą. Byli oni bardzo silnie związani ze środowiskiem wiejskim z racji zamieszkania i wykonywanej pracy. W sprzyjających warunkach po nabyciu ziemi zasilali szeregi chłopskie. Robotnicy byli grupą społeczną dość jednolitą pod względem narodowym. Zdecydowanie przeważali w niej Polacy. Często występowali do administracji powiatu, organizowali strajki upominając się o lepsze warunki pracy.

Zdecydowanie rolniczy charakter kraju sprawiał też, że to konflikty wiejskie najbardziej destabilizowały funkcjonowanie państwa. Na plan pierwszy wysuwała się oczywiście sprawa reformy rolnej. Chłopi w większości gospodarujący na karłowatych i małych działkach, nie wspominając o służbie folwarcznej zlaknieni byli ziemi. Pożądliwie patrzyli w stronę majątków obszarowych o areale ponad 100 ha, zajmujących aż 45% wszystkich użytków rolnych w kraju. Żadna siła nie mogła liczyć na poparcie wsi, jeśli nie uwzględniła tego głodu ziemi. O rozwiązanie tego problemu nie było łatwe. Uczynienie zadość temu żądaniu groziło bezpośrednio w interesy wpływowego w państwie ziemiaństwa⁶⁸⁵.

Wieś potrzebowała zresztą nie tylko ziemi. Należało się również zatroszczyć o jej awans cywilizacyjny. Na wielkich obszarach, zwłaszcza na wschodzie, pozostawała jeszcze, jak w czasach feudalizmu, w kręgu gospodarki naturalnej. A najmniejszy choćby postęp w tej mierze wymagał ogromnych nakładów finansowych, między innymi na rozwój szkolnictwa, około 40% chłopów stanowili analfabeci. Cały ów bagaż zacofania gospodarczego, społecznego i kulturalnego wsi, spowodowany utrzymującym się przez wieki ustrojem folwarczno-pańszczyźnianym oraz rozbiorami w podstawowy sposób ważył na obliczu młodego państwa, opóźniając procesy modernizacyjne i demokrację życia politycznego⁶⁸⁶.

⁶⁸⁵ T. Nałęcz, dz. cyt., s. 5.

⁶⁸⁶ Tamże.

Robotnicy związani byli z pracą w przemyśle. Była to mniej więcej trzecia część ogółu pracowników fizycznych zatrudnionych poza rolnictwem. Pozostałe grupy stanowiły koncentryczne kręgi wokół głównego trzonu klasy robotniczej. Jedne związane były z robotnikami dość blisko, byli to pracownicy zatrudnieni w drobnym przemyśle, w różnych usługowych zakładach państwowych i samorządowych o przemysłowym charakterze, inne – jak na przykład służba domowa – znajdowały się od niego bardzo daleko i z klasą robotniczą łączył je tylko fizyczny charakter pracy.

Środowisko zawodowe robotników było wewnątrznie zróżnicowane. Gradacja wewnętrzna opierała się na zasadzie kwalifikacji i charakteru zakładu pracy. Na szczycie hierarchii robotniczej znajdowali się obok wykwalifikowanych robotników także robotnicy-pracownicy państwowi. Niżej plasowali się pracownicy średniego oraz drobnego przemysłu i usług, a najniżej robotnicy niewykwalifikowani, bez stałego miejsca pracy, sezonowi. Odrębne miejsce w tej hierarchii zajmowała służba domowa⁶⁸⁷.

Duży problem bezrobocia miał istotny wpływ na psychikę bezrobotnych i ich rodzin, tworząc odrębną tragiczną i niebezpieczną kategorię socjalną. 80% robotników mieszkała w jednej izbie lub w pokoju z kuchnią, w przeludnionych lokalach. Bardziej zamożni robotniczy przejmowali wzory kultury materialnej drobnomieszczaństwa, przenosili się do nieco większych mieszkań, a nawet budowali domy. Należy zaznaczyć, że między środowiskiem robotniczym a pauperyzującym się środowiskiem drobnomieszczańskim nie istniały żadne wyraźne bariery⁶⁸⁸.

Młode pokolenie robotników miejskich miało na ogół trudności z ukończeniem siedmioklasowej szkoły powszechnej. Kwalifikacje zawodowe zdobywano w praktyczny sposób, poprzez wykonywanie pracy pod kierunkiem doświadczonego pracownika. Udział szkolnictwa zawodowego w uzyskiwaniu kompetencji do wykonywania pracy był niewielki. Minimalna część młodego pokolenia korzystała ze szkół średnich (przeciętnie jedno dziecko na 100). Znacznie większe szanse na miały dzieci etatowych robotników zatrudnionych w instytucjach państwowych, przez łatwiejszy dostęp do szkół powszechnych i gimnazjów państwowych. Młodzież ta zasilala w dużym stopniu warstwę inteligencji w odróżnieniu od dzieci robotników przemysłowych. Po względem etnicznym była to najbardziej jednorodna grupa ludności. Polacy stanowili ponad 80% ogółu robotników.

Do drobnomieszczaństwa zaliczano osoby dysponujące własnym źródłem dochodu, zazwyczaj niezatrudniające sił najemnych, ale bardzo często wykorzystujące pomoc członków rodziny. Nie było ono wyraźnie oddzielone od klasy robotniczej. Do grupy tej należeli przede wszystkim drobni

⁶⁸⁷ J. Żarnowski, dz. cyt., s. 286–287.

⁶⁸⁸ Tamże, s. 287–288; I. Ichnatowicz, A. Mączek, B. Zientara, J. Żarnowski, dz. cyt., s. 618–620.

rzemieślnicy, kupcy, urzędnicy, nauczyciele, wojskowi, duchowni niższych szczebli, kategorie drobnej burżuazji, sklepikarze, właściciele niewielkich domów czynszowych itp.⁶⁸⁹ Częstym zjawiskiem przechodzenia do tej grupy społecznej było zakładanie przez robotników lub chałupników własnych warsztatów rzemieślniczych. Pod względem uzyskiwanych dochodów tylko około 1/3 drobnomieszczaństwa żyła na wyższym poziomie niż robotnicy rolni i robotnicy przemysłowi, a znacznie większy odsetek uzyskiwał niższe dochody. Większość stanowiło spauperyzowane drobnomieszczaństwo. Dochody i poziom życiowy tej kategorii plasował się poniżej dochodów wykwalifikowanego robotnika przemysłowego. Dotyczyło to takich grup, jak zrujnowani rzemieślnicy, handlarz-skupywacz, szewc, krawiec, samodzielne praczki, dorożkarze, gońcy, chałupnicy itp.⁶⁹⁰

Drobnomieszczaństwo było grupą zróżnicowaną pod względem narodowym. Ponad połowę, około 55%, stanowiła ludność żydowska, ludność polska – około 40%, a pozostałą część stanowiły inne grupy narodowościowe⁶⁹¹. Ludność żydowska koncentrowała się głównie na branżach handlowych i usługowych. Większość warsztatów rzemieślniczych należała do Żydów. Nierzadko dochodziło do ostrej konkurencji między właścicielami drobnych placówek usługowo-handlowych należących do ludności żydowskiej i polskiej.

Zupełnie inaczej wyglądała sytuacja ludności żydowskiej, która zamieszkiwała przeważnie duże ośrodki miejskie. Największe jej skupisko znajdowało się we Włocławku, około 24,77% ogółu populacji miasta⁶⁹². Żydzi trudnili się przede wszystkim handlem i rzemiosłem. Wykonywali zajęcia rękodzielnicze, takie jak: szklarstwo, blacharstwo, kuśnierstwo, zegarmistrzostwo, malarstwo pokojowe, w mniejszym stopniu krawiectwo, szewstwo i stolarstwo⁶⁹³. Skoncentrowali w swoim ręku pośrednictwo w rozpowszechnianiu na terenie miasteczek i wsi wyrobów przemysłowych i przedmiotów użytku domowego. Zajmowali się pracami odstręczającymi Polaków, takimi jak faktorstwo oraz udział w lichwie i wyszynku trunków. W rękach Żydów znajdowała się większość sklepów, restauracji, punktów usługowych i banków. Stopa życiowa znacznej części ludności żydowskiej była niska. Kontrastował z tym fakt, że większość nieruchomości miejskich oraz zakładów przemysłowych była własnością bogatych Żydów. Najlepiej widać to na przykładzie Włocławka, gdzie największe fabryki znajdowały się w rękach tej grupy narodowościowej.

⁶⁸⁹ P. Rybicki, *Spoleczeństwo miejskie*, Warszawa 1972, s. 155.

⁶⁹⁰ Tamże, s. 290–291.

⁶⁹¹ Cz. Brzoza, A.L. Sowa, dz. cyt., s. 114.

⁶⁹² *Przewodnik ilustrowany po Włocławku*, red. S. Jankowski, Włocławek 1922, s. 40.

⁶⁹³ *Rzemiosło województwa warszawskiego w świetle cyfr w roku 1930*, Włocławek 1931, z. 1, s. 2–3.

Drobnomieszczaństwo nie wykazało pod względem kulturalnym odrębności. Prestiż inteligenta z wyższym wykształceniem był w społeczeństwie większy niż drobnomieszczanina. Naturalny awans do mieszczaństwa przez rozszerzenie swej działalności produkcyjnej czy handlowej nastąpił z trudnością. Bardziej przystępny był model awansu dzieci przez naukę. Wykształcenie drobnomieszczaństwa było skromne i zróżnicowane. Zawody związane z handlem, stawały się często przejściową przystanią, szczególnie dla Polaków wywodzących się z bardzo różnych środowisk. Grupa żydowska swą drobnomieszczańską pozycję dziedziczyła przez wieki⁶⁹⁴. Drobnomieszczaństwo po stronie polskiej było najsilniejszym zapleczem partii nacjonalistycznych⁶⁹⁵.

Istotną rolę w strukturze społecznej Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej odgrywała inteligencja. W sensie prawnym mogła być uznawana za równoznaczną z pracownikami umysłowymi, którzy tworzyli trzy podstawowe grupy: ludzi pracy najemnej wykonujących funkcje wymagające wyższego czy przynajmniej specjalnego ponadśredniego wykształcenia; pełniących funkcje kierownicze; zatrudnionych w administracji we wszelkiego rodzaju biurach oraz wykonujących wolne zawody⁶⁹⁶.

Inteligencja zapewniała kadry pracownicze administracji w instytucjach państwowych i samorządowych. Kształtowała opinię publiczną i niejednokrotnie inicjowała procesy zmian społecznych. Bardzo często zaliczano do niej sfery urzędnicze, określane najczęściej jako pracownicy umysłowi. W tej kategorii istotniejszy był rodzaj wykonywanej pracy niż posiadane wykształcenie. Z kręgu inteligencji rekrutowała się największa liczba uczniów szkół średnich. Elitę intelektualną i finansową tworzyli przedstawiciele wolnych zawodów, zwłaszcza lekarze, adwokaci i najwyższa kadra inżynieryjna. Najwięcej miejsc pracy zapewniała służba publiczna, oświata i kultura oraz służba zdrowia. Inteligencja była zróżnicowana pod względem narodowościowym. Wyraźną przewagę mieli Polacy. Dominowali w administracji publicznej, w komunikacji, w transporcie i w przemyśle państwowym. Liczną była też inteligencja żydowska, a w grupie wolnych zawodów wysuwała się nawet na pierwsze miejsce, stanowiąc ponad 50% ogółu adwokatów i lekarzy, a także liczną rzeszę twórców kultury. W podobnym położeniu jak żydowscy pracownicy umysłowi znajdowała się niezbyt liczna inteligencja ukraińska i białoruska, wśród której znaczną rolę odegrało duchowieństwo. Inteligencja niemiecka znajdowała przeważnie pracę w prywatnych przedsiębiorstwach, w handlu oraz w instytucjach oświatowych i kulturalnych⁶⁹⁷.

⁶⁹⁴ J. Żarnowski, dz. cyt., s. 291–292; I. Ichnatowicz, A. Mączek, B. Zientara, J. Żarnowski, dz. cyt., s. 624–626.

⁶⁹⁵ Cz. Brzoza, A.L. Sowa, dz. cyt., s. 115.

⁶⁹⁶ J. Żarnowski, dz. cyt., s. 284.

⁶⁹⁷ Cz. Brzoza, A.L. Sowa, dz. cyt., s. 115; I. Ichnatowicz, A. Mączek, B. Zientara, J. Żarnowski, dz. cyt., s. 626–628.

W politycznych partiach lewicy inteligencji było bardzo mało. Partie te odczuwały brak kadr inteligenckich, np. dziennikarzy. Dotyczyło to zarówno PPS, jak i KPP, NPR, a także stronnictw ludowych. Ta część inteligencji, która angażowała się politycznie, ciążyła w większości ku Narodowej Demokracji⁶⁹⁸.

Inteligencja odegrała istotną rolę w walce wyzwoleniczej, przestała być przewodniczką narodu, strażniczką jego imponderabiliów. W znacznej części zarządzająca, oddała swe umiejętności, ale też i ideały, w służbę instytucji państwowych oraz decydujących o obliczu kraju masowych ruchów politycznych. Bolesny zawód przeżyli zwłaszcza ci, którym marzyła się samodzielna rola w państwie, przypominająca dawne kierownictwo dusz, sprawowane przez takie autorytety jak Stanisław Wyspiański czy Stefan Żeromski. W dobie masowych ruchów politycznych i powszechnego prawa wyborczego nie było na to miejsca. Stąd zaczęły się pojawiać w tym środowisku, tradycyjnie broniącym wolności i demokracji, pomysły antyegalitarne, uzupełniane koncepcją elity, która dla wywalczenia niepodległości poniosła największe ofiary i z tej racji, jak też ze względu na swe kwalifikacje, winna sprawować funkcje przywódcze. O udziale we władzy decydowały wpływy polityczne, zamożność, ale też i osobiste kwalifikacje. Jak grzyby po deszczu wyrastały w tym czasie kariery bezpartyjnych fachowców, których największym atutem było wykształcenie i życiowe doświadczenie, a więc walory odpowiadające platońskiej formule rządzenia⁶⁹⁹.

Niezbędne, ale bardzo wpływowe były dwie ostatnie grupy, czyli burżuazja i ziemiaństwo. Do burżuazji zaliczano osoby będące właścicielami lub współwłaścicielami większych, zatrudniających przynajmniej kilku pracowników najemnych zakładów przemysłowych, przedsiębiorstw handlowych, transportowych, gastronomicznych, hotelarskich itp., a częściowo także wydawnictw prasowych, lokali rozrywkowych i prywatnych instytucji zajmujących się obrotem pieniężnym. Do tej grupy zaliczano rentierów czerpiących dochody z posiadanych akcji lub tzw. kamieniczników, utrzymujących się z czynszów właścicieli nieruchomości miejskich. Najlicniejsza część przedstawicieli tej grupy była zaangażowana w działalność produkcyjną i handlową. Podstawy ekonomiczne burżuazji zniszczyła pierwsza wojna światowa, a w szczególności utrata kapitałów zainwestowanych w Rosji⁷⁰⁰. W okresie międzywojennym rolę tej grupy dodatkowo zmniejszyła etatyzm (rozwój sektora państwowego), będący wynikiem słabości finansowej polskiej burżuazji i niemożności spełnienia przez nią oczekiwań związanych

⁶⁹⁸ M. Leczyk, dz. cyt., s. 102.

⁶⁹⁹ T. Nałęcz, dz. cyt., s. 5-7.

⁷⁰⁰ Cz. Brzoza, A.L. Sowa, dz. cyt., s. 116.

z rozwojem ekonomicznym i unowocześnieniem gospodarki państwa⁷⁰¹. Państwo wprowadziło szereg barier biurokratycznych krępujących przedsiębiorstwa, poprzez uchwalenie aktów prawa państwowego, ustaw i rozporządzeń⁷⁰². Prywatni przedsiębiorcy byli obciążeni wysokimi podatkami, których skala ulegała częstym zmianom. Dochodziło do podwójnego opodatkowania od towarów i usług. Istniał protekcyjizm państwa wobec własnych przedsiębiorstw.

Ziemiańskie były grupą wielkich właścicieli, którzy posiadali gospodarstwa rolne o powierzchni powyżej 50 ha, niezbyt liczną i w ciągu okresu międzywojennego zmniejszającą się na skutek postępującej parcelacji majątków. Ziemiaństwo cieszyło się ze względu na tradycję znacznym prestiżem społecznym. Wiązało się to nie tylko z siłą gospodarczą tej grupy, ale i stanem posiadania. Na jednego członka zamożnej rodziny ziemiańskiej przypadało przeszło sto razy więcej ziemi niż na jednego członka rodziny chłopskiej. Ziemiaństwo dzieliło się na kilka warstw według stopnia zamożności: ziemian wywodzących się z najstarszych rodów szlacheckich i cieszących się największym prestiżem oraz niżej usytuowanych posiadaczy ziemskich niemających takich korzeni, a pochodzących z kręgów wzbogaconego mieszczaństwa, które wykorzystało możliwości stworzone przez Konstytucję 3 maja i późniejsze ustalenia prawne⁷⁰³.

W grupie właścicieli ziemskich dominowali Polacy oraz Niemcy. Ziemiańskie były na ogół dobrze wykształceni, posługiwali się kilkoma językami obcymi, często kończyli renomowane europejskie uczelnie. Wielu z nich zajmowało ważne stanowiska w prestiżowych instytucjach administracyjnych państwowych i samorządowych. Dużym autorytetem społecznym cieszyła się arystokracja. Warunkiem przynależności do tej grupy, „było posiadanie rozległych włości i znaczącego rodowodu. Do grupy tej zaliczyć można Adriana Chełmickiego z Okalewa, który dysponował bardzo dużym majątkiem o powierzchni około 3500 ha. Do wielkich rodów o bogatej tradycji należeli Zielińscy ze Skępego. Rodzina ta od XIV wieku posiadała ogromne dobra w powiecie lipnowskim. W ziemi dobrzyńskiej dwie rodziny posiadały tytuły hrabiowskie. Ród Aleksandrowiczów pochodzący z Litwy, sięgający korzeniami XV wieku, był właścicielem majątku Łochocin. Tytuł hrabiowski posiadał także Stanisław Sierakowski, właściciel dóbr Osiek w powiecie rypińskim. Był on właścicielem dużego majątku Waplewo na Pomorzu, gdzie przebywał i prowadził aktywną działalność polityczną”⁷⁰⁴.

⁷⁰¹ Tamże.

⁷⁰² S. Wachowiak, *Czasy, które przeżyłem*, Warszawa 1991, s. 164.

⁷⁰³ Tamże, s. 117.

⁷⁰⁴ P. Gałkowski, *Ziemiańskie i ich własność...*, s. 70–72.

Najliczniejszą grupę stanowili ziemianie wywodzący się ze stanu szlacheckiego, nieposiadający zbyt dużego majątku. Ważną rolę w poczuciu odrębności odgrywała tradycja rodowa sięgająca często XIV w. Szczególnie cenione były rodziny Chełmickich, Karnkowskich, Zielińskich – długo zamieszkujące ziemię dobrzyńską i posiadające tam majątek od wielu pokoleń.

Większość rodów ziemiańskich posiadała na ziemi dobrzyńskiej majątki od ponad 100 lat lub od kilkunastu pokoleń. Stanisław Karnkowski był czter nastym potomkiem właścicieli dóbr w Karnkowie, Stanisław Zieliński był dziewiątym właścicielem Skępego, Romoccy byli właścicielami Księtego od XVII w., Gniazdowscy byli właścicielami majątku Warpalice od pierwszej połowy XIX w. Piwniccy posiadali majątek w Gulbinach od początku XIX w., Roman Ostrowski był właścicielem Złotopola, majątku utworzonego na początku XVIII w., Artur Rutkowski władał majątkiem w Szpetal, a historia jego rodu sięgała 1695 r.⁷⁰⁵ Grupę średniego ziemiaństwa cechowała na ogół pracowitość, chociaż nierzadkie były przypadki traktowania majątku jako źródła dochodów wydawanych na rozrywki, polowania, hazard itp. W takich przypadkach dobra często oddawane były w dzierżawę, a właściciel mieszkał w mieście. Pozycja społeczna jednostek ze środowiska ziemiańskiego w dużej mierze zależała od urodzenia⁷⁰⁶. Powierzchnia majątków ziemiańskich uległa zmniejszeniu w okresie międzywojennym w wyniku parcelacji, likwidacji serwitutów i zmiany użytkowania gruntów. Ziemia przechodziła stopniowo w posiadanie chłopów, zwiększając powierzchnię gospodarstw o obszarze do 50 ha.

W oczach wsi biedniackiej, zwłaszcza na zacofanych obszarach Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej, już u progu niepodległości obraz państwa był dwubarwny. Źródła tego tkwiły w dyferencji społeczeństwa, gdzie na jednym biegunie skupiały się warstwy wyższe pańskie, których symbolem na wsi był dwór, a w mieście fabrykanci, wielcy kupcy, urzędnicy, bogaci drobnomieszcza nie, na drugim zaś biegunie wiejska i miejska biedota. Między obu biegunami istniała duża rozpiętość materialna i psychologiczna. Dystans ten był zwłaszcza duży w pierwszych latach niepodległości, gdy szlachetczyzna w świadomości i obyczajowości warstw posiadających i inteligencji stanowiła jeszcze bardzo szeroki margines. Dopiero później rozwój organizacji społecznych, spółdzielczych, oświatowych, politycznego ruchu ludowego, demokratyzacja oświaty, narastanie fermentu społecznego i żądania dalszych reform spowodowały dość szybki wzrost świadomości obywatelskiej wśród ludności wiejskiej⁷⁰⁷.

⁷⁰⁵ Tamże, s. 72.

⁷⁰⁶ Tamże, s. 73–74.

⁷⁰⁷ M. Leczyk, dz. cyt., s. 96.

Polska odrodziła się jako państwo niejednolite narodowo z licznymi mniejszościami narodowymi. Według spisów przeprowadzonych dla celów statystycznych przez organy administracji najliczniejszą grupą narodową byli Polacy, którzy w 1921 r. stanowili powyżej 80% ludności, Niemcy stanowili około 10 %, Żydzi – 9%. Wśród innych grup narodowościowych byli między innymi Rosjanie (0,4% ogółu)⁷⁰⁸.

Rola poszczególnych mniejszości narodowych nie była prostą wypadkową ich liczebności. W dużym stopniu zależała też od zaawansowania procesu narodotwórczego oraz od czynników społecznych. I tak skromniejsza mniejszość niemiecka, ale o rozwiniętym poczuciu swej narodowej tożsamości i solidnych podstawach ekonomicznych, o wiele bardziej ważyła na losach kraju niż Białorusini budzący się dopiero do życia narodowego i zupełnie niemalże pozbawieni ziemiaństwa i inteligencji.

Nie bez znaczenia były też tradycje zaborowe. Na przykład diametralnie inna sytuacja panowała na terenach ukraińskich wchodzących przed 1918 r. w skład Austrii, gdzie już wcześniej antagonizm polsko-ukraiński dawał się ostro we znaki i na obszarach Wołynia, gdzie Rosjanie nie przeciwstawiali sobie obu narodowości⁷⁰⁹.

Koloniści niemieccy zamieszkiwali najbardziej urodzajne tereny na obszarze ziemi dobrzyńskiej. Wzrost liczebny i materialny ośrodków kolonizacyjnych spowodował rozrost administracji gminy ewangelickiej. Podstawowym źródłem utrzymania Niemców było stojące na wysokim poziomie rolnictwo. Niemcy byli właścicielami dużych samowystarczalnych gospodarstw o powierzchni powyżej 10 ha, bardzo często zatrudniających siły najemne. Bardzo aktywna inteligencja znajdowała zatrudnienie w administracji dużych majątków, zakładów przemysłowych, w prywatnych bankach oraz w szkolnictwie. Odegrała również istotną rolę w doskonale funkcjonujących instytucjach spółdzielczych, będących filarem niemieckiego życia gospodarczego. W trudniejszej sytuacji znajdował się drobny handel i rzemiosło. Na położenie ludności niemieckiej niekorzystny wpływ wywierała polityka rządu polskiego zmierzająca do zmniejszenia jej stanu posiadania. Niemcy uważali, że reforma rolna na terenie województw zachodnich przeprowadzona była wyraźnie tendencyjnie i uderzała w pierwszej kolejności w ich majątki. Innym polem zadrażnień było szkolnictwo. W szkołach dzieci narodowości niemieckiej miały zapewnioną naukę języka niemieckiego aż do wybuchu drugiej wojny światowej. Zbierały się w oddzielnych salach tylko na naukę języka i religii ewangelicko-augsburskiej, która wykładana była

⁷⁰⁸ *Statystyka wyznaniowa i narodowościowa na podstawie spisu ludności z dnia 30.09.1921 r.*, Miesięcznik Statystyczny 1923, z. 12, s. 507–509.

⁷⁰⁹ T. Nałęcz, dz. cyt., s. 4.

w języku niemieckim. Na pozostałe lekcje uczęszczały razem z dziećmi narodowości polskiej i żydowskiej. Ludność niemiecka była najbardziej zróżnicowana pod względem religijnym, chociaż większość należała do jednej z sześciu wspólnot protestanckich (ewangelickich) istniejących na ziemiach polskich. Niewielka część związana była z Kościołem rzymskokatolickim. Do narodowości niemieckiej przyznawali się również niektórzy wyznawcy religii mojżeszowej. Niemcy pod wieloma względami wyróżniali się wśród innych mniejszości, między innymi wysokim poziomem świadomości narodowej i wykształceniem, nie było wśród nich analfabetów. Potrafiliby umiejętnie się organizować i egzekwować swoje prawa. Przez cały okres międzywojenny mogli liczyć na pomoc swojego kraju, który nie tylko wspierał ich finansowo, ale także często interweniował w ich sprawach u polskich władz administracyjnych⁷¹⁰.

Żydzi byli drugą co do wielkości mniejszością narodową, którą wyróżniała struktura społeczno-zawodowa, odrębność językowa i obyczajowa oraz wyjątkowa jednorodność wyznaniowa. Żydzi we Włocławku przebywali już w XI i w XII wieku. Pierwsza żydowska gmina wyznaniowa (kahał) powstała we Włocławku w 1801 roku. Stosunki polsko-żydowskie w drugiej połowie XIX w. i na początku XX w. układały się w dobrej i przyjaznej atmosferze. W 1899 r. rabin Jehuda Leib Kowalski został wybrany naczelnym rabinem Gminy Żydowskiej we Włocławku. Nawoływał do braterstwa między Polakami i Żydami. W 1923 r. został wybrany senatorem Rzeczypospolitej. W okresie wojny polsko-bolszewickiej młodzi Żydzi walczyli w szeregach obrońców Włocławka. Gmina żydowska w obliczu niebezpieczeństwa grożącego ojczyźnie nawoływała ludność żydowską do obrony miasta. Zamożni Żydzi, jak Paweł Golde, przekazywali środki finansowe na obronę miasta⁷¹¹. Pierwsze informacje o Żydach w Lipnie pochodzą z 1677 r. W 1736 r. istniał kahał z synagogą wzniesioną w początkach XVIII w. i cmentarzem⁷¹². Na wzrost liczebny ludności żydowskiej wpłynął rozwój przemysłu i małej wytwórczości. Żydzi poza szczególnymi wypadkami na ogół nie interesowali się polityką, dążyli do zdobycia przewagi ekonomicznej. Na początku XX w. na skutek szybkiego wzrostu ludności polskiej stosunek liczbowy ludności żydowskiej i polskiej wynosił 1 do 4.

⁷¹⁰ Cz. Brzoza, A.L. Sowa, dz. cyt., s. 127–130; H. Szczechowicz, *Ludność powiatu rypińskiego 1918–1939. Z problematyki społecznej dwudziestolecia międzywojennego*, [w:] *Ludzie, idee, wojny. Studia z dziejów Europy Środkowowschodniej. Księga pamiątkowa z okazji 70. rocznicy urodzin prof. Włodzimierza Jastrzębskiego*, red. T. Kawski, J. Maciejewski, Bydgoszcz 2009, s. 86–87.

⁷¹¹ B. Majerczak, *Żydzi we Włocławku i w obronie Polski*, [w:] *Ziemia Dobrzyńska t. VIII*, pod red. M. Krajewskiego, Rypin 2002, s. 161–162.

⁷¹² T. Kawski, *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918–1942*, Toruń 2007, s. 128.

Tabela nr 16. Struktura wyznaniowa mieszkańców Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w 1921 r.

Powiat	Wyznanie katolickie	%	Wyznanie ewangelickie	%	Wyznanie mojżeszowe	%	inne	%
Włocławski	102 342	81,9	7 501	6,0	14 669	11,7	309	0,26
Nieszawski	88 422	86,6	8 846	8,6	4 272	4,1	447	0,43
Lipnowski	72 799	77,9	15 630	16,7	4 795	5,1	194	0,22
Rypiński	64 350	82,1	8 389	10,7	5 272	6,7	349	0,46
Razem	327 913	82,2	40 366	10,1	29 008	7,2	1 299	0,32

Źródło: *I Powszechny Spis RP z dnia 30 IX 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo warszawskie*, t. XV, Warszawa 1927, s. 34–47, 60–71.

Najwięcej ludności żydowskiej mieszkało we Włocławku (około 25% mieszkańców)⁷¹³. Ludność żydowska mieszkająca na terenie miast trudniła się głównie handlem i rzemiosłem. Największymi skupiskami ludności żydowskiej na ziemi dobrzyńskiej były Dobrzyń nad Drwęcą i Dobrzyń nad Wisłą oraz gmina Dobrzejewice, gdzie liczna grupa Żydów mieszkała we wsi Lubicz⁷¹⁴. Głównym zajęciem Żydów było szklarstwo, blacharstwo, zegarmistrzostwo, malarstwo pokojowe, krawiectwo, szewstwo i stolarstwo. Zajmowali się również handlem, faktorstwem, lichwą i wyszynkiem trunków. Byli właścicielami sklepów, restauracji, banków i punktów usługowych. Pod względem osiąganych dochodów stanowili zróżnicowaną grupą społeczną. Większość nieruchomości miejskich i zakładów przemysłowych była własnością bogatych Żydów. Na ogół nie interesowali się oni polityką. W centrum ich zainteresowań były sprawy ekonomiczne. Pod względem wyznaniowym tworzyli grupę bardzo ekskluzywną. Odrębność narodowościową podkreślali przez utworzenie własnej administracji zwanej kahałem i własnego szkolnictwa wyznaniowego, którymi były chadery. Dopiero pod koniec XIX w. zaczęły korzystać z publicznych szkół powszechnych przeznaczonych dla całej ludności miasta. Początkowo organizowali szkolnictwo prywatne, później korzystali ze szkół elementarnych. Obok własnej administracji mieli w swojej społeczności lekarzy, adwokatów i nauczycieli. Jedną z charakterystycznych cech mniejszości żydowskiej była jej hermetyczność.

Mimo że Żydzi i Polacy, podobnie jak przedstawiciele innych narodowości, przez dziesięciolecia mieszkali w tych samych miejscowościach, to w praktyce obie społeczności żyły nie razem, ale obok siebie. Wzajemna znajomość obyczajowości, religii i języka była znikoma. Zdecydowana większość Żydów polskich posługiwała się na co dzień własnym językiem jidysz, wywodzącym się ze średniowiecznych dialektów południowonemie-

⁷¹³ *Przewodnik ilustrowany po Włocławku*, red. S. Jankowski, Włocławek 1922, s. 40.

⁷¹⁴ W. Budke, *Żydzi w Lipnie*, Gazeta Lipnowska 1932, nr 21, s. 2–3; B. Wasiutyński, *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX*, Warszawa 1930, s. 18–23; P. Gałkowski, *Ziemia i ich własność...*, s. 43.

ckich, nasyconym naleciałościami, między innymi hebrajskimi i słowiańskimi. Część nie potrafiła płynnie posługiwać się językiem polskim. Żydzi byli pod względem religijnym najbardziej zwartą społecznością i przede wszystkim ludnością miejską. Niewielka ich liczba mieszkająca na wsi trudniła się głównie zajęciami pozarolniczymi. Społeczność ta miała najnowocześniejszą strukturę społeczno-zawodową. Najliczniejszą warstwę stanowiło drobnomieszczactwo, które opanowało większość zajęć związanych z wymianą towarową. Z jego szeregów pochodziło najwięcej osób zatrudnionych w handlu detalicznym i domokrężnym. Mniej licznie była reprezentowana ludność żydowska w rzemiośle. Dominującymi usługami było cholewkarstwo, czapnictwo, wyroby pasmanteryjne i złotnictwo, a także produkcja przedmiotów z mosiądzu. Żydowska klasa robotnicza nie była zbyt liczna. Były to osoby zatrudnione w rzemiośle i mniejszych przedsiębiorstwach. Największa koncentracja robotników żydowskich występowała w drobnych zakładach odzieżowych i spożywczych, będących najczęściej własnością współwyznawców, ponieważ tylko tam można było liczyć na respektowanie zasad religijnych świętowania szabatu. Organizacje ortodoksyjne niejednokrotnie zwracały uwagę na fakt, że pracodawcy woleli zatrudniać chrześcijan, gdyż dzięki temu przedsiębiorstwa mogły pracować przez sześć dni w tygodniu⁷¹⁵.

Na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej mieszkali Rosjanie. Były to początkowo stacjonujące przejezdne oddziały rosyjskie. Rosjanie zakładali parafie prawosławne i szkoły z oddziałami prawosławnymi. W większości trudnili się rolnictwem. Posiadali niezbyt liczną grupę inteligencji, dzięki której powstawało Rosyjskie Towarzystwo Dobroczynności, szkolnictwo oraz organizacje społeczne. Pomimo rozproszenia, czynnikiem sprzyjającym zachowaniu solidarności narodowej była opanowana przez rosyjskie duchowieństwo cerkiew prawosławna.

Obecność wielu grup narodowościowych tworzyła klimat zrozumienia i tolerancji religijnej. Szkoła była miejscem, gdzie spotykali się Żydzi, katolicy i prawosławni. Instytucje administracji, urzędy miejskie, gminne, zarządy domenami, rzemiosło i handel, organizacje społeczne dawały okazje do aktywnej działalności wszystkich wyznań i religii. Wspólne losy historyczne kształtowały odpowiedni typ tolerancji, która wyływała z dobrowolnej postawy ludności i była wzorem współczesnej ekumenicznej tolerancji religijnej Kościoła. Przykładem wzajemnego zrozumienia był fakt uwolnienia Żydów z obowiązku płacenia daniny na rzecz parafii Św. Trójcy w Rypinie. Ksiądz Paweł Gryspanowicz proboszcz rypińskiej parafii z uwagi na trudne warunki materialne zwolnił Żydów z tego obowiązku na zawsze. Dobrym przykładem tolerancji było powierzenie kierownictwa pierwszej szkoły śred-

⁷¹⁵ Cz. Brzoza, A.L. Sowa, dz. cyt., s. 131–134; T. Kawski, *Gminy żydowskie...*, s. 128–136, 199–204; H. Szczechowicz, *Ludność powiatu rypińskiego...*, s. 87–88.

niej w Rypinie pastorowi Robertowi Gundlach oraz jego zastępcy księdzu Stanisławowi Gogolewskiemu, proboszczowi rypińskiemu⁷¹⁶. Najpełniej prawa mniejszości zostały określone w Konstytucji marcowej 1921 r. Przepis art. 95 stanowił, że Rzeczpospolita Polska zapewnia na swoim obszarze pełną ochronę życia, wolności i mienia wszystkim bez różnicy pochodzenia, narodowości, języka rasy lub religii⁷¹⁷. Następne artykuły Konstytucji rozwijały bardziej szczegółowo to postanowienie, między innymi w odniesieniu do języka, religii, prowadzenia odrębnych szkół i zakładów dobroczynnych oraz działalności społecznej.

Warto zaznaczyć, że w większości przypadków na różnice religijne nakładały się także odmienności etniczne. Katolicy utożsamiani byli najczęściej z narodowością polską, wyznawcy judaizmu z żydowską, protestanci zaś – z niemiecką. Kościół rzymskokatolicki zajmował dominującą pozycję w życiu społeczeństwa polskiego. Większość narodu polskiego wyznawała religię katolicką, a władze państwowe widziały w niej źródło zasad etycznych i ważny składnik życia społecznego. Przepisy Konstytucji marcowej przyznały Kościołowi rzymskokatolickiemu „naczelne stanowisko wśród uprawnionych wyznań w uznaniu jego autonomii, uprawnienia do rządzenia się własnymi prawami i regulowania położenia prawnego przez układ ze Stolicą Apostolską. Kościoły mniejszości narodowych i inne prawnie uznane związki religijne zgodnie z Konstytucją marcową rządziły się własnymi ustawami. Stosunek państwa do tych kościołów i wyznań był ustalony w drodze ustawowej po porozumieniu się z ich prawnymi reprezentacjami”⁷¹⁸.

Struktura wyznaniowa pokrywała się na ogół z narodowościową. Według spisu z 1921 r. Rzeczpospolitą zamieszkiwało 62,2% katolików obrządku łacińskiego, 11,9% katolików obrządku greckiego, 11% prawosławnych, 10,9% wyznawców religii mojżeszowej, blisko 3% protestantów. I chociaż nie każdy Polak był od razu rzymskokatolikiem, a Ukrainiec wyznawcą obrządku greckiego, to i tak po 1918 r. trwało popularne wcześniej zjawisko utożsamiania wyznania z narodowością⁷¹⁹.

Konstytucja marcowa przewidywała regulację sytuacji prawnej związków wyznaniowych mniejszości religijnych w drodze ustawodawczej po porozumieniu się z ich prawnymi reprezentacjami. Sytuację Żydowskiego Związku Religijnego uregulowano w 1919 r. Kościół ewangelicko-reformowany opierał swoje położenie prawne i ustrój na ukazie z 20 lutego 1849 r. o zarządzie spraw Kościoła ewangelicko-reformowanego w Królestwie Polskim, miał charakter Kościoła prawnie uznanego.

⁷¹⁶ H. Szczechowicz, *Ludność powiatu rypińskiego...*, s. 89–90.

⁷¹⁷ Konstytucja z dnia 17 marca 1921 r. Dziennik Ustaw z 1921 r. Nr 44, poz. 267, art. 95.

⁷¹⁸ Tamże, art. 115.

⁷¹⁹ Tamże.

Konstytucja marcowa gwarantowała wszystkim narodom pełny udział w życiu państwowym. W praktyce dawało się jednak zauważyć dążenie, zwłaszcza ze strony prawicy, do zaprowadzenia rządów „polskiej większości”. W Sejmie Ustawodawczym większość taka była czymś naturalnym, nietypowy bowiem sposób wyłonienia izby sprawił, że poza żydowską i niemiecką, inne mniejszości praktycznie nie były w niej reprezentowane. Już wówczas dało się zauważyć, że młodemu państwu trudno będzie zdobyć się na zasadnicze rozstrzygnięcia w kwestii narodowej. Wprawdzie lewica domagała się autonomii, zwłaszcza dla mniejszości słowiańskich, ale prawica i centrum torpedowały takie rozwiązania, obawiając się, zresztą nie bez pewnych podstaw, czy nie przyczyni się ono do umocnienia tendencji odśrodkowych⁷²⁰.

Spółeczeństwo Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej pomimo zróżnicowanej struktury społecznej i materialnej oraz wielu przeszkód natury gospodarczej, potrafiło podźwignąć i odbudować swój region ze zniszczeń wojennych a następnie zadbać o jego rozwój. Funkcjonowanie obok siebie różnych grup narodowych i religijnych, sprzyjało wzbogaceniu kultury, a także kształtowaniu postaw tolerancyjnych.

⁷²⁰ T. Nałęcz, dz. cyt., s. 4.

Odbudowa szkolnictwa

Obok połączenia sieci drogowej i kolejowej rozdzielonej granicami zaborów, skodyfikowania prawa i unifikacji urzędów trzeba było również dokonać scalenia trzech różnych systemów oświatowych. W pierwszej połowie XIX w. we Włocławku i w Lipnie powstały szkoły wydziałowe, a we wszystkich miasteczkach uruchomione zostały szkoły początkowe. W drugiej połowie XIX w. powstały we Włocławku szkoły prywatne: pensja Izabeli Zbiegniewskiej, działająca w latach 1856–1876 oraz od 1876 r. 4-klasowa pensja Aleksandry Aspisowej, która po 1918 r. stała się 8-klasowym gimnazjum realnym o kierunku matematyczno-przyrodniczym. Na początku XX w. we Włocławku istniały dwie pensje prywatne, szkoła żydowska, trzy szkoły miejskie, w tym szkoła zawodowa kształcąca stolarzy, murarzy i ślusarzy oraz szkoły początkowe. W 1904 r. utworzono w Kruszynku Szkołę Gospodarczą dla dziewcząt, która przetrwała do pierwszej wojny światowej. Po 1905 r. akcję oświatową na wsi podjęła Polska Macierz Szkolna, organizując szkółki prywatne i wypożyczalnie polskich książek. Efekty pracy oświatowej były niewielkie. Analfabeci stanowili około 70% ogółu ludności.

Po zajęciu przez Niemców ziem polskich zaboru rosyjskiego w 1915 r., a następnie proklamacji przez cesarzy niemieckiego i austro-węgierskiego Królestwa Polskiego na mocy aktu 5 listopada 1916 r. sytuacja polityczna Polaków uległa poprawie. Na terenie byłego zaboru spolonizowano szkolnictwo, które przeszło pod nadzór Sekcji Oświecenia Publicznego i Wyznań Tymczasowej Rady Stanu, później Departamentu Oświecenia Publicznego przy Radzie Regencyjnej⁷²¹. Ożywiły działalność związki nauczycielskie, które inicjowały tworzenie szkół oraz uczestniczyły w dyskusjach nad przyszłymi modelami polskiej edukacji. Dyskusje te koncentrowały się wokół ideologii oświatowej, miejsca i roli szkoły powszechnej w systemie edukacji narodowej, charakteru szkoły średniej (elitarniej, równych szans). Najbardziej dojrzałe projekty przyszłego ustroju szkolnego wyszły od Ksawerego Praussa, wspieranego przez Zrzeszenie Nauczycielstwa Polskich Szkół Początkowych⁷²².

Po 1916 r. nastąpił rozwój polskiego szkolnictwa elementarnego. We Włocławku utworzono gimnazjum izraelickie i koedukacyjne Seminarium Nauczycielskie. Z ramienia Ministerstwa Oświecenia Publicznego nadzór nad szkolnictwem w powiecie włocławskim i nieszawskim sprawował inspektor W. Gacki.

⁷²¹ J. Draus, R. Terlecki, *Historia wychowania wiek XIX i XX*, t. 2, Kraków 2006, s. 114.

⁷²² Tamże, s. 115.

Proces odbudowy szkolnictwa związany był z przekazaniem przez władze niemieckie 1 października 1917 r. szkolnictwa polskiego Departamentowi Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego – organowi wykonawczemu Komisji Przejściowej Tymczasowej Rady Stanu Królestwa Polskiego. 7 stycznia 1917 r. Dekret Rady Regencyjnej o tymczasowej organizacji władz naczelnych w Królestwie Polskim przekształcił Departament Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, które do września 1939 r. było naczelnym organem administracji szkolnej⁷²³. Terenowymi organami ministerstwa były kuratoria i inspektoraty. Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska należały do 1 czerwca 1938 r. do Kuratorium Warszawskiego Okręgu Szkolnego.

Manifest pierwszego rządu, wydany 21 listopada 1918 r., zapowiadał utworzenie powszechnej i bezpłatnej szkoły, a Ksawery Prauss, pierwszy minister oświaty i autor koncepcji ustroju szkolnego, wydał rozporządzenie, które stabilizowało pracę nauczycieli. Otrzymali oni status urzędników państwowych. Ustalona została wysokość wynagrodzenia nauczycieli oraz wymiar 30 godzin pracy tygodniowo.

Jednymi z najważniejszych regulacji kształtujących ustrój szkolny były dwa dekrety Naczelnika Państwa z dnia 7 lutego 1919 r. o obowiązku szkolnym oraz o kształceniu nauczycieli szkół powszechnych. Pierwszy z nich określił zasady pracy szkół powszechnych. Postanawiał, że dzieci w wieku 7–14 lat mają obowiązek się uczyć w szkole powszechnej i bezpłatnej. Do czasu utworzenia szkół siedmioklasowych zalecał organizowanie szkół cztero- i pięcioklasowych jako etapu w przechodzeniu do szkoły siedmioklasowej. Drugi ustalał, że ich nauczycielami będą absolwenci 5-letnich seminariów nauczycielskich, zobowiązani dwukrotnie po ukończeniu seminarium i po 2-letniej praktyce w szkole do zdawania egzaminu nauczycielskiego⁷²⁴.

Dekret z 18 grudnia 1918 r. o stabilizacji i wynagradzaniu nauczycieli szkół powszechnych oraz dwie ustawy: z 17 lutego 1922 r. o zakładaniu i utrzymaniu publicznych szkół powszechnych i o budowie publicznych szkół powszechnych; z 4 czerwca 1920 r. o tymczasowym ustroju władz szkolnych, stanowiły podstawę prawną do zarządzania szkolnictwem na terenie całego państwa polskiego⁷²⁵. Wprowadzone dekrety i ustawy obowiązywały do 11 marca 1932 r., tj. uchwalenia przez Sejm dwóch ustaw przygotowanych przez ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Janusza Jędrzejewicza: ustawy o ustroju szkolnictwa i o prywatnych szkołach oraz

⁷²³ M. Pawlak, *Oświata i szkolnictwo 1918–1939*, [w:] *Włocławek dzieje miasta*, red. J. Staszewski, Włocławek 2001, s. 141.

⁷²⁴ J. Draus, R. Terlecki, dz. cyt., s. 284.

⁷²⁵ R. Piotrowski, *Szkolnictwo byłego powiatu rypińskiego w latach 1918–1939*, [w:] *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*, Włocławek 1980, s. 238.

zakładach naukowych i wychowawczych. Wraz z aktami wykonawczymi wydanymi przez ministrów Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Janusza Jędrzejewicza (1931–1934) i jego brata Waława Jędrzejewicza (1934–1935) tworzyły podstawę prawną funkcjonowania szkolnictwa w II Rzeczypospolitej i w pierwszych latach Polski Ludowej⁷²⁶.

Organizacja polskiego szkolnictwa rozpoczęła się na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w okresie okupacji niemieckiej, po przesunięciu się frontu rosyjskiego na wschód. Życzliwość władz okupacyjnych pozwalała na podejmowanie różnych inicjatyw, które przybrały na sile po ogłoszeniu manifestu dwóch cesarzy i organizowaniu polskiej administracji⁷²⁷. Polską administrację szkolną we Włocławku powołało w 1917 r. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Pierwszym polskim inspektorem szkolnym we Włocławku był Władysław Gacki. Inspektorat Szkolny Okręgu Włocławskiego obejmował powiaty włocławski i nieszawski⁷²⁸.

Na ziemi dobrzyńskiej niemiecki inspektor szkolny Woehl przekazał szkolnictwo polskie polskiemu inspektorowi Kazimierzowi Sacharcie w 1917 r. Utworzono wówczas Królewsko-Polski Inspektorat Szkolny Okręgu Lipnowskiego obejmujący powiat lipnowski i powiat rypiński⁷²⁹. W pierwszym pełnym roku szkolnym 1919/1920 Lipnowski Okręg Szkolny został podzielony na dwa okręgi powiatowe: lipnowski i rypiński. Dotychczasowy inspektor szkolny K. Sacharcho zrezygnował z zajmowanego stanowiska, a na jego miejsce w Lipnie mianowany został Rogulski, a w Rypinie B. Garnarczyk⁷³⁰.

Inspektorzy pełnili funkcje organów administracji szkolnej pierwszej instancji w zakresie kierowania i nadzoru nad szkolnictwem powszechnym, publicznym i prywatnym. Inspektor sprawował nadzór nad nauczaniem i wychowaniem w przedszkolach, szkołach podstawowych, szkołach kształcących i nad wszelkiego typu kursami. Inspektor był przewodniczącym rady szkolnej powiatowej lub miejskiej, złożonej z przedstawicieli samorządu, nauczycieli oraz przedstawicieli trzech najważniejszych wyznań: rzymskokatolickiego, luterańskiego i mojżeszowego.

Dla usprawnienia zarządzania oświatą powoływano rady szkolne. Pierwsze wybory do rad szkolnych odbyły się w czerwcu 1918 r. Rada szkolna powoływała komisje, np. szkolną komisję budowlaną, komisję nauczania powszechnego (zwaną komisją przymusu szkolnego), kształcenia zawodowego, wpisów szkolnych do szkół średnich, opieki nad biednymi dziećmi, oświaty pozaszkolnej, komisję wychowania fizycznego i przysposobienia

⁷²⁶ M. Pawlak, *Oświata i szkolnictwo...*, s. 142.

⁷²⁷ Tamże.

⁷²⁸ Tamże.

⁷²⁹ R. Piotrowski, *Szkolnictwo byłego powiatu rypińskiego...*, s. 238.

⁷³⁰ Tamże, s. 239.

wojskowego. Komisje wypracowywały propozycje, opinie, wnioski i postulaty, które rada szkolna przekazywała władzom miasta i gminy oraz inspektorowi⁷³¹.

Obowiązek utrzymania szkolnictwa podstawowego i doksztalającego spoczywał na władzach miejskich i gminnych. Ministerstwo udzielało pomocy finansowej miastu i gminom prowadzącym szkoły tylko na niektóre pozycje w oświatowym budżecie, np. na działalność szkoły (do 50%), na budowę gmachów szkolnych.

Odbudowa szkolnictwa po odzyskaniu niepodległości była wynikiem współpracy wielu ludzi, ziemian, samorządowców, pedagogów pracujących w szkołach i w nadzorze szkolnym, duchownych, członków zarządu miasta, gmin, starostw, chłopów, robotników, osób, które z zaangażowaniem pracowały w komitetach i komisjach szkolnych.

O strukturze administracji szkolnej zdecydowały ustawa z 4 czerwca 1922 r. oraz rozporządzenia Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wydane w latach 1921 i 1922. Na tej podstawie utworzono 11 okręgów szkolnych, które podzielono na obwody inspektoratów szkolnych, administrujących szkołami powszechnymi, obejmujących najczęściej obszar powiatu. Inspektoraty Szkolne we: Włocławku, Nieszawie, Lipnie i Rypinie podlegały Warszawskiemu Okręgowi Szkolnemu. W skład Warszawskiego Okręgu Szkolnego weszło 37 inspektoratów, którym podlegało 4368 szkół powszechnych. Na czele okręgu szkolnego stał kurator mianowany przez Prezydenta Rzeczypospolitej na wniosek Rady Ministrów. Jego organem pomocniczym było kuratorium. Kuratorium Okręgu Szkolnego Warszawskiego zostało utworzone zgodnie z rozporządzeniem MWRiOP z dnia 3 maja 1922 r.⁷³² na podstawie ustawy z dnia 4 czerwca 1920 r. o tymczasowym ustroju władz szkolnych⁷³³.

Kurator był władzą pierwszej instancji dla szkół średnich ogólnokształcących zarówno państwowych, jak i prywatnych oraz szkół kształcących nauczycieli. W zakresie spraw personalnych nauczycieli i dyrektorów szkół państwowych i seminariów nauczycielskich decydujący głos należał do inspektora szkolnego⁷³⁴. Do zakresu działania kuratora należało administrowanie szkołami publicznymi ogólnokształcącymi i zawodowymi, a także nadzór i opieka nad szkolnictwem prywatnym, nad wychowaniem przedszkolnym i pozaszkolnym. Dla szkolnictwa powszechnego kurator był władzą drugiej instancji, władzą pierwszej instancji było ministerstwo.

⁷³¹ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Akta Kuratorium Pomorskiego Okręgu Szkolnego w Toruniu, sygn. 1259–1262; S. Paczkowski, *Powszechność nauczania w szkolnictwie podstawowym na Kujawach wschodnich w II Rzeczypospolitej*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie 1980, seria C: *Oświata i Kultura*, s. 171; A. Cybulski, *Dzieje włocławskiej oświaty*, Włocławek 1991, s. 29–32.

⁷³² Dz. U. RP z 1922 r. Nr 34, poz. 282; Dz. Urz. MWR i OP z 1922 r. Nr 19, poz. 191.

⁷³³ Dz. U. RP z 1920 r. Nr 50, poz. 304; Dz. Urz. MWR i OP z 1920 r. Nr 18, poz. 11.

⁷³⁴ Dz. Urz. MWR i OP z 1924 r. Nr 19, poz. 191.

W odbudowanym państwie polskim opiekę nad przedszkolami przejęła polska administracja szkolna. Niektóre przedszkola, podobnie jak szkoły, przeszły na wyłączne utrzymanie miasta. Wprowadzono podział na przedszkola miejskie, społeczne i prywatne. Do przedszkoli finansowanych przez miasto przyjmowano dzieci z rodzin ubogich (robotników, rzemieślników, policjantów), które nie mogły wynająć opiekunek do dzieci lub posłać ich do prywatnych przedszkoli⁷³⁵.

Władze oświatowe, miejskie i organizacje społeczne mimo ogromnego wysiłku finansowego i organizacyjnego mogły zapewnić wychowanie przedszkolne tylko niewielkiej liczbie dzieci. Trudności finansowe, rodziców i władz miejskich uniemożliwiały upowszechnienie wychowania przedszkolnego, mimo doceniania jego roli w rozwoju dzieci. W pierwszych latach odbudowy państwa przedszkola pracowały w bardzo trudnych warunkach. Brakowało wykwalifikowanej kadry przedszkolank, lokali, mebli, zabawek i pomocy dydaktycznych. Przedszkola mieściły się w domach pozbawionych bieżącej wody⁷³⁶.

Powstające 1917 r. polskie władze oświatowe musiały rozwiązać kilka ważnych dla odbudowy szkolnictwa problemów, wśród których do najważniejszych należało wprowadzenie powszechności nauczania i podniesienie poziomu organizacyjnego szkół. Pozostałością po byłym zaborze rosyjskim były szkoły elementarne z jednym nauczycielem. Obejmowały swym zasięgiem niewielką część dzieci w wieku szkolnym. Większość dzieci, a także dorosłych pozostawała poza zasięgiem szkoły. Analfabetyzm był zjawiskiem powszechnym. Ogromna część społeczeństwa posiadała zaledwie wykształcenie domowe lub początkowe.

Na terenach wiejskich zakładano szkoły trzyklasowe, obsługujące kilka wsi, w których pracował jeden nauczyciel. Pierwszy w odrodzonym państwie polskim rok szkolny 1918/1919 zaznaczył się w szkolnictwie powszechnym okręgu szkolnego wrocławskiego w powiatach nieszawskim i wrocławskim, zmniejszeniem się liczby nauczycieli w stosunku do 1917 r., jak również mniejszą liczbą zapisanych do szkół dzieci w wieku szkolnym. Stan ten wskazywał, że około 50% dzieci na wsi w wieku szkolnym nie uczęszczało do żadnej szkoły. We Wrocławku mieszkało w 1919 r. 7390 dzieci w wieku od 1 do 14 lat, spośród których do szkół uczęszczało tylko 2722 dzieci, tj. 36,8%⁷³⁷. W roku szkolnym 1918/1919 w powiecie nieszawskim czynnych było 112 szkół powszechnych, w których pracowało 118 nauczycieli. Do szkół zapisanych było 10 294 dzieci, tj. 42,7% ogółu mieszkających w po-

⁷³⁵ M. Pawlak, *Oświata i szkolnictwo...*, s. 144.

⁷³⁶ Tamże, s. 145.

⁷³⁷ Tamże.

wiecie. W powiecie włocławskim czynne były 102 szkoły, w których pracowało 118 nauczycieli. Do szkół zapisanych było 12 337 dzieci, tj. 41,7% ogółu mieszkających w powiecie⁷³⁸.

Problemy wynikające z braku nauczycieli i sal lekcyjnych utrudniały nauczanie uczniów objętych obowiązkiem szkolnym. Zniszczenia wojenne, trudne warunki życia ludności miały wpływ na organizację nauki, w wynajętych wilgotnych i zimnych pomieszczeniach. Brakowało podręczników i pomocy naukowych, a także podstawowego wyposażenia: ławek, tablicy i kredy⁷³⁹.

Wprowadzony 7 lutego 1919 r. na ziemiach polskich byłego zaboru rosyjskiego dekret o powszechność nauczania, siedmioletnim obowiązku szkolnym dla dzieci w wieku od 7. do 14. roku życia, realizowany miał być nie tylko w siedmioklasowych szkołach, ale także w placówkach niżej zorganizowanych, zapewniających naukę przynajmniej na początkowym poziomie. W okresie przejściowym dekret zezwalał na zakładanie szkół z cztero- albo pięcioletnią nauką początkową oraz dwu- lub trzyletnią nauką uzupełniającą. Dekret zobowiązywał inspektorów szkolnych do opracowania planu sieci szkolnej w taki sposób, aby wszystkim dzieciom w wieku obowiązku szkolnego umożliwić korzystanie z nauki. Droga dziecka do szkoły nie mogła przekraczać 3 km. Liczba dzieci w obwodzie szkolnym nie mogła przekraczać 650 i nie mogła być mniejsza od 40. Polecono urzędowi gminnym, aby sporządziły spis wszystkich dzieci w wieku od 4 do 7 lat i od 7 do 14 lat. Do opracowania nowego planu sieci szkolnej w powiatach została powołana przez inspektorów komisja. Rady gminne, dozory szkolne, urzędy parafialne i zarządy szkół zobowiązane zostały do udzielenia wszelkiej pomocy komisjom przy tworzeniu rejonów szkolnych⁷⁴⁰. Ze względu na rozproszenie osadnictwa wiejskiego i związaną z tym małą liczbę dzieci w obwodzie powstawały szkoły o jednym i dwóch nauczycielach, dające wykształcenie w zakresie 4 lub 5 klas szkoły powszechnej⁷⁴¹.

W ujednoceniu szkolnictwa istotną rolę odegrała ustawa z 4 czerwca 1920 r. podporządkowująca je w całości Ministerstwu Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, likwidująca tym samym odrębności zaborcze. Uchwalona w rok później Konstytucja marcowa podkreślała m.in. obowiązek nauki na poziomie podstawowym, bezpłatność szkół podstawowych i samorządowych oraz gwarantowała obywatelom swobodę zakładania szkół⁷⁴². Zrealizowanie postanowień dekretu z 1919 r., jak i Konstytucji marcowej

⁷³⁸ S. Paczkowski, dz. cyt., s. 181.

⁷³⁹ R. Piotrowski, *Skrwilno i okolice (od czasów najdawniejszych do 1945 r.)*, Skrwilno 1997, s. 117.

⁷⁴⁰ R. Piotrowski, *Szkolnictwo byłego powiatu...*, s. 239.

⁷⁴¹ M. Pęcherski, M. Świątek, *Organizacja oświaty w Polsce w latach 1917–1977*, Warszawa 1978, s. 31; R. Piotrowski, *Szkolnictwo byłego powiatu...*, s. 239.

⁷⁴² Ustawa z dnia 17 marca 1921 r., DzU RP z 1921 r. Nr 44, poz. 267, art. 117–119.

przerastało istniejące możliwości administracji szkolnej i samorządów. Brakowało budynków szkolnych i nauczycieli, dlatego obowiązek szkolny nie był w pełni realizowany, chociaż szybko dało się zauważyć wyraźną poprawę funkcjonowania szkolnictwa.

Trudna sytuacja polityczna odrodzonego państwa polskiego nie sprzyjała zajmowaniu się sprawami oświatowymi. Dopiero po zakończeniu wojny polsko-bolszewickiej w 1920 r. podjęto dalsze prace nad ujednoczeniem pozaborowych przepisów. Najpierw Konstytucja marcowa potwierdziła dostępność i bezpłatność nauczania na poziomie szkoły powszechnej, a następnie ustawa z lutego 1922 r. ustaliła zasady finansowania publicznych szkół powszechnych przez państwo i samorządy lokalne, a także uregulowała stopień organizacyjny szkół w zależności od liczby uczniów w obwodzie szkolnym. Liczba uczniów w szkole 7-klasowej miała wynosić co najmniej 300 dzieci, a długość drogi dziecka do szkoły nie powinna przekraczać 3 km. Mniejsza liczba uczniów powodowała, że tworzono szkoły o niższym stopniu organizacji, nawet jednoklasowe z jednym nauczycielem⁷⁴³.

W upowszechnieniu oświaty na poziomie podstawowym, niezależnie od zachodzących zmian politycznych i gospodarczych, trudną do przecenienia rolę odegrali nauczyciele szkół powszechnych. Ich pozycja i prestiż znacznie się zwiększyły w porównaniu z okresem przedwojennym. Na mocy dekretu z 18 grudnia 1918 r. nauczycielom przyznano, status urzędników państwowych, co uniezależniło ich od wielu dokuczliwych stosowanych wcześniej nacisków z zewnątrz, między innymi ze strony instytucji finansujących szkoły, samorządu terytorialnego, sponsorów i właścicieli majątków zakładających szkoły.

Władze szkolne przywiązywały dużą wagę do zapewnienia placówkom oświatowym wykwalifikowanych nauczycieli. U progu niepodległości około 50% nauczycieli w województwie warszawskim nie posiadało przygotowania zawodowego. W 1917 r. w Królestwie Polskim zaledwie 30% nauczycieli miało wykształcenie seminaryjne, 13,5% – niższe niż seminaryjne i aż 56,5% ukończone zaledwie cztery lub dwie–trzy klasy szkoły elementarnej⁷⁴⁴.

Dekret o kształceniu nauczycieli szkół podstawowych wydany 7 lutego 1919 r. wprowadzał pięcioletnie seminaria nauczycielskie oparte na siedmio-klasowej szkole powszechnej. Seminaria nauczycielskie istniejące we Włocławku i w Wymyślinie umożliwiły stały dopływ kwalifikowanych nauczycieli. Zapewniały nauczycielom przygotowanie ogólne zawodowe, ale nie umożliwiały dostępu do szkół wyższych⁷⁴⁵. Władze oświatowe i Związek Nauczycielstwa Polskiego starały się, aby nauczyciele doskonalili swoje umiejętności

⁷⁴³ J. Draus, R. Terlecki, dz. cyt., s. 284.

⁷⁴⁴ A. Cieśla, *Działalność kulturalna organizacji nauczycielskich na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach II Rzeczypospolitej*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie 1993, t. 8, s. 179.

⁷⁴⁵ W. Grabowska, *Szkolnictwo powszechne w Polsce w latach 1932–1939*, Wrocław 1976, s. 18–19.

zawodowe. Dla potrzeb samokształceniowych nauczycieli związek prowadził bibliotekę z czytelnią. Był też organizatorem różnych kursów i konferencji nauczycielskich. Wydawał czasopismo pt. „Życie Szkolne”.

Dekret z 7 lutego 1919 r. o obowiązku szkolnym początkowo obejmował terytory byłego Królestwa Polskiego, a jego dodatnią stroną było to, „że wprowadzał zasadniczo 7-letni obowiązek nauki w szkole powszechnej, dopuszczając w pewnych wypadkach jego realizację w 4-letnich szkołach początkowych, uzupełniających 3-letnią szkołę doksztalcającą”, ale jednocześnie dopuszczał możliwość pobierania nauki w szkołach: publicznych powszechnych, innych szkołach wszelkiego typu, o ile zakres wiadomości w nich zawarty nie będzie niższy niż w publicznych szkołach powszechnych, oraz w domu. Przewidywano szereg wypadków, które zwalniały dziecko od wypełniania obowiązku szkolnego, np. remonty szkół, trudności ekonomiczne, trudności komunikacyjne”. Postanowienia te spowodowały, że duża grupa dzieci, zwłaszcza w tych miejscowościach, gdzie szkołę trzeba było budować niemal od podstaw, nie wypełniała obowiązku szkolnego⁷⁴⁶.

Odrębne przepisy normowały sytuację szkolnictwa mniejszości narodowych. Stanowiły one konkretyzację międzynarodowych i polskich postanowień konstytucyjnych dotyczących mniejszości narodowych. Szkoły mniejszościowe dzieliły się na publiczne i prywatne. Wśród publicznych rozróżniano szkoły nauczające w języku ojczystym dzieci i szkoły dwujęzyczne (utrakwistyczne). Szkolnictwo mniejszościowe rozwinięte było nierównomiernie. Wynikało to z różnorodnego stopnia rozwoju świadomości narodowej, poziomu zamożności danej mniejszości, a przede wszystkim z polityki oświatowej organów administracji szkolnej. Dzieci wyznania ewangelickiego chodziły do własnych szkół lub korzystały z nauki w polskich szkołach, w których funkcjonowały dla nich odrębne oddziały.

W marcu 1919 r. polskie władze oświatowe wydały zarządzenie, na mocy którego zlikwidowano szkoły niemieckie o mniejszej niż 40 liczbie uczniów. Nauczycielami szkół niemieckich nie mogli być jak dawniej kantorzy, tylko absolwenci seminariów nauczycielskich. W szkołach powszechnych dzieci miały zapewnioną naukę języka niemieckiego aż do wybuchu drugiej wojny światowej. W dużych szkołach miejskich przez cały okres międzywojenny były prowadzone klasy ewangelickie. W szkołach powszechnych dzieci narodowości niemieckiej zbierały się w oddzielnych salach tylko na naukę języka i religii ewangelicko-augsburskiej, która była wykładana w języku niemieckim. Żydzi podkreślali swoją odrębność narodową między innymi przez utrzymanie własnej administracji – gminy żydowskiej, a także w pewnym okresie własnego szkolnictwa⁷⁴⁷.

⁷⁴⁶ W. Ozga, *Organizacja szkolnictwa w Polsce*, Warszawa 1960, s. 81; H. Szczechowicz, *Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska...*, s. 286.

⁷⁴⁷ R. Piotrowski, *Szkolnictwo Rypina w latach 1918–1939*, [w:] *Rypin. Szkice z dziejów miasta*, red. M. Krajewski, Rypin 1994, s. 314.

Koszty utrzymania szkół początkowych miały wspólnie ponosić gminy i skarb państwa, a także sejmiki powiatowe, które były zainteresowane upowszechnianiem szkolnictwa i oświaty, ale nie dysponowały odpowiednimi funduszami, które można było przeznaczyć na rozwój szkolnictwa. Zwiększone dochody budżetowe po 1921 r. i kredyty zaciągane przez władze miejskie i gminne pozwoliły na rozpoczęcie szeregu ważnych inwestycji obejmujących sferę oświaty i kultury. Zakupywano place pod budowę szkół powszechnych i średnich oraz placówek kultury, teatrów, muzeów i bibliotek. Zagospodarowywano zaniebane dotąd place i parki, budowano stadiony sportowe i inne obiekty użyteczności publicznej przy pomocy pracy mieszkańców gmin i powiatów.

Gmina przy współudziale skarbu państwa ponosiła wydatki na pomoce naukowe i szkolne, biblioteki oraz place nauczycieli. Zobowiązana była do dostarczenia odpowiedniego pomieszczenia. Dbała o wyposażenie szkół i ponosiła koszty związane z wydatkami bieżącymi. Ponościła połowę kosztów budowy szkół i domów mieszkalnych dla nauczycieli. Drugą połowę kosztów ponosił Skarb Państwa w formie zasiłku bezzwrotnego. Ponadto Skarb Państwa mógł udzielić gminom długoterminowych pożyczek.

Gminom brakowało środków na budownictwo szkolne, a doraźna pomoc państwa nie mogła wpłynąć na oczekiwany wzrost liczby szkół. W latach 1919–1922 fundusze na oświatę zwiększyły się z 3,6% w 1919 r. do 8,3% całego budżetu w 1922 r. Były to niewielkie środki, zwłaszcza że najwięcej trudności sprawiała sytuacja lokalowa szkół⁷⁴⁸. W roku 1920/1921 w Polsce było 51 849 izb lekcyjnych, z tego tylko 25 042 znajdowały się w budynkach własnych, a 26 807 w budynkach wynajętych⁷⁴⁹.

Na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej większość klas szkolnych mieściła się w izbach wynajętych. Średnia wielkość izby lekcyjnej wynosiła 41,5 m², a przeciętne obciążenie na izbę 68,6 uczniów. Na jedną szkołę publiczną pod koniec 1917 r. przypadało przeciętnie na wsi na terenie Kujaw wschodnich 78 uczniów, a na prywatną tylko 51, w miastach na jedną szkołę publiczną przypadało – 150 uczniów, a na prywatną – 58⁷⁵⁰. W roku szkolnym 1920/1921 przypadało na jednego nauczyciela w powiecie nieszawskim 50,2 uczniów, a w powiecie włocławskim 57,2.

W ostatnim wojennym roku szkolnym 1917/1918 bilans szkolnictwa w powiecie rypińskim był następujący: 54 polskie szkoły elementarne (61 nauczycieli i 2951 uczniów) oraz 18 szkół ludowych dla dzieci kolonistów niemieckich. W większości były to szkoły jednoklasowe z jednym nauczy-

⁷⁴⁸ W. Grabowska, dz. cyt., s. 20.

⁷⁴⁹ Tamże.

⁷⁵⁰ S. Paczkowski, dz. cyt., s. 173.

ciem. Tylko trzy polskie i dwie niemieckie szkoły początkowe były wyżej zorganizowane⁷⁵¹. Sytuacja uległa zmianie po odzyskaniu przez Polskę niepodległości.

W pierwszych latach odbudowy państwa polskiego 1918–1921 na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej najwięcej szkół powszechnych miało najniższy stopień organizacyjny. W roku szkolnym 1920/1921 w powiecie lipnowskim czynnych było 114 szkół powszechnych, a w powiecie rypińskim 98, w tym dwie szkoły prywatne, męska i żeńska. W powiecie lipnowskim w 103 szkołach pracował jeden nauczyciel. W powiecie rypińskim jeden nauczyciel pracował w 85 szkołach powszechnych. W dwóch szkołach w powiecie lipnowskim zatrudnionych było 7 i więcej nauczycieli, w powiecie rypińskim cztery szkoły miały najwyższy stopień organizacyjny⁷⁵².

W roku szkolnym 1920/1921 w powiecie niezawskim czynne były 133 szkoły, w których pracowało 196 nauczycieli i kształciło się 9845 uczniów. W powiecie włocławskim czynne były 124 szkoły, w których pracowało 240 nauczycieli, a liczba uczniów wynosiła 13 749. W strukturze szkół dominowały jednoklasówki⁷⁵³.

W powiecie niezawskim w szkołach o jednym nauczycielu uczyło się 79% dzieci, a w powiecie włocławskim 77,1%. Do szkół 7-klasowych na wsi uczęszczało na Kujawach wschodnich tylko 2% wszystkich uczących się dzieci. W obydwu powiatach kujawskich aż 94,3% dzieci uczęszczających do szkół kończyło naukę zaledwie na poziomie szkoły 4-klasowej⁷⁵⁴.

Wytyczne do organizacji szkolnictwa zawarte w Konstytucji marcowej, zapewniającej obowiązek nauki dla wszystkich dzieci w zakresie szkoły powszechnej (podstawowej), bezpłatność nauki w szkołach państwowych i samorządowych, obowiązek nauki religii dla młodzieży do lat 18 w szkołach utrzymywanych przez państwo i samorząd, prawa każdego obywatela do założenia i prowadzenia szkoły lub zakładu wychowawczego pod nadzorem organów administracji szkolnej, z wyjątkiem bezpłatności nauki, zostały przejęte przez Konstytucję kwietniową⁷⁵⁵.

Administracja szkolna, Związek Nauczycielstwa Polskiego i działacze oświatowi walczyli o każdy grosz na budowę szkół i ich wyposażenie. Społeczeństwo ofiarowało pieniądze i tysiące godzin pracy przy wznoszeniu nowych szkół. Pomimo wielkiej ofiarności społeczeństwa i zaangażowania administracji szkolnej szkoły przez cały okres międzywojenny borykały się z trudnościami lokalowymi.

⁷⁵¹ R. Piotrowski, *Szkolnictwo byłego powiatu...*, s. 238.

⁷⁵² Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Studia z dziejów ziemi dobrzyńskiej XV–XX wiek*, red. M. Wojciechowski, Warszawa–Poznań–Toruń 1987, s. 151.

⁷⁵³ S. Paczkowski, dz. cyt., s. 182.

⁷⁵⁴ Tamże, s. 185.

⁷⁵⁵ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1985, s. 471.

Większość klas szkolnych przez cały okres międzywojenny mieściła się w izbach wynajętych, które nie odpowiadały elementarnym wymogom sanitarnym. Dużym problemem w organizacji pracy szkół była: wysoka drugoroczność, niska frekwencja uczniów, przeludnienie klas, przeciążenie pracą nauczycieli oraz brak odpowiedniego wyposażenia w sprzęt i pomoce dydaktyczne. Komisje Zjazdów Powiatowych Rad Szkolnych żądały poprawy warunków pracy szkół przez przejęcie kosztów budownictwa szkół powszechnych w większym stopniu przez państwo. Wówczas środki samorządowe mogły być przeznaczone na opiekę społeczną nad dziećmi, zakup odzieży, obuwia, podręczników oraz na dożywianie. Zabiegano o tworzenie przy szkołach pomieszczeń dla szatni i sal gimnastycznych oraz o opiekę lekarską i dentystyczną dla uczniów⁷⁵⁶. Lokalne władze zabiegały o to, aby wydziały powiatowe udzielały gminom budującym szkoły długoterminowych pożyczek. Na przeszkodzie stanęło ciągłe obcinanie budżetu państwowego i budżetów gminnych⁷⁵⁷.

Działalność szkół średnich oparta została na programie z 1919 r. wydanym przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Obowiązywał 8-letni kurs gimnazjum, podzielony na dwa szczeble: 3-letni niższy, przygotowawczy oraz 5-letni wyższy, zróżnicowany z podziałem na profil matematyczno-przyrodniczy, humanistyczny, klasyczny z łaciną i greką oraz klasyczny tylko z łaciną. Ustalono nie tylko podstawy organizacyjne, ale także programy i metody nauczania, rozkład godzin i rozwiązania dydaktyczne. Szkoły prywatne, o ile przyjęły ministerialne programy, otrzymywały nie tylko uprawnienia szkół państwowych, ale także finansowe dotacje⁷⁵⁸.

Rozwój polskiego szkolnictwa średniego rozpoczął się w 1916 r., po wyrażeniu zgody przez niemiecką administrację na współdziałanie Polaków w zarządzaniu oświatą na terenach byłego Królestwa Kongresowego⁷⁵⁹. Ta decyzja umożliwiła zakładanie nowych szkół średnich lub zmianę profilu już istniejących szkół po to, aby lepiej przystosować je do potrzeb mieszkańców. Z tej możliwości skorzystał Ludwik Bauer, prezes Rady Opiekuńczej Włocławskiej Szkoły Handlowej, który uzyskał zgodę na jej przekształcenie w ośmioklasowe gimnazjum realne z prawem nauczania łaciny. Reorganizację tę przeprowadził nowy dyrektor Wacław Biernacki, z wykształcenia matematyk. Z programu nauczania usunął przedmioty zawodowe, a na ich miejsce wprowadził przedmioty ogólnokształcące. Dokonując zmian programowych i organizacyjnych, reaktywował we Włocławku Gimnazjum Ogólnokształcące⁷⁶⁰.

⁷⁵⁶ APT OW, Protokół z posiedzenia Komisji Zjazdów Powiatowych Rad Szkolnych 19.02.1935 r., z. 1, s. 14.

⁷⁵⁷ Gazeta Rypińska 1935, nr 4, s. 3.

⁷⁵⁸ J. Draus, R. Terlecki, dz. cyt., s.284.

⁷⁵⁹ *Historia wychowania wiek XX*, cz. 1, red. J. Miąso, Warszawa 1984, s. 9.

⁷⁶⁰ M. Pawlak, *Oświata i szkolnictwo...*, s. 152.

Rada Opiekuńcza po odzyskaniu przez Polskę niepodległości zwróciła się do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z prośbą o upaństwowienie Włocławskiej Szkoły Realnej. Minister Jan Łukasiewicz 1 sierpnia 1919 r. uznał Włocławską Szkołę Realną za gimnazjum państwowe. Szkoła przyjęła nazwę Gimnazjum Państwowe we Włocławku. Pracę dydaktyczną szkoły przerwała wojna polsko-bolszewicka. Budynek szkoły został zajęty przez władze wojskowe w 1919 r., w którym umieszczono szpital. Zwrócony został dopiero pod koniec 1920 r. Latem 1920 r. uczniowie klas VI–VIII z nauczycielami wstąpili do Armii Ochotniczej i wzięli udział w obronie Włocławka. W czasie walk zginął uczeń Gimnazjum Państwowego we Włocławku Kazimierz Gaszczyński i wychowanek Włocławskiej Szkoły Handlowej Julian Kalinowski. Zajęcia lekcyjne po zakończeniu wojny rozpoczęły się 1 września 1921 r. W roku szkolnym 1921/1922 szkoła otrzymała nazwę „Państwowe Gimnazjum Ziemi Kujawskiej”.

Drugą państwową szkołą średnią we Włocławku w okresie międzywojennym było Gimnazjum im. Marii Konopnickiej, które powstało po upadku pensji Michaliny Masłowskiej i Franciszka Biernackiego w 1917 r. Rodzice uczniów utworzyli Spółdzielcze Stowarzyszenie Szkolne, którego zarząd uzyskał w czerwcu 1918 r. zgodę Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego na otwarcie ośmioklasowego gimnazjum filologicznego żeńskiego. Była to szkoła niepubliczna. Dyrektor szkoły Zofia Degenówna wraz ze Stowarzyszeniem czynili starania o upaństwowienie szkoły. 1 sierpnia 1921 r. szkoła otrzymała nazwę Gimnazjum Państwowe im. Marii Konopnickiej. Realizowała program typu matematyczno-przyrodniczego.

Biskup Stanisław K. Zdzitowiecki był inicjatorem powstania we Włocławku dwóch męskich gimnazjów: im. Jana Długosza i Piusa X, oraz gimnazjum żeńskiego nazwanego od nazwiska dyrektorki Janiny Steinbokówny – Gimnazjum Steinbokówny.

Szkoła im. Jana Długosza została utworzona 2 października 1916 r. jako gimnazjum o profilu humanistycznym. Mieściła się w pałacu biskupim. Spalenie pałacu przez oddziały Gaj-Chana, usiłujące w czasie wojny polsko-bolszewickiej w sierpniu 1920 r. zdobyć Włocławek zmusiły szkołę do przeniesienia się do domu na rogu ulic Gdańskiej i Tumskiej będącego własnością kurii. Biskup Stanisław K. Zdzitowiecki biorąc pod uwagę trudną sytuację lokalową gimnazjum, rozpoczął budowę nowego gmachu przy ulicy Łęskiej. Obiekt został oddany 7 października 1928 r. Uroczystego poświęcenia szkoły dokonał biskup Władysław P. Krynicki. Dalsze prace budowlane trwały do 1939 r. Wybudowano internat i salę gimnastyczną. Gimnazjum utrzymywało się z dotacji biskupów kujawskich i opłat wnoszonych przez uczniów w kwocie od 400 zł rocznie w klasach pierwszych do 650 zł w klasach ósmych. Do szkoły uczęszczało

od 200 do 400 uczniów. Najliczniejszą grupę stanowili synowie urzędników, rzemieślników, kupców, mniej liczni byli synowie ziemian, przemysłowców i przedstawiciele wolnych zawodów, tylko nieliczni pochodzili z rodzin robotników fabrycznych i z rodzin chłopskich. Większość uczniów mieszkała na terenie Włocławka⁷⁶¹. Gimnazjum im. Jana Długosza uprawnienia szkoły państwowej uzyskało w 1923 r.

Z inicjatywy biskupa Stanisława K. Zdzitowieckiego powstało we Włocławku w 1908 r. 8-klasowe Gimnazjum im. Piusa zwane Seminarium Małym. Organizacja szkoły została powierzona ks. Idzemu Radziszewskiemu. Po odzyskaniu niepodległości dzięki staraniom rektora seminarium ks. Antoniego Borowskiego szkoła uzyskała statut Prywatnego Gimnazjum im. Piusa X z uprawnieniami upoważniającymi do wydawania świadectw dojrzałości. Gimnazjum przygotowywało młodzież męską do studiów w seminarium diecezjalnym⁷⁶².

W 1915 r. również z inicjatywy biskupa Stanisława K. Zdzitowieckiego powstała szkoła dla dziewcząt, w której zatrudniona została Janina Steinbokówna, a po roku pracy przejęła nad nią kierownictwo. Oficjalnymi właścicielami gimnazjum były katolickie organizacje Zjednoczenie Pań (1916–1923) i Stowarzyszenie „Oświata i Wychowanie” (1923–1933). Janina Steinbokówna łączyła obowiązki dyrektorki szkoły i prezesa Stowarzyszenia „Oświata i Wychowanie”. Szkoła była 8-klasowym gimnazjum, a później 11-klasową szkołą ogólnokształcącą, prywatną szkołą katolicką o pełnych prawach państwowych. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego przyznało gimnazjum kategorię A. W gimnazjum o profilu humanistycznym kształciło się od 192 do 338 uczennic. Pierwsze świadectwa dojrzałości wydano w 1921 r. Szkoła mieściła się w pomieszczeniach wynajętych przy ulicy Cyganka. Do nowego gmachu przy ulicy Przejazd (obecnie Plac Kopernika) szkoła została przeniesiona w roku szkolnym 1922/1923⁷⁶³.

Możliwość rozwoju polskich szkół, którą stworzyły niemieckie władze okupacyjne wykorzystała Władysława Aspis dla przekształcenia swej pensji w gimnazjum typu matematyczno-przyrodniczego. 7-klasowe Gimnazjum Realne Żeńskie Aleksandry Aspis zostało w 1910 r. przekazane córce Władysławie Aspis. W klasach I–III realizowano program nauczania elementarnego, a w klasach IV–VII program szkół średnich. Od 1918 r. realizowano program dla gimnazjów realnych ze zwiększoną liczbą godzin z przedmiotów matematyczno-przyrodniczych. 8 lipca 1918 r. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego udzieliło Władysławie Aspis zezwolenia na przekształcenie 7-klasowej Szkoły Żeńskiej w 8-klasowe Prywatne Gimnazjum Realne o profilu matematyczno-przyrodniczym. Do gimnazjum

⁷⁶¹ M. Pawlak, *Oświata i szkolnictwo...*, s. 157–159.

⁷⁶² Tamże, s. 160.

⁷⁶³ M. Pawlak, *Dawne włocławskie gimnazja w latach 1876–1939*, Bydgoszcz 1998, s. 36–39.

w roku szkolnym 1919/1920 uczęszczało - 437 uczennic, w roku szkolnym 1920/1921 – 347 uczennic. Najliczniejsza grupa uczennic pochodziła z rodzin kupców, ziemian i urzędników, a najmniejsza z rodzin chłopskich, urzędników komunalnych, niższych stopniem wojskowych⁷⁶⁴.

Gimnazjum Władysławy Aspis jako jedno z pierwszych, uzyskało w 1918 r. uprawnienia umożliwiające wydanie świadectw dojrzałości. Pierwsze maturzystki Gimnazjum Realnego Żeńskiego, opuściły szkołę w 1920 r. W zależności od potrzeb w gimnazjum otwierano klasy od przedwstępnej aż do VIII. W. Aspis przyjmowała do swej szkoły uczennice ze wszystkich grup etnicznych i religijnych zamieszkujących ówczesny Włocławek. Roczna opłata czesnego wynosiła 900 zł. Szkoła korzystała z wynajętych budynków przy ulicy Brzeskiej, potem przy ulicy Kaliskiej i Kościuszki⁷⁶⁵.

Gmina żydowska również wykorzystwała sprzyjającą postawę Niemców i w 1917 r. utworzyła Gimnazjum Męskie Gminy Żydowskiej, a w 1918 r. gimnazjum żeńskie. W 1920 r. obydwie szkoły połączono w jedną szkołę koedukacyjną. Do szkoły uczęszczało od 300 do 350 uczniów. Opłaty za naukę były zróżnicowane. Wynosiły od 50 zł w pierwszej klasie szkoły powszechnej do 600 zł w klasie maturalnej. Gimnazjum żydowskie zajmowało dwa domy prywatne, połączone wspólnym podwórkiem przy ulicy Kościuszki i przy ulicy Kaliskiej⁷⁶⁶.

Włocławskie szkoły handlowe skorzystały ze sprzyjającej postawy władz niemieckich i w 1916 r. przekształciły się w gimnazja ogólnokształcące. Jednak rodzice i nauczyciele rozpoczęli starania o ponowne otwarcie szkoły handlowej we Włocławku po odzyskaniu niepodległości. Zgodę uzyskali od ministra WRiOP 1 lipca 1919 r. Dyrektorem szkoły został Zygmunt Michler. Szkoła rozpoczęła działalność 22 października 1919 r. jako Państwowa Szkoła Kupiecka Męska. Od roku szkolnego 1921/1922 była szkołą koedukacyjną. W następnych latach zmieniała dwukrotnie nazwę w 1923 r. na Państwową Szkołę Handlową i na Państwowe Gimnazjum Kupieckie w 1937 r. Pod względem organizacyjnym była to czteroklasowa szkoła zawodowa. Przyjmowano do niej młodzież, która ukończyła trzy klasy gimnazjum lub sześć klas szkoły podstawowej. Świadectwa ukończenia szkoły równoważne były świadectwu VII klasy gimnazjalnej. Do szkoły uczęszczało przeciętnie od 150 do 160 uczniów. Szkoła przez wiele lat nie miała własnego budynku i korzystała z wynajmowanych domów przy ulicy Starodębskiej, a następnie Brzeskiej. Własny gmach wybudowany z dotacji Skarbu Państwa szkoła otrzymała w 1937 r.⁷⁶⁷

⁷⁶⁴ APT OW, Zespół Akt Zarządu Miasta Włocławek 1918–1939, Gimnazjum Żeńskie Aleksandry Aspis we Włocławku 1917–1923, sygn. 1.

⁷⁶⁵ I. Kamińska, *Aleksandra Aspis (1857–1933) pedagog, przełożona szkoły średniej, działaczka kulturalna*, [w:] *Zasłużeni dla Włocławka*, red. M. Wojciechowski, Włocławek 1991, s. 15–17.

⁷⁶⁶ M. Pawlak, *Oświata i szkolnictwo...*, s. 162.

⁷⁶⁷ Tamże, s. 165.

Szkoły zawodowe zgodnie z organizacją dzieliły się na trzy poziomy, niższy dla młodzieży po czterech lub pięciu klasach szkoły powszechnej, średni dla absolwentów szkół powszechnych lub początkowych klas gimnazjum, pośredni dla młodzieży po sześciu klasach gimnazjum⁷⁶⁸.

Mieszkańcy Włocławka zabiegali o otwarcie szkoły przygotowującej chłopców do pracy w przemyśle. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w 1920 r. wyraziło zgodę na utworzenie Państwowej Niższej Szkoły Technicznej we Włocławku, kształcącej elektrotechników i mechaników, monterów maszyn rolniczych i przemysłowych. W 1933 r. szkoła przyjęła nazwę Państwowa Szkoła Rzemieślniczo-Przemysłowa⁷⁶⁹.

Mieszkający we Włocławku rzemieślnicy domagali się od władz miasta zorganizowania szkoły umożliwiającej terminatorom zdobywanie kwalifikacji czeladnika. W 1919 r. inż. Stanisław Dąbrowski zorganizował Publiczną Miejską Szkołę Doksztalającą, do której przez dwadzieścia lat, uczęszczała młodzież w wieku 14–18 lat, zatrudniona w warsztatach rzemieślniczych, fabrykach, sklepach, komunikacji, a także młodzież niepracująca. Szkoła kształciła uczniów w profilach: krawieckim, skórzano-włókienniczym, metalowo-drzewnym i ogólnohandlowym. Program kształcenia obejmował przedmioty ogólnokształcące, zawodowe oraz przysposobienie wojskowe i sportowe. Program realizowano w zależności od profilu w ciągu 2–3 lat. Zajęcia odbywały się w budynkach szkół podstawowych przy ulicy Łęskiej i przy ulicy Staszica oraz w salach i warsztatach Gimnazjum Mechanicznego. Do szkoły uczęszczało od 350 do 600 uczniów. Koszty utrzymania szkoły ponosił Skarb Państwa i samorząd Włocławka⁷⁷⁰.

W Aleksandrowie Kujawskim z inicjatywy ks. Franciszka Szczygłowskiego w 1916 r. niemieckie władze okupacyjne pozwoliły na otwarcie w części nowo wybudowanego obiektu - czteroklasowej szkoły średniej, która przez kilka lat nosiła nazwę Szkoły Realnej Polskiej Macierzy Szkolnej. W pierwszym roku do trzech klas przyjęto około 60 uczniów, a w 1919 r. w pięciu klasach było już prawie 260 uczniów. Pierwszym dyrektorem szkoły był Henryk Zawadzki. Pieczę nad działalnością placówki sprawował ks. Franciszek Szczygłowski. Prowadzenie szkoły, ks. F. Szczygłowski w porozumieniu z ordynariuszem włocławskim biskupem Stanisławem K. Zdzitowieckim powierzył zgromadzeniu salezjańskiemu. Pierwsi salezjanie przyjechali do Aleksandrowa Kujawskiego 13 sierpnia 1919 r. Był to ks. Teodor Kurpisz jako delegat prowincjała oraz ks. Kazimierz Masłowski. Proboszczem parafii został salezjanin ks. Walenty Wieczorek (1919–1921), a jego następcami kolejno: ks. Jan Symior (1921–1925) i ks. Jan Bujar (1925–1928)⁷⁷¹.

⁷⁶⁸ J. Draus, R. Terlecki, dz. cyt., s. 285.

⁷⁶⁹ M. Pawlak, *Oświata i szkolnictwo...*, s. 165–166.

⁷⁷⁰ Tamże, s. 167.

⁷⁷¹ J. Dębiński, *Szkic do dziejów Aleksandrowa Kujawskiego*, [w:] *Aleksandrów Kujawski (1918–1921)*, cz. I: *Warunki życia jeńców i internowanych oraz ukraińskiej emigracji politycznej*, red. E. Wiszka, Toruń 2008, s. 17–19.

Początki pracy salezjanów w Aleksandrowie Kujawskim były trudne. Brakowało środków finansowych niezbędnych do zatrudnienia odpowiedniej kadry nauczycieli i wychowawców. Pomimo wielu trudności w pierwszym roku pracy salezjanów szkoła uzyskała najpierw częściowe, a w roku szkolnym 1932/1933 pełne prawa szkoły państwowej. Działalność gimnazjum zakłóciła wojna polsko-bolszewicka. Młodzież opuszczała mury szkolne, aby stanąć w szeregach obrońców ojczyzny, a gmach szkoły został zamieniony na szpital wojskowy. Pierwszy powojenny rok szkolny 1920/1921 rozpoczęto w wynajętym lokalu Szkoły Podstawowej nr 1. Do własnych budynków gimnazjaliści powrócili dopiero w styczniu 1921 r. Władzom powiatu nieszawskiego zależało na wysokim poziomie kształcenia młodzieży, dlatego na wniosek Sejmiku Powiatowego w Nieszawie zlikwidowano gimnazjum w Radziejowie i tamtejszą młodzież przeniesiono do Gimnazjum w Aleksandrowie Kujawskim, które stało się jedyną w powiecie szkołą średnią o profilu humanistycznym⁷⁷². Przy szkole wybudowano internat. Pracami budowlanymi kierował inż. Michał Bogatyrew i ks. Kazimierz Masłowski⁷⁷³. Oprócz gimnazjum salezjańskiego w okresie międzywojennym działała w Aleksandrowie Kujawskim Szkoła Rzemiosł i Szkoła Drzewna, przemianowana po drugiej wojnie światowej na Liceum Drzewne. W latach 1916–1928 Szkoła Rzemiosł mieściła się w budynku obok szpitala, Przy szkole znajdowały się warsztaty szkolne⁷⁷⁴.

W Lipnie władze oświatowe i administracyjne uruchomiły trzy szkoły: Gimnazjum Męskie, Gimnazjum Żeńskie i Szkołę Handlową Polskiej Macierzy Szkolnej⁷⁷⁵. W Rypinie młodzież kształciła się w dwóch szkołach średnich: Progimnazjum Męskim (1912–1922), Progimnazjum Filologicznym Żeńskim (1918–1922). Do nauki dla dziewcząt przygotowana została Szkoła Ochroniarek. W obu powiatach zostały również otwarte, koedukacyjne Publiczne Szkoły Doksztalające.

W Rypinie w 1912 r. powstała pierwsza szkoła średnia. Było 4-klasowe prywatne progimnazjum męskie z rosyjskim językiem wykładowym, założone przez ks. Stanisława Majewskiego. W 1913 r. w rypińskim progimnazjum zorganizowano trzy klasy. Zatrudniono trzech nauczycieli: ks. S. Majewskiego, Schulza i nauczycielkę, z pochodzenia Rosjankę, kształciło się w nim 70 uczniów, 35 Niemców, 30 Polaków, kilku Żydów i 2 Rosjan. W 1915 r. rypińscy działacze oświatowi wystąpili do władz okupacyjnych z inicjatywą powołania szkoły średniej. We wrześniu 1915 r. wydano koncesję na założenie 4-klasowego progimnazjum męskiego z polskim językiem wykładowym. Nadzór nad szkołą sprawował Zarząd Towarzystwa Szkoły Średniej, na czele którego

⁷⁷² Tamże, s. 19.

⁷⁷³ Tamże, s. 19–20.

⁷⁷⁴ Tamże, s. 23.

⁷⁷⁵ R. Specjalski, *Lipno i okolice. Materiały do monografii VI*, Lipno–Włocławek 2008, s. 38.

stał ks. kan. Stanisław Gogolewski. Kierownikiem progimnazjum był pastor Robert Gundlach, a od 1916 r. stanowisko to objął ks. Władysław Mąkowski. Szkoła mieściła się w budynku wynajętym przy ulicy Piaski 10. W roku szkolnym 1917/1918 do progimnazjum wprowadzono klasę V, a w następnym klasę VI. Szkoła stała się wówczas 6-klasowym filologicznym progimnazjum męskim. W ciągu pierwszych lat istnienia szkoła nie korzystała z żadnej pomocy materialnej, utrzymując się wyłącznie z wpisowego. Od roku szkolnego 1917/1918 mogła już liczyć na zorganizowaną pomoc ziemiaństwa, chłopów i duchowieństwa z powiatu rypińskiego oraz organizacji społeczno-oświatowych. Szkoła zaopatrzona była w niezbędne pomoce naukowe i miała zasobną bibliotekę. Organizowała loterie fantowe, przedstawienia, koncerty i pokazy gimnastyczne. Zgromadzone fundusze przeznaczone zostały na kształcenie uczniów pochodzących z biednych rodzin⁷⁷⁶.

W Rypinie w sierpniu 1918 r. utworzono 4-klasowe progimnazjum filologiczne żeńskie. Pierwszą kierowniczką szkoły została Maria Jagodzińska, a od 1920 r. funkcję tę pełniła Walentyna Kurpiejewska. Szkoła mieściła się w kilku wynajętych budynkach, najpierw przy ulicy Warszawskiej, a później przy ulicy Kościuszki. Od roku szkolnego 1919/1920 podniesiono stopień organizacyjny szkoły przez utworzenie klasy V⁷⁷⁷. W 5-letnim progimnazjum żeńskim w Rypinie kształciły się przede wszystkim córki bogatych rzemieślników i obywateli ziemskich, zamożniejszych chłopów, urzędników państwowych. Szkoła miała charakter elitarny. Zdolna młodzież z rodzin uboższych uzyskiwała 50% zniżki w opłatach szkolnych⁷⁷⁸. We wrześniu 1922 r. nastąpiło połączenie progimnazjum męskiego i żeńskiego w Rypinie, w wyniku którego powstało Ośmioletnie Gimnazjum Koedukacyjne Szkoły Średniej. Gimnazjum rypińskie było uczelnią prywatną o niepełnych prawach państwowych. Abiturienti egzamin maturalny składali przed komisją wyznaczoną przez Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Dyrektorem Ośmioletniego Gimnazjum Towarzystwa Szkoły Średniej w Rypinie od 1922 r. mianowany został Bronisław Oszubski, były kierownik progimnazjum męskiego. Do gimnazjum przyjmowano uczniów na podstawie wyników egzaminu wstępnego⁷⁷⁹. Oprócz Polaków kształcili się w niej Niemcy i Żydzi. Gimnazjum wydawało własną gazetkę szkolną pod tytułem „Coraz wyżej” oraz miało własną orkiestrę dętą⁷⁸⁰. Przez 6 lat gimnazjum było subsydiowane przez samorząd powiatowy i miejski.

⁷⁷⁶ R. Piotrowski, *Dzieje rypińskiej szkoły średniej ogólnokształcącej w latach 1912–1962*, Rypin 1988, s. 4–6.

⁷⁷⁷ Tamże, s. 7.

⁷⁷⁸ R. Piotrowski, *Szkolnictwo byłego powiatu...*, s. 246–247.

⁷⁷⁹ Tamże, s. 248.

⁷⁸⁰ R. Piotrowski, *Szkolnictwo Rypina...*, s. 318–319.

Administracja szkolna i działacze oświatowi nie szczędzili wysiłku i pracy na rzecz budowy szkół. Tworzono nową sieć szkolną. Sukcesywnie podnoszono stopień organizacyjny szkół. Opracowywano nowe programy kształcenia, których treści nauczania dawały uczniom szeroki zakres wiedzy i przygotowanie do obywatelskiego życia.

Pomimo tych osiągnięć, pojawiło się wiele problemów organizacyjnych. Wiele szkół w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości nie zostało otwartych z powodu braku nauczycieli. Kształcenie nauczycieli odbywało się w różnych typach szkół. Organizowano 2-letnie kursy nauczycielskie przygotowujące kandydatów do seminarium nauczycielskiego. Otwierano 5-letnie seminaria nauczycielskie. Większość stanowiły seminaria państwowe, ale czynne były również seminaria samorządowe, prywatne, oraz prowadzone przez zakony. Uzupelnienie szczupłej początkowo kadry nauczycielskiej umożliwiały dwuletnie lub jednoroczne Państwowe Kursy Nauczycielskie, dla maturzystów oraz Wyższe Kursy Nauczycielskie⁷⁸¹. We Włocławku w 1916 r. Polska Macierz Szkolna zorganizowała kurs dla kandydatów na nauczycieli w budynku Szkoły Realnej.

Zorganizowano w 1917 roku kurs dla nauczycieli z inicjatywy Polskiej Macierzy Szkolnej został przekształcony w Koedukacyjne Seminarium Nauczycielskie. W pierwszym roku nauki pracą seminarium, kierował dyrektor Szkoły Realnej Wacław Biernacki. Koedukacyjne Seminarium Nauczycielskie stało się samodzielną placówką na podstawie decyzji Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 1 grudnia 1919 r. Na stanowisko dyrektora został powołany Zygmunt Błędowski, który kierował placówką do jej likwidacji w 1933 r. Seminarium było szkołą samorządową utrzymywaną z dotacji państwa, samorządu miasta Włocławka, powiatu włocławskiego i powiatu nieszawskiego oraz opłat uczniów. Sejmik powiatu nieszawskiego 1 lipca 1923 r. wycofał się z finansowania seminarium, motywując swoją decyzję otwarciem w Nieszawie Państwowego Męskiego Seminarium Nauczycielskiego. Odtąd obowiązek utrzymania seminarium spoczywał na samorządzie Włocławka i powiatu włocławskiego oraz na opłatach uczniów. Do 1930 r. czesne wynosiło od 200 do 250 zł. Wieloletnie wysiłki dyrektora Zygmunta Błędowskiego na rzecz upaństwowienia seminarium nie przyniosły sukcesu. Seminarium korzystało z sal i pracowni Gimnazjum Ziemi Kujawskiej. Zajęcia odbywały się w godzinach popołudniowych. W Seminarium Nauczycielskim kształciło się 565 uczniów. Jako jedyna placówka w regionie umożliwiała dziewczętom zdobywanie zawodu nauczycielki, ponieważ seminaria w Nieszawie i Wymyślinie kształciły tylko chłopców⁷⁸².

⁷⁸¹ J. Draus, R. Terlecki, dz. cyt., s. 285.

⁷⁸² R. Piotrowski, *Szkolnictwo Rypina...*, s. 318–319.

Na wyróżnienie zasługuje praca biskupów i księży niesiona na polu edukacji i wychowania. Księża zakładali szkoły, dbali o ich utrzymanie, prowadzili zajęcia dydaktyczne i wychowawcze. Duże zasługi w rozwoju oświaty wniosło powstałe w 1569 pierwsze na ziemiach polskich Seminarium Duchowne we Włocławku. Dzięki zaangażowaniu biskupa Stanisława Zdzitowieckiego stało się prężnym ośrodkiem naukowym w kraju i w Europie w zakresie teologii, historii i socjologii. Ks. Zenon Chodynicki i jego brat ks. Stanisław Chodynicki utworzyli przy Seminarium funkcjonującą do dziś bibliotekę⁷⁸³.

Szkoły podstawowe i średnie równoległe z pracą dydaktyczną zajmowały się pracą wychowawczą i opiekuńczą. Brały udział w uroczystościach gminnych i powiatowych. Każdego roku w maju lub na początku czerwca odbywały się gminne święta pieśni i sportu. W październiku organizowano Tydzień Szkoły Powszechnej, w czasie którego popularyzowano ideę budowy szkół oraz zbierano na ten cel środki finansowe. Przygotowywano obchody Tygodnia Szkoły Powszechnej, powoływano miejscowe komitety składające się z przedstawicieli administracji i samorządu gminnego, duchowieństwa, policji i nauczycieli⁷⁸⁴. Dużo miejsca poświęcano kształtowaniu uczuć patriotycznych. Starannie przygotowywano obchody rocznic ważnych wydarzeń historycznych, podczas których deklamowano wiersze, przygotowywano przedstawienia teatralne grane przez uczniów na szkolnej scenie. Uroczysto obchodzono imieniny Prezydenta Ignacego Mościckiego, ale najsilniej akcentowano kult Józefa Piłsudskiego⁷⁸⁵. Nauczyciele pełnili funkcje instruktorów, komendantów miejscowych oddziałów, referentów wychowania obywatelskiego i referentów kulturalno-oświatowych. Prowadzili Hufce Harcerstwa Polskiego, Hufce Szkolne Przysposobienia Wojskowego i Wychowania Fizycznego. Zajmowali się działalnością kulturalno-społeczną. Byli członkami Ochotniczej Straży Pożarnej, Koła Młodzieży Wiejskiej „Siew”, Stowarzyszenia Młodzieży Polskiej i innych.

Zapoczątkowana w latach pierwszej wojny światowej akcja zwalczania analfabetyzmu była kontynuowana przez całe dwudziestolecie. Rady Szkolne wspólnie z inspektorami oświaty organizowały kursy dla analfabetów i półanalfabetów. Koszty prowadzenia tych kursów ponosiły gminy i miasta. Upowszechnieniem edukacji i kultury zajęło się wiele instytucji i stowarzyszeń takich jak: teatry amatorskie, harcerstwo, organizacje sportowe, sokoły, strzeleckie, krajoznawcze, PCK, biblioteki, czytelnie, partie polityczne, związki zawodowe, stowarzyszenia zawodowe, organizacje młodzieżowe i osoby prywatne⁷⁸⁶.

⁷⁸³ R.M. Witula, *Szkolnictwo we Włocławku w latach 1918–1922*, Zbliżenia Cywilizacyjne 2011, s. 192–193.

⁷⁸⁴ Z. Żuchowski, *Szkoły powszechne w okolicach Wąpielska w latach 1918–1939*, [w:] *Ziemia dobrzyńska*, red. M. Krajewski, Rypin 2003, s. 87.

⁷⁸⁵ Tamże, s. 87–88.

⁷⁸⁶ Tamże, s. 150–151.

Organizacje społeczne

We własnym państwie traciły na znaczeniu najróżniejsze instytucje do tej pory kompensujące społeczeństwu brak suwerenności. Organizacje społeczno-gospodarcze, spółdzielcze, oświatowe, kółka rolnicze, towarzystwa gimnastyczne i śpiewacze, straże pożarne, nie musiały już służyć idei narodowej i propagować polskość. Nadszedł czas, kiedy mogły się swobodnie zająć wyłącznie własną działalnością statutową. Społeczeństwo samorządowe angażowało się do organizowania towarzystw i organizacji społecznych skupiających się ludzi oddanych sprawie szerzenia oświaty i podnoszenia kultury wśród miejscowego społeczeństwa.

Magistraty miast zobligowane pismami wojewody warszawskiego i ministra spraw wewnętrznych wspierały działalność charytatywną, której celem było gromadzenie funduszy na pomoc społeczną. Nieoceniony wkład w organizację pomocy społecznej wniosły Związek Pracy Obywatelskiej Kobiet oraz organizacje dobroczynne i opiekuńcze⁷⁸⁷.

Założony w 1918 r. z inicjatywy ziemianek Marii Kretkowskiej i Anny Boye Włocławski Oddział Polskiego Czerwonego Krzyża, oprócz głównej działalności statutowej prowadził akcje oświatowe, zorganizował bibliotekę żołnierską w 14. pp, zbierał prasę dla żołnierzy, inicjował występy teatrów amatorskich, bezpłatne seanse filmowe itp.⁷⁸⁸.

Ważnym elementem życia społecznego przez cały okres dwudziestolecia międzywojennego było wychowanie patriotyczne. W procesie tym uczestniczyły szkoły i placówki kulturalno-oświatowe, inspirowane przez Straż Ogniową i Polską Macierz Szkolną. Polska Macierz Szkolna w niepodległej Polsce wystąpiła z inicjatywą upowszechniania oświaty i likwidacji analfabetyzmu. Istotną rolę w utrzymaniu polskości wśród społeczeństwa tego regionu spełniały Straże Ogniowo-Pożarne.

We wszystkich przypadkach pożarów na terenie miast i wsi najbliżsi sąsiedzi, mieszkańcy samorzutnie przystępowali do gaszenia pożaru i ratowania ludzi i dobytku wykorzystując podręczny gospodarski sprzęt: wiadra, siekiery, drabiny i liny. Korzystano z nielicznego sprzętu gaśniczego jak: beczka konna, sikawka ręczna i toporki, szpadle czy łopaty, który znajdował się pod pieczę magistratów miasta. Przy 70% zabudowie miast i wsi budynkami

⁷⁸⁷ R.M. Wituła, *Szkolnictwo we Włocławku w latach 1918–1922*, Zbliżenia Cywilizacyjne 2011, s. 186–187.

⁷⁸⁸ *Dziesięciolecie Włocławskiego Oddziału Polskiego Czerwonego Krzyża 1918–1928*, Włocławek 1929, s. 18.

o konstrukcji drewnianej ilość pożarów i rozmiar czynionych przez ogień zniszczeń były bardzo duże. Sytuacja ta skłaniała mieszkańców do zorganizowania jednostki Ochotniczej Straży Ogniowej. W tym celu zwołano w magistracie ogólne zebranie członków założycieli organizującej się Ochotniczej Straży Ogniowej, na którym zapoznano się z obowiązującą ustawą i przepisami wykonawczymi i dokonano wyboru Zarządu Straży. Ustanowiono składki i wynagrodzenia za dostawę koni przez gospodarzy do sprzętu gaśniczego w chwili pożaru. Opracowano regulamin organizacyjny. Ochotnicza Straż Ogniowa powstała we Włocławku w 1874 r.; w Lipnie i w Rypinie w 1881 r., w Dobrzyniu nad Wisłą w 1910 r. Ochotnicze Straże Ogniove posiadały orkiestry strażackie i organizowały kółka teatralne. Z uwagi na brak środków finansowych na bieżącą działalność m.in. na zakup sprzętu, mundurów, wynagrodzenia dostawców koni do pożarów i inne, organizowano majówki, zabawy, bale, loterie fantowe i inne imprezy kulturalne przynoszące dochód miejscowej straży. Straż w tym czasie nie była dotowana z budżetu miasta, a środki pieniężne ze składek były niewystarczające⁷⁸⁹. Centrala w Warszawie oddziaływała na jednostki straży przez Związki Okręgowe. Na terenie województwa warszawskiego takich okręgów było 23 i jednym z nich był okręg włocławski, nieszawski, lipnowski i rypiński. W 1919 r. w powiecie włocławskim działały 22 straże ochotnicze w tym dwie dworskie, w powiecie nieszawskim 21, w powiecie lipnowskim 15, w powiecie rypińskim 7. W szeregach Ochotniczej Straży Ogniowej znajdowali się nauczyciele, lekarze, urzędnicy państwowi i samorządowi, robotnicy, rzemieślnicy, chłopci. Straże czynnie uczestniczyły we wszystkich świątach państwowych i kościelnych. 10 maja 1918 r., minister spraw wewnętrznych zatwierdził wzorcowy statut Towarzystwa Ochotniczych Straży Pożarnych, który określał prawa i obowiązki członków Towarzystwa Ochotniczych Straży Pożarnych oraz strukturę jego organów.

Ważną rolę kulturotwórczą i edukacyjną odgrywały stowarzyszenia o charakterze religijnym, a wśród nich Akcja Katolicka, Domy Ludowe, Krucjata Eucharystyczna Związek Młodzieży Pracującej „Spójnia” we Włocławku, prowadzący teatr amatorski, bibliotekę, czytelnię, organizujący spotkania dyskusyjne, Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Żeńskiej⁷⁹⁰. W środowiskach wiejskich i małomiasteczkowych zakładano Uniwersytety Ludowe. Pomysł na tę placówkę zapożyczono od pastora Mikołaja F. S. Grundtviga (1783-1872) z Danii. Był to ośrodek kształcenia ludności wsi, małych miasteczek w ramach systemu oświaty pozaszkolnej dla dorosłych

⁷⁸⁹ J. Kalinowski, *85 lat Ochotniczej Straży Ogniowej w Dobrzyniu nad Wisłą*, „Gazeta Lipnowska” 1995, nr 21, s. 7.

⁷⁹⁰ J. Wajer, *Życie kulturalne miasta*, [w:] *Włocławek dzieje miasta*, t. II: *lata 1918–1998*, red. J. Staszewski, Włocławek 2001, s. 190.

(określano je mianem uniwersytetów nie podszywając się pod szkolnictwo wyższe). Chłopskim uniwersytetom patronował Związek Nauczycielstwa Polskiego Szkół Powszechnych⁷⁹¹.

Wiele cennych inicjatyw w procesie odbudowy państwa polskiego wniosły organizacje społeczne między innymi: Włocławskie Towarzystwo Wioślarskie, oddział Włocławski Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, Narodowa Organizacja Kobiet, Liga Obrony Powietrznej Państwa, Oddziały Czerwonego Krzyża, Koło Przyjaciół Harcerzy, Okręgowy Związek Straży Pożarnych, Powiatowe Komitety Ligi Obrony Powietrznej Państwa, Kluby Sportowe: włocławska „Cuiavia”, rypiński „Lech”, lipnowski „Mień”, Rada Opiekuńcza, Kooperatywa Związku Kolarzy, Kooperatywa Urzędników Państwowych, Pogotowie Wojenne Polek, Żydowskie Towarzystwo Wspomagania Biednych, Żydowska Biblioteka Społeczna, Związek Harcerstwa Polskiego, Oddział Związku Strzeleckiego, Oddział Wychowania Fizycznego i Przystosowania Wojskowego, Koło Polek, Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”⁷⁹².

Żywe były tradycje teatrów, orkiestr szkolnych i amatorskich oraz chórów: Włocławskiego Towarzystwa Wioślarskiego „Echo Wioślarskie”, Rzemieślniczego „Spójnia” i „Lutnia”, Włocławskiego Towarzystwa Muzyki. W Lipnie działało Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne „Lira”. W Rypinie w ramach działalności zasłużonego Towarzystwa Muzyczno-Dramatycznego nauczyciel Gustaw Sommer założył chór męski „Lutnia”. Ważne miejsce w działalności artystyczno-kulturalnej odegrały zespoły muzyczne powstałe z inicjatywy ks. prof. S. Starościńskiego, m.in. w Rypinie, Lipnie, Dobrzyniu nad Drwęcą, Osieku i Ostrowitem.

Do rozwoju społeczno-kulturalnego i gospodarczego Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej przyczyniły się licznie działające stowarzyszenia i związki między innymi: Kulturalno-Oświatowe Towarzystwo „Scena”, Czytelnia Powszechna, Towarzystwo Młodzieży „Łączność”, Towarzystwo Popierania Szkoły Rzemiosł, Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego i Okręgowe Towarzystwo Rolnicze, Towarzystwo Racjonalnego Polowania, Stowarzyszenie Urzędników Państwowych i Samorządowych, Stowarzyszenie Kupców Żydowskich. Kujawskie Stowarzyszenie Techników we Włocławku (1918-1939), powstało 4 sierpnia 1918 r. Celem działalności stowarzyszenia było integrowanie techników ziemi kujawskiej, popularyzowanie wiedzy zawodowo-technicznej wśród pracowników rzemiosł związanych z techniką oraz czynny udział w pracach nad odbudową kraju. W skład pierwszego zarządu weszli: Ignacy Czamański, Antoni Olszakowski, L. Le-

⁷⁹¹ M. Wawrzyński, *Samopomoc i samoorganizacja Polaków od XIX do XXI w.*, Toruń 2007, s. 199.

⁷⁹² T. Świecki, F. Wybult, dz. cyt., s. 148–149; Cz. Lissowski, *Prace zebrane*, oprac. M. Błaszkiwicz, P. Gałkowski, Rypin 2004, s. 21; Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej...*, s. 154.

wiński, K. Osterloff, J. Przedpeński, D. Woyday. Prezesem został J. Zoglemiczny, wieloletni administrator cukrowni na Kujawach, minister przemysłu i handlu w rządzie Jana Kuchrzewskiego. Działalność stowarzyszenia koncentrowała się na organizowaniu odczytów, rocznic, których tematyka dotyczyła zagadnień technicznych i gospodarczych. W 1929 r. rozpoczęto wydawanie „Biuletynu Kujawskiego Stowarzyszenia Techników”, pierwszy numer ukazał się w październiku 1929 r., ale już w grudniu zrezygnowano z jego wydawania na rzecz Kroniki Kujawskiego Stowarzyszenia Techników w „Życiu Włocławka i Okolicy”⁷⁹³.

W 1919 r., powołano do życia Stowarzyszenie Młodzieży Polskiej. Na terenie całego kraju organizowano koła młodzieżowe, które utworzyły Związek Młodzieży Polskiej. Realizowanym celem działalności ZMP było budowanie organizacji na szerokiej podstawie samorządu, przygotowującym do czynnej i aktywnej pracy na rzecz społeczeństwa.

Powstawały liczne organizacje zawodowe, między innymi: Stowarzyszenie Urzędników Państwowych, Stowarzyszenie Kupców Polskich, Zjednoczenie Zawodowe Polskie Kolejowe, Związek Zawodowy Pracowników Kolejowych, Związek Zawodowy Maszynistów Kolejowych, Związek Inwalidów Wojennych, Związek Zawodowy Pracowników Samorządowych, Związek POW, Związek Podoficerów Rezerwy, Związek Zawodowy Pracowników Miejskich, Związek Zawodowy Pracowników Rolnych, Związek Ziemian, Związek Pracy Obywatelskiej Kobiet, Związek Nauczycielstwa Szkół Początkowych, Związek Zawodowy Nauczycieli Polskich Szkół Średnich, prężnie działające ogniska nauczycielskie. Stowarzyszenia i instytucje żydowskie: Związek Rzemieślników Żydów, Zjednoczenie Kół Żydowskich, Pokój Wierny Izraelitom „Szlamkej Izrael”, Związek Zawodowy Robotników Przemysłowych, Biblioteka „Tarbut”, Stowarzyszenie Dobroczynności „Gemitus chesed”⁷⁹⁴.

Wśród organizacji związkowych najaktywniej pracował Związek Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych, którego sekcja naukowa wydawała znany w całym kraju miesięcznik „Życie Szkolne”. Związek prowadził bibliotekę i czytelnię stanowiącą miejsce wymiany doświadczeń, dysput i spotkań towarzyskich. Członkowie Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych we Włocławku założyli chór „Echo Nauczycielskie”⁷⁹⁵. Organizowano imprezy kulturalne, między innymi spotkania ze znanymi literatami: Zofią Nałkowską, Leopoldem Staffem, Wacławem Sieroszewskim i innymi, występy zawodowych i amatorskich grup teatralnych i muzyków.

⁷⁹³ J. Piłatowicz, *Ruch stowarzyszeniowy inżynierów i techników polskich do 1939 r. t. II. Słownik polskich stowarzyszeń technicznych i naukowo-technicznych do 1939 r.*, Warszawa 2005, s. 53-54.

⁷⁹⁴ *Kujawianin. Informator handlowo-przemysłowy*, Włocławek 1928, s. 64–65; Cz. Lissowski, dz. cyt., s. 21.

⁷⁹⁵ J. Wajer, dz. cyt., s. 190.

W niepodległej Polsce ruch zawodowy nauczycieli reprezentowały zarówno organizacje i związki nauczycieli polskich, jak i nieliczne organizacje zawodowe nauczycieli mniejszości narodowych. Pierwszą organizacją nauczycielską, która na terenie Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej stworzyła swoje komórki, było Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego. Utworzony w 1906 r. oddział Stowarzyszenia objął swoim zasięgiem powiaty: niezawski i włocławski na Kujawach wschodnich oraz lipnowski i rypiński na terenie ziemi dobrzyńskiej. Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego opowiedziało się za doskonaleniem i rozwojem sił nauczycielskich przez tworzenie bibliotek, publikację czasopism i książek, organizowanie kursów i seminarów dla nauczycieli⁷⁹⁶.

Utworzony w kwietniu 1919 r. Związek Polskiego Nauczycielstwa Szkół Początkowych był najliczniejszą organizacją zrzeszającą nauczycieli szkolnictwa powszechnego. Nauczyciele szkół średnich skupili się w powstałym w styczniu 1919 r. Związku Zawodowym Nauczycieli Polskich Szkół Średnich (ZZNPSŚ)⁷⁹⁷.

Nauczyciele żydowscy we Włocławku utworzyli oddział Związku Zawodowego Nauczycieli Średnich Szkół Żydowskich w Polsce działający w latach 1919–1937⁷⁹⁸. Związek Polskiego Nauczycielstwa miał swoje ogniska w miastach i gminach, a oddziały mieściły się w siedzibach powiatów kujawsko-dobrzyńskich⁷⁹⁹. Społeczeństwo żydowskie organizowało się przy pomocy organizacji żydowskich, tworząc instytucje i zakłady o charakterze charytatywnym. W ramach tej działalności powstała: Sieć Spółdzielni, Dom Starców na ulicy Stodolnej, Ochronka dla Sierot na ulicy Królewieckiej, Bank Kredytowy, Bank Drobnych Kupców i Rzemieślników, Żydowskie Związki Zawodowe itp. Powstały kluby sportowe z „Makabi”, z salą gimnastyczną i basenem na ulicy Królewieckiej, pływalnia sportowa na prawym brzegu Wisły z orkiestrą symfoniczną, teatr żydowski. We Włocławku powstało Towarzystwo Szkół Średnich, Gimnazjum Gminy Żydowskiej. Absolwenci szkoły osiągnęli międzynarodowe sukcesy naukowe, jak prof. Elimelech Urbach Prezydent Akademii Nauk Izraela, prof. Henryk Tajfel w Oxfordzie, prof. Bernard Pulman w Sorbonie, prof. Aleksander Fuks w Jerozolimie i inni. Wielki zaszczyt Włocławkowi przyniósł prof. Tadeusz Reichstein, laureat Nagrody Nobla e dziedzinie chemii w 1950 r.⁸⁰⁰

⁷⁹⁶ P. Sosnowski, *Dzieje Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego (1905–1919)*, Warszawa 1930, s. 21; A. Cieśla, *Działalność kulturalna organizacji nauczycielskich na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach II Rzeczypospolitej*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie 1993, t. 8, s. 178.

⁷⁹⁷ Z. Marciniak, *Procesy zjednoczeniowe w ruchu nauczycielskim na ziemiach polskich w latach 1915–1919*, Warszawa 1969, s. 131–134.

⁷⁹⁸ L. Haas, *Organizacje zawodowe w Polsce (1918–1939)*, Warszawa 1963, s. 686.

⁷⁹⁹ *80 lat ZNP w województwie włocławskim. Materiały z uroczystej sesji popularno-naukowej – 5X 1985 r.*, Włocławek 1985, s. 23, 26–28.

⁸⁰⁰ B. Majerczak, dz. cyt., s. 163.

Nauczyciele aktywnie włączali się w nurt życia społecznego. Organizacje nauczycielskie wspierały działalność bibliotek. Już w maju 1917 r. Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego wystąpiło do Rady Miejskiej we Włocławku z prośbą o dofinansowanie działalności biblioteki, ponieważ koszty utrzymania pochłonęły ponad 540 marek. Jednorazowe subsydium w wysokości 500 marek uchroniło bibliotekę od zamknięcia, a księgozbiór liczący w chwili otwarcia prawie 1000 tomów w ciągu trzech najbliższych lat powiększył się do 2200⁸⁰¹. Biblioteka z powodu trudności finansowych została 20 maja 1919 r. przejęta przez Radę Miejską we Włocławku i przekształcona w bibliotekę miejską⁸⁰². Bibliotekę liczącą około 1000 dzieł utworzył włocławski oddział Związku Zawodowego Nauczycieli Polskich Szkół Średnich. Utrzymanie biblioteki wraz z czytelnią zapewniały dobrowolne półtorazłotowe miesięczne składki członków Związku⁸⁰³. Miało też swoją bibliotekę ognisko Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Początkowych we Włocławku, której księgozbiór liczył około 2500 tomów. W bibliotece i czytelnii skupiało się życie towarzyskie i kulturalne. Jedną z ważniejszych form pracy czytelnii były tzw. radio-koncerty – na aparacie zbudowanym przez samych nauczycieli⁸⁰⁴ oraz wieczory dyskusyjne. Bardzo często lokalna prasa udostępniała swoje łamy zarówno nauczycielom, jak i ogniwom związkowym, przygotowującym artykuły. Zarząd Powiatowy Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych w Rypinie wydawał czasopismo pt. „Kronika Rypińska”⁸⁰⁵.

Ważnym elementem pracy kulturalnej nauczycieli były chóry, nauczycielskie. Stanowiły czynnik integrujący nauczycieli i nierzadko przedstawicieli innych zawodów. Na wyróżnienie zasługuje założony na początku lat dwudziestych przez ks. Dołę aleksandrowski chór „Lutnia”. Długoletnim kierownikiem chóru był nauczyciel S. Słodowicz. Chór „Lutnia” swoimi występami uświetniał imprezy nauczycielskie oraz obchody świąt państwowych⁸⁰⁶.

Na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej dużym zainteresowaniem cieszyły się koła literackie i teatralne, których obsadę aktorską stanowili nauczyciele i rodzice uczniów. Repertuar kół nie ograniczał się do sztuk scenicznych. Obok znanych utworów o treści patriotycznej czy regionalnej uwzględniał także własny dorobek literacki nauczycieli. Niezależnie od popularyzacji kultury bardzo często twórczość sceniczna nauczycieli przyczyniała się do pozyskania środków pieniężnych na pomoc dla bezrobotnych kolegów, organizację choinek dla dzieci i sierot itp.⁸⁰⁷

⁸⁰¹ APT OW, Magistrat Miasta Włocławka, sygn. 1439.

⁸⁰² O. Nikonowicz, *Szkice do dziejów kultury we Włocławku w latach 1918–1926*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie 1980, s. 167.

⁸⁰³ *Życie Włocławka i Okolicy* 1926, nr 3, 1927, nr 1, 1930, nr 6.

⁸⁰⁴ *Życie Włocławka i Okolicy* 1927, nr 1.

⁸⁰⁵ T. Szczehura, *Związek Nauczycielstwa Polskiego. Zarys dziejów 1919–1939*, Warszawa 1957, s. 116.

⁸⁰⁶ A. Cieśla, dz. cyt., 184.

⁸⁰⁷ Tamże.

W upowszechnianiu działalności kulturalnej nauczyciele Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej wyróżniali się wśród innych grup społeczno-zawodowych, szerokim zakresem pracy: od działalności wydawniczej, przez spotkania, odczyty, spektakle, koncerty, do tworzenia bibliotek i różnych zespołów amatorskich. Swoją pracą oddziaływali na środowisko lokalne, przyczyniając się do wielu inicjatyw społecznych.

W procesie organizacji życia społecznego ważną rolę odegrała akcja samopomocy, a zwłaszcza powiatowe i gminne rady opiekuńcze tworzone od 1916 r., które realizowały wielorakie zadania, poczynając od współdziałania z władzami samorządowymi w sprawach opieki sanitarnej, organizowania żłobków, ochronek, przytułków dla nieuleczalnie chorych i kalek, prowadzenia akcji charytatywnej, kończąc na współdziałaniu w odbudowie zniszczonych warsztatów i gospodarstw rolnych oraz dostarczaniu ziarna siewnego i inwentarza.

Okręgowe Towarzystwo Ziemi Dobrzyńskiej (OTR ZD) było organizacją o charakterze ziemiańsko-włościańskim, utworzoną w okresie zaborów, składającą się z kółek rolniczych działających w wioskach ziemi dobrzyńskiej. Nie zawiesiło swojej działalności w czasie pierwszej wojny światowej. Funkcję prezesa od 1913 r. sprawował Antoni Borzewski, a od 1917 r. Hipolit Wąsowicz. Okręgowe Towarzystwo Ziemi Dobrzyńskiej podjęło wiele inicjatyw, między innymi przeprowadzono drenowanie pola doświadczalnego w Głodowie, zorganizowano Związek Plantatorów Buraka Cukrowego. Prowadzono akcje obrony ziemi przed przechodzeniem jej w ręce niemieckie. W październiku 1918 r. zarząd przeprowadził akcję wstrzymującą dostawy zbóż i ziemniaków dla armii niemieckiej⁸⁰⁸.

W pierwszym okresie po odzyskaniu niepodległości działalność Okręgowego Towarzystwa Rolniczego Ziemi Dobrzyńskiej uległo znacznemu osłabieniu. We wrześniu 1919 r. dotychczasowy prezes Hipolit Wąsowicz odszedł na stanowisko sekretarza w Zarządzie Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Warszawie, a jego funkcję przejął Ludwik Zieliński. Znaczna część zrzeszonego ziemianstwa znalazła się w szeregach wojska polskiego podczas wojny polsko-bolszewickiej. Prezes wydziału kółek rolniczych Leon Lissowski, 16 listopada 1918 r. wstąpił do formującego się we Włocławku 4. szwadronu 4. pułku ułanów jako ochotnik. Wojna polsko-bolszewicka spowodowała zniszczenie budynku zarządu, archiwum i pola doświadczalnego. Nastąpił rozłam w kółkach rolniczych powiatu lipnowskiego spowodowany oddzieleniem się Związku Kółek Rolniczych od Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Warszawie. Powstały w ten sposób w powiecie lipnowskim dwie struktury: Okręgowy Związek Kółek Rolniczych kierowany przez gospodarza Michała Jurkiewicza oraz ziemiański Oddział Towarzystwa Rolniczego Ziemi Dobrzyńskiej, który od stycznia 1921 r. zmienił nazwę na Lipnowskie Okręgowe Towarzystwo Rolnicze (LOTR).

⁸⁰⁸ T. Świecki, F. Wybult, dz. cyt., s. 176–178.

Istotną funkcję w procesie integracji społeczeństwa pełniły tzw. kółka sąsiedzkie. Organizacje tworzone były już Kongresowce jeszcze przed pierwszą wojną światową przez kilka lub kilkanaście sąsiadujących z sobą majątków. Tworzyli je sąsiedzi ziemianie w celu współpracy i wymiany doświadczeń z zakresu hodowli i uprawy zbóż oraz prowadzenia gospodarstwa i stosowanych technik produkcji. Kółko sąsiedzkie nie miało żadnych władz nadrzędnych. Kontaktowało się z kołami w sąsiednich powiatach przez wysyłanie swych delegatów na tamtejsze zebrania. Zarząd koła składał się z trzech osób. Jedną z ważniejszych czynności koła była lustracja gospodarstw. Lustracje były dwojakie. Zależnie od życzenia gospodarza, u którego odbywało się zebranie, albo poprzestawano na wspólnym obejrzeniu gospodarstwa na początku zjazdu i potem omawiano główne problemy na zebraniu, albo przyjeżdżała na miejsce komisja lustracyjna złożona z trzech osób i opracowywała projekt zmian. Z inicjatywy koła powstało Biuro Rachunkowości Rolnej w Rypinie, prowadzone przez fachowego księgowego. Bilanse finansowe gospodarstw i majątków były omawiane porównawczo na zebraniach. Koło Rachunkowości zostało przekazane Związkowi Ziemian. Na zebraniach koła poruszano bieżące problemy, takie jak wymiana nasion, regulacja działalności cukrowni, wspólne zaopatrzenie w nasiona do uprawy i sprzęt rolniczy itp. Dyskutowano na tematy lokalne. W ten sposób powstało wiele inicjatyw, które zostały wdrożone przez samorząd lub inne organizacje, w których pracowali członkowie koła⁸⁰⁹.

Zasłużonym dla polskości towarzystwem był „Sokół”. Możliwość zalegalizowania Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w zaborze rosyjskim pojawiła się dopiero w 1906 r., ale po półrocznej pracy zawieszono jej działalność. Pod koniec wojny „Sokół” wraz z POW przygotowywał się do rozbrajania Niemców, co zrealizował na początku listopada 1918 r. W ramach zajęć „Sokoła” poza szkoleniami z przysposobienia wojskowego uprawiano dyscypliny sportowe: siatkówkę, tenis stołowy, piłkę nożną itd. Z „Sokoła” wyłoniły się drużyny piłki nożnej, np. „Kujawiak” w Aleksandrowie Kujawskim⁸¹⁰.

W okresie międzywojennym nastąpiła konsolidacja spółdzielczości, czego wyrazem było tworzenie Związków Spółdzielni, m. in. w 1919 r. Związku Robotniczych Stowarzyszeń Spółdzielczych, Związku Rewizyjnego Spółdzielni Kółek Rolniczych. Największym osiągnięciem na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej było powołanie do życia Zrzeszenia Spółdzielni Mleczarskich pod nazwą „ROTR” – Rypińskie Okręgowe Towarzystwo Rolnicze oraz Kujawskie Okręgowe Towarzystwo Rolnicze. Poprzez swoje agendy kółka rolnicze propagowały i organizowały spółdzielnie w terenie. Bank Spółdzielczy prowadził rachunkowość i finansował wszystkie inicjatywy spółdzielni. Banki Spółdzielcze powstawały po wojnie na miejsce Towarzystw Kredytowych. Działały

⁸⁰⁹ B. Chełmicki, dz. cyt., s. 171-173.

⁸¹⁰ Tamże, s. 236.

na zasadach Banków Ludowych w Poznańskim i były główną instytucją kredytową na terenie powiatów, ponieważ Kasy Stefczyka nie cieszyły się zaufaniem mieszkańców. Spółdzielczość miała wpływ na poprawę warunków życia na wsi, uczyła współpracy i współdziałania, przyczyniła się do rozwoju regionu.

Propagowaniu wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego służyły organizowane zawody strzeleckie, kolarskie, lekkoatletyczne i marsze. Pierwsza baza sportowa „Sokoła” we Włocławku znajdowała się przy ulicy Gęsiej (obecnie Wojska Polskiego). Obiekt ten zbudowany na początku XX w. służył jako kino i teatr oraz wojewódzki dom kultury. Warunki materialne „Sokoła” poprawiły się po przekazaniu towarzystwu przez władze miasta w 1929 r. budynku po byłej elektrowni miejskiej przy ulicy Łaziennej, użytkowanej przez Spółdzielczy Klub Sportowy „Start”⁸¹¹.

Odrodzenie państwa polskiego stanowiło istotną cezurę w działalności i rozwoju ruchu sportowego, który z każdym rokiem stawał się coraz lepiej zorganizowany, objął większość spośród uprawianych w Europie dyscyplin, odnosił sukcesy na arenach krajowych i międzynarodowych. Wiodącą rolę odgrywało Włocławskie Towarzystwo Wioślarskie, które stało się prekursorem sportu kobiecego w całym regionie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. W 1919 r. powstał Klub Wioślarek, przekształcony wkrótce w zintegrowaną z towarzystwem sekcję kobiecą. Włocławskie Towarzystwo Wioślarskie współinicjowało sfederowanie się polskich klubów wioślarskich i było jednym z 14 współzałożycieli Polskiego Związku Towarzystw Wioślarskich utworzonego 9 grudnia 1919 r. na zjeździe w Poznaniu. Towarzystwo zapoczątkowało ścisłą współpracę ze szkołami, propagując uprawianie wioślarstwa. Powstały szkolne sekcje wioślarstwa⁸¹². W 1921 r. zmodyfikowano nazwę klubu na Towarzystwo Wioślarskie we Włocławku (TWW). Każdy członek opłacał comiesięczną składkę w wysokości 600 marek, co powodowało, że do Towarzystwa mogły należeć osoby zaliczane do elity ekonomicznej miasta. Członkostwo obejmowało prawo brania udziału we wszystkich formach działalności sportowej i towarzyskiej. Najwyższą formą wyróżnienia było członkostwo honorowe. Tytuł honorowego członka WTN/TWW posiadał wybitny pisarz Henryk Sienkiewicz, który był często zapraszany do Włocławka⁸¹³.

Bezpośrednio po odzyskaniu niepodległości powstała we Włocławku drużyna piłkarska „Cuiavia”, która zapoczątkowała tradycje najpopularniejszej dyscypliny sportu, piłki nożnej. Nawiązywała do tradycji pierwszej włocławskiej harcerskiej drużyny sportowej o tej samej nazwie. Organizatorami zespołu „Cuiavia” byli Henryk Bauriski, Stefan Kolski i Czesław Skarbek. Pierwszy mecz

⁸¹¹ R. Jarzębowski, *Włocławskie Towarzystwo Wioślarskie, kluby i organizacje sportowe w latach Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Włocławek dzieje miasta*, t. I: lata 1918–1998, red. J. Staszewski, Włocławek 2001, s. 357–358.

⁸¹² Tamże, s. 353–354.

⁸¹³ Tamże, s. 354.

odbył się w 1919 r. na koszarowym boisku na Kokoszce u zbiegu ulic Kapitulnej i Długiej. Było to spotkanie międzynarodowe, ponieważ rywalami wrocławskich piłkarzy byli żołnierze francuscy znajdujący się pod rozkazami gen. Józefa Hallera. W 1928 r. nazwa klubu została rozszerzona na Włocławski Klub Sportowy „Cuiavia”. Ważne znaczenie dla rozwoju klubu miało jego zbliżenie z wojskiem, 14. pp stacjonującym w koszarach przy ulicy Żytniej. Klub był dobrze wyposażony w urządzenia sportowe, posiadał ujeżdżalnię, która przez kilka dziesięcioleci była jedyną we Włocławku halą sportową. Członkami „Cuiavi” byli oficerowie 14. pp. Prezesem klubu był dowódca jednostki płk Ignacy Miśiąg. W skład zarządu weszli oficerowie: kpt. Jan Witkowski, kpt. Jan Flajszman i por. Józef Koziński. Obok sekcji piłkarskiej „Cuiavia” zorganizowała sekcje: lekkoatletyczną, bokserską, koszykarską, siatkarską, łuczniczą, szermierczą, tenisa ziemnego i kajakarską. Klub dysponował dobrymi warunkami i miał silne poparcie władz samorządowych oraz wojska. Piłkarze wygrywali z lokalnymi rywalami, jednak nie zdołali nigdy awansować ponad ligę okręgową. Pozostałe sekcje, mimo że miały utalentowanych zawodników, nie były zgłaszane do oficjalnych rozgrywek sportowych, koncentrując się na szkoleniu sportowym i ogólnorozwojowym podporządkowanym obronności⁸¹⁴.

Wysoką pozycję wśród wrocławskich klubów miała żydowska „Makabi”. Podstawy organizacyjne „Makabi” kształtowały się już w okresie pierwszej wojny światowej, kiedy Włocławek opanowali Niemcy, ale rozwój klubu nastąpił w okresie międzywojennym. W 1922 r. wybudowano dużą halę sportową z całym zapleczem, przy ulicy Królewieckiej, a w 1931 r. basen przepływowy na Wiśle. Klub organizował sekcje piłki nożnej, bokserską, lekkoatletyczną, gimnastyczną tenisa stołowego oraz kulturalno-oświatową⁸¹⁵.

Działalność organizacji sportowych uzupełniały kluby szkolne. Szkoły zakładały własne wielosekcyjne kluby sportowe. Z inicjatywy władz lokalnych budowano stadiony sportowe, boiska piłkarskie, bieżnie lekkoatletyczne.

Miasta stały się głównym centrum życia oświatowego, kulturalnego i społecznego. Ważną rolę pełniły stowarzyszenia oświatowo-kulturalne, gospodarcze i wyższej użyteczności publicznej. Prowadziły kursy, świetlice, szkoły, przedszkola, ochronki, dziecińce, ogródki jordanowskie, kursy przysposobienia wojskowego, pomocy społecznej m. in.: (opieka nad starszymi, bezdomnymi), kursy z zakresu wychowania obywatelskiego, kultury, profilaktyki zdrowotnej. Pełniły funkcję ekonomiczną, organizując kasy wzajemnej pomocy. Liderzy organizacji inicjowali różne działania społeczne, charytatywne, organizowali zbiórki, loterie, akcje dobroczynne oraz imprezy społeczne.

⁸¹⁴ Tamże, s. 359–360.

⁸¹⁵ Tamże, s. 362.

Kultura ludowa

Spoleczne formy życia, znajdowały odbicie w bogactwie obrzędów o silnej społecznej wymowie. O odmiennej w stosunku do Kujaw, specyfice kulturowej ziemi dobrzyńskiej zdecydowały nie tylko inne warunki geomorfologiczne (lasy, jeziora), lecz przede wszystkim zasiedlająca te tereny szlachta zagrodowa, co prawda już bardzo schłopiała, ale o odrębnych nawykach i zachowaniach, co w istotny sposób wpłynęło na styl życia mieszkańców tego regionu. Znaczącą rolę odegrały tutaj prężnie rozwijające się w przeszłości małe ośrodki miejskie, których kultura przenikała na wieś, odciskając swe piętno na sposobie życia, mieszkania i ubierania się ludności. Duże znaczenie dla rozwoju ziemi dobrzyńskiej miały żywe procesy osadnicze, a zwłaszcza osadnictwo olęderskie i rozwijające się osadnictwo niemieckie. Olendrzy osiedlali się w XVIII w., nad Wisłą i innych podmokłych terenach. Byli ludźmi wolnymi wyznania protestanckiego, a ich gospodarka stojąca na wysokim poziomie rozwoju wpłynęła zasadniczo na obraz kulturowy ziemi dobrzyńskiej⁸¹⁶.

Dla obu regionów duże znaczenie miały postanowienia Kongresu Wiedeńskiego z 1815 r., w wyniku, których utworzono Królestwo Polskie podległe administracji rosyjskiej. W obrębie tego Królestwa znalazły się Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska, natomiast Kujawy zachodnie pozostały w granicach państwa pruskiego. Podział ten utrzymujący się ponad 100 lat miał zasadniczy wpływ na rozwój gospodarczy, społeczny i kulturowy tych obszarów⁸¹⁷. Oskar Kolberg, jak i inni badacze, dostrzegł różnice w kulturze ludowej poszczególnych części Kujaw. Szybsze bogacenie się chłopstwa na terenie Kujaw Polnych, czyli Czarnych, pociągało za sobą korzystne przemiany w uprawie roli, stosowaniu narzędzi rolniczych i w budownictwie⁸¹⁸.

Strój ludowy był jednym z podstawowych obok gwary, kryteriów wyróżniających grupy regionalne. Określał grupy wiekowe i zawodowe oraz stan cywilny. Jego wygląd świadczył o stanie majątkowym właściciela. Strój wyróżniał Kujawiaków i dobrzyńniaków od innych mieszkańców kraju. Kształtował poczucie tożsamości regionalnej i akcentował silne związki z kulturą Kujaw i z kulturą.

⁸¹⁶ Tamże.

⁸¹⁷ Tamże, s. 5.

⁸¹⁸ *Województwo wrocławskie. Monografia regionalna*, Wrocław 1980, s. 244.

Ubiór odświętny, wykonany z wysokiej jakości tkanin wełnianych i z płótna lnianego, nosili przede wszystkim zamożni chłopi. Odświętny strój kujawski ubierano podczas świąt i uroczystości rodzinnych, religijnych i państwowych, a także podczas zabaw i tradycyjnych obrzędów. Z elementów składających się na kobiecy strój kujawski na pierwszym miejscu wymienić należy czepiec, nazywany kapką lub kopką. Był on owinięty nad czołem i pod włosami małą, wielobarwną cienką chustką złożoną w róg i wiązaną z tyłu. Czepce wykonywano z wzorzystego muślinu⁸¹⁹.

Na terenie Kujaw powstało kilka ośrodków haftu we Włocławku, Kruszwicy, Radziejowie, Izbicy Kujawskiej, Babiaku. Haftowano również w okolicznych wsiach. Suknie odświętne Kujawianek ze stanem, bez rękawów zwano spódnikami. Były one szyte z sukna koloru granatowego lub z bawełnianego komlotu w kraty i wzory, niekiedy z adamaszku w kwiaty. Do spódników kobiety nosiły kabaty sukienne, najczęściej granatowe, z krótką peleryną, zapinane na haftki, ozdobione metalowymi guziczkami, suto fałdowane w tyle. Suknie składały się z dwóch części wykonanych z tego samego materiału: z bluzki dopasowanej w talii, mającej wykładany kołnierzyk i suto marszczone ramiona, długi wąski rękaw oraz ze spódnicy wykonanej z czterech, sześciu lub siedmiu klinów z przodu gładkiej, lekko poszerzonej, z tyłu od biodra do biodra marszczonej, obszytej u dołu szczoteczką. Spódnica o długości do kostek, z przodu nakryta była fartuchem krótszym od niej o kilka centymetrów. Fartuchy haftowane wykonywano z pąsowego inlepu i płótna tkanego fabrycznie w wąskie paski. Na początku XX w. zamożniejsze Kujawianki zapożyczyły z mody mieszczańskiej wąskie fartuchy z plisowaną falbaną u dołu, zaczęły również zarzucać noszenie czepców na rzecz modnych koronkowych szali⁸²⁰.

Na co dzień kobiety ubierały się w koszule i suknie bez rękawów barwione na błękitno, niekiedy zdobione białym rzucikiem. Farbowanie i drukowanie tkanin odbywało się w farbiarni Jerzego Kellera w Chodczu. Tkaniny farbowano również we własnym zakresie. Niemal każda kobieta umiała uszyć ręcznie potrzebną codzienną odzież dla całej rodziny. Na początku XX w. pojawiły się na wsiach pierwsze maszyny do szycia. Zamożniejsze rodziny do szycia większej ilości odzieży wynajmowały wędrownych krawców.

Dziewczęta ubierały się bardziej kolorowo, a niekiedy bogaciej niż starsze kobiety. Ich stroje niewiele różniły się od strojów młodych mężatek. Nosiły krótsze kabaty i nie nakrywały głowy czepcem. Nakryciem głowy dziewcząt kujawskich była przede wszystkim chusta, opasywana często białym stroikiem zwanym szlarką. Dziewczęta chętnie nosiły we włosach żywe kwiaty. Ich kabaty

⁸¹⁹ Tamże.

⁸²⁰ Tamże, s. 245–246.

i spódnice były mocno sfałdowane. Latem nosiły gorsety w żywych kolorach, a w warkocze wplatały wstążki. Niebieskie spódnice szyte z pasiastego materiału (pstruski) były obszyte czerwoną wstążką. Kujawianki nosiły białe pończochy niciane, a zimą pończochy z wełny, białe i barwione: szafirowe, granatowe, czerwone. Trzewiki sukienne lub skórzane obszywały dla ozdoby czerwoną wstążką z kokardą. Zarówno kobiety, jak i panny chętnie nosiły chustki. Nakrywały nimi głowy i ramiona. Były to chusty wełniane m. in. tzw. mazanichy, czarne kaszmirowe, pluszowe nazywane kocikowymi, a także kraciaste. Udając się w podróż, dodatkowo zakładały na rękę duże chusty złożone na kształt szala. Do kościoła nosiły w ręku białą chustę do nosa. Do stroju używały ozdób w postaci kilku sznurów naturalnych koralii lub paciorków przypominających korale. Nosiły też bursztyny oraz różne pierścionki – złote, srebrne, tombakowe, cynowe. Przy koralach wiązały medaliony koloru czerwonego z obrazkiem Matki Boskiej Częstochowskiej albo krzyżyki. Dziewczęta na karku przywiązywały do koralii pęki kolorowych wstążek. Odzież zimowa dla kobiet szyta była z grubszego materiału, kabaty wstawiano i ocieplano futerkiem. Pod suknie kobiety wdziewały ciepłe sukienne lub flanelowe halki, które zdobiono prostym roślinnym haftem i ząbkami dzierganymi przy brzegu bądź aksamitami. Haft i tasiemki miały kolor czarny, halki zaś czerwony, granatowy, żółty. Uzupełnieniem stroju Kujawianek były naturalne sznury koralii oraz liczne chusty noszone na ramionach⁸²¹.

Świąteczny strojem mężczyzny była biała płócienna koszula, pasiaste samodziałowe spodnie, granatowa sukienka kamizela i długa granatowa sukmana z peleryną. Kamizelę mężczyźni obwiązywali czerwonym wełnianym pasem, którego końce swobodnie zwisały i zakończone były frędzlami. Głowę przykrywali czarnym pilśniowym kapeluszem z wąskim rondem i rozszerzającą się ku górze główką⁸²².

Męski strój świąteczny składał się z gładkich granatowych lub czarnych spodni wpuszczanych w czarne skórzane wysokie buty, białej koszuli, bluzy do pasa nazywanej - jaką lub spencerkiem uszytej z wełny lub flaneli w kolorze czerwonym z długim rękawem, bez kołnierzyka, zapinanej na metalowe guziki. Na tę bluzę zakładali granatową sukienką kamizelę bez rękawów lub z półrękawkiem, którą przewiązywali długim czerwonym pasem. Głowy Kujawiaków zdobił czarny kapelusz lub granatowa czapka rogatywka z baranym otokiem⁸²³.

Strój męski szyty z sukien różnej grubości koloru granatowego, ozdabiano podszewkami koloru amarantowego, pasem czerwonym, wylogami z kolorowych sznurów, wstążką lub chustą czerwoną wiązaną pod szyją. W lecie mężczyźni nosili sukmankę granatową z rękawami do łokci, nakładaną na czerwony

⁸²¹ Tamże, s. 246.

⁸²² K. Pawłowska, D. Kalinowska, dz. cyt., s. 26–27.

⁸²³ Tamże, s. 27.

kaftan i opasaną czerwonym pasem. W czasie zimy Kujawiak wkładał sukmanę sukienną, długą, sięgającą po kolana, ze stojącym kołnierzykiem i wyłogami, na piersiach zapinaną na haftki. Szwy sukmany poobszywane były niebieskim sznurkiem. Na sukmanę wkładano kiereję z granatowego lub błękitnego grubego sukna, z charakterystycznym małym kapturem na plecach. Młodszy mężczyźni często zamiast kierei nosili płaszcz sukienny z wywijanym kołnierzem, bez kaptura oraz – lub z peleryną. Płaszcz opasywano pasem włóczkowym granatowo- albo czarno-amarantowym. Pasy wykonywane były przeważnie z czerwonej lub amarantowej włóczki. W mroźne dni pod sukienny płaszcz wkładano kożuch, a pod szyją noszono czerwoną chustę zawiązywaną z tyłu. Na głowę zakładano w zimie czapkę barankową z sukiennym wierzchem, granatowym lub zielonym, w lecie czarny pilśniowy kapelusz z małymi skrzydłami, rozszerzony u góry⁸²⁴. Na głowę wkładano kaszkiety, noszone głównie przez młodych, i kapelusze słomiane. Kapelusze pilśniowe wyrabiano w Lubrańcu, Nieszawie, Kowalu i Przedczu. Sukno wytwarzano w Chodczu, Izbicy, Przedczu, Osieci-
nach. W Kowalu, Chodczu i okolicznych wsiach pracowali wyspecjalizowani płóciennicy. Często byli to osadnicy niemieccy, zwłaszcza we wsiach leżących nad Wisłą. We wsiach położonych na południowym krańcu Kujaw powszechnie uprawiano tkactwo lniane na własny użytek⁸²⁵.

Charakterystycznym elementem kultury ludowej na wsi kujawskiej było budownictwo. Dla budownictwa kujawskiego charakterystyczne było użycie gliny jako surowca. Budownictwo gliniane objęło najpierw budynki gospodarcze: obory, stajnie, chlewy, a w XIX w. rozszerzyło się na budynki mieszkalne, rzadziej na stodoły. Zamożniejsi gospodarze zaczęli budować domy z cegły już w końcu XIX w. Wzór tego budownictwa przenikał stopniowo z terenu Kujaw Połnych. Na bardziej zalesionych terenach budowano budynki z drewna, między innymi we wsiach nadwiślańskich, w osadach leśnych między Wisłą a Kowalem, w okolicach Chodcza i Przedcza. Były to drewniane chaty i budynki gospodarcze, przeważnie stodoły, sporadycznie chlewy i spichrze. W Słońsku, Dobiegniewie i innych wsiach położonych nad Wisłą występowały charakterystyczne zabudowania drewniane, wzniesione przez osadników niemieckich, łączące w jednym budynku część mieszkalną, stajnię, oborę i chlewnię⁸²⁶.

Do tradycyjnych zajęć na wsi należały praca owczarza, pastucha krów, pasterek gęsi oraz pszczelarza, wikliniarza. Mieszkańcy osad leśnych trudnili się również plecionkarstwem z korzeni sosny⁸²⁷. Zamożniejsze dzieci chłopskie kształciły się głównie na nauczycieli i księży. Zawody pozarolnicze zdobywano przez naukę rzemiosła.

⁸²⁴ *Województwo włocławskie. Monografia regionalna...*, s. 247.

⁸²⁵ Tamże.

⁸²⁶ Tamże, s. 248–249.

⁸²⁷ Tamże, s. 250.

Ludowa twórczość artystyczna w przeszłości wyrażała się przede wszystkim w zdobnictwie. Zdobiono to, co człowieka otaczało i czego używał. Wykonywano rzeźby Matki Boskiej Skępskiej i krucyfiksy do kapliczek przydrożnych upamiętniających śmierć mieszkańców wsi, śmierć nieznanego żołnierza. O zdolnościach i upodobaniach ludności do zdobnictwa świadczą ozdobne drzwi domostw, klamki i zawiasy kowalskiej roboty, regularnie ułożone snopeczki umacniające dachy przy kalenicy, ozdobne zakończenia sztachet płotów, drewniane ganki.

Budownictwo wiejskie obejmujące budynki mieszkalne, inwentarskie i gospodarcze charakteryzowały się pewnym zróżnicowaniem między regionami oraz w obrębie samych Kujaw, co było wynikiem podziału porozbiorowego między zaborem pruskim i rosyjskim. Dotyczyło to zarówno typów zagród, wielkości chat, rozplanowania w nich wewnątrz, a także przybudówek i innych detali konstrukcyjnych. Jednym z częściej występujących układów budynków w zagrodzie na Kujawach były: chaty, obory, stodoły i często spichlerze oddzielne ustawione na planie prostokąta. Na ziemi dobrzyńskiej występował typ zagrody, w którym łączono w jednej linii pod wspólnym dachem chatę z oborą, a stodoła usytuowana była oddzielnie (osadnictwo olęderskie). W budownictwie wiejskim stosowano różne materiały budowlane. Domy mieszkalne wznoszono z drewna, gliny, kamienia i cegły. Dachy zaś kryto słomą, trzciną, dachówką i gontem. Zabudowania inwentarskie: stajnie, obory, chlewy i owczarnie oraz gospodarcze: szopy, drewutnie, wozownie budowano zazwyczaj z drewna. Wznoszeniem budowli drewnianych zajmowali się cieśle. Rzemiosło to wymagało dużych kwalifikacji i praktyki w zawodzie oraz odpowiednich narzędzi. Na wyposażeniu warsztatu ciesielskiego znajdował się: bloczek drewniany, i lada do podciągania bali, topory do obciosowywania pni, ciosły, dłuta, świdry i drewniany młot używany podczas łączenia bali. Kryciem dachów zajmowali się dekarze, posługując się niewielką ilością narzędzi, którymi były: lewarek dekarski do dociskania warstw słomy, igła prosta i półokrągła do przewlekania łyka oraz deska dekarska do wygładzania strzechy⁸²⁸.

Zabudowania gospodarcze powstające po parcelacji gruntów dworskich na koloniach i przysiółkach starych wsi nie miały już upiększeń i ozdób. Właściciele nie dysponowali materiałem drewnianym, który dawał możliwość ozdobnej obróbki, ponieważ powszechnie używano gliny. Podupadło również rzemiosło, zmuszone do konkurencji z rozwijającą się produkcją przemysłową.

O charakterze wnętrza mieszkalnego decydowała pozycja społeczna i majątkowa właścicieli, co wiązało się z rozplanowaniem i liczbą użytkowanych pomieszczeń. We wnętrzach domów wśród nielicznych chłopskich sprzętów, znajdowały się malowane w kwiaty skrzynie i szafy kuchenne.

⁸²⁸ K. Pawłowska, D. Kalinowska, dz. cyt., s. 22–23.

Na półkach szaf stały malowane fajansowe misy i talerze oraz inne wyroby garncarskie. Półki szaf i okapy kominów zdobiły ząbki wykonane szydełkiem z białych nici lub płócienne z białym, czerwonym bądź niebieskim haftem. W oknach umieszczano firanki z białego papieru lub gładkiej bibuły, własnoręcznie wycinane we wzory zgeometryzowanych kwiatów i liści oraz figury geometryczne: ząbki trójkątne, kółka, gwiazdki⁸²⁹.

Na wsiach w mieszkaniach kujawskich stały łóżka z leżącym na wierzchu jaśkiem i poduszką, zdobionymi szydełkowymi wstawkami. Przy ścianie naprzeciw wejścia, najczęściej między łózkami, u zamożniejszych mieszkańców Kujaw stała komoda lub stolik nakryty koronkowym obrusem, na którym znajdowały się przedmioty używane przy nadzwyczajnych wydarzeniach, takich jak ślub, śmierć, pogrzeb: dwa lichtarze, krucyfiks, figurka Matki Boskiej Skępskiej lub Niepokalanej.

Do innych popularnych mebli, należały powszechnie występujące w izbach wiejskich: kołyski, zydle, ławy i stołki, drobne sprzęty; prasa do sera, łapka na myszy, ukośna deseczkę z wycięciem- piesek do zdejmowania butów z cholewami, szereg drobnych naczyń żeliwnych, miedzianych, cynkowych, drewnianych, kamionkowych, glinianych i popularnych w regionie fajansowych pochodzących z Włocławka i z Kikoła. Pośrodku wisiał pająk, ozdoba z bibuły i trzciny wieszana zwykle z okazji wiosennych świąt Wielkanocy i Zielonych Świątek⁸³⁰.

Widomym znakiem katolicyzmu były wiszące na ścianach obrazy religijne: Matki Boskiej Nieustającej Pomocy, Chrystus na krzyżu opatrzony tekstem modlitwy o błogosławieństwo dla mieszkańców domu, obraz św. Barbary – patronki dobrej śmierci i opiekunki ludzi m.in. zawodowo związanych z wodą flisaków wiślanych, św. Jadwigi Królowej, której kult rozwijał się na Kujawach. Oprócz obrazów o treści religijnej na ścianach izb wisiały portrety rodzinne, fotografie, wytłaczane ozdoby papierowe i makatki płócienne malowane, przedstawiające anioły, tancerki, jelenie i świat roślinny, makatki haftowane lub drukowane z napisami i obrazkami dotyczącymi smacznego przyrządzania potraw zawieszane były w kuchni. Mieszkanki wsi sypały ozdobne wzory piaskiem. Wzory takie zdobiły gliniane klepiska izb, sieni, podwórek z okazji dni świątecznych czy uroczystości rodzinnych⁸³¹.

We wnętrzach chaty dobrzyńskiej występowały odmienne meble, a w nazewnictwie niektórych z nich widoczne były wpływy osadnictwa niemieckiego. W konstrukcji skrzyń dobrzyńskich zwraca uwagę, ich prosta forma oraz delikatne motywy kwiatowe ścian oraz typowy dla ziemi dobrzyńskiej

⁸²⁹ Województwo włocławskie. Monografia regionalna, dz. cyt., s. 251–252.

⁸³⁰ K. Pawłowska, D. Kalinowska, dz. cyt., s. 24.

⁸³¹ Tamże, s. 25.

szlaban. Była to skrzynia-ława o podwójnej funkcji do siedzenia i spania. Do drobnych sprzętów zaliczyć należy ozdobną półkę z ręcznikiem, masielnicę wirnikową z korbą, kołowrotek do przędzenia nici lnianych lub wełnianych, kopanka, tj. dłubana w drewnie niecka do zagniatania klusek, wykonana z drewna tara do prania, żelazko na węgiel na tzw. „duszę”. Religijnymi akcentami były obrazy ukazujące Chrystusa Ukrzyżowanego w otoczeniu narzędzi Jego męki (Męka Pańska) i litografia z przedstawieniem Matki Boskiej Bolesnej, czyli Piety związanej ze znanym w regionie ośrodkiem kultowym w Oborach, którego opiekunem są oo. Karmelici. Charakterystycznym łącznikiem obu wnętrz był ulokowany na komodzie ołtarzyk domowy z charakterystycznymi dla wnętrz chłopskich, przedmiotami prywatnego kultu religijnego oraz umieszczona pod szklanym kloszem drewniana figurka Matki Boskiej Skępskiej, związana z lokalnym sanktuarium oo. Bernardynów w Skępem. Na tle ołtarzyka wisiał malowany na płótnie obraz przedstawiający Matkę Boską Częstochowską. Wiszące w oknach papierowe firanki z ażurowymi wzorami oraz bibułkowe kwiatowe bukiety ustawione w ołtarzyku domowym były przykładem sztuki zdobniczej uprawianej przez kobiety w obu regionach zwłaszcza przed ważnymi świętami kościelnymi⁸³².

Monotonne życie wsi, przerywane cyklami prac, odmiennych dla każdej pory roku, ożywiały zwyczaje i obrzędy. Wiązały się one z kalendarzem ważniejszych świąt i pracami rolnymi. Dotyczyły wróżb i zabiegów magicznych wykonywanych w celu zapewnienia zdrowia, zamążpójścia, pomnożenia dobytku i urodzajów. Powszechne były zwyczaje związane ze świętami religijnymi, dzielenia się opłatkiem w wigilię Bożego Narodzenia oraz jajkiem wielkanocnym, poświęconym w kościele w Wielką Sobotę, połączone z życzeniami zdrowia i pomyślności dla domowników na cały rok. Opłatek w wigilię Bożego Narodzenia podawano bydłu i pszczołom. Według dawnych wierzeń miało to zapewne ustrzec zwierzęta od chorób i wszelkiego zła. Gospodarze podawali krowom opłatek po wieczery wigilijnej bądź nazajutrz. Uważali jednak, by nie pójść do obory o północy, ponieważ obawiali się usłyszeć głos krowy mówiącej ludzkim językiem, co – według wierzeń – zdarzało się tylko w wigilię i powodowało śmierć słyszającego.

W Wielki Piątek Kujawianie szli rano przed wschodem słońca umyć się w bieżącej wodzie. Czynność tę powtarzali trzy razy w milczeniu – w celu zabezpieczenia się przed chorobami i dla zachowania urody. W wigilię św. Andrzeja, św. Jana dziewczęta miały zwyczaj wróżyć, która z nich wcześniej wyjdzie na męża. Znany był zwyczaj wybijania żuru w Wielki Czwartek, polegający na wyrzadzaniu psot pannom na wydaniu i gospodyniom przez rozbijanie garnka z popiołem, rozsypywania popiołu z torebki lub pończochy

⁸³² Tamże.

w kuchni w pobliżu potraw, smarowanie klamek i okien, na znak kończącego się postu oraz rozbijanie garnków z popiołem w półpoście. Psoty te czyniono dziewczętom i młodym mężatkom, a w szczególnie złośliwej formie osobom nielubianym. Liczne zwyczaje wywodzące się z obrzędów mających na celu zapewnienie urodzaju związane były głównie z przełomem zimy i wiosny oraz z porą letnią.

W pierwszą, środę Wielkiego Postu (Popielec) wywożono na Kujawach mężatki, które w bieżącym roku wyszły za mąż, do karczmy, gdzie musiały się wykupić. Na wsi pielęgnowano zwyczaj związany z magią płodności i urodzajów. Wędrował od gospodarstwa do gospodarstwa niejeden orszak z kozą i bocianem, za które przebierali się mężczyźni, zakładając na siebie białe prześcieradła z otworami na oczy. Z prześcieradeł wyłaniały się szyja i głowa kozy oraz bociana wykonane z drewna, odpowiednio przybrane futerką i pomalowane. Oprócz nich występował koń ubrany po turecku, niedźwiedź – mężczyzna owinięty w grochowiny, postać symbolizująca zimę, baba, koza i diabeł. Tradycyjne chodzenie z kozą i zabawę przebierańców pielęgnowała ludność wsi⁸³³.

Tradycje i obrzędy stawały się normami społecznymi. Praktykowano zwyczaj przywoływek poprzedzających dyngus. Polegał on na publicznym ogłaszaniu z drzewa lub z dachu w pierwsze święto Wielkanocy, który kawaler sprawi dyngus pannie z tego lub innego domu w Poniedziałek Wielkanocny. Kawalerowie ogłaszający dyngusowe zapowiedzi nie wahali się wydać odpowiedniej opinii o każdej z dziewcząt. Przywoływki sprzyjały kojarzeniu par i były sposobem wyrażania opinii publicznej. Wizyta dyngusowa kończyła się poczęstunkiem⁸³⁴.

Znany był zwyczaj frycowania kośnika, tj. prób, jakie musiał przejść młody, początkujący kosiarz, żeby wkupić się do grona kosiarzy. Zwyczaj ten praktykowany był przede wszystkim w majątkach. Młody kosiarz w okresie żniw był pilnie obserwowany przez współpracowników, wyśmiewany w razie niepowodzeń, a chwalony za dobrą pracę. Na zakończenie koszenia żniwiarze zmuszali fryca (niekiedy zwanego również wilkiem) do ceremonii wkupu. Stroili go w czapkę ze zboża przybraną kwiatami, prowadzili z muzyką do dworu, prezentowali właścicielowi jako nowego pracownika, odpowiadając przy tym ucieszne sceny. Właściciel majątku wręczał frycowi pieniądze, które ten oddawał starszym kosiarzom jako wkup. Bawiono się, tańczono i śpiewano. Po frycowym, na zakończenie żniw w folwarkach obchodzono dożynki nazywane wieńcowym. Przodownice plotły wieńce ze zbóż, przybierały je kwiatami i zносиły, idąc na czele żniwnego orszaku,

⁸³³ *Województwo wrocławskie. Monografia regionalna...*, s. 257–258.

⁸³⁴ Tamże, s. 258.

do dworu. Przodownice z innymi kobietami wkraczając na podwórko, rozpoczynały przyspiewki, przy grających muzykantach. Po skończonych śpiewach wręczano właścicielowi majątku wieniec, zyskując podziękowanie i zaproszenie na poczęstunek połączony z zabawą taneczną⁸³⁵.

Kultura ludowa ziemi dobrzyńskiej jest mniej bogata i wyrazista niż kultura ludowa Kujaw. Zdecydowały o tym dzieje historyczne podregionu dobrzyńskiego, które nie sprzyjały wykształceniu się odrębnych cech etnograficznych. Najtrwalsze piętno zachowane w świadomości mieszkańców ziemi dobrzyńskiej wywarł okres przynależności do Królestwa Kongresowego. Na pytania dotyczące przynależności regionalnej wiele osób odpowiada: tu była Kongresówka. Nieliczni tylko wymieniali ziemię dobrzyńską jako teren, na którym zamieszkali od pradziadów. Niektórzy mieszkańcy ziemi dobrzyńskiej z terenów graniczących z Mazowszem Płockim odpowiadali się za przynależnością do tego regionu. Według nich na początku XX w. noszono tutaj podobne części stroju, przyzwyczajono się do kontaktów z Płockiem. Nie ulega wątpliwości fakt oddziaływania na ten teren kultury ludowej i mieszczańskiej Mazowsza Płockiego. Moda w stroju upowszechniała się przez kontakty ludności w obrębie tej samej diecezji płockiej. Poczucie przynależności utrwalił stuletni okres administrowania tych ziem przez gubernię płocką. Miejscowości położone naprzeciw Włocławka i okolic, przynależne do diecezji włocławskiej, przez organizację kościelną związane były z Kujawami. Ciężenie ludności tego terenu do Włocławka wzrosło z rozwojem przemysłu włocławskiego w XIX w. i budową drogi żelaznej. Robotnicy rolni przyjeżdżali do Włocławka w poszukiwaniu pracy.

Kontaktom ludności kujawskiej i dobrzyńskiej sprzyjały włocławskie targi i jarmarki, liczne sklepy i składy handlowe umożliwiające nabycie potrzebnych materiałów i przedmiotów niemal w obrębie jednej ulicy oraz uroczystości kościelne⁸³⁶. Dobrzyńscy mieszkający między Lipnem a Włocławkiem znali tańce i pieśni kujawskie. Mieli jednak świadomość swojej odrębności. Z zapisów Oskara Kolberga wynika, że mieszkaniec historycznego terytorium ziemi dobrzyńskiej miał świadomość swojej przynależności: określał, że mieszka „na Dobrzyńsce”, że przyjechał lub jedzie „z Dobrzyńskiej”⁸³⁷.

Tradycyjny strój dobrzyński kolorem przypominał kujawski. Mężczyźni nosili granatowe sukmany i płaszcze, kobiety – granatowe, wcięte w talii kaftany. Dobrzyńiak oprócz sukmany nosił płaszcz z granatowego sukna, opończę, kozuch w okresie zimy. Na koszulę wkładał spencer granatowy

⁸³⁵ Tamże, s. 257–258.

⁸³⁶ Tamże, s. 260.

⁸³⁷ O. Kolberg, *Dziela wszystkie*, t. XLI: *Mazowsze*, cz. VI, Wrocław 1969, s. 3.

sukienny, ozdobiony guzikami, kołnierzyk koszuli wykładał na czerwoną chustkę, którą obwiązywał szyję. Spodnie szerokie sukienne lub płócienne wykładał na buty z cholewkami. Bogaci chłopci nosili ubrania z szarego sukna w rodzaju czamarek, obszyte czarnym barankiem.

Wieśniak dobrzyński nakrywał głowę kapeluszem czarnego koloru, który – w przeciwieństwie do kapelusza kujawskiego miał szerokie rondo i zwężał się ku górze. Kapelusze wyrabiano w Rypinie. Młodzi mężczyźni, kawalerowie, zdobili je, oprócz powszechnie używanych aksamitek, sprzączką metalową, za którą zatykali pawie pióra i kolorowe szpilki. Płaszczce przewiązywali włóczkowym pasem, którego końce opuszczali po obu bokach. Kobiety nosiły na głowach czepki czubate zwane chłopkami i czepce z fryzką nad czołem wiązane pod brodą. Na początku XX w. upowszechnił się trzeci rodzaj nakrycia głowy kobiet – półczepiec wiązany na kokardę z tyłu głowy. Czepce okalano jedwabną kolorową chustą. W Dobrzyniu czepce białe zdobiono haftem angielskim, we wsiach z pogranicza ziemi chełmińskiej – haftem kolorowym na czepcach czarnych. Powszechnie zdobiono czepce i półczepce wstawkami fabrycznymi. W okolicach Skępego, w Karnkowie, Olesznie, Zadusznikach dziewczęta uczyły się haftu i wyrobu koronek pod nadzorem miejscowych dziedziczek, zdobiąc bieliznę stołową⁸³⁸.

Kobiety dobrzyńskie znały haft angielski, atłaskowy, richelieu, mereżki. Suknie kobiet szyte były z granatowego sukna, z materiałów półwełnianych, z kolorowego perkalu według mody miejskiej, przejmowanej z pewnym opóźnieniem. Na początku XX w. noszono bluzki i suto marszczone spódnice, podszywane niekiedy poduszczką z tyłu poniżej pasa. Bluzki i spódnice szyto z tego samego materiału, przeważnie siwego koloru. Suknie ozdabiano białymi koronkowymi kołnierzykami i mankietami. Kobiety nosiły suknie z ręcznie tkanego płótna, barwionego samodzielnie bądź w farbiarni w Lipnie na kolor granatowy. W farbiarni w Lipnie zdobiono fartuchy oraz chusty w ich dolnej partii białym rzucikiem. Wyrobem płótna zajmowali się przeważnie osadnicy niemieccy. Odświętne fartuchy szyto ze szlachetniejszych materiałów jedwabnych, m.in. alpagowe (tkanina z wełny i jedwabiu), koloru popielatego lub czarnego. Noszono też bawełniane fartuchy czerwone i podobnie jak na Kujawach płócienne w wąskie paski⁸³⁹.

Według Oskara Kolberga dziewczęta spletały warkocze, układały je na głowie pod małą czapkę z kolorowego perkalu, obszytą różową, żółtą lub zieloną wstążeczką zawiązaną pod brodą. Plotły warkocz, który zakręcały na potylicy, włosy zdobiły jednokolorową tasiemką lub aksamitką, latem przypinały świeże kwiaty, a zimą sztuczną różę. Dziewczęta w okolicach Dobrzynia

⁸³⁸ *Województwo wrocławskie. Monografia regionalna*, dz. cyt., s. 261–262.

⁸³⁹ Tamże, s. 262.

nad Wisłą nosiły także czepce. Kobiety nosiły do stroju po kilka sznurów koralików. Dla ochrony przed zimnem okrywały się chustami. Na nogach nosiły trzewiki, na co dzień klapki skórzane na drewnianych podszewkach zwane klumpami. Na wsi dobrzyńskiej przejmowano ubiory z mody miejskiej i nie zachowano odrębności stroju charakterystycznego dla Kujawian.

Na wsi dobrzyńskiej wznoszono chaty z drewna. Ziemianie budowali dwory z drewna lub cegły, stajnie dla koni oraz oddzielnie stojące spichrze i stodoły. Budynki osadników niemieckich miały podobny typ zabudowy jak na Kujawach. Ziemianie i bogaci gospodarze budowali budynki gospodarcze obory, chlewy, stodoły, młyny wodne, wiatraki z drewna. Drewniane budownictwo sakralne, kościoły wybudowano we wsi: Chrostkowo, Czarne, Grochowalsk, Ostrowite, Skępe, Wielgie, Wierznica w powiecie lipnowskim oraz w Księżym i Studziance w powiecie rypińskim. Zamożni chłopci dobrzyńscy budowali domy z cegły kryte dachówką. Przeważało budownictwo drewniane, w mniejszym zakresie niż na Kujawach stosowano glinę. Dachy drewnianych budynków kryto słomą, gontami (były to wąskie, cienkie deseczki). Strzechę stosowano również do krycia dachów budynków murowanych⁸⁴⁰.

Gleby dobrzyńskie ustępują kujawskim pod względem urodzajności. Niewielki procent stanowią tutaj ziemie czarne, przeważają brunatne, płowoziemie, różne rodzaje gleb bielicowych, gleby torfowe. Kultura rolna była tu jednak równie wysoka jak na Kujawach. Rolnictwo stanowiło przez wieki główną podstawę utrzymania ludności. Zarówno w gospodarce folwarcznej, jak i chłopskiej sięgano do coraz nowszych sposobów uprawy roli, po to, aby podnieść wydajność gospodarstw.

Najciekawszym przejawem w twórczości ludowej na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej była rzeźba wyrażająca potrzeby religijne ludu. Jej estetyka i forma stanowiły wyraz indywidualnych przeżyć duchowych i możliwości warsztatowych twórców. Ludowi artyści oraz małomiasteczkowi rzeźbiarze cechowi, podejmowali w rzeźbie przede wszystkim tematykę maryjną i chrystusową. W regionie żywy był kult niektórych świętych patronów, takich jak: św. Jan Nepomucen, broniący przed utonięciem, wylewami wód i gradobiciem, św. Antoni, patron od kradzieży i zguby oraz św. Wawrzyniec strzegący przed pożarem⁸⁴¹.

Zdecydowana większość zabytkowych rzeźb przedstawia Matkę Boską Skępską, której drewniane figury, zwane potocznie „osóbkami” występowały powszechnie w domowych ołtarzykach, przydrożnych kapliczkach i kościołach. Zachowane figury Madonn Skępskich, są kopiami koronowanego

⁸⁴⁰ Tamże, s. 263.

⁸⁴¹ K. Pawłowska, D. Kalinowska, dz. cyt., s. 28.

w 1755 roku „cudownego” wizerunku gotyckiej Madonny znajdującej się w kościele przy klasztorze oo. Bernardynów w Skępem na ziemi dobrzyńskiej. Ukształtowany podczas koronacji kanon ikonograficzny Madonny Skępskiej, ukazujący ją stojącą na półksiężycu ze złożonymi modlitewnie dłońmi, odzianą w sztywny barokowy płaszcz i z koroną na głowie stał się wzorem do naśladowania dla artystów ludowych i w swej niezmienionej formie trwa przez stulecia⁸⁴². Twórcy ludowi kontynuowali tradycje swoich poprzedników, prezentowali swoje figurki przy okazji dorocznego odpustu 8 września (według tradycji ludowej święto Matki Boskiej Siewnej). Skępskie Sanktuarium Maryjne wywarło ogólny wpływ na rozwój rzeźby sakralnej na terenie ziemi dobrzyńskiej.

Temat Madonny Skępskiej upowszechniał się w szczególny sposób po powstaniu styczniowym, gdy w ramach represji popowstaniowych klasztor skępski uległ kasacji. Ograniczony ruch pielgrzymkowy do tego znanego w regionie sanktuarium sprawił, że wzrosło znaczenie kultu Maryi Skępskiej w prywatnej pobożności, a jej wizerunki stały się widomym znakiem nie tylko katolickiej wiary, lecz również przejawem patriotyzmu i polskości⁸⁴³.

W dziedzinie zdobnictwa na uwagę zasługuje stolarka artystyczna stosowana w budownictwie drewnianym (drzwi, okiennice, ganki) i w meblarstwie. Meble i sprzęty mają obok stolarskiego profilowania, znanego na terenie Kujaw, czy ozdobnego toczenia także sporo ozdób snycerskich. Na ziemi dobrzyńskiej częstym motywem zdobniczym występującym na szafkach i drewnianych stolnicach były malowane ptaki i zwierzęta, czego nie spotyka się na Kujawach. Narożniki skrzyń dobrzyńskich zdobiono dodatkowo malowanymi kolumnami w ciemnych kolorach⁸⁴⁴.

Izby na ziemi dobrzyńskiej zdobiono kwiatami z bibuły, sypano wozry piaskiem na podłogach i na podwórkach, zdobiono bielizną pościelową i serwety koronkami szydełkowymi i haftami. Niekiedy ściany domów zdobione były ornamentami roślinnymi. W obydwu regionach w wielu domach wiejskich wieszano na ścianach papierowe ozdoby, malowane i wytłaczane na papierze oraz malowane na płótnie makatki sprzedawane na lokalnych targach. Makatki stanowiące naśladownictwo szlacheckich i mieszczańskich dywanów i kilimów oprócz funkcji zdobniczych spełniały funkcje praktyczne, ponieważ izolowały pościel od zawilgoconej ściany. Takie zadanie spełniały również dawniej deski przybijane do łóżek i ław.

W obu regionach pielęgnowano uświęcone tradycją uroczystości o charakterze rodzinnym, społecznym i religijnym. Zjawiskiem wyjątkowym w dorocznej obrzędowości były obchody zapustne, czyli ostatkowe, których

⁸⁴² Tamże.

⁸⁴³ Tamże, s. 29.

⁸⁴⁴ *Województwo wrocławskie. Monografia regionalna...*, s. 265.

termin związany był ściśle z okresem liturgicznym i przypadał pomiędzy ostatnimi dniami karnawału a Wielkim Postem, który rozpoczynała Środa Popielcowa. Zwyczaje zapustne zbiegały się z przełomem zimowo-wiosennym. Zachowały ślady dawnych wierzeń i praktyk kultowych mających „zaklinać urodzaj” u progu budzącej się wiosny. Na Kujawach przebierańcy zapustni zwyczajowo obchodzili zagrody, składając życzenia wszelkiej pomyślności i zapraszając na zabawę nazywaną w tym regionie „podkoziółkiem”. Zabawa przypadająca we wtorek zapustny kończyła czas wesołych zabaw i miała charakter społeczno-obrzędowy. W tradycyjny sposób pozwalała zwrócić uwagę na młode kobiety i mężczyźni, którzy nadal pozostawali w wolnym stanie⁸⁴⁵.

Na ziemi dobrzyńskiej zwyczaje ostatkowe nazywano „chodzeniem z kozą”. Było to chodzenie z najbardziej typowymi figurami- maskarami zwierzęcymi, których symbolika odnosiła się do urodzaju, dostatku i wszelkiej pomyślności. Koza symbolizowała płodność i urodzaj w myśl śpiewanych tekstów „gdzie koza chodzi, tam żytko się rodzi”. Zwiastunem nadchodzącej wiosny był „bocian”, postać w białej płachcie z wystruganą w drewnie głową, zakończoną długim czerwonym dziobem. Do figur o podwójnej symbolice należał „niedźwiedź” odziany dawniej w grochowinowy kostium. Symbolizował on z jednej strony martwość zimy (sen zimą, puste grochowiny), lecz jego skoki podczas zapustnych obchodów były oznaką radości z nadchodzącej nowej pory roku wiosny. „Koń” w figurze jeźdźca to symbol słońca, lecz jadący na nim rycerz, żołnierz czy policjant (osoba w mundurze), trzaskający z bata, reprezentował władzę strzegącą porządku w grupie. O dawnym, magicznym sensie praktyk zapustnych świadczyły towarzyszące obchodom głośnie zachowanie postaci i hałas mający odpędzić wszelkie zło, a szczególnie zimę, porę nieprzychylną człowiekowi⁸⁴⁶.

Znanymi obrzędami ludowymi na ziemi dobrzyńskiej był zwyczaj oczeplin na weselach. Pieśni oczepinowe i obrzędy towarzyszyły zdejmowaniu wianka z głowy panny młodej. Na ziemi dobrzyńskiej obchodzono dyngus, we wsiach wyrządzano psoty w półpoście: malowano okna i klamki w domach, gdzie mieszkały panny, wciągano półwozia, bramy, narzędzia gospodarskie na dachy. Wybijano żur w Wielki Czwartek, urządzano gospodyniom psoty na znak kończącego się postu, chodzono z kozą i bocianem. W Popielec chodzili po wsiach parobkowie przebrani za niedźwiedzie w strojach z grochowin. W Niedzielę Palmową święcono palmy, „chłostano dzieci” różgą brzozową w Wielki Piątek (tzw. Boże rany). Przestrzegano postu, nie używano tłuszczu zwierzęcego w okresie od wtorku ostatkowego do Wiel-

⁸⁴⁵ K. Pawłowska, D. Kalinowska..., dz. cyt., s. 30.

⁸⁴⁶ Tamże, s. 31.

kanocy. W Wielkanoc nie urządzano zabaw tanecznych, wesel, a w wielu domach nie przygotowywano posiłków. Znano zwyczaj mycia się wodą bieżącą w Wielkanoc w celu zapobiegania chorobom. Wracając z kościoła po Rezurekcji, ścigano się, gdyż wierzono, że w ten sposób można nabrać sił na cały rok. Na Wielkanoc barwiono jajka kolorowymi ornamentami w łuskach cebuli i zboża ozimego. W Zielone Świątki mieszkania zdobiono zielenią: tatarakiem, gałązkami brzozy i kasztanów.

Kobiety przygotowywały wianki z ziół na oktawę Bożego Ciała. Po procesji przynoszono gałązki z ołtarzy przygotowanych na to święto. Zarówno na Kujawach, jak i na ziemi dobrzyńskiej zachował się zwyczaj święcenia zbóż i ziół w dniu Matki Boskiej Zielnej (15 sierpnia). Nasiona z przygotowanych święconek wysiewano wraz z innym zbożem w przeświadczeniu, że zabieg ten sprzyjał plonom.

Młodzież pielęgnowała tradycje wróżb andrzejkowych i sobótkowych. W andrzejki dziewczęta łały воск przez ucho od klucza, wróżyły z cienia, odlanego na wodzie. Kładły wybrane przedmioty m. in.: gałązki mirtu, pióro gęsie i różaniec, pod oddzielne talerzyki i wyciągając je, wróżyły o swojej przyszłości. W Wigilię Bożego Narodzenia pszczelarze dzielili się opłatkiem z pszczołami. Znane było wierzenie o mówieniu krów w Wigilię o północy. Gospodarze praktykowali dzielenie się opłatkiem ze zwierzętami przy wieczornym udoju. Na Wigilię przygotowywano 12 potraw, były to liczby magiczne mające zapewnić urodzaj. Podawano jako potrawę wigilijną grube kluski zwane kłosami w celu zapewnienia urodzaju zbóż.

Na wsi tradycyjnie pierwszego siewu jesiennego dokonywano w soboty, licząc na szczęśliwe plony. Sobotę uważano za dzień poświęcony Matce Boskiej⁸⁴⁷. Na Kujawach wysiewano zboże w środy i w soboty. Podczas żniw pielęgnowano zwyczaj tzw. wyzwolin młodego kosiarza nazywanego frycem lub chrzcunami kosiarza. Na zakończenie żniw zawożono właścicielowi babę, w niektórych wsiach pęk z ostatnich kłosów zboża. Po zwiezieniu zbóż obchodzono dożynki.

Zwyczaje żniwne dawały ludziom chwile wytchnienia po ciężkiej pracy. Tradycyjne wieńce, rodzaj wotów z kłosów zbóż ułożonych w postaci serc i monstrancji mieszkańcy wsi w podziękowaniu za plony nieśli w procesji organizowanej w kościele w święto Matki Boskiej Zielnej.

⁸⁴⁷ Tamże, s. 268.

Zakończenie

Odbudowa państwowości była procesem długotrwałym podobnie jak formowanie władz ogólnopolskich. Do organizacji odrodzonej Polski przyczynił się Józef Piłsudski powołując rząd i rozpoczynając organizowanie Wojska Polskiego. Świadomość tych procesów miała ogromny wpływ na kształtowanie życia politycznego i społeczno-gospodarczego Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w odrodzonym państwie polskim. W procesie odbudowy państwa polskiego odnotowano bez wątpienia liczne sukcesy ale równocześnie borykano się z trudnościami, których nie udało się do końca przezwyciężyć. Odrobiono stary materialnie, rozwiązano kwestię kształtu terytorialnego państwa oraz jego ustroju politycznego. Powołano naczelne władze państwowe, rząd i parlament. Państwo polskie podzielono administracyjnie na województwa i powiaty, którym podporządkowane były gminy miejskie i wiejskie. Granice administracyjne były niezbędne do określenia zakresu zadań i kompetencji podmiotów administracji publicznej. Dokonano unifikacji ekonomicznej ziem, które ostatecznie znalazły się w granicach państwa polskiego. Dostosowywano organizację i funkcje państwa do nowych potrzeb. Powstał ogólnopolski rynek gospodarczy. Bardzo istotne było scalenie komunikacyjne państwa. W pierwszej kolejności dotyczyło to szlaków kolejowych. Jednym z najpilniejszych zadań była budowa dróg krajowych i lokalnych. Głównym środkiem transportu była kolej. Mniejsze znaczenie miała komunikacja samochodowa, która zaczęła się rozwijać dopiero po odzyskaniu niepodległości. W przewozie ładunków, zwłaszcza na niewielkie odległości, do końca okresu międzywojennego dominował wymagający mniejszych inwestycji transport konny. Sukcesywnie szlaki komunikacyjne i wymianę handlową przekształcono dostosowując je do nowych potrzeb. W porównaniu z czasami sprzed pierwszej wojny światowej nastąpił wzrost produkcji rolnej, wzrosła również liczba inwentarza. Powstały spółki mleczarskie. Produkty mleczarskie masło i sery były sprzedawane w większych ośrodkach, takich jak Warszawa, Śląsk. Nawiązano współpracę z partnerami z Wielkiej Brytanii i Palestyny. Uruchamiano zakłady i fabryki czynne przed pierwszą wojną światową. Należy podkreślić, że 1921 rok był na ogół pomyślny dla gospodarki i przemysłu. Administracja przemysłu stopniowo odeszła od wojennej reglamentacji surowcowo-towarowej, zbytu, zaopatrzenia i cen. Została zastąpiona przez politykę wolnego handlu artykułami żywnościowymi.

Jedną z charakterystycznych cech rozwoju gospodarki był systematyczny wzrost roli sektora państwowego. W wielu wypadkach powiększenie sektora państwowego nie oznaczało zwiększenia potencjału gospodarczego, ale jedynie ratowanie, ze względów ogólnospołecznych, już istniejących przedsiębiorstw zagrożonych bankructwem. Z pewnością bez zaangażowania celowego lub wymuszonego sytuacją finansów państwowych rozwój polskiego życia gospodarczego, a zwłaszcza przemysłu byłby znacznie skromniejszy.

W rozwoju gospodarczym ważną rolę odgrywało rzemiosło, niekiedy trudne do oddzielenia od drobnego przemysłu fabrycznego czy chałupnictwa, które szybciej niż zakłady przemysłowe, odbudowywało swoją pozycję. W pierwszym okresie odbudowy państwa polskiego w rzemiośle znajdowało zajęcie dwa razy więcej ludzi niż w zakładach państwowych średniej i dużej wielkości. Rosnąca liczba zakładów nie oznaczała jednak w rzeczywistości zwiększonego zapotrzebowania na wyroby i usługi, ale była przejawem postępującej pauperyzacji społeczeństwa. Dominujące znaczenie przez cały okres międzywojenny zachowały zakłady szewskie, krawiectwo, rzeźnictwo. Rzemiosło niezależnie od fluktuacji koniunkturalnych i rywalizacji wynikającej ze skomplikowanych układów narodowościowych wywierało znaczny wpływ na rozwój gospodarczy kraju.

W strukturze gospodarczej dominowało rolnictwo, które w chwili zakończenia wojny znajdowało się w trudnej sytuacji ekonomicznej. Wysokość plonów w ciągu całego okresu międzywojennego wykazała tendencje do stagnacji, z powodu m. in. kurczącego się zużycia nawozów sztucznych. Wzrosła wyraźnie globalna wysokość produkcji roślinnej i ziemniaków, przede wszystkim dzięki powiększeniu obszaru zasiewów. Znacznie lepiej przedstawiał się rozwój hodowli, ponieważ sprzedaż mięsa przynosiła dochód większy niż ten, który można było uzyskać za sprzedane ziarno. Wiele mniejszych gospodarstw traktowało zboże jako pasze. Ten kierunek był popierany także przez władze państwowe. Nie zdołano wypracować programu przebudowy polskiego rolnictwa, a jego słabość wyraźnie rzutowała na całość polskiej gospodarki. Zmianom w stosunkach własnościowych, przede wszystkim likwidacji najliczniejszych gospodarstw karłowatych i małorolnych, miało towarzyszyć podniesienie ogólnego poziomu cywilizacyjnego ludności chłopskiej. Jednym z najważniejszych instrumentów oddziaływania na polskie rolnictwo był Polski Państwowy Bank Rolny, powołany do życia w 1919 r. w związku z przygotowaniem do przeprowadzenia reformy rolnej, a od 1921 r. Państwowy Bank Rolny. Do jego zadań należało przede wszystkim popieranie rozwoju rolnictwa, przemysłu rolnego i gospodarczej aktywności wsi, z jego środków czerpano fundusze na finansowanie parcelacji, osadnictwa i komasacji. Trudności ekonomiczne państwa polskiego

wynikały w dużej mierze z braku dużego i chłonnego rynku wewnętrznego. Hamowało to przez wiele lat rozwój przemysłu, handlu i usług, które jako jedyne były zdolne do rozładowania bezrobocia na wsi i w miastach.

Na społeczeństwo silnie oddziaływała polska tradycja, której głównym wyróżnikiem stała się wspólnota oparta na pamięci o niepodległej Polsce, a programy partii politycznych nawoływały do wypracowania wspólnych celów bliskich całemu narodowi. Polskie elity intelektualne włączyły się w proces budowania nowoczesnego narodu zdolnego do samorządzenia. Ważnym kapitałem na wsi była chłopska pracowitość i zapobiegliwość. Tworzyło to klimat do powstawania organizacji i stowarzyszeń skupiających ludzi oddanych sprawie szerzenia oświaty i podnoszenia kultury wśród miejscowego społeczeństwa. Ziemiaństwo, duchowieństwo i inteligencja polska kontynuująca najbardziej świadome dziedzictwo I Rzeczypospolitej i powstań narodowych niezależnie od swoich poglądów stanowiła odpowiedzialną grupę przywódczą w odradzającym się państwie polskim.

Bibliografia

I. Archiwalia

Archiwum Miasta Stołecznego Warszawy (zespoły)
Kuratorium Okręgu Szkolnego Warszawskiego 1921,
Okręgowy Urząd Ziemski w Warszawie 1918–1939.
Urząd Wojewódzki Warszawski 1918–1939.

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (zespół)
Kuratorium Pomorskiego Okręgu Szkolnego

Archiwum Państwowe w Toruniu. Oddział we Włocławku (zespoły)
Akta miasta Rypina z lat 1919–1945
Akta gmin Powiatu Lipnowskiego z lat 1858–1944 (1946)
Akta Inspektoratu Szkolnego w Rypinie z lat 1917–1939
Akta miasta Włocławka z lat 1918–1939
Akta Miasta Włocławka, Zarząd Miejski z lat 1918–1939
Komenda Powiatowa Policji Państwowej we Włocławku
Starostwo Powiatowe Włocławskie we Włocławku z lat 1918–1939

Archiwum Związku Nauczycielstwa Polskiego w Warszawie (zespół)
Zarząd Główny Związku Nauczycielstwa Polskiego 1905–1939.

II. Dokumenty drukowane

- Dekret Tymczasowego Naczelnika Państwa z dnia 27 listopada 1918 r. o utworzeniu rad gminnych na obszarze b. Królestwa Kongresowego. DzP PP z 1918 r. Nr 18, poz. 48.
- Dekret Tymczasowego Naczelnika Państwa z dnia 5 grudnia 1918 r. o tymczasowej ordynacji wyborczej sejmików powiatowych. DzP PP z 1918 r. Nr 198, poz. 51.
- Dekret Tymczasowego Naczelnika Państwa z dnia 27 listopada 1918 r. o utworzeniu rad gminnych na obszarze b. Królestwa Kongresowego. DzP PP z 1918 r. Nr 19, poz. 48.
- Dekret Tymczasowego Naczelnika Państwa z dnia 13 grudnia 1918 r. o wyborach do rad miejskich na terenie b. Królestwa Kongresowego. DzP PP z 1918 r. Nr 20, poz. 58.
- Dekret Tymczasowego Naczelnika Państwa z dnia 4 lutego 1919 r. o samorządzie miejskim. DzP PP z 1919 r. Nr 13, poz. 140.
- Dekret Tymczasowego Naczelnika Państwa z dnia 4 lutego 1919 r. o tymczasowej ordynacji powiatowej dla obszarów Polski byłego zaboru rosyjskiego. Dz.P PP z 1919 r. Nr 13, poz. 141.
- Dekret Tymczasowego Naczelnika Państwa z dnia 7 lutego 1919 r. w przedmiocie skarbowości gmin miejskich. Dz.P PP z 1919 r. Nr 14, poz. 150.
- Dekret Tymczasowego Naczelnika Państwa z dnia 7 lutego 1919 r. w przedmiocie skarbowości powiatowych związków komunalnych. DzP PP z 1919 r. Nr 14, poz. 151.
- Ustawa tymczasowa z dnia 2 sierpnia 1919 r. o organizacji władz administracyjnych II instancji. DzP PP z 1919 r. Nr 65, poz. 395.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 28 sierpnia o tymczasowej organizacji powiatowych władz administracyjnych I instancji na obszarze b. zaboru rosyjskiego. DzU RP z 1919 r. nr 72, poz. 426.

- Rozporządzenie wykonawcze Rady Ministrów z dnia 13 listopada 1919 r. do rozporządzenia z dnia 28 sierpnia 1919 r. DzU RP Nr 72, poz. 426, zmieniające zasady zespolenia urzędów i organów powiatowej administracji państwowej. DzU RP z 1919. Nr 90, poz. 488.
- Rozporządzenie wykonawcze z dnia 13 listopada 1919 r. Rady Ministrów do rozporządzenia z dnia 28 listopada 1919 r. DzU RP Nr 72, poz. 426 o tymczasowej organizacji powiatowych władz administracyjnych pierwszej instancji na obszarze b. zaboru rosyjskiego. DzU RP 1919 r. Nr 90, poz. 489.
- Rozporządzenie wykonawcze Rady Ministrów z dnia 13 listopada 1919 r. do ustawy tymczasowej z dnia 2 sierpnia 1919 r. DzP PP Nr 65, poz. 395 „o organizacji władz administracyjnych drugiej instancji”. DzU RP 1919 r. Nr 90, poz. 490.
- Ustawa z dnia 20 lutego 1920 r. w przedmiocie rozciągnięcia na miasta b. zaboru rosyjskiego dekretu z dnia 4 lutego 1919 r. o samorządzie miejskim. DzU RP 1920 r. Nr 13, poz. 140.
- Ustawa o utworzeniu Rady Obrony Państwa z 1 lipca 1920 r. DzU RP 1920 r. Nr 53, poz. 327.
- Ustawa z dnia 3 lutego 1921 r. w sprawie delegatów do miast w sejmikach powiatowych. DzU RP z 1921 r. Nr 18, poz. 99.
- Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. DzU RP 1921 r. Nr 44, poz. 267.
- Ustawa z dnia 3 czerwca 1921 r. o kontroli państwowej. DzU RP 1921 r. Nr 51, poz. 314.
- Hładij M., Malec D., Malec J., Zarzycki Z., *Historia administracji. Wybór źródeł*, red. J. Malec, Kraków 2002.
- Kumaniecki K.W., *Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912–styczeń 1924*, Warszawa–Kraków 1924.
- Misiuk A., Peplowski A., *Organizacja instytucji policyjnych w II Rzeczypospolitej 1918–1926. Wybór źródeł i dokumentów*, Szczytno 1992.
- Obrona państwa w 1920 roku. Księga sprawozdawczo-pamiętkowa Generalnego Inspektoratu Armii Ochotniczej i Obywatelskich Komitetów Obrony Państwa*, red. W. Ścibor-Rylski, Warszawa 1923.
- Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925*, red. H. Janowska, T. Jędruszczak, Warszawa 1981.
- Spis gmin miejskich i wiejskich Rzeczypospolitej Polskiej*, oprac. J. Scheinkonig, J. Kowalczewski, Warszawa 1934.
- Statystyka wyznaniowa i narodowościowa na postawie spisu ludności z dnia 30.09.1921 r. *Sytuacja społeczno-polityczna i gospodarcza obszaru Okręgu Korpusu Nr VIII w Toruniu w latach 1933–1937. Wybór źródeł*, oprac. P. Stawecki, W. Rezmer, Toruń 1995.

III. Prasa

- Gazeta Kujawska 1920, nr 157.
- Gazeta Kujawska 1920, nr 160.
- Gazeta Kujawska 1920, nr 162.
- Gazeta Kujawska 1920, nr 163
- Gazeta Kujawska 1920, nr 165.
- Gazeta Kujawska 1920, nr 166.
- Gazeta Kujawska 1920, nr 174.
- Gazeta Urzędowa na Obwód Lipnowsko-Rypiński 1918, nr 4.
- Gazeta Urzędowa dla Powiatu Lipnowskiego 1919, nr 2.
- Gazeta Urzędowa dla Powiatu Lipnowskiego 1919, nr 23.
- Gazeta Urzędowa dla Powiatu Lipnowskiego 1919, nr 29.
- Gazeta Urzędowa dla Powiatu Lipnowskiego 1919, nr 34.
- Gazeta Urzędowa dla Powiatu Lipnowskiego 1919, nr 36.
- Gazeta Urzędowa dla Powiatu Lipnowskiego 1919, nr 40.

- Gazeta Urzędowa dla Powiatu Rypińskiego 1919, nr 4.
Gazeta Urzędowa dla Powiatu Rypińskiego 1919, nr 14.
Gazeta Urzędowa dla Powiatu Rypińskiego 1919, nr 24.
Gazeta Urzędowa Lipnowskiego Wydziału Powiatowego 1921, nr 20.
Gazeta Urzędowa Wydziału Powiatowego Powiatu Rypińskiego 1920, nr 4.
Gazeta Urzędowa Wydziału Powiatowego Powiatu Rypińskiego 1920, nr 5.
Gazeta Urzędowa Wydziału Powiatowego Powiatu Rypińskiego 1921, nr 16.
Gazeta Urzędowa Wydziału Powiatowego Powiatu Rypińskiego 1921, nr 24.
Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej 1920, nr 7–8.
Słowo Kujawskie 1920, nr 159.

IV. Opracowania

- Agopszowicz A., *Zarys prawa samorządu terytorialnego*, Katowice 1994.
Ajnenkiel A., *Administracja w Polsce*, Warszawa 1975.
Ajnenkiel A., *Od „rządów ludowych” do przewrotu majowego. Zarys dziejów politycznych Polski 1918–1926*, Warszawa 1964.
Ajnenkiel A., *Polskie konstytucje*, Warszawa 1982.
Ajnenkiel A., *Położenie prawne robotników rolnych w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1962.
Ajnenkiel A., Berezowski C., Gwiżdż A., Jończyk J., Klimowiecki R., Ostrowski K., Pietrzak M., Ryszka F., *Historia państwa i prawa Polski 1918–1939*, cz. I, red. J. Bardach, Warszawa 1962.
Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M., *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1985.
Bezpieczeństwo pożarowe w województwie warszawskim, pod red. S. Łopatto, Warszawa 1930.
Bigo T., *Samorząd terytorialny w nowej konstytucji*, Lwów 1936.
Bełcikowska A., *Stronnictwa i związki polityczne w Polsce. Charakterystyka, dane historyczne, programy, rezolucje partyjne, prasa, przywódcy*, Warszawa 1925.
Bohusz-Szyszko Z., *Działania wojenne nad Dolną Wisłą w 1920 r.*, Warszawa 1931.
Borkowski J., *Ludowcy w II Rzeczypospolitej*, t. 1. Warszawa 1987.
Bukowski Z., Jędrzejewski T., Rączka P., *Ustrój samorządu terytorialnego*, Toruń 2011.
Brzoza Cz., Sowa A.L., *Historia Polski 1918–1945*, Kraków 2007.
Cichocki W., *Obrona Włocławka. Jednodniówka*, Włocławek 1920.
Cieśla A., *Z przeszłości w przyszłość. Związek Nauczycielstwa Polskiego na Kujawach i Pomorzu 1905–1920–2005*, Bydgoszcz 2005.
Chełmicki B., *Powiat rypiński w latach 1905–1939. Kartki z pamiętnika*, Rypin 1997.
Chełmicki B., *Powiat rypiński w pamiętnikach*, Rypin 2005.
Chudański W., *Ruch ludowy w województwie pomorskim 1920–1939*, Warszawa 1970.
Chwalba A., *Dzieje Polski. Kalendarium*, Kraków 2000.
Cybulski A., *Dzieje włocławskiej oświaty*, Włocławek 1991.
Czubiński A., *Centrolew*, Poznań 1965.
Draus J., Terlecki R., *Historia wychowania wiek XIX i XX*, t. 2, Kraków 2006.
Dzieje Radziejowa Kujawskiego, red. J. Danielewicz, Bydgoszcz 1982.
Dziki T., Gruszczyńska M., *Sierpień 1920 roku we Włocławku w świetle źródeł archiwalnych*, Włocławek 2000.
Eckert M., *Przemysł rolno-spożywczy w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1974.
Gałkowski P., *Ziemianie i ich własność w ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1947*, Rypin 1999.
Gawryszewski A., *Ludność Polski w XX wieku*, Warszawa 2005.
Ginsbert A., *Włocławek. Studium monograficzne*, Warszawa 1968.
Głębowicz B., *Zarys dziejów i działalności Pomorskiego Okręgu ZNP 1920–1966*, Warszawa 1966.
Góźdz Z., *Lipno*, Lipno 1994.
Grelewski S., *Wyznania protestanckie w Polsce współczesnej*, Warszawa 1932.

- Grzybowska M., *Decentralizacja i samorząd w II Rzeczypospolitej (aspekty ustrojowo-polityczne)*, Kraków 2003.
- Grzybowski M., *Historia państwa i prawa Polski*, t. 4: *Od uwłaszczenia do odrodzenia państwa*, Warszawa 1982.
- Grzybowski M., Mietz A., Pakulski J., Pawlak M., *Osiek Rypiński. Dzieje parafii i gminy, Osiek Rypiński–Toruń* 1994.
- Guldon Z., *Mapy ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI wieku*, Toruń 1967.
- Historia państwa i prawa Polski*, t. 3: *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, red. J. Bardach i M. Senkowska-Gluck, Warszawa 1981. *Historia Polski 1918–1939*, t. IV, red. J. Jędruszczak, Warszawa 1984.
- Holzer J., *Demografia*, Warszawa 1970.
- Holzer J., *Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1974.
- Holzer J., *PPS w latach 1917–1919*, Warszawa 1962.
- Ihnatowicz I., Mączek A., Zientara B., Żarnowski J., *Spółczesność polskie od X do XX wieku*, Warszawa 1988.
- Izdebski H., *Samorząd terytorialny. Podstawy ustroju i działalności*, Warszawa 2008.
- Jakubowski F., *Wojna 1920 roku na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, Włocławek 2003.
- Jankowski J., *Harcerstwo Pomorza Gdańskiego i Kujaw 1911–1945*, Warszawa–Toruń 1987–1988.
- Janowicz Z., *Ustrój administracyjny ziem polskich wcielonych do Rzeszy Niemieckiej 1939–1945*, Poznań 1951.
- Kallas M., *Historia ustroju Polski*, Warszawa 2006.
- Karczewski Z., Kubiak W., *Dzieje Włocławka. Kronika ważniejszych wydarzeń*, Bydgoszcz 1975.
- Karpus Z., *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924*, Toruń 1997.
- Karwicka T., *Kultura ludowa ziemi dobrzyńskiej*, Warszawa–Poznań–Toruń 1979.
- Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918–1942*, Toruń 2007.
- Kawski T., *Kujawsko-dobrzyńscy Żydzi w latach 1918–1950*, Toruń 2006.
- Kołodziej E., *Komunistyczna Partia Robotnicza Polski w ruchu zawodowym 1918–1932*, Warszawa 1975.
- Koc A., *Przyjazd Józefa Piłsudskiego do Warszawy 10 listopada „Niepodległość”*, t. VII, Londyn–Nowy Jork 1962.
- Koneczny F., *Dzieje administracji w Polsce*, Wilno 1924.
- Kościół w czasie wojny polsko-bolszewickiej 1919–1920*, wybór i oprac. M.M. Drozdowski, A. Serafin, Warszawa 1995.
- Kośmider T., *Toruński Inspektorat Armii w systemie obronnym państwa polskiego w latach 1921–1939*, Warszawa 2009.
- Kraiński I., Pękrol J., *14 Pułk Piechoty*, Warszawa 1992.
- Krajewski M., *Dobrzyński słownik biograficzny. Ludzie europejskiego regionu*, Włocławek 2002.
- Krajewski M., *Wymyślńska Alma Mater. Seminarium i Liceum Pedagogiczne (1867–1969)*, Rypin–Wymyślin 2007.
- Kumaniecki K. W., *Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912–styczeń 1924*, Warszawa–Kraków 1924.
- Kumaniecki K. W. *Zbiór najważniejszych dokumentów do powstania państwa polskiego*, Kraków 1920.
- Kumaniecki K. W., Langrod J.S., Wachholz Sz., *Zarys ustroju, postępowania i prawa administracyjnego w Polsce*, Kraków–Warszawa 1939.
- Kunikowski S., *Kultura sztuka nauka we Włocławku na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej w latach 1945–1989*, Włocławek 2006.
- Kureczko E., *Na trudnej drodze nauczyciela*, Warszawa 1963.

- Kwiatkowski M., Pawłowska K., *U Maryi stóp sanktuarium Kujaw i ziemi dobrzyńskiej*, Włocławek 2011.
- Landau Z., Tomaszewski J., *Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1991.
- Lato S., *Ruch ludowy a Centrolew*, Poznań 1965.
- Lato S., Stankiewicz W., *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów*, Warszawa 1969.
- Lissowski Cz., *Prace zebrane*, oprac. M. Błaszczewicz, P. Gałkowski, Rypin 2004.
- Łuczak A., *Samorząd terytorialny w programach i działalności stronnictw ludowych 1918–1919*, Warszawa 1973.
- Maciejewski T., *Historia administracji*, Warszawa 2002.
- Madajczyk Cz., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970.
- Marciniak Z., *Procesy zjednoczeniowe w ruchu nauczycielskim na ziemiach polskich w latach 1915–1919*, Warszawa 1969.
- Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego*, t. II: 1918–1931, zebrali i oprac. S. Giza, S. Lato, Warszawa 1967.
- Mieszczankowski W., *Rolnictwo II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1983.
- Monografia powiatu włocławskiego*, red. S. Laguna, Włocławek 1968.
- Morawski M., *Monografia Włocławka*, Włocławek 1933.
- Mysłek W., *Kościół Katolicki w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1966.
- Nałęcz T., *Rządy Sejmu 1921–1926*, Warszawa 1991.
- Nekrasz W., *Harcerze w bojach. Przyczynek do udziału młodzieży polskiej w walkach o niepodległość Ojczyzny w latach 1914–1921*, t. II, Warszawa 1931.
- Nowicki H., *Kontrola administracji publicznej w Drugiej Rzeczypospolitej (początki kształtowania się systemu kontroli)*, [w:] *Drogi do niepodległości. Ziemie polskie w dobie odbudowy państwa polskiego*, red. Z. Karpus, M. Wojciechowski, Toruń 2003.
- Ochendowski E., *Prawo administracyjne*, Toruń 2009.
- Ozga W., *Organizacja szkolnictwa w Polsce*, Warszawa 1960.
- Pawlak M., *Dawne włocławskie gimnazja w latach 1876–1939*, Bydgoszcz 1998.
- Pawłowska., Kalinowska D., *Kultura ludowa Kujaw i ziemi dobrzyńskiej, Przewodnik po muzeum*, Włocławek 2005.
- Parlament Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1927*, red. H. Mościcki i W. Dzwonkowski, Warszawa 1928.
- Pęcherski M., Świątek M., *Organizacja oświaty w Polsce w latach 1917–1977*, Warszawa 1978.
- Piasecki A. K., *Samorząd terytorialny i wspólnoty lokalne*, Warszawa 2009.
- Piłatowicz J., *Ruch stowarzyszeniowy inżynierów i techników polskich do 1939 r.*, t. II, *Słownik polskich stowarzyszeń technicznych i naukowo technicznych do 1939 r.*, Warszawa 2005.
- Piotrowski R., *Dzieje rypińskiej szkoły średniej ogólnokształcącej w latach 1912–1962*, Rypin 1988.
- Piotrowski R., *Skrwilno i okolice (od czasów najdawniejszych do 1945 r.)*, Skrwilno 1997.
- Piskozub A., *Kształty polskiej przestrzeni*, Warszawa 1970.
- Polska odrodzona 1918–1939. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. J. Tomicki, Warszawa 1982.
- Pomnik Poległych Obrońców Wisły 1920 roku we Włocławku. Informator Obywatelskiego Komitetu Odbudowy Pomnika Poległych Obrońców Wisły 1920 r.*, oprac. A. Kowalewska, Włocławek 1990.
- Prace Komisji Historycznej Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego*, t. XVIII: *Demokracja i samorządność na Kujawach i Pomorzu w dobie nowożytnej*, red. Z. Biegański, W. Jastrzębski, Bydgoszcz 2004.
- Programy partii i stronnictw politycznych w Polsce w latach 1918–1939*, oprac. E. Orlof, A. Pasternak, Rzeszów 1993.
- Rok 1918. Odrodzona Polska w nowej Europie*, red. A. Ajnenkiel, Warszawa 1999.

- Roszkowski W., *Gospodarka rolna większej prywatnej własności ziemskiej w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1986.
- Rozwój samorządu miasta Włocławka, red. S. Krzewski, Włocławek 1926.
- Rybicki P., *Spoleczeństwo miejskie*, Warszawa 1972.
- Rypin. *Szkice z dziejów miasta*, red. M. Krajewski, Rypin 1994.
- Rzepecki T., *Sejm RP 1919 roku. Z życiorysami i podobiznami 311 posłów sejmowych, mapą okręgów wyborczych*, Poznań 1920.
- Ruśkowski E., *Finanse lokalne (zarys wykładu)*, Siedlce 2001.
- Sąsiedzi wobec wojny. Wybór dokumentów*, opr. J. Cisek, Londyn 1990.
- Sikorski W., *Nad Wisłą i Skrwą. Studium polsko-rosyjskiej wojny 1920 r.*, Lwów 1928.
- Skotnicki W.J., *Harcerstwo męskie we Włocławku w latach 1911–1945*, Toruń 2002.
- Sławiński T., *Włocławskie silva rerum rzecz o mieście, ludziach i wydarzeniach*, Włocławek 2004.
- Smoliński A., Klimecki M., Rezmer W., Karpus Z., Grzegorzczak T., Szczechowicz H., Cisek J., Filipow K., *Opowieść o wojnie polsko-bolszewickiej 1919–1920*, Warszawa 2010.
- Sobczyński M., Kulesza M., *Miejsce i rola powiatu w tradycji podziału terytorialnego Polski*, Łódź 2000.
- Sosnowski P., *Dzieje Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego (1905–1919)*, Warszawa 1930.
- Specjalski R., *Lipno i okolice. Materiały do monografii II*, Włocławek 2000.
- Specjalski R., *Lipno i okolice. Materiały do monografii VI*, Lipno–Włocławek 2008.
- Sprengel B., *Policja państwowa a przestępczość w powiecie włocławskim w latach 1919–1939*, Włocławek 2006.
- Stankiewicz W., *Konflikty społeczne na wsi polskiej 1918–1920*, Warszawa 1963.
- Starościk J., *Prawo administracyjne*, Warszawa 1977.
- Suleja W., *Próba budowy zrębów państwowości w okresie istnienia Tymczasowej Rady*, Wrocław 1981.
- Suski J., *Podział administracyjny Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1930.
- Szczechowicz H., *Administracja ziemi dobrzyńskiej 1918–1939*, Włocławek 2012.
- Szczechowicz H., *Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska. Administracja, gospodarka, życie społeczno-gospodarcze, szkolnictwo 1918–1928*, Włocławek 2013.
- Szczechura T., *Związek Nauczycielstwa Polskiego. Zarys dziejów 1919–1932*, Warszawa 1957.
- Szczepański J., *Spoleczeństwo Polski w walce z najazdem bolszewickim 1920 roku*, Warszawa–Pułtusk 2000.
- Szelągowska G., *Kuchnia z rodowodem. Potrawy i produkty tradycyjne z województwa kujawsko-pomorskiego*, Toruń 2011.
- Szwed R., *Samorządowa Rzeczypospolita 1918–1939. Wybór rozpraw i artykułów*, Częstochowa 2002.
- Szwed R., *Samorząd terytorialny w polityce i działalności PPS 1918–1939*, Łódź.
- Świecki T., Wybult F., *Mazowsze płockie w czasach wojny światowej i powstania państwa polskiego*, Toruń 1932.
- Terlikowski Cz., Kozłowski Cz., Kapłański B., *Zrewolucyjnych tradycji Włocławka*, Bydgoszcz 1965.
- Trzebiatowski K., *Szkolnictwo powszechne w Polsce w latach 1918–1932*, Wrocław 1970.
- Wachowiak S., *Czasy, które przeżyłem*, Warszawa 1991.
- Wapiński R., *Narodowa Demokracja 1893–1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej*, Wrocław–Kraków–Warszawa–Gdańsk 1980.
- Wapiński R., *Polityka i politycy. O polskiej scenie politycznej XX wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2006.
- Wasiutyński B., *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX*, Warszawa 1930.
- Wawrzyński M., *Samoorganizacja Polaków od XIX do XX w.*, Toruń 2007.
- Wąsicki J., *Ziemia polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie (Neuostpreussen) 1875–1806*, Poznań 1963.
- Wegner Z., *Rodem ze Skępego*, Skępe 2007.

- Wierzbowski M., Jagielski J., Lang J., Szubiakowski M., Wiktorowska A., *Prawo administracyjne*, red. M. Wierzbowski, Warszawa 2008.
- Witos W., *Wybór pism*, red. J. Borkowski, Warszawa 1989.
- Władze szkolne w latach 1917/18–1937/38*, Warszawa 1938.
- Włocławek dzieje miasta*, t. II: *lata 1918–1998*, red. J. Staszewski, Włocławek 2001.
- Wojciechowski M., *Miasta Pomorza Nadwiślańskiego i Kujaw w okresie I wojny światowej oraz w międzywojennym dwudziestoleciu (1914–1939)*. Zbiór studiów, Toruń 2000.
- Województwo włocławskie. Monografia regionalna*, Łódź 1975.
- Zasługi dla Włocławka (XIII–XX wiek)*, red. M. Wojciechowski, Włocławek 1991.
- Zientara B., Mączek A., Ichnatowicz I., Landau Z., *Dzieje gospodarcze Polski do 1939 r.*, Warszawa 1988.
- Związek Nauczycielstwa Polskiego 1905–1985. Zarys dziejów*, red. B. Grześ, Warszawa 1986.
- Zwycięstwo 1920. Warszawa wobec agresji bolszewickiej*, zebrał i oprac. M.M. Drozdowski, Paryż 1990
- Żmudziński F., *Realizacja reformy rolnej na Pomorzu 1920–1938*, Warszawa–Poznań 1978.

V. Artykuły naukowe, studia, szkice

- Ajnenkiel A., *Formowanie się centralnych ośrodków władzy w Polsce w listopadzie – grudniu 1918 roku*, [w:] *Rok 1918 odrodzona Polska w nowej Europie*, red. A. Ajnenkiel, Warszawa 1999.
- Bieniak J., *Kształtowanie się terytorium ziemi dobrzyńskiej w średniowieczu*, *Zapiski Historyczne* 1986, t. 51.
- Borkowska-Meller D., *Postępowe tradycje ruchu młodzieżowego na terenie Pomorza Gdańskiego, Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w latach 1920–1939*, [w:] *Szkice z dziejów ruchu młodzieżowego w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1920–1981*, red. W. Jastrzębski, Bydgoszcz 1987.
- Bosiacki A., *U podstaw doktryny samorządu terytorialnego w II RP. Naturalistyczna i państwowa teoria samorządu terytorialnego i jej geneza w europejskiej myśli prawnej*, *Czasopismo Prawno-Historyczne* 2005, z. 2.
- Brenda Z., *Walory przyrodnicze ziemi dobrzyńskiej w ustaleniach miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego*, [w:] *Środowisko przyrodnicze ziemi dobrzyńskiej*, Dobrzyń nad Wisłą 1997.
- Budzińska A., *Kulturotwórcza rola duchowieństwa dekanatu rypińskiego w okresie międzywojennym*, *Ziemia Dobrzyńska* 2006, t. 10.
- Bucholc-Srogosz K., *Samorząd terytorialny w Polsce w XX*, *Historia – Prawo – Administracja*. Zeszyty Naukowe Instytutu Administracji WSP 2001.
- Cieśla A., *Działalność kulturalna organizacji nauczycielskich na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach II Rzeczypospolitej*, *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie* 1993, t. 8.
- Cieśla A., Kadziłowska K., *Dzieje Związku Nauczycielstwa Polskiego i jego poprzedników na terenie Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej do 1939 roku*, *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie* 2003, t. 18.
- Cyzman W., *Szata roślinna ziemi dobrzyńskiej*, [w:] *Środowisko przyrodnicze ziemi dobrzyńskiej*, Dobrzyń nad Wisłą 1997.
- Chełmicki B., *Hodowla w powiecie rypińskim*, *Rolnik Rypiński* 1928, nr 8.
- Chodubski A., *Polskie idee samorządowe a procesy unifikacyjne*, „Atheneum” 2007, nr 17.
- Chróścielewski W., Chwiałkowski J., Szymczak J., Tarno J.P., *Rozwój terytorialno-administracyjny*, [w:] *Województwo włocławskie. Monografia regionalna*, Włocławek 1975.
- Chrzanowski T., *Lasy i gospodarka leśna ziemi dobrzyńskiej*, [w:] *Środowisko przyrodnicze ziemi dobrzyńskiej*, Dobrzyń nad Wisłą 1997.

- Dębiński J., *Szkic do dziejów Aleksandrowa Kujawskiego*, [w:] *Aleksandrów Kujawski (1918–1921)*, cz. I: *Warunki życia jeńców i internowanych oraz ukraińskiej emigracji politycznej*, red. E. Wiszka, Toruń 2008.
- Dębiński J., *Księża diecezji włocławskiej posłami i senatorami w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Studia Włocławskie* 2006, nr 9.
- Drozdowski M. M., *Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Polska odrodzona 1918–1939. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. J. Tomicki, Warszawa 1982.
- Dylikowa A., *Gleby*, [w:] *Województwo włocławskie. Monografia regionalna. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju*, red. T. Olszewski, Łódź–Włocławek 1982.
- Dylikowa A., *Położenie geograficzne*, [w:] *Województwo włocławskie. Monografia regionalna. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju*, red. T. Olszewski, Łódź–Włocławek 1982.
- Filipik R., *Z przeszłości Włocławka*, [w:] *Przewodnik ilustrowany po Włocławku*, Włocławek 1922.
- Frączak W., *Kościół Rzymskokatolicki we Włocławku w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Włocławek dzieje miasta*, t. II: *lata 1918–1998*, red. J. Staszewski, Włocławek 2001.
- Gałkowski P., *Powiat rypiński w sierpniu 1920 roku. W osiemdziesiątą rocznicę wydarzeń*, *Gazeta Urzędowa dla Powiatu Rypińskiego* z 5.07.2000 r.
- Gładysz R., *Wody*, [w:] *Województwo włocławskie. Monografia regionalna. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju*, red. T. Olszewski, Łódź–Włocławek 1982.
- Góźdz Z., *Wojna 1920 roku w Lipnie*, *Włocławski Tydzień* 1995, nr 16.
- Guldon Z., *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej. Terytorium, ludność i stosunki gospodarcze – społeczne*, [w:] *Studia z dziejów ziemi dobrzyńskiej XV–XX wiek*, red. M. Wojciechowski, Warszawa–Poznań–Toruń 1987.
- Guldon Z., *Zaludnienie ziemi dobrzyńskiej*, *Zapiski Historyczne* 1974, t. 29, z. 4.
- Guldon Z., Powierski J., *Podziały administracyjne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIII–XIV w.*, Warszawa–Poznań 1974.
- Grzybowski M. M., *Postawy społeczeństwa polskiego podczas najazdu bolszewickiego w 1920 roku*, [w:] *Wojna polsko-bolszewicka z perspektywy osiemdziesięciu lat (1920–2000). Aspekty ogólne i regionalne*, red. M. Krajewski, Włocławek 2001.
- Grzybowski M. M., *Wpływ duchowieństwa na morale obrońców w wojnie 1920 r.*, *Płocki Rocznik Historyczno-Archiwalny* 1995, t. 1.
- Hass L., *Pomiędzy wiernością zasadom a pokusą władzy. Postawy i zachowania polityczne inteligencji polskiej w latach 1926–1937*, *Dzieje Najnowsze* 1985, nr 2.
- Izdebski H., *Samorząd terytorialny w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Samorząd terytorialny i rozwój lokalny*, red. A. Piekara, Warszawa 1996.
- Izdebski H., *Umowa konstytucyjna Królestwa Polskiego z 1815 r.*, [w:] *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 1, red. M. Kallas, Warszawa 1990.
- Jamrozak W., *Edukacja obywatelska w poglądach wychowawczych i działalności ludowców Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Wychowanie a polityka. Między wychowaniem narodowym a państwowym*, red. W. Wojdyło, Toruń 1999.
- Jarzebowski R., *Włocławskie Towarzystwo Wioślarskie, kluby organizacje sportowe w latach Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Włocławek dzieje miasta*, cz. II: *lata 1918–1998*, red. J. Staszewski, Włocławek 2001.
- Kallas M., *Z przeszłości administracyjnej Kujaw i ziemi dobrzyńskiej (od rozbiorów do utworzenia województwa włocławskiego)*, *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie* 1978, seria A: *Historia*.
- Kaplan B., *Z rewolucyjnych tradycji Rypina i powiatu rypińskiego*, [w:] *Szkice rypińskie. Materiały z sesji popularno-naukowej zorganizowanej z okazji 900-lecia Rypina*, Bydgoszcz 1965.
- Karpus Z., *Obozy uchodźców, jeńców i internowanych w Aleksandrowie Kujawskim 1918–1921*, [w:] *Aleksandrów Kujawski obozy jeńców i internowanych 1918–1921*, cz. I: *Warunki życia jeńców i internowanych oraz ukraińskiej emigracji politycznej*, red. E. Wiszka, Toruń 2008.

- Karpus Z., *Obozy uchodźców, jeńców i internowanych w Aleksandrowie Kujawskim w latach 1918–1921*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie 1987, t. 6: *Historia*.
- Karpus Z., *Pobyt żołnierzy Ukraińskiej Republiki Ludowej w obozach internowania w Polsce w latach 1920–1924*, [w:] *Europa Orientalia. Polska i jej wschodni sąsiedzi – od średniowiecza po współczesność. Studia ofiarowane profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin*, red. Z. Karpus, T. Kempa, D. Michaluk, Toruń 1996.
- Kluźniak A., *Stosunki agrarne i reforma rolna w województwie warszawskim*, [w:] *Materiały monograficzne województwa warszawskiego*, R. 1, t. 2, Warszawa 1929.
- Kowalewska A., *Powiat włocławski w latach 1918–1939*, [w:] *Monografia powiatu włocławskiego*, red. S. Laguna, Włocławek 1968.
- Kowalewska A., *Skazani na sukces*, Gazeta Pomorska 1990, nr 190.
- Krajewski M., *Rypin na tle kształtowania się przynależności administracyjnej ziemi dobrzyńskiej*, [w:] *Rypin. Szkice z dziejów miasta*, red. M. Krajewski, Rypin 1994.
- Krajewski M., *Spoleczno-gospodarczy rozwój Rypina w latach Drugiej Rzeczypospolitej*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie 1998, t. 2: *Miasta Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XX wieku*.
- Krajewski M., *Spoleczeństwo ziemi dobrzyńskiej i Kujaw wschodnich wobec najazdu bolszewickiego w 1920 r.*, [w:] *W 75-lecie Bitwy Warszawskiej 1920. Materiały z konferencji naukowej 30 XI–1 XII 1995 r. i uroczystości w dniu 20 sierpnia 1995 r. przed Pomnikiem Poległych Obrońców Wisły 1920 r.*, Włocławek 1997.
- Kudrzycki Z., *Powstanie i oblicze polityczne Sejmu Ustawodawczego 1919–1922*, [w:] *Polityka - Religia - Edukacja. Studia z dziejów XX i XXI wieku dedykowane profesorowi Ryszardowi Michalskiemu pod red. Z. Karpusa, K. Kąckiej i P. Tomaszewskiego*, Toruń 2010.
- Kumaniecki K. W., *Ustrój terytorialny*, [w:] *Encyklopedia prawa obowiązującego w Polsce*, red. Peretiatkiewicz, Poznań 1923.
- Kwiatkowska E., *Miasta*, [w:] *Województwo bydgoskie. Krajobraz, dzieje, kultura, gospodarka*, Poznań 1967.
- Lusiński C., *Spoleczno-gospodarcze ustawodawstwo dekretowe Naczelnika Państwa*, [w:] *Rok 1918 odrodzona Polska w nowej Europie*, red. A. Ajnenkiel, Warszawa 1999.
- Łaszewski R., *Ziemia dobrzyńska od połowy X w do upadku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Zagadnienia ustrojowe, dzieje polityczne*, [w:] *Studia z dziejów ziemi dobrzyńskiej XV–XX wiek*, red. M. Wojciechowski, Warszawa–Poznań–Toruń 1987.
- Mauersberg S., *Orientacje ideologiczne w ruchu nauczycielskim w Polsce w latach 1918–1939*, Przegląd Historyczno-Oświatowy 1985, nr 2.
- Michowicz W., *Problemy mniejszości narodowych*, [w:] *Polska odrodzona 1918–1939. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. J. Tomicki, Warszawa 1982.
- Niedziałkowski M., *O prawdziwy samorząd*, Robotnik z 15.04.1924 r., nr 94.
- Nikonowicz O., *Szkice do dziejów kultury we Włocławku w latach 1918–1926*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie 1980.
- Olszewski T., *Lasy i gospodarka leśna*, [w:] *Województwo włocławskie. Monografia regionalna. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju*, red. T. Olszewski, Łódź–Włocławek 1982.
- Orczyk J., *Wieś polska w okresie międzywojennym*, [w:] *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce*, t. 3, Warszawa 1970.
- Paczkowski S., *Powszechność nauczania w szkolnictwie podstawowym na Kujawach wschodnich w II Rzeczypospolitej*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie 1980, seria C: *Oświata i kultura*.
- Pawlak M., *Organizacja gminy Osiek i jej przynależność administracyjno-terytorialna 1793–1993*, [w:] M.M. Grzybowski, A. Mietz, J. Pakulski, M. Pawlak, *Osiek Rypiński. Dzieje parafii i gminy, Osiek Rypiński–Toruń 1994*.

- Pawlak M., *Oświata i szkolnictwo 1918–1939*, [w:] *Włocławek dzieje miasta*, t. II: *lata 1918–1998*, red. J. Staszewski, Włocławek 2001.
- Pietruszczak I. *Środowisko geograficzne i przyrodnicze województwa włocławskiego*, cz. 1, Wysoczyzna Dobrzyńska 1987, nr 49.
- Piotrowski R., *Dobra Okalewskie w powiecie rypińskim do 1945 r.*, Ziemia Dobrzyńska 1989, t. 1.
- Piotrowski R., *Samorząd terytorialny powiatu rypińskiego w niepodległej Polsce*, Kronika Rypińska 1995, nr 2.
- Piotrowski R., *Struktura agrarna w powiecie rypińskim w latach 1867–1939*, Ziemia Dobrzyńska 1995, t. 3.
- Piotrowski R., *Szkolnictwo byłego powiatu rypińskiego w latach 1918–1939*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie 1980, seria C.
- Piotrowski R., *Szkolnictwo Rypina w latach 1918–1939*, [w:] *Rypin. Szkice z dziejów miasta*, red. M. Krajewski, Rypin 1994.
- Rejmanowski T., *Opieka zdrowotna i społeczna w latach 1918–1939*, [w:] *Włocławek dzieje miasta*, cz. II: *lata 1918–1998*, red. J. Staszewski, Włocławek 2001.
- Rezmer W., *Działania wojenne nad Dolną Wisłą w sierpniu 1920 r. Próba analizy operacyjnej*, [w:] *W 75 –lecie Bitwy Warszawskiej 1920. Materiały z konferencji naukowej 30 XI–1 XII 1995 r. i uroczystości w dniu 20 sierpnia 1995 r. przed Pomnikiem Poległych obrońców Wisły 1920 r.*, Włocławek 1997.
- Rezmer W., *Sytuacja militarna w rejonie Kujaw latem 1920 roku*, [w:] *Aleksandrów Kujawski (1918–1921)*, cz. I: *Warunki życia jeńców i internowanych oraz ukraińskiej emigracji politycznej*, red. E. Wiszka, Toruń 2008.
- Rezmer W., *Wpływ czynników polityczno-społecznych i wojskowych na dyslokację sił zbrojnych na obszarze DOK VIII w latach 1920–1939*, [w:] *Drogi do niepodległości. Ziemie polskie w dobie odbudowy państwa polskiego. Studia*, red. Z. Karpus, M. Wojciechowski, Toruń 2003.
- Rerych A., *Kartka z 1920 r. Przełomowa noc*, Gazeta Kujawska 1990, nr 199.
- Rutkowski A., *Opisy gospodarstw Szpetal Górny. Księga Pamiątkowa na 75-lecie „Gazety Rolniczej”*, t. 2, Warszawa 1938.
- Rygorowicz L., *Niemcy w województwie warszawskim*, Strażnica Zachodnia 1937, nr 4.
- Samulczyk J., *Ogrodnictwo powiatu rypińskiego*, [w:] *Materiały monograficzne województwa warszawskiego*, t. 4, Warszawa 1930.
- Sprengel B., *Dyskusja nad modelem samorządu powiatowego w okresie międzywojennym*, Zeszyty Naukowe WSHE 2004, t. XIV.
- Steyer D., *Czasy najnowsze*, [w:] *Województwo bydgoskie. Krajobraz, dzieje, kultura, gospodarka*, Poznań 1967.
- Strykowska A., *Stanowisko ludowców w kwestii samorządu terytorialnego w Sejmie Ustawodawczym (1919–1922)*, Polityka i Społeczeństwo 2012, nr 10.
- Szczechowicz H., *14 Pułk Piechoty w dziejach Włocławka w latach 1920–1939*, [w:] *Od Armii komputowej do narodowej IV*, red. W. Rezmer, Toruń 2012.
- Szczechowicz H., *Ludność powiatu rypińskiego w latach 1918–1939. Z problematyki społecznej dwudziestolecia międzywojennego*, [w:] *Ludzie, idee, wojny. Studia z dziejów Europy Środkowowschodniej. Księga pamiątkowa z okazji 70. rocznicy urodzin profesora Włodzimierza Jastrzębskiego*, red. T. Kawski i J. Maciejewski, Bydgoszcz 2009.
- Szczechowicz H., *Zarys dziejów 14 Pułku Piechoty*, [w:] *Studia i materiały do historii wojskowości*, t. XLIV Jubileuszowy, red. T.M. Nowak, Białystok 2007.
- Szczepkowski M. J., *Warszawski Okręg Generalny w latach 1918–1921*, Rocznik Mazowiecki 1984 nr 8.
- Szczechura T., *Wybory do Sejmu 1919–1922–1928*, Rocznik Dziejów Ruchu Ludowego 1968, nr 10.

- Śliwa M., *Rozwój idei samorządowej w Polsce*, [w:] *Co znaczył i znaczy samorząd*, red. A. Jaeschke, M. Mikołajczyk, Kraków 2000.
- Trzebiński W., *Niemieckie podziały ziem polskich w okresie 1815–1945*, Dokumentacja Geograficzna 1955, z. 9.
- Trzebiński W., *Podział administracyjny Królestwa Polskiego 1815–1918*, Dokumentacja Geograficzna 1956, z. 4.
- Trzebiatowski K., *Problem powszechności nauczania w Polsce w latach 1918–1931. Rozprawy z dziejów oświaty*, t. 12, Wrocław 1969.
- Wajer J., *Życie kulturalne miasta*, [w:] *Włocławek dzieje miasta*, t. II: lata 1918–1998, red. J. Staszewski, Włocławek 2001.
- Waszkiewicz Z., *Partie polityczne na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, red. Z. Waszkiewicz, Włocławek 1982.
- Waszkiewicz Z., *Z dziejów międzywojennego Rypina (1918–1939)*, [w:] *Rypin. Szkice z dziejów miasta*, red. M. Krajewski, Rypin 1994.
- Waszkiewicz Z., *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Studia z dziejów ziemi dobrzyńskiej XV–XX wiek*, red. M. Wojciechowski, Warszawa–Poznań–Toruń 1987.
- Waszkiewicz Z., *Z problematyki dziejów społeczno-politycznych ziemi dobrzyńskiej w okresie II Rzeczypospolitej*, *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie* 1979, seria B: *Stosunki polityczno-społeczne w XX w.*
- Waszkiewicz Z., *Życie polityczne Włocławka w latach 1918–1939*, [w:] *Włocławek dzieje miasta*, t. II, red. J. Staszewski, Włocławek 2001.
- Wituła R. M., *Szkolnictwo we Włocławku w latach 1918–1922*, *Zbliżenia Cywilizacyjne* 2011.
- Wojciechowski M., Łukaszewicz W., *Ruch robotniczy we Włocławku w latach 1918–1939*, [w:] *Pod czerwonym sztandarem. Szkice z dziejów klasowego ruchu robotniczego na Pomorzu Gdańskim i Kujawach 1871–1948*, Bydgoszcz 1968.
- Zielińska I., *Odbudowa i rozwój szkolnictwa powszechnego w latach 1918–1939 w powiecie rypińskim*, [w:] *Ziemia Dobrzyńska*, t. VIII, red. M. Krajewski Rypin 2002.
- Zielińska I., *Prasa powiatu rypińskiego w okresie Drugiej Rzeczypospolitej wyrazem aktywności społeczeństwa regionu*, [w:] *Ziemia Dobrzyńska*, t. IX, red. M. Krajewski, Rypin 2003.
- Żarnowski J., *Społeczeństwo i klasy*, [w:] *Polska odrodzona 1918–1939. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. J. Tomicki, Warszawa 1982.
- Żuchowski Z., *Przeszłość ziemi dobrzyńskiej, Materiały do podręcznika szkolnego*, *Rocznik Dobrzyński* 2008, t. 1.
- Żuchowski Z., *Szkoły powszechne w okolicach Wąpielska w latach 1918–1939*, [w:] *Ziemia Dobrzyńska*, t. IX, red. M. Krajewski, Rypin 2003.
- Żuchowski Z., *Życie kulturalne ludności okolic Wąpielska w latach Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Ziemia Dobrzyńska*, t. X, red. M. Krajewski, Rypin 2006.

